

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M.FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA

MƏSƏLƏLƏRİ

№ 10

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2017

**Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik Teymur Kərimli, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Möhsün Nağısoylu, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüşət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Təhirov, f.ü.e.d., prof. Əzizxan Tənrivərdiyev, f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.e.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2017, № 10

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2017

www.filologiyameseleleri.net

DİLÇİLİK

YADİGAR ƏLİYEV,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
GÜLCÖHRƏ MEHRƏLİYEVƏ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MƏTN VƏ FONOLOJİ KEYFİYYƏT **(“Kitabi-Dədə Qorqud”un dili əsasında)**

Açar sözlər: mətn, fonem, heca, vurğu, sintaqm, qafiyyə

Ключевые слова: текст, фонема, слог, ударение, синтагм, рифма

Key words: text, phoneme, syllable, stress, syntagma, rhyme

Müvafiq dil səviyyələrinə aid vahidlərin yeni sözlərin əmələgəlmə prosesinə öz münasibəti müəyyənləşir. Morfologiyada morfem (söz kökünə əlavə olunmaqla), leksikada leksem (mənasını daraldıb genişləndirməklə), sintaksisdə sözlərin yanaşma üsulları bu prosesdə həlledici rol oynayır. Bu baxımdan fonetikanın vahidi fonem də yeni sözlərin əmələ gəlməsində sistemli şəkildə iştirak edir. Bu zaman sözə məxsus səs strukturunu dəyişən fonem onu quruluşca da dəyişir, formaca daha mürəkkəb növə mənsub edir, yaxud nitq hissələrinə aid xüsusi qrammatik anlayışların (kateqoriyaların) birindən digərinə keçirir. Bütün hallarda sözü əhatəyə alan təbii hüdudlar forma və ya məzmun cəhətdən az və ya çox dərəcədə sınırlanır. Bu və buna bənzər keyfiyyət orta əsrlər türk yazılı mənbələrində, o cümlədən «Kitabi – Dədə Qorqud»un dilində də müşahidə olunur.

Fonemin sözyvaradacı vasitə kimi funksionallığı «Kitabi – Dədə Qorqud»un mətnində daha aydın şəkildə təzahür edir və tekstual əhəmiyyət kəsb edən yen söz və ifadələrin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, qan sözündə kökün səs strukturundakı dılarxası, açıq, dodaqlanmayan sait fonem dılarxası, qapalı, dodaqlanan saitlə əvəz olunaraq əsas tərəf (orijinal söz) ilə bir yerdə işlənir, ondan sonra gəlir və mürəkkəb isim əmələ gətirir. Bu zaman yeni yaranmış ikinci tərəf, təbii ki, ayrılıqda işləmə bilmir və leksik məna daşıyır. Vardı, könləgi qana-quna baturdı, Bayındır xanın öginə gətürüb bıraqdı (2, s. 58).

Sözün səs strukturunda dəyişiklik edən fonem onu qrammatik məna baxımından da dəyişə bilir. Bu zaman sözün bu və ya digər qrammatik növə

(geniş mənada) və kateqoriyaya mənsubluğu itir, əvəzində yeni qrammatik funksionallıq formalaşır:

– alaca – apalaca. Beyrək apalaca gərdəgi içində yeyüb-içüb bixəbər oturardı (2, s. 57);

– tartağan. Dəpəgöz aydır: «Şöylə çalayım ki, günbədlə tartağan olasan» –dedi (2, s. 101).

Müxtəlif səs strukturuna malik söz köklərində eyni cinsli saitin işlənməsi və əksinə, demək olar ki, eyni fonetik quruluşlu leksik vahidlərdə müxtəlif cinsli saitlərin iştirakı eyni gücdə olan fonotekstoloji situasiyalar yaradırlar. Bu zaman onların hər ikisi – istər səs uyuşması, istərsə də sfsfərqləşməsi bir fonoloji vahid həcmində özünü göstərir: dünli – günli. Üç gün dünli-günli yortdı (2, s. 113). Ayrı-ayrı semaları olan dün və gün leksemləri eyni zamanda əks mənalı leksik vahidlərdirlər. Həm sözlər arasındakı antonimlik, həm də fonetik tərkibin bir səs fərqi ilə oxşarlığı (səs fərqləşməsi) verilmiş bədii mətn içərisində struktur detal kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür səs fərqləşməsi cümlədə ritm yaradır, mənalı kiçik dil vahidini – fonemi həm də mətn (tekstual) elementinə çevirir. Fonemin bu və bu tipli digər funksiyaları təkcə predikativliyə, modallığa, bitmə intonasiyasına malik sintaktik vahiddə – cümlə içərisində yox, sintaktik mətn hüdudlarında da müşahidə edilir və mikromətn komponentlərinin formal bağlılığını bir daha möhkəmləndirmiş olur.

İstənilən fonem istənilən mətn daxilində aktualıq nümayiş etdirə bilər. Ancaq danışq səsinin fonotekstoloji keyfiyyəti, bir qayda olaraq, bədii mətnlərdə üzə çıxır və danışq səsinə bədii tekstual element kimi səciyyələndirir. Ümumiyyətlə, fonotekstoloji xüsusiyyətin özü daha geniş anlayış olub, ayrı-ayrılıqda fonem, heca. Vurğu. İntonasiya və s. Fonetik vahidlərlə bağlı bədii aktivliyi, onların bədii tekstdəki rolunu nəzərdə tutur. Fonetik vahidlərin hər biri müəyyən situasiyalarda bədiilik momentini doğura bilər və bunu minimum şəkildə yerinə yetirdikdə fonotekstoloji predmetə çevrilmiş olur.

Fonotekstoloji müəyyənlik ilkin olaraq fonem – mətn münasibətlərində təzahür edir. Bu kontekstdə aparıcılıq fonemə deyil, mətnə – bədii tekstə mənsubdur. Məhz mətn fonemin həm kommunikativ vahid kipi müəyyən olunmasına imkan yaradır, həm də tekstual vahid kimi onun bədii mətnə yerini müəyyən edir. Bu mənada aparıcı funksiyalılıq baxımından hər iki nitq vahidi – fonem də, mətn də oxşar vəzifə yerinə yetirir və bir-birindən qarşılıqlı şəkildə asılı olurlar. Fonemsiz kommunikativ parça – mətn, mətnsiz fonotekstual element–fonem mümkün deyil. Fonotekstualıq fonemin və digər fonetik vahidlərin bədii mətnlə bağlı keyfiyyətidir və bədii mətndən kənarda fonotekstoloji xüsusiyyət yoxdur.

Qafiyənin yaranmasında müstəsna rol olan fonem bir neçə vəzifə yerinə yetirir. Əvvəla, fonemin iştirakı ilə vahid qafiyələnmə strukturu

yaradılır. «Kitabi-Dədə Qorqud»un mətnində qafiyələnmə strukturu bir neçə variantda üzə çıxır. Jümlə vahidinin öz qafiyələnmə strukturu olur. Bu halda intonativ formaya görə, iki yerə ayrılmış cümlənin tam və yarımçıq sintaqmlarının sonluğu öz fonetik tərkibinə görə bir-biri ilə uyuşur. Həmin uyuşma cümlədaxili qafiyələnməni əmələ gətirir.

İki və daha artıq cümlə vahidləri bir-biri ilə qafiyələnir. Ol qırq yigit həsəd eylədilər. Bir-birinə söylədilər (2, s. 36). Dirsə xan diş əhlinin sözlə ulu toy elədi, hacət dilədi. Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. İç Oğuz, Taş Oğuz bəglərin üstinə yığnaq etdi. Ac görsə, toyurdi. Yalın görsə, tonatdı. Borcluyı borcından qurtardı. Dəpə kibi ət yığdı. Göl kibi qırmızı sağdırdı. Əl götürdilər, hacət dilədilər. Bir ağzı dualının alqışla allah-təala bir əyal verdi. Xatunı hamilə oldı. Bir neçə müddətdən sonra bir oğlan toğurdi. Oğlancığını dayələrə verdi, saqlatdı (2, s. 35).

Cümlələrarası qafiyələnmə iki cür – distantiv (məsafəli) və instantiv (məsafəsiz) olur. Distantiv qafiyələnmə növündə bir neçə qafiyələnmə tipi özünü göstərir. Və onlar növbəli şəkildə sıralanırlar.

Məsafəsiz qafiyələnmə növündə üç-dörd cümlə və ya mətnin bütün cümlə vahidləri birinci qafiyələnmə ipii ilə xarakterizə olunurlar.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un mətnində elə situasiyalar var ki, qrammatik formanın təkrarı da üslubi vəzifə daşımaqla yanaşı, cümlə daxilində, yaxud ayrı-ayrı cümlələrdə söz sonluqlarının fonetik baxımdan həmcinsləşməsinə səbəb olur.

Fonemin iştirakı ilə yaranmış qafiyələnmə sisteminə danışq səslərinin növünə görə də fərqlənmələr özünü göstərir. Saitlərin, yaxud samitlərin ey-nicinsliyi sistem əmələ gətirir; sait saitlə, samit samitlə uzlaşır və belə qafiyələnmə cümlə vahidinin (yaxud cümlə tərkibindəki sözlərin) sonunda deyil, əvvəlində özünü göstərir. Bu türk bədii mətnləri üçün xarakter olan alliterasiya və assonans hadisələridir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un mətnində ən çox alliterasiya yaradan [q] samitidir. Alliterasiya da cümlələrarası və cümlədaxili şəkildə özünü göstərir. Cümlələrarası (yaxud xarici) alliterasiya şer-mətnlər üçün xarakterikdir, şer-mətnlər isə «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində nəsr-mətnlərlə müqayisədə azlıq təşkil edir. Və əksinə, nəsr-mətnlərdə də xarici alliterasiya və şer-mətnlərdə də daxili alliterasiya ola bilər; ancaq əvvəlki sonrakı ilə müqayisədə çox deyil.

«Kitabi – Dədə Qorqud»da alliterativ qafiyələnmə ilə qeyri-alliterativ (cümlə sonu) qafiyələnmə növbəli şəkildə bir-birini izləyir.

«Kitabi – Dədə Qorqud»un mətnində daha çox [a] saiti assonans yaradır. Hər hansı sözün samit-sait başlanğıcı növbəti sözdə təkrar olunmaqla daha bir alliterativ tipli qafiyələnmə yaradır. Və «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində belə fonotekstoloji xüsusiyyət və ümumyyətlə, hər cür qafiyələnmə sintaktik mətn boyu sistem təşkil edir. Bu cür sistemlilik başqa kommunikativ vahid-

lərdən çox mətnin özünə xidmət göstərir. Yəni sözlərin, tutaq ki, eyni fonetik başlanğıca malik olması mətn komponentlərinin bir-birinə bağlanmasını təmin etməklə, onun bədii mətn kimi formalaşmasına da kömək edir. Fonem qafiyəni yaratmaqla, semaca uzlaşmış başqa – başqa informasiyalar daşıyan ayrı – ayrı cümlə vahidlərini forma etibarilə də bir-biri ilə uzlaşdırır, yəni ilkin olaraq tekstual aparat yaradır və digər kommunikativ vahidlərlə birlikdə bədii mətni təşkil edir.

Danışiq səsinin fonotekstual keyfiyyəti bədii mətnə təsir göstərərək onda bu və ya digər xüsusiyyətin formalaşmasına kömək etdiyi kimi, yazılı mətn də öz növbəsində, fonemin qrafik ifadəsində və deməli, həm də fonemə məxsus keyfiyyətlərin, eləcə də fonotekstual əlamətlərin müəyyənləşməsində həlledici rol oynayır. Bəzən də olur ki, qrafemin bildirdiyi danışiq səsinə əənənəvi qrafem–fonem münasibəti yox, mətnin tekstoloji imkanları müəyyən edir.

Fonetik paralellik, konkret olaraq, *b//m* müvaziliyi yazılı abidədə normativ dil faktı olmaqla, fonotekstoloji fiqur rolunu oynayır.

Heca həm fonoloji, həm də bədii tekstual əhəmiyyətə malik fonetik vahid olduğundan iki baxış bucağı altında nəzərdən keçirilə bilər; fonoloji və fonotekstoloji hadisə kimi.

Fonotekstoloji heca anlayışı mətndə üslubi məqsədlə istifadə olunan fonetik vahid – hecanı nəzərdə tutur. İnformativ strukturuna görə bir-biri ilə bağlı olan, predikativliyə, modallığa, bitmə intonasiasına malik sintaktik vahidin ayrı-ayrı hissələrinin, yaxud yarımçıq və tam sintaqmlarının heca tutumu növbəti cümlə vahidində və ya növbəti hissədə təkrarlanır və heca uzlaşmalarını əmələ gətirir. Minarədə banlayanda fəqih görkli, Dizin basub oturanda həlal görkli (2, s. 33). Birinci cümlə-misranın heca tutumu növbəti cümlə-misrada olduğu kimi təkrarlanır. Bunun eyni intervalda, ölçüdə baş verməsi mətnə ahəngin, ritmin yaranmasına səbəb olur.

«Kitabi – Dədə Qorqud»un mətnində fonotekstoloji heca iki şəkildə təzahür edir: cümlələrarası heca uzlaşmaları və cümlədaxili heca uzlaşmaları. Cümlələrarası heca uzlaşmalarında iki-üç cümlənin hecaları kəmiyyətcə eyni ölçüdə olur. Allah-allah deməyincə işlər onmaz (2, s. 31; 4 – 4 – 4). İkinci halda heca uzlaşmaları ya ümumilikdə cümlənin içərisində olur, ya da onun müvafiq komponentləri arasında bərabər şəkildə paylanır.

Cümlədaxili heca uzlaşmaları iki şəkildə üzə çıxır:

– cümlənin simmetrik bölünən hissələrində, yaxud tam və yarımçıq sintaqmlarında hecalar kəmiyyətcə uzlaşırlar: Ölən adam dirilməz, çıxan can gerü gəlməz (2, s.31; 7 –7). Baş endirüb, bağır başğıl (2, s. 43; 4 – 4). Burada cümlədaxili mərkəzi bölgü – yarımçıq və tam sintaqmların sərhəddi kəmiyyətcə uzlaşan hecaların kəsişdiyi nöqtəni təşkil edir. Əgər kəmiyyətcə uzlaşmalı hecaların ayrıldığı nöqtə cümlənin simmetriya mərkəzinə

düşmürsə, bu, cümlədaxili heca uzlaşmasını əmələ gətirir. Məsələn: Yapa – yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz (2, s. 31; 8 – 4);

–bir sözün, ya söz birləşməsinin heca tutumu növbəti sözdə və ya söz birləşməsində təkrara oluna–oluna gedir (bir neçə dəfə təkrar olunur).

Qaravaşa – 4
ton geyürsən – 4
qadın olmaz – 4
(2, s. 31)
Yapa –yapa – 4
qarlar yağsa – 4
yaza qalmaz – 4
(2, s. 31)

Yanaşı gələn cümlələrin yaxın informasiya tutumları onların formal yaxınlığını da şərtləndirir; cümlədaxili bölgülər yaranır, hecaların sayı uzlaşır.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi: 2 hissədə. I h., Bakı: 1976
2. Kitabı–Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988
3. Sössür Ferdinand de. Ümumi dilçilik kursu. Bakı: Bakı Dövlət Univesiteti nəşri, 2003

**Y.Aliyeva,
G.Mehraliyeva**

**Text and phonological quality
(On the basis of the language Kitabı Dede Qorqud)**

Summary

In the morphology morpheme (add to the word root) in the lexical lexem (with broadening to narrow meaning) methods approach of the words in the syntax is decisive in this process. Unit of the phonetics phoneme takes part in forming of new words.

Phoneme doing change in the voice structure of the words it can change him from point of view grammatical meaning.

This time lose affiliation one or another grammatical kind (in the wide meaning) and category of the word.

Structure of being unique rhymed is created with participation of the phoneme and it shows in a few variants in the text of the Kitabi Dede Qorqud.

**Ə.Əliyev,
Q.Mexralieva**

**Текст и фонологическая особенность
(На основе языка эпоса «Китаби-Деде Коркут»)**

Резюме

Единицы каьдых уровней языка тем или иным образом участвуют в процессе словообразования. Функциональность фонема как словообразующее средство ярко выражается в текстах героического эпоса «Китаби-Деде Коркут» («Книга отца нашего Коркута»). Например, в фонетическом структуре слово ган «кровь», заднерядняя, широкая, негубная фонема [a] чередуется с заднерядным губным гласным [y] и новообразующийся фонетический состав вместе с самим словом ган «кровь» образует слюное слово гана-гуна («кровью»). Фонема, меняя фонетическую структуру слова, меняет и ее грамматическую значению.

В языке текста фонема выполняет ряд функций. С участием фонема образуется рифма. Текст «Китаби-Деде Коркут» имеет определенную структуру рифма. Так как, конечная часть неполных и полных синтагмов ассоциируются по звуковому составу друг с другом. В результате образуются внутрипредлоьные рифмы.

Rəyçi: Mübariz Yusifov
filologiya elmlər doktoru, professor

БЕГИМ-ХАНУМ АЛИЕВА

доцент, к.ф.н., завкафедрой

"Иностранные языки 2". Аз ГУНП

begim-khanim.aliyeva@yandex.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ

Açar sözlər: innovasiyalı metodika, interaktiv təhsil, qabiliyyətlər və vərdişlər, motivasiya, inteksifikasiya, modul, tədrisin imitasiyalı üsulları.

Ключевые слова: инновационная методика, интерактивное обучение, умения и навыки, мотивация, интексификация, модуль, имитационные методы обучения

Key words: innovative methodology, interactive training, skills and abilities, motivation, intexification, module, imitative methods of teaching

В Азербайджане идет становление новой системы образования, ориентированной на вхождение в мировое образовательное пространство. Происходит модернизация образовательной системы. Современное образование ориентируется на личностный характер обучения, на формирование активной, творческой личности будущего специалиста, способного самостоятельно строить и корректировать свою учебно-познавательную деятельность.

Инновационная методика обучения русскому языку иностранных студентов технических вузов - новый виток в развитии методики русского языка как иностранного.

К инновационным технологиям обучения относят: интерактивные технологии обучения, технологию проектного обучения и компьютерные технологии.

В психологической теории обучения интерактивным называется обучение, основывающееся на психологии человеческих взаимоотношений. Рассматривая технологии интерактивного обучения как способы усвоения знаний, формирования умений и навыков, обращает на себя внимание, что процесс обучения организуется таким образом, что иностранные студенты учатся общаться, взаимодействовать друг с другом и другими людьми, решать сложные проблемы на основе анализа ситуационных профессиональных задач и соответствующей информации.

К современным образовательным технологиям относятся:

1. развивающее обучение;
2. проблемное обучение;
3. разноуровневое обучение;
4. коллективная система обучения (коллективное взаимообучение);
5. технология изучения изобретательских задач;
6. исследовательские методы в обучении;
7. проектные методы обучения;
8. технология использования в обучении игровых методов: ролевых, деловых и других видов обучающих игр;
9. обучение в сотрудничестве (командная, групповая работа);
10. информационно-коммуникационные технологии;
11. здоровьесберегающие технологии и др.

Рассмотрим некоторые из технологий. Основным концептуальным положением технологии перспективно - опережающего обучения является личностный подход (межличностное сотрудничество) с использованием метода опережения и подачей материала малыми дозами.

Технология коллективного взаимообучения имеет несколько названий: организованный диалог, работа в парах сменного состава. При работе по этой технологии используют три вида пар: статическую, динамическую и вариационную. В статической паре объединяются два студента, меняющиеся ролями «преподаватель» и «студент»; так могут заниматься два слабых студента, два сильных, сильный и слабый при условии взаимной психологической совместимости. В динамической паре участвуют четверо, и задания обсуждается трижды, с каждым партнером, а при вариационной паре каждый из четырех членов группы получает свое задание, выполняет его, анализирует, проводит взаимообучение по схеме с остальными тремя, то есть каждый усваивает четыре порции учебного содержания, и в результате регулярно повторяющихся упражнений совершенствуются навыки логического мышления и понимания, включается память и так далее.

Обучение в малых группах - технология сотрудничества, главной идеей которой - учиться вместе, а не просто помогать друг другу.

Достижение конкретных целей учения в процессе работы с модулем - технология модульного обучения. Модуль - это целевой функциональный узел, в котором объединены учебное содержание и технология овладения им. Содержание обучения «консервируется» в законченных самостоятельных информационных блоках. Дидактическая цель содержит в себе не только указания на объем знания, но и на уровень его усвоения. Модуль состоит из циклов уроков (двух- и четырехурочных). Расположение и количество циклов в блоке могут быть

любимы. Каждый цикл в этой технологии является своего рода мини-блоком и имеет жестко определенную структуру.

Развивающее обучение не имеет ничего общего с репродуктивным обучением, основанным на натаскивании и зазубривании, поскольку главным является содержание, методы и формы. Развивающее обучение ориентировано на всестороннее развитие обучаемого.

Игровые технологии занимают значительное место при обучении иностранных студентов, так как в игре воссоздаются условия ситуаций, какой-то вид деятельности, общественный опыт, а в результате складывается и совершенствуется самоуправление своим поведением. Игры подразделяются на имитационные, операционные, ролевые и др.

Создание проблемной ситуации (скрытое или явное противоречие, присущее вещам, явлениям материального и идеального мира) - основа технологии проблемного обучения, главным методом которого является исследовательский метод. Это такая организация учебной работы, при которой обучающиеся знакомятся с научными методиками добывания знаний, осваивают элементы научных методов, овладевают умением самостоятельно добывать новые знания, планировать поиск и открывать новую для себя зависимость или закономерность. В процессе такого обучения иностранные студенты учатся мыслить логично, научно, диалектически, творчески; добытые ими знания превращаются в убеждения; они испытывают чувство глубокого удовлетворения, уверенности в своих возможностях и силах. Все технологии интерактивного обучения делятся на имитационные и неимитационные. В основу классификации положен признак воссоздания (имитации) контекста профессиональной деятельности, ее модельного представления в обучении. Неимитационные технологии не предполагают построения моделей изучаемого явления или деятельности. В основе имитационных технологий лежит имитационное или имитационно-игровое моделирование, т. е. воспроизведение в условиях обучения с той или иной мерой адекватности процессов, происходящих в реальной системе.

В интерактивных технологиях обучения меняются роли обучающего (информатора) и обучаемых. Из объекта воздействия обучаемый становится субъектом взаимодействия. Существенно меняется и роль информации, информация теперь уже не цель, а средство для освоения действий и операций, поскольку инновационное обучение представляет собой учебно-воспитательную систему функционирования положительных качеств личности обучаемого и зону педагогического творчества преподавателя, занятого поисками нового содержания образования и новых форм и средств обучения. Это позволяет организовать изучение русского языка как учебно-воспитательный процесс, представляющий методико-технологическую систему с целостными свойствами, в которой соблю-

дается последовательная ориентация на четко определенные цели. Изучение русского языка как иностранного – это диалог двух культур, процесс познания теории языка и развитие речи, в котором знания усваиваются одновременно с умениями.

Инновационная методика - это методика использования инновационных способов и дидактических средств, меняющая технологию учебного процесса. Ее главная задача - устранение противоречия между целью обучения, с одной стороны, и организацией содержания и процесса обучения, с другой. Инновационная методика - новый подход и к организации этапа включения в деятельность, и к развитию положительной мотивации учения, и к возможностям интенсификации и оптимизации обучения. Ее базу составляют:

1. психологические принципы организации учебного процесса и принципы развивающего обучения;
2. теоретические положения дидактики средств обучения, педагогики творчества;
3. этапы и звенья творческого процесса как механизма развития, связь механизмов творческого мышления с деятельностью правого полушария, локализирующего мир воображения, язык образов;
4. противоречие — основное звено проблемного обучения;
5. эмоциональная память;
6. теория поэтапного формирования умственных действий и элементы творческого метода.

Инновационный подход в изучении русского языка представляет собой методико-технологическую систему с целостными свойствами. Обращение к философии образования, провозглашающей главным «выращивание ментальности», открывает путь сопоставления цели образования с его реальным результатом, т. е. путь корректировки используемых педагогических технологий с целью перехода от деклараций о пользе менталеобразующих функций образования к инструментально обеспеченным методикам реализации этих функций. В условиях изучения русского языка как иностранного «выращивание ментальности» предполагает диалог двух культур, исключая неприятие всего чужого и незнаемого. Инновационное обучение - один из возможных путей изменения организации работы преподавателя и обучающихся. Инновационное обучение русскому языку иностранных студентов технических вузов - процесс познания теории языка и развития речи, в котором знания усваиваются одновременно с умениями (языковыми, речевыми), что обеспечивается особой организацией изучения языка: способом развития речи, специальными

дидактическими средствами и особой методикой и технологией. Инновационное обучение - учебно-воспитательная система функционирования положительных качеств раскрепощенной личности иностранного студента и зона педагогического творчества преподавателя нового типа, результат целенаправленной, научно культивируемой междисциплинарной деятельности, связанной с поисками нового содержания образования и новых форм и средств обучения.

Литература

1. Войниленко Н.В. Совершенствование контрольно-оценочных процессов как фактор управления качеством начального общего образования. // Мир науки, культуры, образования. № 4 (23), 2010.
2. Загашев И.О., Заир-Бек С.И. Критическое мышление. Технология развития. СПб.: Альянс «Дельта», 2003
3. Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Развитие критического мышления на уроке. М.: Просвещение, 2010
4. Колоткин Ю.Н., Муштавинская И.В. Образовательные технологии и педагогическая рефлексия. СПб., 2002
5. Меттус Е.В. Живая оценка: Программа «Портфолио в школе», М.: Глобус, 2009
6. Муштавинская И.В. Технология развития критического мышления на уроке и в системе подготовки учителя. СПб., 2008
7. Сальникова Т.П. Педагогические технологии: Учебное пособие /М.:ТЦ Сфера, 2005.
8. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. М.,1998

B. Əliyeva

“Texniki ali məktəblərin əcnəbi tələbələrinin tədrisində interaktiv texnologiyaların istifadə edilməsi”

Xülasə

“Texniki ali məktəblərin əcnəbi tələbələrinin tədrisində interaktiv texnologiyaların istifadə edilməsi” başlıqlı məqalədə yeni tədris texnologiyaları, interaktiv texnologiyaların növləri və tipləri, innovasiyalı metodika və onun bazası nəzərdən keçirilir. İnnovasiyalı yanaşma rus dilinin tədrisini dəqiq müəyyən olunmuş məqsədlərə ardıcıl istiqamətlənmənin riayət olunduğu bütöv xüsusiyyətli metodiki-texnoloji sistemi təmsil edən təlim-tərbiyə prosesi kimi təşkil etməyə imkan verir. Texniki ali məktəblərin əcnəbi tələbələrinin rus dilinin innovasiyalı tədrisi - dil nəzəriyyəsi və nitq inkişafının

dərkedilməsi prosesidir, burada biliklər bacarıqlarla (dil, nitq) eyni zamanda mənimsənilir ki, bu da dil tədrisinin xüsusi təşkili: nitq inkişafının üsulu, xüsusi didaktika vasitələri və xüsusi metodika və texnologiyalarla təmin edilir. İnnovasiyalı tədris fəaliyyətin təlim-tərbiyə sistemidir.

B.Aliyeva

"The use of interactive technologies in the training of foreign students of technical universities"

Summary

In the article "The use of interactive technologies in the training of foreign students of technical universities", new educational technologies, types and types of interactive technologies, innovative methods and its base are considered. The innovative approach allows organizing the study of the Russian language as an educational process, representing a methodological and technological system with integral characteristics, in which a consistent orientation to fairly definite goals is observed. Innovative teaching of foreign students of technical universities to the Russian language is a process of learning the theory of language and development of speech, in which knowledge is assimilated simultaneously with skills (linguistic, speech), which is provided by a special organization of language learning: the way of speech development, special didactic means and special technique and technology. Innovative training - educational and upbringing system of functioning

Rəyçi: Validə Vəliyeva
Filologiya üzrə elmlər namizədi

FƏRİDƏ HÜSEYNOVA
ADNSU-nun “Xarici Dillər1”
kafedrasının müdiri, dosent
farida_hus@hotmail.com

ŞİFAHİ NİTQIN MÜXTƏLİF NÖVLƏRİNİN MONOLOJİ NİTQLƏ NÜMAYİŞ ETDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: doktorant, dissertant, proqram, məqalə, nitq, tərcümə, xarici dil

Ключевые слова: докторант, диссертант, программа, статья, речь, перевод, иностранный язык

Keywords: doctoral student, dissertator, program, article, speech, translation, foreign language

ADNSU-nun xarici dil fənni üzrə doktoranturaya qəbul imtahanlarının proqramı tərtib edilərkən beynəlxalq təcrübə öyrənilib ümumiləşdirilmiş və milli ənənələr qorunub saxlanılmaqla yerli şəraitə uyğunlaşdırılmışdır. Buna görə də ADNSU-nun “fəlsəfə doktoru” elmi dərəcəsi üzrə təhsil almaq üçün doktoranturaya qəbul olmaq istəyənlər üçün xarici dilin müasir dövrdə mühüm və vacib rolunu nəzərə alaraq aşağıdakı tələblər qoyulur.

Bu günkü həyatda yeni ideyalara zəngin, bilikli, məqsəd yönümlü mütəxəssislərə xarici dilləri bilmək xüsusilə labüddür. Onlar dünya ədəbiyyatından və kəşflərindən faydalanmaq yolu ilə bir mütəxəssis kimi problemlərin həllinə elmi yanaşmaq imkanına malik olmalıdırlar. Eyni zamanda da tədqiqatçılar xarici dillərin öyrənilməsi sahəsində əldə etdikləri biliklərdən istifadə etməklə beynəlxalq elmi konfranslarda çıxış edərək müəyyən elmi-praktiki əhəmiyyətə malik olan məsələlər barədə öz fikirlərini söyləməyi bacarmalıdırlar. Bütün bunlar xarici dillərin mənimsənilməsində yüksək ixtisaslı kadr hazırlığını təmin edən mühüm amillərdir. Məhz bu səbəbdən də müasir dövrdə gənc tədqiqatçılarımız özlərində xarici dil öyrənməyə daha çox daxili bir ehtiyac hissi duyurlar.

Bildiyimiz kimi doktorantura şöbəsi fəlsəfə doktoru üzrə doktorantura proqramları çərçivəsində yüksək ixtisaslı kadr hazırlığını təşkil edir, təhsil alanların müasir səviyyədə karyera inkişafı üçün tələb olunan bilik və qabiliyyətlərini artırmaq məqsədi ilə tədqiqat prosesini həyata keçirir.

Fəlsəfə doktoru proqramı doktorant və dissertantları akademik həyata hazırlayır, onlara kəşf etmə bacarığı aşılayır, onların elmi bilikləri topla- mağı, analiz etməyi və tətbiq etməyi bacaran bir mütəxəssis kimi püxtələşməsinə şərait yaradır.

Xarici dil üzrə təhsil proqramı (kurikulu) maraqlı doğuran konseptual bir sənəd olub xarici dil təliminin məqsədlərini, bu məqsədlərə nail

olmaq üçün bütün fəaliyyətləri əhatə edir. Bu sənəd maraq və meylləri nəzərə alınmaqla nitq, dil bacarıq və vərdislərinin inkişaf etdirməyi nəzərdə tutur. Bu təhsil proqramı təlim məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsində, təlim nəticələrinin reallaşması üçün xüsusi metodikaların seçilməsində mühüm rol oynayır.

Xarici dil təlimində qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələri aydın şəkildə nəzərə catdırılır. Həmin məqsəd və vəzifələr doktorantların imtahanları zamanı aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilir:

Şifahi nitqin yoxlanılmasından ötrü bir sıra tələblər irəli sürülür ki, bu da aşağıdakı şəkildə yerinə yetirilir.

Monoloji nitq şifahi nitqin bütün növlərinin məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün təhlili və müqayisəsini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Tədqiqatçıları müxtəlif mənbələrdən topladığı informasiyalar əsasında təqdimat etmək və monoloji nitqlərini nümayiş etdirmək imkanlarına da malik olmalıdırlar.

Monoloq danışanın öz – özünə müraciətlə söylədiyi nitqdır. Monoloji nitq hər hansı bir müəyyən bir ideya, fikir, məsələ, məlum informasiya, xatirə və s. bir nəfərin ardıcıl, rabitəli, geniş və ya qısa nitqi kimi özünü göstərməlidir. Bu nitqdə fasilə sürət, ahəng, ton xüsusi rol oynayır. Buraya mühazirə, məruzə, məlumat, çıxış, məktib, məqalə və s. daxildir.

Monoloji nitq müxtəlif məqsədli və məzmunludur: öyrətmə, inandırma, məlumat vermə, müxtəlif təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında daxili fikir, hiss və həyəcanları yerinə yetirmə məzmunluluq və s. monoloq daha mürəkkəb formadır. Hər adam monoloji nitqə qabil deyil. Adamların çoxu rabitəli danışa bilmir. Monoloji nitq danışandan yüksək nitq mədəniyyəti tələb edir.

Şifahi nitqin yoxlanılması həm dialoji, həm də monoloji formada həyata keçirilir.

Şifahi nitqin bütün növlərinin monoloji nitqlə nümayiş etdirilməsi ilə yanaşı dialoji nitqin nümayiş etdirilməsi də mühüm faktorlardandır. Dialoqda iştirak edən hər bir tərəf 8-10 replikadan istifadə etməyi bacarmalıdırlar, yəni söylənilən hadisəyə münasibət bildirməli, söhbəti davam etdirməlidir. Bu mərhələdə hazırlıqsız nitqlə dialoq qura bilməlidirlər. Dialoji nitqin inkişaf etdirilməsi ünsiyyətə girmək, öz fikirlərini ifadə etmək, gördükləri və eşitdikləri haqqında məlumat verə bilmək, danışanın fikrinə münasibət bildirmək bacarıqlarının formalaşdırılmasını tələb edir. Bundan əlavə doktorantlar müzakirə olunan məsələlərə münasibət bildirməyi bacarmalırlar.

Xarici dil fənni üzrə qəbul imtahanlarında şifahi nitqin yoxlanılması üçün qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələr şifahi nitqin yoxlanılması əsasında dinləyib-anlama və danışma vərdislərinin yoxlanılması ilə başa catdırılır.

Danışma həm monoloji, həm də dialoji formada təzahür edərək yaddaşa qalan sözlərin seçilməsi və onların nitq prosesinə daxil edilməsi, fikrin şifahi ifadəsidir. O, ünsiyyətə girmək, öz fikirlərini ifadə etmək, gördükləri və eşitdikləri haqqında məlumat verə bilmək, danışanın fikrinə münasibət bildirmək bacarıqlarının formalaşdırılmasını təmin edir.

Dinləyib-anlama nitq fəaliyyətinin digər növləri ilə sıx bağlı olub, danışma üçün zəmin yaradır və xarici dilin öyrənilməsində mühüm yer tutur. Nitqin formalaşmasında əsas rol oynayan dinləyib-anlama dinləyicidə eşitdiyi nitqi diqqətlə dinləmək, məzmununu müəyyənləşdirmək və əldə etdiyi yeni informasiyanı yadda saxlamaq bacarıqlarının formalaşdırılmasını təmin edir. Canlı nitqi dinləyib anlamağı bacarmalıdırlar. Belə nitq zamanı məzmununda naməlum sözlərdə ola bilər.

- Xarici dil üzrə təhsil proqramına uyğun olaraq doktoranturanlar qəbul imtahanı zamanı müəyyən şəraitə uyğun olaraq ünsiyyət qura biliklərini nümayiş etdirir;
- onlar müxtəlif mənbələrdən topladığı informasiyalar əsasında təqdimat edərək şifahi nitq bacarıqlarını nümayiş etdirirlər;
- Tədqiqatçı nitqdə sadə və mürəkkəb konstruksiyalardan istifadə edir, oxunulan və ya dinlənən mətnin məzmununu izah edir, eyni fikri müxtəlif formalarda ifadə edir, əşya və hadisələrə, gördüyünə və eşitdiyinə, müzakirə olunan məsələlərə münasibət bildirir;

Xarici dil fənni üzrə qəbul imtahanlarında şifahi nitqin yoxlanılması üçün qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə oxuya verilən tələblər də aid edilə bilər.

Doktorant və dissertantların ixtisasa aid, ictimai-siyasi, elmi-kütləvi ədəbiyyatdan götürülmüş mətnləri lüğətdən istifadə etməklə oxuyaraq tam məzmunu başa düşmələri labüddür.

Çoxpilləli təhsil sistemi çərçivəsində doktorant və dissertantlar xarici dil fənni üzrə əvvəlki mərhələlərdə nitq fəaliyyətinin digər bir növü -oxu texnikasına (sürətli, düzgün, şüurlu, ifadəli) yiyələnirlər və bu oxu vərdişləri daim ardıcıl olaraq inkişaf etdirilir. Oxu biliklərinin inkişaf etdirilməsi ilə yeni bilik və məlumatlar qazanılır, ətraf aləmi dərinlən dərk etmək imkanları inkişaf etdirilir və xarici dil biliklərin mərhələli şəkildə asandan-çətinə prinsipi əsasında yaranmasını təmin edir.

Yuxarıda adları çəkilən faktorlarla yanaşı doktorant və dissertantların xarici dil fənni üzrə yazılı və ya şifahi şəkildə tərcümə etmək bacarıqları da yoxlanılır, xüsusulə oxu, ixtisasa aid, ictimai-siyasi, elmi-kütləvi ədəbiyyatdan götürülmüş mətn və məqalələri oxuyub-tərcümə etməklə həyata keçirilir.

Ədəbiyyat:

1. Essentials of Organizational Behavior. Stephen P. Robbins. 2002
2. Business Communication. John Thill. 2008
3. Business Research. Alvin C. Burns. 2011
4. English for Automation Manufacturing Processes Students. Veliyeva Y.A. 2009

Ф.Гусейнова

**Демонстрация различных видов устной речи в
монологической речи**

Резюме

Благодаря системе образования республики на этапах обучения, приобретают и развивают навыки чтения, письма, аудирования и разговорной речи.

Программы по обучению иностранному языку представляют собой концептуальные цели преподавания языка и охватывают все виды деятельности для его достижения.

Цели и задачи докторских экзаменов по обучению иностранному языку определяются следующим образом:

Докторанты и диссертанты переводят письменную или устную научную литературу, в частности статьи связанные со специальностью, читают, переводят, а также пересказывают общественно-политический текст. Для проверки устной речи ведется беседа на различные темы на иностранном языке.

F.Huseynova

**Demonstration of various types of oral speech in
monologic speech**

Summary

Due to the education system of the republic at the previous stages of training, studying at the bachelor's and master's degrees, students acquire and develop skills of reading, writing, listening and speaking.

Foreign language training programs are the conceptual documents of teaching a foreign language and cover all activities to achieve it.

The aims and objectives of foreign language doctoral examinations are defined as follows:

Doctoral students have to translate scientific articles in written or oral way , particularly articles related to the their specialty, read and translate, and also retel the socio-political text. In order to chech their oral communication skills, conversations on various topics are conducted in a foreign language.

The article gives important information about the problem above mentioned.

Rəyçi:

Gülzarə Əhmədova
filologiya üzrə elmlər namizədi, dosent

ТАРАНА ХАЛИЛОВА
доцент Азербайджанского государственного
экономического университета (UNEC)
t.xelilova0@gmail.com

ПИСЬМО, КАК АСПЕКТ ОБУЧЕНИЯ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ

Açar sözlər: yazı, fikir, nitq, ifadə, bacarıq, mətn

Ключевые слова: письмо, мысль, речь, изложение, умение, текст

Keywords: letter, thought, speech, presentation, skill, text

Постепенное овладение компетенциями письменной речи включает следующие виды деятельности:

- написание диктантов, изложений;
- написание сочинений и творческих работ;
- написание личных и деловых писем;
- написание заявлений;
- заполнение анкет и т.д.

Обучающиеся должны овладеть различными умениями работы с текстом. Они должны научиться вычленять главную идею текста, делить текст на части, составлять планы по тексту, сокращать текст, трансформировать текст, отбрасывать несущественную информацию.

Они должны научиться писать различные пересказы текстов.

Будущие бакалавры, студенты, магистры или аспиранты должны овладеть научным стилем речи, они должны уметь: составлять письменные высказывания на темы учебно-профессиональной сферы общения;

записывать лекции; составлять различные планы прочитанного и прослушанного текста;

составлять конспект, аннотацию, рецензию;

писать реферат, тезисы доклада, статью, эссе, отчёт;

писать докладные записки и другие деловые документы, заполнять бланки.

При проверке сформированности письменных навыков и умений используются различные виды контрольных работ письменного характера, куда включаются контрольные диктанты, изложения, сочинения, тесты и другие виды письменных работ.

Диктантом называют такой вид письменной работы, когда обучающийся записывает воспринимаемые зрительно или на слух слова, словосочетания или текст. Диктанты используются при

обучении фонетике, лексике, грамматике и видам речевой деятельности. По способу восприятия текста диктанты делятся на:

- слуховые, • зрительные, • зрительно-слуховые. Слуховые («Слушай и пиши», «Прослушай слова» и др.) читаются преподавателем или звучат в аудиозаписи. При написании слуховых диктантов у обучающихся вырабатываются умения соотносить звуки или сочетания звуков с буквами или сочетанием букв. Зрительные диктанты имеют свою специфику. Сначала обучающийся читает и запоминает, как пишутся те или иные слова, объясняет особенности написания слов, запоминает слова или весь текст. Затем пишут по памяти. Зрительно-слуховые диктанты пишутся в аудитории: обучающиеся слушают, пишут в тетрадях, преподаватель или обучающийся записывает текст на доске, затем написанное обсуждается. С точки зрения структуры существуют:

- диктант-слово, • диктант - словосочетание, • диктант-предложение, фразовый, • диктант-текст. Диктант-слово, или словарный диктант, позволяет сконцентрировать внимание обучающихся на трудных для них языковых единицах, обогащать их словарный запас. Такую же роль играет и диктант- словосочетание. Диктант- предложение (фразовый) учит удерживать в памяти несколько языковых единиц, объединённых в одно синтаксическое целое, и развивает способность воспроизводить его по памяти. В практике работы с иностранными студентами широко используются диктанты: • выборочный, • распределительный, • выборочно - распределительный.

При написании выборочного диктанта студент выбирает и записывает заданные лексические или грамматические единицы.

Распределительный диктант учит оперировать сходными или противоположными признаками, развивает логическое мышление.

Прежде чем писать диктант, преподаватель может предложить прочитать или проговорить выписанные слова, что позволит студенту запомнить слова и правильно их написать.

Все виды диктантов, как правило, имеют обучающий характер. По этой позиции диктант обычно называют предупредительным. Основная цель такого диктанта состоит в том, чтобы предупреждать возможные ошибки, предварительно объясняя обучающимся лексико-грамматические трудности, с которыми он встретится в диктанте. Кроме того, предупредительные диктанты являются одной из форм подготовительной, предтекстовой работы, их целью является семантизация лексики текста и практическая орфография .

Диктанты бывают: • свободными, • восстановительными, • по аналогии, • творческими.

Свободным диктант считается потому, что обучающиеся, прослушав предложение или часть текста, записывают услышанное своими словами, в соответствии с тем, что они запомнили.

Восстановительный диктант предполагает первичное прослушивание текста, работу с ключевыми для данного текста словами и затем восстановление текста по ключевым словам или словосочетаниям. Диктант по аналогии готовит обучающихся к написанию сочинений. Преподаватель читает предложение или небольшой текст на известную учащимся тематику, а учащиеся пишут своё предложение или текст аналогичного содержания. Творческие диктанты предполагают самостоятельное завершение текста. В этом случае преподаватель читает текст, оставляя его незаконченным. В задачу студента входит закончить этот текст. По участию в диктанте преподавателя или только обучающегося различают: • диктант с участием преподавателя, • самодиктант. Самодиктантом называют вид зрительного диктанта, когда студент зрительно воспринимает предложенный преподавателем текст, запоминает его, в некоторых случаях анализирует трудные лексико-грамматические явления, затем записывает текст по памяти и самостоятельно проверяет написанное по графическому тексту. Такой вид диктанта можно использовать, например, при заучивании стихотворений или поэтических отрывков текста. Изложением называется вид письменного упражнения, развивающего речь студента на основе данного образца. Изложение используется для обучения письменной речи, для обогащения словарного запаса, для использования изучаемых грамматических явлений в тексте. Классификация изложений может быть различной, но все они носят обучающий характер. Существуют изложения с опорой на какие-либо элементы: вопросы, ключевые слова, синтаксические конструкции, план. Проведение специальной подготовки к изложению положительно влияет на обогащение словарного запаса и грамматического строя речи, совершенствует навыки правописания, учит правильному использованию языковых средств. Сочинение представляет собой вид творческого задания, которое выполняют обучающиеся, самостоятельно излагая мысли, переживания и др., на определённую, заданную преподавателем тему. Сочинение - это учебный вид письменной работы, в задачу которой входит развитие связной речи, построение текста, основанного на идеях и мыслях обучаемого. Письменная речь как вид речевой деятельности предполагает широкое использование сочинений для активизации речевых навыков и умений. На начальном и среднем этапах обучения используется сочинение как способ развития умений выражать свои мысли на изучаемом языке. Сочинение может стать заключительным этапом работы с текстом или разговорной темой. В отличие от изложения

студент свободен в выборе лексико-грамматических средств для выражения своих мыслей.

Обучающихся необходимо готовить к написанию сочинений, также как и к диктантам, изложениям, т. е. снимать лексико-грамматические трудности, объяснять структуру сочинения.

Сочинения различаются по жанру, типу создаваемого текста или по способу выражения мыслей. С этих позиций в методике существуют сочинения: • описание, • повествование, • объяснение, • рассуждение.

Указанные виды сочинений являются письменной формой выражения мыслей; как правило, они используются на таком этапе обучения, когда студент уже овладел языковой системой и может строить свои высказывания не на основе конкретного речевого образца, а в соответствии со своим пониманием проблемы.

Описанием называют речевое сообщение в устной или письменной форме, в результате чего создаётся образ какого-либо описываемого предмета или явления. При описании предметов или явлений пишущий раскрывает их качества, свойства, состояние, определяет их расположение в пространстве или во времени. В практике работы с иностранными студентами целесообразно описывать различные предметы или явления, используя метод толкования, заменяющий перевод на родной язык. Можно включить в систему заданий: опишите своего друга, опишите какой-либо предмет, опишите комнату, в которой вы живёте и т.д. Речевое сообщение, объектами которого являются действия, события или их последовательность, называют повествованием. При повествовании широко используются глагольные формы. Повествование и описание в чистом виде, как правило, не существуют, обычно описание сочетается с повествованием, с объяснением какого-либо явления или действия. Объяснение связано с толкованием какого-либо действия, процесса, события или их взаимосвязи. В объяснении раскрываются цели и средства, необходимые для выполнения действий, причины, следствие чего-либо, формулируются проблемы и способы их решения. При объяснении пишущий пытается создать мнение о сообщаемом или изменить у адресата имеющуюся точку зрения. Рассуждение является мыслительным процессом, направленным на обоснование какого-либо положения или на формулирование вывода из имеющихся фактов, аргументов и зафиксированным в письменной форме. Структура рассуждения складывается из тезиса, доказательства и вывода. Рассуждение подразумевает, что обучающиеся владеют языковыми компетенциями на значительном уровне. В этом случае они могут писать рефераты, доклады, статьи и др. Реферат - краткое изложение в письменном виде или в форме публичного доклада содержания научного труда (трудов), литературы

по теме. Реферат представляет собой самостоятельную научно - исследовательскую работу студента или аспиранта, в которой раскрывается суть исследуемой проблемы, изложение материала имеет проблемно-тематический характер, показываются различные точки зрения, а также собственные взгляды на проблему. Содержание реферативной работы должно быть логичным. Реферат имеет частные особенности, присущие данному жанру научной литературы. Чтобы научиться писать реферат, необходимо запомнить и использовать языковые и речевые средства, которые помогают сформулировать тему реферата, его композицию, обозначить основные проблемы реферируемой работы и т.д. Аннотацией называют особый вид устного или письменного сообщения, в котором содержится перечень главных мыслей сообщения или краткая характеристика содержания книги, статьи, рукописи, т.е. максимально сокращённый объём источника информации. В аннотации самым кратким способом излагается содержание документа, дающее общее представление о его теме, перечисляются вопросы, которые можно найти в первоисточнике. Аннотацию читатель или обучаемый может найти на оборотной стороне титульного листа научной книги. Прочитав её, он поймёт главную тему, цель работы, кому адресована книга и какова её структура. В зависимости от целей различают несколько видов аннотаций. По содержанию аннотации подразделяются на: • справочные, • рекомендательные. Читатель, ориентируясь на такие виды аннотаций, может составить представление об аннотируемой литературе. Текст аннотации стандартизован и содержит клише, с которыми необходимо знакомить иностранных студентов. В аннотацию, как правило, включаются: • информация о содержании; • цель аннотации; • адресат аннотации. При обучении профессиональному речевому общению необходимо учить студентов написанию аннотаций, т.е. учить кратко излагать содержание того или иного научного произведения.

Аннотирование является одним из приёмов обучения языку профессионального общения. Чтобы написать аннотацию, необходимо знать не только, что это такое, но и выучить те языковые средства, которые необходимо использовать. Языковые и речевые средства для написания аннотации.

В работе (статье, диссертации, пособии, монографии):

рассматривается (что?)

затрагивается (что?)

говорится / пишется (о чём?)

ставится / освещается (что?)

В работе (статье , диссертации, пособии, монографии):

читатель / преподаватель найдет (что?)

Автор: ставит / освещает (что?) рассматривает (что?) даёт оценку (чему?)

Цель работы: познакомить (с чем?) осветить (что?) рассмотреть (что?)

Работа: предназначена (для кого?) адресована (кому?) представляет интерес (для кого?) может быть использована (кем?) Таким образом, обучая письму и письменной речи, на разных этапах обучения используются различные виды и формы работ. При формировании коммуникативной компетенции письма и письменной речи необходимо руководствоваться требованиями, сформулированными в государственных тестах, и учитывать уровни владения языком.

Литература

1. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. М., 1989.
2. Соловова Е.Н. Методика преподавания иностранных языков. М., 2002.
3. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. М., 2003.
4. Лурия А.Р. Письмо и речь. М., 2002.

Tarana Khalilova

Writing as an aspect of learning foreign students' speech activity

Summary

The trainee must learn how to express his thoughts in writing, answer questions, be able to write a letter, dictation, presentation, writing, retelling in writing the text read, etc.

Gradual mastery of the students by the competence of written speech includes the following activities:

- writing dictations, statements;
- writing essays and creative works;
- writing personal and business letters;
- writing applications;
- filling in questionnaires.

Students must master different skills in working with text. They must learn to isolate the main idea of the text, divide the text into parts, make plans for the text, shorten the text, transform the text, discard the non-essential

information. They must learn how to write various retellings of texts. Future bachelors, students, masters or graduate students should to master the scientific style of speech, they must be able to:

Make written statements on the topics of the educational and professional sphere of communication;

Record lectures; Make various plans for reading and listening to the text;

To draw up a summary, an annotation, a review;

Write an abstract, abstracts of the report, article, essay, report;

Write memorandums and other business documents, fill in the forms.

When checking the formation of written skills and abilities, various types of control works of written character are used, which include control dictations, statements, compositions, tests and other types of written works.

Təranə Xəlilova

**Təlimin bir aspekti olan yazı
xarici tələbələrin nitq fəaliyyətində**

Xülasə

Tələbələr öz fikirlərini yazılı surətdə çatdırmağı, suallara cavab verməyi, məktub, imla, ifadə, inşa yazmağı, oxuduqları mətni yazılı formada nəql etməyi və s.-ni bacarmalıdırlar. Yazılı nitq aşağıdakı fəaliyyət növlərini nəzərdə tutur: imla və ifadələrin; inşa və yaradıcı işlərin; şəxsi və işgüzar məktubların; ərizələrin yazılışını, anket sorğusunu cavablandırmağı.

Tələbələr mətn üzərində işləyərkən onun əsas ideyasını əxz etməli, mətni müxtəlif hissələrə bölməyi bacarmalı, mətn əsasında plan tərtib etməyi, mətni ixtisar etməyi, lazımsız məlumatı kənarlaşdırmağı bacarmalıdırlar. Gələcək bakalavr, magistr və ya aspirantlar nitqin elmi üslubunu, yəni tədris fəaliyyətində yazılı şəkildə ünsiyyət qurmağı, oxuduqları mətn çərçivəsində plan yazmağı, konspekt, rəy, annotasiya, referat, məqalə, esse, məruzə tezisi, hesabat yazmağı öyrənməli, işgüzar yazışma mədəniyyətinə malik olmalıdırlar. Yazı mədəniyyətinin necə formalaşmasını yoxlamaq məqsədilə imlalar, ifadə və inşalar, həmçinin digər yazı növlərindən istifadə olunur.

Rəyçi: Nailə Yusifova
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktor

LALƏ MƏSİMOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
lala.masimova@mail.ru

“İNGİLİS DİLİNİN AMERİKA VARIANTI” –SİYASİ AMERİKA TARİXİNİN MÜHÜM TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Açar sözlər: amerikanizm, ingilis dili, forma, müstəmləkə, ədəbi norma, lüğət

Key words: Americanism, English, form, colonial, literary norm, dictionary

Ключевые слова: американизм, английский язык, форма, колония, литературная норма, словарь

Məqalədə Amerikanizm anlamından, onun dünya səhnəsinə gəlişindən, bundan əlavə ingilis dilinin Britaniya adalarından müstəmləkələrə və yeni dünyaya keçidindən ətraflı şəkildə bəhs olunacaq. Belə ki, Britaniya və Amerika ingilis dilisi arasındakı fərqlərə, əsasən lüğət, qrammatika və tələffüz aspektlərində rast gəlmək olar.

Təbii ingilis dilində danışan (native speakers) dünya əhalisinin təxminən üçdə iki hissəsi Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşayır. Məhz buna görə də, “İngilis dili”, ABŞ-da ən geniş yayılan və istifadə olunan əsas ünsiyyət dilidir.

Amerika ingilis dilisi (American English) siyasi Amerika tarixinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilinin variant “Amerika ingilis dilisi” adlanır. “Variant və müxtəliflik” termini bir sıra səbəblərə görə daha münasib hesab olunur.

ABŞ-da danışılan bu dilin etimoloji nöqteyi-nəzərdən regional variantlıq hesab olunmasına baxmayaraq, heç bir vəchlə dialect adlandırıla bilməz, çünki bu dil “Standard Amerika dili” adlandırılan ədəbi normalara uyğun formaya malikdir. Beləliklə, verilmiş tərifə müvafiq olaraq bildirmək olar ki, dialektlər, əsasən, ədəbi formaya malik deyil və Amerika ingilis dilinin (American English) ədəbi normalara uyğun formaya malik olduğu faktorunu nəzərə alaraq, əminliklə onun dialect olmadığı fikrini təsdiq edə bilərik.

“Amerikanizm anlamı”- Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilinə xas xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən söz və ya sabit söz birləşməsi kimi müəyyən oluna bilər. Amerika xalqının ingilis dilinə olan ilk və ən böyük töhfəsi Şimali Amerika heyvanlarını və bitkilərini adlandırmaq ehtiyacında özünü biruzə Verdi. Müxtəlif illərdə -1608 və 1612-ci illərdə, ingilis dilindən alınmış “corn” (taxıl) və “catfish” (dəniz pişiyi) kimi yeni sözlər və 1609, 1613-cü illərdə alınmış “raccoon” (yenot) və “moose” (Ame-

rika sığını) kimi digər sözlər Hindlilər tərəfindən danışılan dillərdən alınaraq, dilin lüğət tərkibinə keçmişdir.

Belə ki, “İngilis dilinin Amerika variant” Standart İngilis dilindən (Standart English) tələffüzdə, bir sıra cüzi qrammatik xüsusiyyətlərdə və ən başlıcası lüğət tərkibində fərqlənir.

Dilin tarixi araşdırılan zaman, diqqəti cəlb edən ən mühüm faktorlardan biri Amerika ingilis dilisinin (Amerikan English) meydana çıxmasının ilk koloniyaların yarandığı dövrə, əsasən, 17-ci əsrə təsadüf etməsidir. Koloniyalar inkişaf etdikcə, ABŞ-da danışılan ingilis dilinin inkişafı prosesini daha da sürətləndirirdi. Bu təsir özünü bir sıra əlamətdar hadisələrdə biruzə verdi. Belə ki, 1621-ci ildə “Şükranlıq bayramı” (Thanksgiving Day- ABŞ-da və həmçinin, Kanada da qeyd olunur), 1636-cı ildə “Dövlət məktəbinin açılışı” (Public school), 1696-cı ildə “Məzun günü” (Alumnus) və 1676-cı ildə müstəmləkəçilərin ön sərhədi dəyişdirməsi (The Frontier) bu əlamətlər sırasında yerini almış ən bariz nümunələrdir.

18-ci əsr, əsasən, 1736-cı il “Milli Dirçəliş” (Awakening) və 1789-cu il “Mühacir Köçü” (Immigrant Migration) kimi hadisələrlə səciyyələnir. 19-cu əsrdə isə, əsasən, 1838-ci ildə “yeni texnologiya üsulu” və 1883-cü ildə “İlk Göydələnlər” meydana çıxdı. 20-ci əsrdə isə Amerikalılar, əsasən, 1916-cı ildə “İnsan zəkasını qiymətləndirən intellekt testləri”ni (İQ) həyata keçirdilər və 1985-ci ildə raket təlimi üzrə seçilmiş alimlər (Rocket scientists) üçün yüksək təhsil imkanı yaratdılar.

Belə ki, 20-ci əsr bir sıra xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. 20-ci əsrin sonlarında – təxminən, 1980-ci ildə yeni sözlərin və məfhumların meydana çıxması ilə dilin lüğət tərkibi daha da zənginləşdi. “Etik İnvestisiya” və “Daxili bazar” kimi yeni anlayışlar ortaya çıxdı. “Ödəniş” sözü “plastik” sözü ilə əvəz olunmağa başladı. Məsələn, (kredit kartlar, bankamatik kartlar və s.). Bundan əlavə, kifayət qədər mühüm əhəmiyyət daşıyan fiqurlardan biri olan “Yuppie” termini də dilin lüğət fonduna daxil oldu. “Yuppie” -20-ci əsrdə gənc, çevik, yüksək gəlirli 25-30 yaşlı biznes nümayəndələrinə işarə edən mühüm bir model hesab olunurdu. Daha sonra, “mobil telefon” (mobile phone) və “laptop” (laptop or plamtop) kimi yeni sözlər də dilin lüğət tərkibini zənginləşdirdi.

İngilis dilinin yeni Amerika variantının yaradılması, əsasən, “Amerika İnqilabı”nın dönüş nöqtəsi kimi qeyd olunur. Beləliklə, bu yeni variantın yaranması ilə “Amerika İnqilabı” özünün ən yüksək pilləsini qət etmiş oldu.

“Amerika İnqilabı” liderlərinin nöqteyi nəzərlərindən, Amerika ingilis dilisi Amerikanın müstəqilliyinin ən bariz nişanəsi, gələcəyin mütləq dili idi. Yeni dünyada ingilis dilinin qabaqcılları, əsasən, Şotlandlar və İrlandlar idi.

Belə ki, bir zamanlar Şotland-İrland istifadəsində olan əksər nümunələr günü bu gün də öz üstünlüyünü qoruyub saxlamaqdadır. Məsələn: cabin – daxma, koma, kabinə, kayut” deməkdir.

“Amerikanizm” sözünün ilk istifadəsi “Müstəqillik Bəyannamə”sinin imzalayıcısı, 18-ci əsrin sonlarına doğru “New Jersey” kollecinin, daha sonra (Princeton Universiteti)nin prezidenti olmaqdan ötrü 1769-cu ildə Amerikaya yollanan Şotlandiyalı akademik “John Witherspoon”-nün adı ilə bağlı idi.

“Amerikanizm”ə böyük maraq göstərən John Witherspoon bu mövzuda bir sıra maraqlı məqalələr də təqdim etmişdi. O, təhsilli insanların nitqində qrammatik səhvlərə yol verilməsi, vulqarizmlərdən istifadə hallarının qəti əleyhinə idi.

“John Witherspoon”-nün “Amerikanizm” anlamı yalnız kaloniyalara məxsus və onlara xas xüsusi bir anlam mənasında işlədilir. Witherspoon qeyd edirdi ki, o, eyni təbəqədən olan eyni mənşəbə sahib insanların nitqində mütəmadi olaraq qrammatik səhvlərə yol verilməsi, vulqarizmlərdən istifadə hallarına rast gəlirdi. Witherspoon Amerikada gündəlik nitqdə müəyyən qədər vulqar ifadələrdən istifadə hallarını müşahidə etməsinə baxmayaraq, o vulqarizmin Amerikada Böyük Britaniyaya nisbətən daha geniş vüsət almasından bəhs etməmişdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, terminlərin və idiomatik ifadələrinin İngilis dilinin Amerika variantında istifadə xüsusiyyətləri bir qədər fərqliliklə müşayiət olunur, lakin bu onların dildə düzgün işlənmədiklərinə istinad etmir, bu hal yalnızca onların Amerikanın inkişafının bəhrəsi olduğuna işarə edir.

“Amerikanizm” sözü, tamamilə, əmələ gəlmə və əhəmiyyət baxımından “Scotticism” sözünə oxşardır.

Hələ 18-ci əsrə qədər Britaniya və Amerika ingilis dilisi demək olar ki, heç bir fərqlilik nümayiş etdirmədən, bir-birilə qırılmaz surətdə vəhdət təşkil edirdilər. 1700-cü ildə bir sıra İngilis xalqlarının Amerikaya immiqrasiyası istifadə olunan dili büsbütün dəyişdirdi. Lap əvvəllərdə də olduğu kimi, Amerika həyatının kosmopolit təbiətinin dil və xüsusilə lüğət üzərindəki təsiri özünü açıq-aşkar biruzə verirdi. Baxmayaraq, Amerika və Britaniya ingilis dilləri bir-birilə qarşılıqlı surətdə vəhdətdədir, lakin ünsiyyət zamanı kifayət qədər anlaşılmazlığa və səhvə gətirib çıxaran hallara da rast gəlmək mümkündür. George Bernard qeyd edirdi: “Britaniyalılar və Amerikalılar, əsasən, ümumi bir dil vasitəsilə bir-birlərindən ayrılırlar”.

Amerika ingilis dilisinin yaranma tarixi necədir? Bu tarix hansı köklərə və mənbələrə əsaslanır? “Amerika Dilçiliyi”-nə keçidi şərtləndirən əsas əlamətlərdən bir ilk şəhərciklərin yaranması idi, belə ki, Amerika dialektinin əksər toxumları və bir sıra regional formalar elə ilk yaşayış

məntəqələrinin yaranması ilə bağlı idi. Böyük Britaniyada ilk şəhərciklər Bostonda, 17-ci əsrin əvvəllərində Bay Kaloniyasında, 18-ci əsrin əvvəllərində Londonda, Connecticutda salınmışdır.

Orta Atlantik Regionunda ilk yaşayış məntəqələrinin əsası New Yorkda (Yeni Amsterdam adlandırılmış və 1644-cü ildə İngiltərə tərəfindən Hollandiyadan alınmışdır) və Pensilvaniyada (Filadelfiya ilə birlikdə 1681-ci ildə, əsasən, UilyamPen tərəfindən əsası qoyulmuşdur). Cənubi Atlantik regionunda yaranmış ilk yaşayış məntəqələrinə 1607-ci ildə əsası qoyulmuş Virciniyanın “Ceymstaun kaloniyası” və 17-ci əsrin sonlarında Cənubi Karolinadakı “Charleston kaloniyası” aiddir. Bu ərazilərdə yaranmış ilk yaşayış məntəqələri, əsasən, Amerika Dialektinin əsas mənbələri kimi çıxış edirdilər.

Elə sözlər var ki, onların mənaları Atlantik okeanının hər iki tərəfində yaşayanlar üçün tanışdır. Buna baxmayaraq, elə sözlər də məlumdur ki, onların mənaları hər iki variantda eyni deyildir.

Amerikan ingiliscəsinin lüğət fonduna yeni leksik elementlərin daxil olması prosesi müstəmləkəçilərin əsl Amerika dillərindən çoxlu sayda mənşəyi məlum olmayan flora, fauna və topoqrafiya sahələrinə məxsus sözləri mənimsəmələri ilə başladı. Belə sözlərə misal olaraq, “opossum” (opossum-kisəli heyvanlar növünə aiddir), “raccoon” (yenot), “squash” (bu söz əsasən, “kudu, balqabaq” mənasında işlədilir) və “moose” (Amerika sığını) göstərmək olar.

Ədəbiyyat

1. Frank K. Flinn and J. Gordon Melton, Encyclopedia of Catholicism (2007) p 19.
2. David J. O'Brien, Isaac Hecker: an American Catholic (1992) p 384
3. Hennessy, American Catholics: A history of the Roman Catholic community in the United States (1981) pp 194.

L.Məsimova

“American english” - an important part of the american political history

Summary

The article will focus on the meaning of Americanism, its coming to the world scene, as well as the English language transition from the British Isles to colonies and to the new world. Thus, the differences between British

and American English can be found mostly in vocabulary, grammar and pronunciation.

About two-thirds of the world's population live in the United States. That is why, "English" is the main language of communication in the United States.

American English is the most important component of American political history. Thus, the English language spoken in the United States is called "American English". The term "Option and Diversity" is considered to be more appropriate for a number of reasons.

Л.Масимова

**«Американский английский» - важная часть
американской политической истории**

Резюме

В статье основное внимание будет уделено значению американизма, его приходу на мировую арену, а также переходу на английский язык с Британских островов в колонии и в новый мир. Таким образом, различия между английским и американским английским языком можно найти в основном в лексике, грамматике и произношении.

Около двух третей населения мира проживают в Соединенных Штатах. Вот почему «английский» является основным языком общения в Соединенных Штатах.

Американский английский является важнейшим компонентом американской политической истории. Таким образом, английский язык, на котором говорят в Соединенных Штатах, называется «Американский английский». Термин «Вариант и разнообразие» считается более подходящим по ряду причин.

Rəyçi: Rəna Şamiyeva
filologiya elmləri namizədi, dosent

LEYLA MAHMUDOVA
Filologiya elmləri namizədi, dosent
mahmudova.1969@mail.ru

XƏBƏRİ MÜRƏKKƏB FEİLLƏRLƏ İFADƏ OLUNMUŞ ŞƏXSİZ CÜMLƏLƏR

Açar sözlər: sadə cümlə, təktərkipli cümlə, şəxssiz cümlə, feili xəbər, sintaktik məna, qramatik məna, fars dilində xəbər.

Ключевые слова: простое предложения, односоставное предложение, безличное предложение, глагольное сказуемое, синтаксическое значение, грамматическое значение, сказуемое в персидском языке.

Key words: a simple sentence, mononuclear sentences, impersonal sentences, verbal predicate, sintaksis meaning, qrammatik meaning, predicate in Persian language.

Şəxssiz cümlələr də mübtədasız cümlələrdir. Təktərkipli cümlələrin başqa növlərində xəbərdəki şəkilçidən mübtəda vəzifəsində çıxış etməli sözü təsəvvür etmək olur. Lakin şəxssiz cümlələrdə mübtədanı şərti də olsa bərpa etmək mümkün olmur. Mübtədasızlıq belə cümlələrin təbiətinə xas olan cəhətdir. Məsələn:

سرش را گذاشت روی یک سنگی و به حال خودش فکر می کرد که خوابش برد (افسانه ها).
“Başını bir daşın üstünə qoydu və öz vəziyyətini düşünürdü ki, (onu) yuxu tutdu”.

رها کن که خواب خوشم می برد زمین آب و چرخ آتشم می برد (نظامی)
“Burax ki, məni xoş yuxu aparır, Suyumu torpaq, odumu göylər aparır”.

Yuxarıdakı cümlələrdə mübtəda yoxdur və onu şərti də olsa bərpa etmək mümkün deyil. Belə cümlələr şəxssiz cümlələrdir.

Fars dilində şəxssiz cümlələri tədqiq etmiş müəlliflərdən birisi professor L.S.Peysikov olmuşdur. L.S.Peysikov əvvəlcə qısaldılmış məsdərin iştirakı ilə düzələn modal cümlələrdən bəhs edərək onların bایستن felinin şəxssiz formaları, شدن feli və توانستن felinin şəxssiz formaları ilə əmələ gəldiyini qeyd edir. Müəllifin fikrincə, bu sözlərin bəziləri artıq fel sistemindən ayrılmış və modal söz sırasına keçmişdir. Məsələn: می توان “olar”, “mümkündür” sözü şəxs şəkilçisini və şəxs mənasını itirmişdir, نمی شود “olmaz”, “mümkün deyil” mənasında müstəqil şəkildə işləyə bilər. Peysikov doğru olaraq göstərir ki, bəzi fellərdə şəxs mənası silinib gedir. Məsələn: شدن “olmaq” felindən olan شد sözü “oldu”, “yaxşı” mənasında artıq müstəqil sözdür. Habelə خواستن “istəmək” felindən olan خواهد sözü “lazım deyil” mənasında, داشتن “malik olmaq” felinin kökü دار “eyb etməz” şəklində müstəqil vahidə çevrilmişdir. L.S.Peysikovun fikrincə, enklitikanın işlənməsi sayəsində گریه ام گرفت (məni)

ağlamaq tutdu”, گرمش شد “(ona) isti oldu”, اچلیغمی tutdu” kimi şəxssiz konstruksiyalar yaranmışdır (2, 98).

Qeyd etmək lazımdır ki, A.P.Belitsinin şəxssiz cümlə haqqındakı tezisləri əsasən doğrudur. Əlbəttə, onun fikirlərində qüsurlar və çatışmazlıqlar da yox deyildir. Həmin müəllif bəzən cümlənin statusunu müəyyən etməkdə tərəddüd edir və hətta səhvə də yol verir. Məsələn, aşağıdakı cümləni müəllif şəxsi və şəxssiz cümlə arasında keçid kimi qiymətləndirir :

ملاقات با استاد در کارگاه نقاشی بکلی از یادم رفته بود.

“Rəssamlıq emalatxanasında rəssamla görüş tamamilə yadımdan çıxmışdı”.

Əslində isə bu cümlənin müstəqil mübtədasi olan və həmin mübtəda ilə uzlaşan xəbərlə malik olan cümlə olduğu heç bir şübhə doğurmur.

Fars dilində şəxssiz cümlədən bəhs edərkən hər şeydən əvvəl onu demək lazımdır ki, bir sıra dillərdən fərqli olaraq , fars dilində şəxssiz fel demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Şəxssizlik mənası bir qayda olaraq müxtəlif morfoloji və sintaktik üsullarla ifadə olunur.

Fars dilində şəxssiz cümlələrin spesifik xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, cümlədə subyekt bildirən , işin , hərəkətin aid olduğu şəxsi ifadə edən və buna görə də zahirən mübtədani xatırladan sözü də işlətmək mümkün olur. Məsələn:

من از این قالی خیلی خوشم آمد (مجله ی "نور").

“Mənim bu xalıdan çox xoşum gəldi”.

Bu cümlədə işin , halın aid olduğu subyekt مəvəzliyidir. Lakin cümlənin xəbərlə həmin əvəzliliklə şəxsə görə uzlaşmır. Xəbər III şəxsin təkindədir. Həmin cümlədə xəbərlə adlıq hissəsinin sonunda I şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi işlənmişdir və xəbər də həmin şəkilçinin qoşulduğu sözlə uzlaşır. Məna etibarilə enklitik əvəzlilik cümlənin əvvəlində göstərilən şəxs əvəzliyinə uyğundur. Lakin enklitik əvəzlilik qoşulduğu isimlə birlikdə III şəxsi bildirir. Buna görə də köməkçi fel III şəxsin təkində ifadə olunur. Cümləni Azərbaycan dilinə hərfi tərcümə etsək belə alınar: “Mən bu xalıdan (mənim) xoşum gəldi”. Qrammatik cəhətdən مəvəzliyi xəbərlə şəxsə görə uzlaşmır. Lakin məzmunca həmin əvəzliyi təkrar edən enklitik əvəzlilik uzlaşır. Ona görə də, cümlənin əvvəlində işlənmiş şəxs əvəzliyi cümlənin strukturundan kənarda qalır və ancaq subyekt bildirən sözə çevrilir. Başqa sözlə, şəxs əvəzliyi subyekt ifadə etməklə mübtədaya oxşayır. Lakin mübtədadan fərqli olaraq xəbərlə uzlaşmır. Çünki əvəzlilik I şəxsin təki, xəbər isə III şəxsin təkidir. Cümlənin məzmununa xələl gəlmədən şəxs əvəzliyini atmaq olur. Çünki həmişə şəxs əvəzliyinin müzmunu cümlədə xəbərlə adlıq hissəsinə qoşulmuş bitişən əvəzliyin vasitəsilə bir də təkrar olunur. Beləliklə, şəxs əvəzliyi zahirən cümlədə artıq nəzərə çarpır. Onun vəzifəsi yalnız işin, halın

subyektini bildirməklə bitmiş olur. Şəxs əvəzliyinin yerinə hər hansı bir ismi və ya nomunativ mənalı söz birləşməsini də işlətmək mümkündür. Məsələn: محمد از این قالی خیلی خوشش آمد.

“Məhəmmədin bu xalıdan çox xoşu gəldi” (hərəkət: Məhəmməd bu xalıdan(onun)çox xoşu gəldi).

Fars dilində təktərkibli şəxssiz cümlələri feli xəbərli və ismi xəbərli olmaqla iki qismə ayırmaq mümkündür.

Müasir fars dilində خواستن “istəmək” felinin indiki zaman üçün III şəxs tək forması da “istəməz”, “lazım deyil” mənası ifadə etməklə şəxssiz cümlə əmələ gətirə bilər. Məsələn :

نمیخواهد دور رفت (ص. هدایت).

“Uzağa getmək lazım deyil”.

داشتن “malik olmaq” felinin indiki zaman III şəxs tək forması olan عیب ندارد də sözü də عیب ندارد “eybi yoxdur” şəklində müstəqil olaraq şəxssiz cümlə yaradır. Məsələn:

خاله گفت: عیبی ندارد خانم (مجله ی "نور").

“Xala dedi: eybi yoxdur, xanım”.

عیبی ندارد از همان راهی که آمده ایم بر می گردیم (مجله ی "نور").

“Eybi yoxdur, həmin gəldiyimiz yolla da qayıdırıq”.

حاجی رو کرد به طرف بچه- عیب نداره، قربون (ص. هدایت).

“Hacı üzünü uşağa çevirdi: eybi yoxdur, qurban olum”.

Müasir fars dilində şəxssiz cümlələrin bir qismi fiziki psixoloji vəziyyət, bu və ya digər hadisəyə, fakta münasibət ifadə edən cümlələrdir ki, onlar da bir qayda olaraq بد ، حوصله ، حیف ، آیدن sözlərin “gəlmək” feli ilə birləşməsi yolu ilə düzəlir. Belə halda göstərilən sözlərə işin, hərəkətin, halın subyektinə müvafiq olan enklitik əvəzlik artırılır. Məsələn:

با اینکه پایش درد گرفته بود گریه اش نیامد (مجله ی "کیهان").

“Ayağı ağrımaya baxmayaraq ağlamağı gəlmədi”.

...مگر از ورق بازی خشتون نمیاد؟ (مجله ی "کیهان")

“Məgər kart oynamaqdan xoşunuz gəlmir?”

راستی خوب شد یادم آمد... (ص. هدایت)

“Doğrudan, yaxşı oldun yadıma düşdü...”

Subyektin fiziki-psixoloji vəziyyətini ifadə etmək üçün felinin III şəxs forması da şəxssiz mənada işlənir. Məsələn:

من هر وقت به فکرش می افتم چندیشم می شد (ص. هدایت).

“Hər vaxt onu fikirləşəndə ətim ürpəşir”.

کتش را بیرون آورد و روی شانه هایش انداخت و عرق صورتش را پاک کرد. گرمش شده بود (مجله ی "نور").

“Pencəyini çıxardı, çiyinə saldı, üzünün tərini sildi.(Ona) isti olmuşdu”.

Bir sıra adi şəxslı fellər məsələni, بردن “aparmaq”, رفتن “getmək”, “vurmaq” və s. خوش “xoş”, بد “pis”, مات “mat”, خواب “yuxu”, یاد “yad” kimi sözlərə enklitik əvəzliyin əlavəsi yolu ilə şəxssiz cümlənin xəbərini əmələ gətirirlir. Bir neçə misal :

نمی دانم امشب خوابم می بره یا نه (ص. هدایت).

“Bilmirəm, bu gecə mənı yuxu tutacaq, ya yox”.

قربان، یادم رفت خدمتتان عرض کنم... (ص. هدایت).

“Ağa, yadımdan çıxdı deyim...”

دختر حوصله اش سر رفت (مجله ی “سخن”).

“Qızın hövsələsi darıxdı”.

حاجی رنگش کبود شده بود و ماتش زده بود (ص. هدایت).

“Hacının rəngi göyərmişdi, mat qalmışdı”.

کردن “etmək”, داشتن “malik olmaq”, بردن “aparmaq”, رفتن “tutmaq”, kimi fellərin isimlə birləşərək əmələ gətirdiyi şəxssiz cümlələri çox vaxt elmi ədəbiyyatda ucdantutma feli frazeologizm adlandırılır. Lakin belə fellərin adı mürəkkəb fellərdən qrammatik cəhətdən fərqlənmədiyini həmin müəlliflərin özləri də etiraf edirlər.

Şəxssiz cümlə əmələ gətirən fellər sırasında بنظر رسیدن “nəzərə çatmaq”, بنظر آمدن “davam etmək”, بفکر رسیدن “fikrinə gəlmək”, معلوم شدن “məlum olmaq”, kimi mürəkkəb fellər də vardır.

Belə fellər adətən tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi kimi işlənir. Misallar:

بنظرم میامد که موج عظیم ظلمت ورم می کند (مجله ی “نور”).

“Görünürdü ki, böyük zülmət dalğası şişir”.

معلوم شد که تازه وارد از این مسئله بیخبر است (مجله ی “کیهان”).

“Məlum oldu ki, təzə daxil olan şəxs bu məsələdən xəbərsizdir”.

طولی نکشید که از دور صدای پاشنیده شد (مجله ی “کیهان”).

“Çox çəkmədi ki, uzaqdan ayaq səsi eşidildi”.

یک مرتبه بنظرم رسید که محمود بالای یکی از تبه ها چهار زانو نشسته... (مجله ی “نور”).

“Birdən fikrimə gəldi ki, Mahmud təpələrin birisinin başında ayaqlarını çarpazlayıb oturub”.

Şəxssiz cümlələrin bir növü də mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsidir ki, belə cümlələrin də tərkibi müxtəlif olur. Misallar :

انتظار می رفت جلسه مخصوصی تشکیل بشود (مجله ی “کیهان”).

“Gözlənirdi ki, xüsusi iclas keçirilsin”.

نا گفته نماند که آقای سرهنگ بلند پرواز خیلی طرف تو جهات ذات همایونی هستند (ص. هدایت).

“Bunu da deyim (hərfən: deyilməmiş qalmasın) ki, cənab Bülənd Pərvaza padşahın hörməti var”.

خیلی جالب بود که هر دو در باره این موضوع یکسان فکر می کردند (مجله ی “کیهان”).

“Çox maraqlı idi ki, hər ikisi bu barədə eyni cür düşünürdülər”.
Sanki (hər fən: elə
idi ki,) Kamalın başına soyuq su tökdülər”.

Ədəbiyyat

- 1.Арендс А.К. Краткий синтаксис современного персидского литературного языка. М.-Л., 1941.
- 2.Белицин А.П. Безличные предложения в современном персидском языке. Москва, 1969.
- 3.Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. Москва, 1956.
- 4.Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык. Москва, 1960.
- 5.Mahmudov H.Ş. Fars dilində şəxssiz cümlələr. Bakı, 1974.
- 6.Mahmudov H. Ş. Fars dilində sadə cümlə sintaksisi, Bakı, 1973.
- 7.Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, Bakı, 1981.
- 8.بهار ملک الشعراء محمد تقی. سبکشناسی. جلد دوم. تهران، 1323.
- 9.خانلری پرویز ناثل. دستور زبان فارسی. تهران، 1351.
- 10.نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. باکو، 1960.

Л.Махмудова

Безличные предложения со сказуемым выраженным сложным глаголом Резюме

Статья посвящена одному из видов односоставных предложений в современном персидском языке – безличных предложений.

В частности, указывается, что безличные предложения отличаются от других видов односоставных предложений своим грамматико-синтаксическими и функциональными особенностями.

В статье также дается критический обзор научных мыслей и мнений некоторых азербайджанских, русских и европейских востоковедов о безличных предложениях, приводятся цитаты и ссылки.

Подробно анализируются синтаксические значения безличных предложений. В статье также указывается способы выражения сказуемого в безличных предложениях.

**IMPERSONAL SENTENCES WITH COMPLEX VERB
SUMMARY**

This article is dedicated impersonal sentences which are one of the mononuclear sentences in the modern Persian language.

In particular it is indicated that impersonal sentences differ from other mononuclear sentences by their grammatic-syntactic and functional features.

The article also includes critical review of the scientific thoughts and opinions of the some azerbaijani, Russian and European orientalis about impersonal sentences in Persian language and also given reliable sources and examples of different authors.

In this article is given detailed analyses of syntactic meanings of impersonal sentences and is shown modes of expression of predicate in impersonal sentences.

Rəyçi: Mənzərə Məmmədova
Filologiya elmləri namizədi, dosent

ŞƏRQİYYƏ HÜMBƏTOVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
GÜLTAC ABBASLI
ADPU-nun Şəki Filialı
humbatova455@mil.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SAYTƏRKİBLİ FRAZEOLoji VAHİDLƏR

Açar sözlər: Müasir Azərbaycan dili, frazeoloji vahid, saytərkibli, düzənlər.

Key words: The Modern Azerbaijanian language, phraseological unit, numeral containing, formed.

Ключевые слова: Современный Азербайджанский язык, фразеологическая единица, содержащие числительные, формированные.

Müasir Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlər öz tərkibinə, əmələ gəlmə yollarına, üslubi imkanlarına və s. görə olduqca zəngindir. Bu birləşmələr xalqımızın qədim adət – ənənələri, ictimai təfəkkürü ilə sıx bağlıdır. Dilimizdə işlədilən frazeoloji vahidlərin mühüm bir növünü saytərkibli söz birləşmələri təşkil edir. Belə birləşmələrdə saylar çox fəal rol oynayır və əksər hallarda frazeoloji tərkibin məzmununa ciddi təsir göstərir. Miqdar sayları frazeoloji vahidlərin tərkibində daha çox işlənir. Sayların quruluşca növünə gəldikdə isə sadə saylar bu birləşmələr üçün daha xarakterikdir. Aşağıdakı saylar frazeoloji vahidlərin daxilində özünü daha çox və qabarıq göstərir: Bir, iki, üç, dörd, beş, yeddi, səkkiz, doqquz, qırx, əlli, yetmiş, doxsan doqquz, yüz, min, çox.

Azərbaycan dilində saylar frazeoloji vahidlərin tərkibində müxtəlif vəziyyətdə və müxtəlif məhsuldarlıqla çıxış edir. Elə frazeoloji vahidlər var ki, orada yalnız bir say iştirak edir, elələri də vardır ki, burada bir neçə say iştirak edir və ya eyni say təkrar olunur. Bu cəhətdən tərkibində say olan frazeoloji vahidləri R. Xəlilov aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır:

1. Tərkibində yalnız bir say olan frazeoloji vahidlər.
2. Tərkibində iki və daha artıq say olan frazeoloji vahidlər.
3. Sayların təkrarlanması ilə yaranan frazeoloji vahidlər. (6, səh. 55)

Tərkibində yalnız bir say olan frazeoloji vahidlər. Sayların bir qisminə belə birləşmələrin daxilində daha tez – tez rast gəlmək olur. Elə saylar da vardır ki, onlar ya frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənmir, yaxud da qeyri – məhsuldar şəkildə özünü göstərir. Bir sayı, demək olar ki, frazeoloji vahidlərin tərkibində müstəqil şəkildə çox az iştirak edir. Görünür, bunun səbəbi həmin sayın sinonimlərinədir (*tək, yalnız, təkə və s.*).

Məs.: Tək əldən səs çıxmaz (Atalar sözü). Yalnız öz dibinə işiq salmaq... Tərkibində yalnız bir say olan frazeoloji vahidləri nəzərdən keçirək: Bir qanadla quş uçmaz (Atalar sözü). Bir vurmaqla ağac yıxılmaz (Atalar sözü). Adam olana bir söz yetər (Atalar sözü).

İki sayı ilə düzələnlər: O, *iki* daşın arasında özünü mənə yetirərdi (B.Bayramov). Burada iki daşın arasında idiomu tələsik, cəld mənasında işlənmişdir.

Zəhra xala ikiyol arasında qalmış nabeləd adama bənzəyirdi (B.Bayramov). El üçün ağlayan iki gözündən olar (Atalar sözü). İki arvadlı ev zibilli olar (Atalar sözü). Üç sayı ilə düzələnlər: Koroğlu üçcən deyib. Atalar üçdən deyib. Gödək adamın gündə üç dəfə divanı tutular. Üç çolaq ceyran bir yerdə otlamaz (Atalar sözləri). Dördsayı ilə düzələnlər: Əsmər xalanın gözləri dördolmuşdu (İ.Hüseynov). Hümmət onu görəndə gözü dördoldu (B.Bayramov). Oturmuşuq dörd divar arasında (Ə.Əbulhəsən).

Bəzi saytərkibli frazeoloji vahidlərdə say ilə onun aid olduğu söz məcazlaşaraq müxtəlif mənalar yaradır. Məsələn, dörd gözlə ifadəsi, əsasən, səbirsizliklə, diqqətlə, maraqla mənalarında çıxış edir. Uşaqlar istirahət günlərini dördgözlə gözləyirdilər (A.Şaiq). Məmməd anasına sarılaraq dörd gözlə qapıya baxırdı (S.Qədirzadə).

Beş sayı ilə düzələnlər: Beş günlük dünyada adama xoş güzəran lazımdır (A.Şaiq). Beş günlük dünyadır, gününü elə keçir ki, qəm çəkməyəsən (A.Şaiq). Mən öz adamlarımızı beş barmağım kimi tanıyıram (İ.Hüseynov).

Bəzən dilimizdə beş sayı müxtəlif frazeoloji vahidlərin tərkibində çıxış edərək məsafə yaxınlığı, bölünmə çoxluğu və s. bildirir. Belə şəraitdə əksərən məcazi mənə daha qabarıq olur; məs.: Yerli sənaye kombinatının taxta zavodu, budur, beş addımlıqdadır (B.Bayramov). Ancaq, görünür, mehmanxana müdiri barmağının beşini də şam eləsə belə, bu əmirililərdən heç olmasa xoş bir kəlmə eşitməyəcəyini qərara alaraq çıxıb getmişdi (İ.Hüseynov). Kişilər var, hər birindən sənə kimi *beşi* çıxar (Ə.Kürçaylı). Bəzi məqamlarda beş sayı əmr cümləsi formasında sabitləşən ifadələrin tərkibində işlənir; məs.: Kimin əlindən nə gəlir, beş qaba çəksin (B.Bayramov). Yaxşı eləyirəm, əlindən gələni beş qaba çək! (İ.Şıxlı). Yeddi sayı ilə düzələnlər: Yeddi qatından keçmək. Yeddi yaylıq götürüb ağlamaq. Bu günü ki, mən çəkirəm, hər kəs olsaydı yeddi kəfən çürütmüşdü (S.S.Axundov). Bu dünyada elə adam da var ki, qarnında yeddi tülkü balalayıb (S.Rəhimov). Yarından ayrılan yeddi il ağlar, yurdundan ayrılan ölüncə ağlar (Atalar sözü).

Sakramental xüsusiyyətə malik olan yeddi sayı, göründüyü kimi, sabit birləşmələrin tərkibində də çıxış edir.

Səkkiz sayı ilə düzələnlər: Maşının qabaq təkəri yaxşı geydirilmədiyindən “səkkiz” vurur (C.Əmirov). Dostum o qədər içmişdi ki, səkkiz yazardı (C.Əmirov).

Doqquz sayı ilə düzənlər: Doqquz döşəkli bala axırı quru yerdə can verir (Atalar sözü). Aca doqquz yorğan örtüblər, yenə yuxulaya bilməyib (Atalar sözü). Gündə gərək doqquz dəfə bu hökumətin başına dolanaq (Ə.Vəliyev). Mənə kələk gələnin doqquz başı olmalıdır (danışiq dilindən).

Yuxarıda göstərdiyimiz birləşmələrdə doqquz sözü çoxluq mənalarını ifadə edərək, bəzən də mübaliğə kimi işlənmişdir. Həmin say doqquzgəlmək formasında da özünü göstərərək, kələk gəlmək, aldatmaq mənasını ifadə edən frazeoloji birləşmənin də tərkibində çıxış edir; məs.: O, həmişə mənə doqquz gəlir. Mənə doqquzluq gəlmə (danışiq dilindən).

Qırx sayı ilə düzənlər:

Azərbaycan dilində sakramentallığın tipik ifadə vasitələrindən olan qırx sayı frazeoloji vahidlərin tərkibində çıxış edir və mühüm rol oynayır; məs.: Quduran qırx gün gedər (Atalar sözü). Bir gün duz yediyin yerə qırx gün salam ver (Atalar sözü). Şərəf xanımın hələ qırxı çıxmayıb (Ə.Əbulhəsən). Qırx gün yaraq, bir gün gərək (Atalar sözü). Bir çırağın işığında qırx adam oturur (Atalar sözü).

Əlli sayı ilə düzənlər: Əldən qalan – əlli il qalar (Atalar sözü). Varlı yoxsullaşanda əlli il dəsgahını pozmaz (Atalar sözü). Danış, Əmralı əmi, əlli ilin çobanısan, bu böhtanın bir tərəfi də sənə toxunur (B. Bayramov).

Yetmiş sayı ilə düzənlər: Yetmiş yaşında xacə Bax indi gedir həccə (Atalar sözü). Yetmiş tasdan su içmiş (Atalar sözü).

Doxsan doqquz sayı ilə düzənlər: Əhvali – ruhiyyənin yüksəkliyi, kefin köklüyü mənalarını bildirmək üçün doxsandoqquz sayından istifadə olunur: Xəstənin kefi doxsan doqquzdur (İ. Əfəndiyev). Deyəsən, kefin doxsandoqquzdur? – Əcəb doxsan doqquzdur, səhərdən çöllərdəyəm (İ. Şıxlı).

Yüz sayı ilə düzənlər: Bəzən müstəqil, bəzən də müxtəlif numerativ sözlərlə (dəfə, kərə) işlənən bu say, əsasən, qeyri – müəyyən əşya çoxluğu, eləcə də hərəkətin qeyri – müəyyən kəmiyyətini bildirir; məs.: Dəvəyə qanqal lazım olsa, boynunu yüz yerə uzadar (Atalar sözü). Dəliyə yüz öyrət, öz bildiyini eylər (Atalar sözü). Bu kəndə gələndən məni yüz dəfə öldürüb – diriltmişən (Ə. Abbasov). Yüz namərdin çörəyin doğrasan kasa dolmaz (Atalar sözü).

Min sayı ilə düzənlər: Bu say bir sıra frazeoloji vahidlərin tərkibində çıxış edərək, adətən böyük kəmiyyət çoxluğu, mübaliğəli miqdar mənalarının yaranmasına xidmət edir; məs.: Əgər ondan şübhələnsəydilər, üstündə min göz qoyardılar (S. Qədirzadə). Allah, sənə gündə min dəfə şükür, qardaşımın ocağı kor olmadı (Ə. Vəliyev). Doğruya zaval yoxdur, Çəksələr min divana (Atalar sözü).

R. Xəlilov yazır ki, Azərbaycan dilində elə frazeoloji vahidlər də vardır ki, onlar say mənalı sözlərin də işlənməsini tələb edir. Məsələn, qəpik, şahı və s. kimi sözlər müxtəlif saylarla işlənərək frazeoloji vahidlərin tərkibində çıxış edə bilər; məs.: Məgər Mirzə Cəlil görmür ki, elmsiz insan bir

qəpiyə dəyməz (C.Məmmədquluzadə). Sən mənə üç qəpiklik elədin (danışiq dilindən). Padşah xəzinəsi də altı şahılıq qızıla möhtacdır (Atalar sözü).- (6,səh.60) Frazeoloji vahidlərin yaranmasında substantivləşmiş saylar fəal iştirak edir və mühüm fəaliyyət göstərir; məs.:Qırxında öyrənən gorunda çalar (Atalar sözü). Bilirəm, deyəcəksiniz Hadı müəllim həştadında zurnna çalmağı öyrənir (K.Dadaşoğlu). Yetmişində yorğalıq (danışiq dilindən).

Dilimizdəki sayların bir qismi adətən yalnız bir frazeoloji vahidin tərkib hissəsi kimi çıxış edə bilər; məs.:Heç yüz əlli çıraqlı da axtarsa, iz-tozunu tapa bilməzdi (S.Rəhimov). Burada yüz əlli sayı çoxluq mənasını şişirtmə yolu ilə ifadə edir. Bu sözü mən eşitsəydim, daban əlli altı qaçardım (danışiq dilindən). Göründüyü kimi, yalnız bir sayın iştirakı ilə Azərbaycan dilində bir sıra frazeoloji vahidlər yaranmışdır və onlar müxtəlif anlayışları, fikirləri dolaylı yolla, məcazi şəkildə ifadə etməklə dilimizin zənginliyinə, çoxcəhətliliyinə xidmət göstərir.

Tərkibində iki və daha artıq say olan frazeoloji vahidlər.Bu tipli birləşmələrin daxilindəki saylar bəzən qarşılaşdırılır, bəzən də paralel vəziyyətdə çıxış edir.

Bir - iki; iki – bir sayları ilə düzəlmələr: Özün bilirsən ki, Qurban qağam mənim bir sözümü iki eləməz (İ.Şıxlı).Eşşəyə minmək bir eyib, düşmək iki eyib (Atalar sözü). İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz(Atalar sözü).Cəlal, iki qılınca bir qına sığmaz,Bütün vəziyyəti ölçüb – biç bir az (S.Vurğun). İki dünya bir olsa... İki gözünü bir deşikdən çıxarmaq.

İki – bir – bir sayları ilə düzəlmələr:Kor nə istər iki göz, biri əyri, biri düz (Atalar sözü). Bir – beş; beş – bir sayları ilə düzəlmələr:Özünü bir bilsən qonşunu beş bil (İ.Əfəndiyev). Beşi inanmasa da biri inanar, – deyən Zəhra xalanın sözləri onun qulaqlarında yenidən səsləndi (B.Bayramov). Bir deyənə beş deyər (danışiq dilindən).

Bir-yeddi; yeddi-bir sayı ilə düzəlmələr: Bir dağarcıq unum var, yeddi qara günüm var (Atalar sözü). Yeddi dəyirmanda bir ovuc dəni yoxdur (K,Dadaşoğlu).

Bir – on; on – bir sayları ilə düzəlmələr:Birdedilər on eylə (Atalar sözü). On yeyənin olsun, bir deyənin olmasın (Atalar sözü). On il gəzdim, bir gün tapdım (Atalar sözü).

Bir – əlli; əlli – bir sayları ilə düzəlmələr:Birdə xoruzam, əlli yerdə hinim var (M.Ə.Sabir).Əlli ilin yolunu, bir anda keçdi xatirələr (R.Rza).

Bir – yüz; yüz – bir sayları ilə düzəlmələr: Əsasən mübaliğəli qarşılaşdırma yaradan bu saylara frazeoloji vahidlərin tərkibində tez – tez rast gəlmək olur.Buradakı qarşılaşdırma bir – beş, bir– on,bir – əlli saylarının qarşılaşmasından mübaliğə dərəcəsinə, daha dəqiq desək, qarşılaşma kəskinliyinə görə ayrılır; məs.:Deyirəm vətənin bircə qış günü Yaxşıdır qürbətənin yüz baharından (N.Xəzri).Birdəli quyuya bir daş atdı, yüz ağıllı çıxara bil-

mədi (Atalar sözü). Yüz fikir bir borcu ödəməz (Atalar sözü). Bu işdə yüz ölçüb bir biçmək lazımdır ki, daha başqa əngəl – zad çıxmasın (B.Bayramov).

Bu misallarda yalnız bir və yüz sayları deyil, onların aid olduqları sözlər də nisbi antonim kimi işlənmişdir. (Dəli – ağıllı, ölçmək – biçmək).

Bir – min; min– bir sayları ilə düzəlmələr:Daha kəskin qarşılaşma məzmunu yaradan bu saylar müxtəlif frazeoloji vahidlərin tərkibində çıxış edir; məs.:Ev sahibinin bir evi, kirayəsinin min evi olar (Atalar sözü). Bir buğda əkməsən,min buğda biçməzsən (Atalar sözü).Bir böhtan min ziyana bərabərdir (Atalar sözü). Min qapıda duz dadan, bir qapıya bənd olmaz (Atalar sözü).

Bu tipli söz birləşmələrində sayların müstəqim mənası, demək olar ki, itmişdir və burada idiomatikləşmə daha qabarıq hiss olunur; məs.:Sərvnaz Muradın danışığından sonra bir könüldən min könülə Bakıya vuruldu (Ə.Vəliyev).

“Bir könüldən min könülə...” idiomu ürəkdən, varlığı ilə, qəlbədən zərflərinin sinonimi kimi çıxış etmişdir.

Bir – min bir sayları ilə düzəlmələr:Bir ağaca çıxıb min bir budaq silkələyir (Atalar sözü). Bir budağa minib, min birini gəzmə, elə eləmə ki, mən də ağzımdan çıxanı deyim (C.Cabbarlı).

Min – min bir sayları ilə düzəlmələr:Minə dözən min birə də dözər (Atalar sözü). Bu dünyada bir Allahın əmri ilə gündə mini ölür, min biri dirilir (S.Rəhimov).

Üç – beş sayları ilə düzəlmələr:Üçdə alacağım yox, beşdə verəcəyim (Atalar sözü).

Doqquz – dörd sayları ilə düzəlmələr: Guya desəm, doqquzu dörd eləyərdin? (danışiq dilindən). Elə danışır ki, guya doqquzu dörd eləyib (danışiq dilindən). Göründüyü kimi, həmin sabit birləşmə formaca təsdiq olsa da, məzmunca inkar xarakteri daşıyır.Eksperssiv səciyyə daşıyan bu inkar üslubi çalar kimi maraqlıdır.

On – doqquz sayları ilə düzəlmələr: Gözəllik ondur, doqquzu dondur. Bu atalar sözü insan gözəlliyində geyimin mühüm rol oynadığını, özü də bu rolun 10,9 nisbətində mövcudluğunu ifadə edir.

On – doqquz – bir sayları ilə düzəlmələr: İgidlik ondur: doqquzu fənd, biri zordur(Atalar sözü). Bumisaldakı məzmun mənacə dəqiq və mübaligəli - şəkildə ifadə olunmuşdur ki, burada sayların rolu xüsusilə seçilir.

Səkkiz – doqquz sayları ilə düzəlmələr: Hadı müəllim tez – tez həftə səkkiz mən doqquz, bizim şöbədə olardı (K.Dadaşoğlu). Budur, Yaqut ərə getdiyi üç ay deyil, amma axır zamanlar həftə səkkiz, mən doqquz, gəlib anasının yanında qalır (Ə.Məmmədخانlı).

Səksən – doxsan – bir sayları ilə düzələnlər: Səksən – doxsan, bir gün varsan, bir gün yoxsan (Atalar sözü).

Frazeoloji vahidlərin tərkibində yalnız miqdar sayları deyil, bəzən də qeyri – müəyyən saylar qarşılaşmış vəziyyətdə çıxış edə bilər:

Çox – az qeyri – müəyyən sayları ilə düzələnlər:Çox yemək adamı azyeməkdən də qoyar (Atalar sözü). Çox bilirsən, az danış (Atalar sözü). Söz çeynəyən çox, söz deyən az (Atalar sözü).

Bir neçə sayın iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlərə aşağıdakı misalları da əlavə etmək olar:Dörd göz bir övlad üçündür (Atalar sözü). Beş kişidən biri (danışiq dilindən).On iki imama yalvarınca bir Allaha yalvar (Atalar sözü). Çox peşəni pis bilməkdənsə, bir peşəni yaxşı bilmək yaxşıdır (Atalar sözü). Yeddisində nə idisə yetmişində də odur (Atalar sözü). Yüz ölç, bir biç (Atalar sözü)

Frazeoloji vahidlərin tərkibində bəzən fars dilində işlənən saylar da iştirak edir; məs.: Cəhar atdım, şeş gəldi (Atalar sözü). Dünən beş, bu gün şeş (Atalar sözü).

Sayların təkrarlanması ilə yaranan frazeoloji vahidlər.Müasir Azərbaycan dilində elə frazeoloji vahidlər də vardır ki, onların tərkibində eyni say təkrarlanaraq işlənir.Belə sayların başlıca vəzifəsi frazeoloji birləşmənin tərkib hissələri arasında tənlik, bərabər kəmiyyət nisbəti yaratmaqdır.Bu saylar bəzən eyni, bəzən də müxtəlif formada, yəni qrammatik şəkilçilərlə və onlarsız çıxış edərək həmin vəifəni yerinə yetirir. sözü). Qızım, yenə də səbr etmək lazımdır, hər bir qara günün bir ağ günü də var (S.S.Axundov). Bir qız bir oğlanındır (Atalar sözü).

Beş sayının təkrarı ilə düzələnlər:Beş barmağın beşi də bir deyil (Atalar sözü). Beş və altı saylarının təkrarı ilə düzlənlər: Beşin beş yeri var, altının altı (Atalar sözü).

On sayının təkrarı ilə düzələnələr: Bərəkət ondur, onu da düzlük (Atalar sözü).

Otuz iki sayının təkrarı ilə düzələnələr:Otuz iki dişdən çıxan, otuz iki məhəlləyə yayılar (Atalar sözü).

Əlli sayının təkrarı ilə düzələnələr:Əlli - əlli üstdən, bir əlli də onun üstdən (M.İbrahimov). Çox sayının təkrarı ilə düzələnələr:Çox gülən çox da ağlar.Çox danışan çox yanılar.Çox kötöklər üstündə çox çırpılar doğranıb.

Xalq danışiq dilində tərkibində say olan aşağıdakı frazeoloji vahidlərə də rast gəlmək olur.Həmin birləşmələrin bir qismi sabitləşmiş, digər qismi isə sabitləşməyə doğru gedir:Gözlə, səkkizi doqquz edərsən.Altı beşdən gecdi.Altını özbaşına qoysan dönüb doqquz olar. Əlli əllinin dalınca, yüz də əllinin dalınca.O, altı – beş vurur.

Dediklərimizdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, saytərkibli frazeoloji vahidlər də fikrin ifadəsində nitqin bilavasitə tərkib hissəsini təşkil edən iki

və ya daha çox tammənəli sözün birləşməsindən ibarət olub, komponentləri sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmayan, quruluşca sərbəst söz birləşməsinə və ya cümləyə oxşayan, məna söbə, söz birləşməsinə və ya cümləyə ekvivalent olan, dildə hazır şəkildə mövcud olan konstruksiyadır. Bu konstruksiyada saylar digər sözlərlə üzvü surətdə elə birləşir ki, onları bir-birindən ayırmaq, birini başqası ilə əvəz etmək və hər bir sözü müstəqim mənada düşünmək olmur.

Sayların frazeoloji vahidlərin tərkibində məhsuldarlığına gəlinə, dilimizdə sayların təkrarlanması ilə yaranan frazeoloji vahidlər nisbətən azdır. Tərkibində bir, yaxud da iki və daha artıq say olan frazeoloji vahidlər isə çoxluq təşkil edir. Bunların üslubi əhəmiyyəti ondadır ki, bir çox hallarda sözlərə və söz birləşmələrinə sinonim olmaqla dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Atalar sözü [tərtib edən Cəlal Bəydili (Məmmədov)] Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004
2. Axundov Ağamusa. Ümumi dilçilik. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1988
3. Bayramov Hüseyn. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1978
4. Cəfərov Səlim. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II hissə. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1982
5. Hübətova Şərqiyə. Müasir Azərbaycan dili. Dərs vəsaiti. I hissə. Bakı, “Elm və təhsil”, 2013
6. Xəlilov Rəsul. Saylar. Bakı, “Azərnəşr”, 1978
7. Qurbanov Afad. Ümumi dilçilik. I hissə. Bakı, “Maarif”, 1989
8. Seyidəliyev N.F. Frazeologiya lüğəti. Bakı, “Çıraq”, 2004

**Sh.Humbatova,
G.Abash**

Numeral containing phraseological units in the Modern Azerbaijanian language

Summary

Numeral containing word combinations form one of the important types of phraseological units in the Modern Azerbaijanian language. In such kind of word combinations numerals play an active role and in most cases they impact on the content of the phraseological composition seriously.

Cardinal numerals are mostly used in the structure of phraseological units. The following numerals are observed in the word combinations: one, two, three, four, five, seven, eight, nine, forty, fifty, seventy, ninety-nine, a hundred, a thousand, many.

In the Azerbaijani language numerals appear in different positions and productivity in the structure of phraseological units. There are such kind of phraseological units that they have only one numeral in their composition. At the same time we can come across the phraseological units containing several numerals in their structure.

The repetition of the same numerals is also possible. Thus, we can classify the numeral containing phraseological units as the following:

1. Only one numeral containing phraseological units: to loose one's head, nine days wonder...
2. Two or more numeral containing phraseological units: one over the eight...
3. Phraseological units formed by the repetition of the numerals.

**Ш.Гумбатова,
Г.Аббаслы**

**Фразеологические единицы, содержащие имена
числительные в Современном Азербайджанском языке**

Резюме

Основной вид фразеологических единиц, использующиеся в Современном Азербайджанском языке составляют словосочетания, имеющие в своем составе имена числительные. Числительные играют активную роль в таких словосочетаниях и во многих случаях оказывают серьезное влияние на содержание фразеологического состава. Количественные числительные больше всего используются в составе фразеологических единиц. Ниже следующие числительные все лучше и выпукло показывают себя в составе устойчивых словосочетаний: один, два, три, четыре, пять, семь, восемь, девять, сорок, пятьдесят, семьдесят, девяносто девять, сто, тысяча, много.

В Азербайджанском языке числительные в составе фразеологических единиц выступают в разных положениях и с различной производительностью. Есть такие фразеологические единицы, где участвует лишь одно числительное, и есть такие, в которых участвуют несколько числительных, или же одно и тоже числительное повторяются нес-

сколько раз. В этом смысле фразеологические единицы, содержащие имена числительные, можно сгруппировать так:

1. Фразеологические единицы, имеющие в своем составе только одно числительное. Например: В **два счета** он примчался ко мне. Представлять нужно поодиночке, да между **четырёх** глаз.

2. Фразеологические единицы, имеющие в своем составе два или более числительных. Например: **Семеро одного** не ждут. За **двумя** зайцами погонишься, ни **одного** не поймаешь.

3. Фразеологические единицы, образующиеся путем повторения числительных. Например: Они же совпадают **один к одному** с нашими примерами. Он был главой **сорока сороков** храмов.

Rəyçi: **Ulduz Mürşüдова**
 Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ESMİRA QULİYEVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Tibb Universiteti

esmira@mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: filoloji fikir tarixi, ədəbi dil, ümumxalq dili, nitq mədəniyyəti, dil normaları, üslublar, publisistika, lingvистika, ədəbi dil tarixçiləri və s.

Ключевые слова: история филологической идеи, , литературный язык, национальный язык, культура речи, языковые нормы, стили, журналистика, лингвистика, литературные историки языка и другие.

Key words: history of philological thought, literary language, general language, language norms, styles, publisistics, linguistics, historians of literary language etc.

Azərbaycan filoloji fikir tarixində ədəbi dilimizin formalaşması, inkişafı mərhələləri ətraflı öyrənilib. Lakin ədəbi dilin ictimai-siyasi, sosial, mədəni mühitin təsiri ilə zaman-zaman problemlərlə üzləşməsi məsələsi də diqqəti cəkb.

Məlumdur ki, qədim tarixə malik olan Azərbaycan ədəbi dilinin mahiyyəti, eyni zamanda, onun mənsub olduğu xalqın təfəkkürünün, mənaviyyatının, ədəbi-estetik düşüncəsinin səciyyəsidir, həm də. Ədəbi dil tarixi mütəxəssislərinin qənaətinə əsasən, deyə bilərik ki, milli ədəbi dilin tarixi üç dövrə bölünür: 1. Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (VII-VIII əsrlərdən XIX əsrin 20-ci illərinə qədər). 2. Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında sabitləşməsi dövrü (XIX əsrin 20-ci illərindən XX əsrin 20-ci ilinə qədər). 3. Azərbaycan ədəbi dilinin sosialist milli dili əsasında normalaşması dövrü – sovet dövrü (XX əsrin 20-ci ilindən müasir dövrümüzə qədər).

Aydınır ki, Milli ədəbi dil məsələsi müxtəlif dövrlərdə öz məzmunu etibarlı ilə fərqli olub. Sovet hakimiyyəti illərində bu dilin funksionallığı ilə yanaşı, məzmun-forma və sırf “milli” xarakteri də təzyiqlərə məruz qalıb. O zamana qədər, məsələn, XX əsrin əvvəllərində milli təfəkkür aktı kimi ədəbi-mədəni dilin funksionallığı milli düşüncəmizin bütün sahələrində, o cümlədən ədəbiyyat və publisistika sahəsində özünü aydınca göstərirdi.

Azərbaycan milli təfəkkürü tarixində olduğu kimi, dilimizin tarixində də XX əsrin satirası Mirzə Cəlil, Sabir, Ə.Haqqverdiyev, Ü. Hacıbəyov satirası xüsusi mərhələ sayılır. Bədii üslubun heç bir mikrosistemi heç bir tarixdə milli ədəbi dilimizə satirik ədəbiyyat qədər xidmət edə bilməmişdir. Bədii dilin üslubi-semantik cəhətdən genişlənmə və zənginləşməsində əsas

ağırlıq bu dövrdə satirik ədəbiyyatın üzərinə düşmüşdür... Xalq danışığı dilinə maksimum yaxınlıq, lüğətdə və sintaksisdə bir qədər loruluq, məişət leksikasının ictimai-siyasi məna ilə dolğunlaşdırılması, satirik çoxmənalılıq, əsil mətləbin çox zaman kinayə ilə verilməsi, tipin öz dili ilə ifşası üsulu müəllifin yığcam şəkildə qeyd etdiyi əsas xüsusiyyətlər bunlardır. [1,194]

İstənilən bir dilin müasir ədəbi qanunlar əsasında öyrənilməsi, onun problemlərinin həlmləməsi tədqiqatçıdan tələb edir ki, o həmin dilin tarixi inkişaf problemləri ilə yanaşı, dilin mənsub olduğu xalqın da tarixini, etnopsixologiyasını, məişətini, adət-ənənəsini də öyrənsin. Canlı xalq danışığı dili ilə yanaşı, kütləvi informasiya vasitələrindən olan qəzet, jurnal, eləcə də radio, televiziya, kino, teatr dili və s. ədəbi dilin inkişafına, yazılı və şifahi nitqin dolğunlaşmasına, dilin leksik bazasının zənginləşməsinə, yeni sözlərin meydana gəlməsinə çox böyük təsir göstərir. Dəyişmə, inkişaf, yenilənmə deməkdir, həm də. Dil dəyişmələrinin obyektiv və subyektiv səbəbləri var. Fərdi üslub formalaşmaları ilə bərabər hər dövrün ictimai-siyasi, sosial hadisələri, ümumi inkişaf tendensiyaları, beynəlxalq münasibətlər, qloballaşma, integrasiya qanunauyğunluqları da ədəbi dilin obrazını səciyyələndirir. Buna görə də milli ədəbi dil əlahiddə, qapalı, çərçivəli şəraitdə inkişaf edə bilməz.

“Milli dil anlayışı çox vaxt əcnəbi dilə qarşı duran dil, ana dili mənasında başa düşülür. Terminoloji mənada isə millətin dili kimi dərk olunur. Buradan meydana çıxan qənaət də məntiqidir: milli dil millətin formalaşması ilə paralel formalaşmalıdır. Buna görə də milli dilin yaranması üçün dilin quruluş elementlərinin sabitləşməsi kifayət deyildir; kifayət olsa idi, milli dil XVII əsrin ortalarından və xüsusən Vaqif, Vədadi əsrində yaranmış olardı. Çünki Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik, qrammatik və leksik sabitləşməsi məhz bu dövrlə bağlıdır. Milli dil özündən əvvəlki dövrlərin dil zənginliklərini ümumiləşdirməli idi. Bunun üçün əsas faktorlar o milli dilin ictimai-funksional atributları meydana olmalı idi”. [1, 210]

Azərbaycan dilinin özünəməxsus ifadə gözəlliyi və ahəngi vardır. Bu dil hər şeydən əvvəl, intonasialı, emosionalı nitq yaradan səslər sistemində, zəngin və rəngarəng söz ehtiyatına, tam sabitləşmiş qrammatik quruluşa malikdir. Azərbaycan dilində dərin təfəkkür, elmi-intellektual nitq ortaya qoyan leksik bazanın olması, eləcə də bədii düşüncənin gözəl nümunələrinin yaradılması ilk növbədə dilin potensial imkanlarına əsaslanır. İ.Nəsiminin, M.Füzulinin, M.F.Axundovun, C.Məmmədquluzadənin dili – bədii-fəlsəfi, estetik təzahürlü yaradıcılıqları sübut etdi ki, milli dilin müxtəlif üslublar yaratmaq imkanları genişdir. Tədqiqatçılar Azərbaycan ədəbi dilini haqlı olaraq ümumi türk dili və ədəbiyyatı kontekstində, başqa müasir türkcələrlə əlaqəli şəkildə, eləcə də leksikamızı, dilimizi zənginləşdirən klassiklərimizin – İ.Həsənoğlunun, İ.Nəsiminin, Ş.İ.Xətəinin, M.Füzulinin,

M.P.Vaqifin, M.F.Axundovun və başqalarının əsərləri əsasında öyrənməyi vacib sayırlar. Alim ədəbi türkcənin tarixini dövrləşdirərkən bir sıra prinsipləri vacib sayırlar. Bu qayda və normalar tarixi şəxsiyyətlər, ədəbi abidələr, ictimai-iqdisadi formasiyalarla bağlı inkişaf tendensiyasına əsaslanır. Ədəbi dil mərhələlərinin müəyyənləşməsində ədəbi dilin mahiyyətini səciyyələndirən mühüm şərt normalara riayət olunması məsələsidir. Norma dövrlərin konkretləşməsində əsas kriteriya olmalıdır. Ədəbi dilin prinsipial şərti olan ədəbi dil normaları müxtəlif tarixi mərhələlərdə dilin səviyyəsini, ictimai-mədəni, estetik durumunu müəyyənləşdirir. İstər yazıyaqədərki, istərsə də yazılı dövrlər, mərhələlər müxtəlif əlamətləri, lüğət fondu, leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətləri, üslub özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, bu mərhələlər bir-biri ilə əlaqəli şəkildə təhlil edilir, araşdırılır.

Azərbaycan dili elmi, siyasi, fəlsəfi fikirləri çox aydın ifadə etmək gücündə olan dildir. Fonetik, leksik və qrammatik quruluşuna görə təkamül mərhələsini keçən, dünyanın inkişaf etmiş, zəngin dillərindən biri hesab edilən Azərbaycan ədəbi türkcəsində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, sonralar isə yazılı ədəbiyyat meydana gəlmişdir. Milli mədəniyyət xüsusiyyətlərini gözəl dillə ifadə etmək həmin xalqın mənəvi zənginliklərini əks etdirir. Ədəbi dilin səlisliyi, təmizliyi həm xalq, həm də dil mütəxəssisləri tərəfindən qorunmalıdır. Əslində hər kəs, hər bir dil daşıyıcısı ədəbi dil normalarının qanunları, qaydaları ilə tanış olmalı və mükəmməl nitq mədəniyyətinə dərinlən yiyələnməli və onu layiqli şəkildə qorunmalıdır..

Müasir dövrün global hadisələrinin informasiyalarının intensiv şəkildə həyatımıza daxil olması, kütləvi kommunikasiya vasitələrinin köməyi ilə daha sürətlə ümumxalq xarakteri ala bilməsi ədəbi dilin bəzi sahələrdə normalarının pozulması faktına gətirib çıxarır. Kütləvi təbliğat vasitələrindən olan mətbuat ədəbi dilin üslublarının diferensiallaşmasında, normalaşmasında mühüm rol oynayır. Aydındır ki, ədəbi dilin inkişafında, müasirləşməsində mətbuat dilinin əhəmiyyəti böyükdür. Burada müxtəlif üslublarda, mövzu və məzmununda çap olunan materiallar kütləvi şəkildə ictimai düşüncəyə ötürülür və cəmiyyətin dil, nitq mədəniyyətinin inkişafı üçün stimül yaradır. Qəzet, sayt, jurnal və s. bu kimi mətbuat dili artıq ancaq ədəbi nitq nümunəsi olmaqla qalmır, o, həm də ədəbi dilə kütləvi şəkildə yiyələnmə funksiyasını yerinə yetirir. Bu qədər informativliyin artdığı bir zamanda mətbuat hər kəsin maarifləndiyi vasitələrdən birinə çevrilib. Lakin bir çox hallarda mətbuat dilindəki problemlər, qüsurlar ədəbi dilin ümumi mənzərəsinə də təsirsiz ötüşmür. Bu sahədə dil normalarının pozulması həm də dilimizin ümumi xarakterinə də sirayət etmiş olur.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf dinamikaı həm də başqa dillərdən edilən tərcümə materiallarının hesabına funksionallaşır. Ədəbi dilin strukturunda daxili imkanlar hesabına zənginləşmə ilə başqa dillər hesabına

zənginləşmə arasında o qədər də fərq yoxdur. Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi elmi texniki tərəqqi nəticəsində rus-Avropa dillərindən çoxlu miqdarda terminlər, beynəlxalq münasibətlərin inkişafı əsasında ictimai-siyasi anlayışlar götürməklə ardıcıl olaraq zənginləşmişdir. Amma Azərbaycan ədəbi dilinin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsi, potensialının genişlənməsi prosesi də son zamanlar müşahidə edilməkdədir.

Müxtəlif tarixi dövr və mərhələlərdə Azərbaycan ədəbi dili tarixinə yanaşma konseptual və fərqli yönəldən - tarixi-mədəni, tarixi-ədəbi, tarixi-lingvistik və s. aspektli olmuşdur. Linqvistikanın Azərbaycan ədəbi dili tarixi bölməsi yarandığı zamandan bu günə qədər təbii dil hadisələri, münasibətləri, tədii dil proseslərini müşahidə edərək, analiz etmiş, dilin mədəni təbəqəsini yad, uyğunsuz təsirlərdən mühafizə edərək. Vaxtında tədbirlərini görmüş, məqalələr, monoqrafiyalar və digər metodiki vəsaitlər yazıb çap etdirərək praktiki xidmətlərini ortaya qoymuşlar. Nəticədə, ədəbi dilimizin lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu, onun funksional üslubları get-gedə cıllanmış, ədəbi-mədəni səviyyəsini təhriflərdən, təzyiqlərdən qoruyaraq bugünkü formasına gəlib çıxmışdır.

Ədəbi dil xalq dilinin ciddi fonetik, ləksik və qrammatik normaları əsasında fəaliyyət göstərən formasıdır. Ona görə də bu normaları bilmək və onlara riayət etmək vacibdir. Məlum olduğu kimi, fonetik norma sözlərin düzgün yazılışını və tələffüzünü şərtləndirir ki, bu da orfoqrafik və orfoepik normalarla tənzimlənir..

Yazı prosesində qaydalara əməl etmək, sözlərin düzgün yazılışı, düzgün işarələrindən istifadə, sözlərin sətirdən-sətərə keçirilməsi, xüsusi isimlərin böyük hərflə yazılması, dırnaq işarəsinin qoyulması orfoqrafik norma ilə müəyyən edilir. Bu gün müəllimlər, nətiqlər, radio, televiziya jurnalistləri, qəzet, jurnal, sayt redaktorları bununla bağlı məsuliyyət daşımalıdır. Lakin mətnlərin təqdimatı prosesində həddindən çox səhvlərin mövcud olduğunu görmək olar. Şifahi nitqdə isə aparıcıların, xəbər diktorlarının danışdığı mədəniyyəti, fikirlərini aydın və lakonik şəkildə çatdırmaq qabiliyyəti, onların mədəni-intellektual səviyyəsi qənaətbəxs hesab edilmir.

Sözün düzgün tələffüzü, vurğunun istifadəsi orfoepik normalarla müəyyən edilir. Məsələn, tüstü [tüstü]; gəlmişsiniz [gəlmisiz]; müəllim [mə:llim] və s. Qaçer, gəldux, gedəjh, babon, nöşün və s. kimi dialekt ünsürlərinə rast gəlmək də fonetik normanın pozulmasıdır.

Ləksin norma isə hər birimizdən sözün ləksik mənasına bələd olmağı və onu düzgün, yerində işlətməyi tələb edir. Əks təqdirdə ləksik norma pozulmuş olur. Məsələn, Sevil boşqablara aş qoydu (çəkdi). Toyuqlar dama (hinə) doluşdular.

Nitqimizdə dialekt sözlərdən, arxaizmlərdən, vulqarizm və varvarizmlərdən istifadə də ləksik normanın pozulması deməkdir. Buna görə

də gözəl nitqə yiyələnmək üçün leksik normanın tələbərinə yiyələnmək vacibdir.

Grammatik norma isə sözlər və cümlələr arasında əlaqənin nitqdə düzgün qurulmasını tələb edir. Cümlədə söz sırasının pozulması, mübtəda ilə xəbərin uzlaşmasında yol verilən səhvlər, şəkilçilərin ardıcılığı prinsipinə əməl olunmaması qrammatik normanın pozulması hesab olunur. Fonetik və leksik normaların pozulması birbaşa qrammatik normanın pozulması deməkdir.

Ədəbi dilin normaları tarixi kateqoriyadır və sabitdir. Ancaq bu normalar dildə nisbi sabitlik yaradır, onlar mütləq deyil, dəyişkəndir. Bu hal özünü daha çox orfoqrafik və leksik normalarda göstərir. Orfoqrafiya qaydalarında edilən dəyişikliklər, sözün yeni qaydada yazılması, dilimizin lüğət tərkibindən bəzi sözlərin çıxması, yeni sözlərin dilimizə daxil olması bunun bariz nümunəsidir. [2]

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tendensiyası daima aid olduğu zamanın, konkret tarixi şəraitin hadisələri ilə əlaqədar olaraq, baş vermiş ictimai amillərin müsbət təsirinin nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Ölkənin müstəqillik qazanması, demokratiya prinsiplərinin yaratdığı sivil, mədəni yaşayışın olması, Azərbaycan dilinin həqiqi mənada dövlət dili kimi funksionallığını reallaşdırmışdır. Ədəbi dil normalarının təkmilləşməsinə ciddi təsir göstərən amillər çoxdur. Ancaq bu sahənin inkişafı, xüsusilə, üslub problematikası ilə də əlaqəlidir. Bədii üslubla yanaşı, publisistik, elmi (qismən rəsmi-ışgüzar) üslubda ümumxalq danışığı dilinə aid qayda - qanunlardan, canlı dildən alınmış leksik elementlərdən geniş istifadə olunması bu mədəni dil leksikonunu, ifadəsini daha da zənginləşdirmişdir. Ədəbi dil və üslublar problemi dilçilərimizin, xüsusən, ədəbi dil tarixi tədqiqatçılarının həmişə araşdırdığı, zamanın tempini tutaraq izlədiyi, müşahidə etdiyi məsələdir. Lakin bu sahədə xüsusilə fərqlənən akademik T.Hacıyevin araşdırmaları xüsusilə diqqətçəkəndir. “T.Hacıyev konsepsiyasında XV-XVI əsrlər ədəbi dili bir sistem kimi, dövrün ictimai-siyasi tarixindən təcrid olunmadan araşdırılır, ədəbi dilin lüğət mənzərəsi canlandırılır, Füzuli poetik dilinin novatorluğu, sintaksis xəlqiliyi, Şah İsmayılın Azərbaycan dilinə doğma münasibəti onun mərkəzləşmiş Azərbaycan dövləti yaratmaq siyasətilə bağlı maraqlı faktlar əsasında üzə çıxarılır. Bununda yanaşı, XV-XVI əsrlərdə ədəbi dildə üslubi müəyyənləşdirmənin differensiallaşması dəqiqləşdirilir, bir sözlə, “ədəbi dil üslublar və normalar sistemidir” düsturu açılır. Əlbəttə, üslubların müəyyənləşdirilməsində tarixi şəraiti, tarixi təzahürləri, dil faktlarının-differensiallaşma məxsusiliyini əsas almaq lazım gəlir”. [3]

Ədəbiyyat

- 1.Q.Kazımov. Sənət düşüncələri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1997.
2. Gulnarsefereliyeva.blogspot.com/p/blog-page.html
3. <http://www.cahid.info/archives/850>
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixinin proqramı, Bakı, 1980.
- 5.Hacıyev T.İ. Azərbaycan milli ədəbi dilində epizodik faktların gəlişi. “Azərbaycan dili məsələləri”, Bakı, 1959.
6. Hacıyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, 1977.
- 7.Hacıyev T. Satira dili, Bakı, 1975.
- 8.Hacıyev T. Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi, Bakı, 1989.

Е.Гулиева

Современные проблемы Азербайджанского литературного языка

Резюме

В статье рассматриваются этапы развития азербайджанского литературного языка, нормы литературного языка и исследования языковедов изучающих историю. В то же время указывает на то, что изучение любого языка на основе современных литературных законов требует от исследователя, наряду с изучением проблемами развития языка он должен изучать и историю, быт, традиции этого народа. Как и живой народный разговорный язык, также средства массовой информации, газеты, журналы, радио, телевидение, кино, театр служат развитию литературного языка, письменной и устной речи, обогащению лексической базы, формированию новых слов. Изменения языка имеет объективные и субъективные причины. Формирование индивидуального стиля тесно связано с социально-политическими, социальными событиями, которые характеризует образ литературного языка. Таким образом, национальный литературный язык не может развиваться отдельно, изолированно.

E.Quliyeva

Problems of modern Azerbaijani literary language

Summary

The article deals with the views of researches who study the history of literary language, language norms, the development stages of Azerbaijani literary language. In the meantime, to study a language and to solve its problems based on the rules of modern literary requires from the researcher to learn history, ethnopsychology, way of life, traditions of the people of which language belongs, as well as the historical development problems of the same language. Along with the public language, the means of mass media including newspapers, magazines, radio, television, cinema, theatre etc. affect on the development of a literary language, increase of lexical base of language and creation of new words. There are subjective and objective reasons which cause the language to change, develop and renewal. The literary language is characterized with globalization, integration, general developing tendencies, international relations, social and public-political issues. For these reasons, the literary language could not develop on isolated conditions.

Rəyçi:

İsmayıl Kazımov
filologiya elmlər doktoru, professor

GÜLŞƏN BƏŞİROVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
gulsen@mail.ru

AKADEMİK MİRZƏ İBRAHİMOV VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Acar sözlər: dialektlər, şivələr, mürəcə, təşbeh, tərəqqi, replika, istilah (termin), sərf-nəhv (qrammatika), varvarizmlər, mükəlimə.

Ключевые слова: язык, Мирза Ибрагимов, статья, родной язык

Key words: article, language, Mirza Ibrahimov, academician

Çoxcəhətli yaradıcılığa malik Mirzə İbrahimovun Azərbaycan dili ilə bağlı fikirləri və bu sahədəki əməli fəaliyyəti həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Sovet imperiyasının sərt qılıncına baxmayaraq, fikir və düşüncələrini qorxmadan çap etdirən, təqib olunan, lakin əqidəsindən dönməyən Mirzə müəllim əbədiyaşar sənətkarlarımızdandır.

Böyük alimin Azərbaycan dilinə, onun qorunub saxlanılmasına və inkişafına həsr olunmuş xeyli miqdarda məqaləsi çap olunmuşdur. Müxtəlif illərdə yazılmış “Dilimizin inkişaf yolları haqqında”, “Dil və ədəbiyyat dərslərini nümunəvi təşkil edək”, “Azərbaycan dili”, “Azərbaycan dili dövlət idarələrində” adlı məqalələri indi də öz əhəmiyyətini və sanbalını itirməmişdir. Hər şeydən öncə onu qeyd edək ki, bu məqalələrdə dilini ana qədər sevib əzizləyən, bu dilin gözəlliyi, məna yükü ilə sevinən, onu yüksək səviyyədə qiymətləndirən böyük bir dahinin ürək döyüntüləri eşidilməkdədir. Mirzə müəllim “Dilimizin inkişaf yolları” adlı məqaləsinin I hissəsində dilin insan aqlının qüdrətli silahı, həyatın böyük neməti və tükənməz mədəniyyət xəzinəsi olduğunu oxuculara çatdırır. Böyük alimə görə, insanlar təbiətin və həyatın, mübarizənin və yaşamağın mənasını aydın və bariz şəkildə dil vasitəsilə ifadə etmişlər. Buna görə də dil şüur deməkdir.

İmperiyalar başqa xalqların ərazilərini almaq üçün hər cür vasitələrə əl atır, xalqları ordudan məhrum edir və bununla da kifayətlənmirlər. Onların əsas hədəfi istila etdikləri xalqın dilini almaq olur. Onlar istila etdikləri və əsarət aldıkları xalqa ana dilində yazmağı qadağan etməklə dayanmır, ana dilini təhsil ocaqlarından, dövlət idarələrindən, hətta ailələrdən də qovmağa başlayırlar. Mirzə müəllim yazır: “... xalqın dilini tərgitmək onu çox əsaslı bir müqavimət silahından məhrum etmək, onu bir xalq kimi öldürmək deməkdir” (1, 7). Böyük alim tarixdə belə əməlləri ilə seçilən iranlıları, Sezarlar Romasını, ərəbləri misal gətirir, onların zaman-zaman məhkum xalqlara, onların dillərinə necə divan tutduqlarından danışır.

Məqalədə çox düzgün olaraq qeyd edilir ki, dil də müstəbid və işğalçılara qarşı amansız mübarizədə olmuş, alovlar içərisində mənliliyini

qoruyub saxlamışdır. Tarix boyu dilimiz aldığı yaralardan həlak olmamışdır. Keçmişin bağrımıza vurduğu yaraların ən böyüyü sənət və dil abidələrinin məhvi və talan edilməsidir ki, bu ağrıları indi də hiss etməkdəyik.

Bundan sonra Mirzə müəllim Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf yolunu öyrənmək üçün “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili üzərində ətraflı dayanır. Qədim xalq yaradıcılığının ən qədim və gözəl nümunəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Azərbaycan dili ancaq xalqın, yəni o zamankı xalqın danışdığı bir dildir. Buna görə də o dövrdəki dilimizi ancaq folklorla – xalq yaradıcılığında öyrənmək olar. Dastanda ərəb və fars sözləri də vardır. Burada xalq dili əsas yer tutduğundan, onları anlamaq asandır və bu sözlərin ömrü də uzundur. Dastanın dili sadə, asan və mənalıdır. O zamandan dilimizdə işlənən çox səlis və mənalı ifadələr vardır ki, bunlar indi də dilimizdə işlənərkəndir: “Dünya şirin, can əziz”, “O zaman bəylərin alqışı alqış, qarğıışı qarğıış idi” və s. Dastanda anlaşılmaz söz və ifadələr vardır ki, bu günkü dialektlərdən fərqlənir, bəzən anlaşılmır, çünki xalq inkişaf etdikcə, dəyişdikcə, dil də dəyişir və inkişaf edir. Məqalədə XIII əsrin əvvəllərinə doğru Azərbaycan dilinin hakim ərəb və fars dilləri ilə mübarizədə qalib çıxdığı qeyd edilir. Saraylara, elm və ədəbiyyat aləminə yol açan Azərbaycan dilinin ərəb və fars dilləri ilə bərabər ədəbi dil kimi inkişafından bəhs olunur. Həsənoğlu və Nəsimi kimi böyük sənətkarların bu sahədəki xidmətləri önə çəkilir. Bu dövrü Nəsimi mərhələsi hesab edən Mirzə müəllim Nəsiminin dilimizi əsrinin qabaqcıl fikir və arzularını ifadə edən yüksək bir dil səviyyəsinə qaldırdığı, bu dili yüksək ideallar uğrunda mübarizə dilinə, təbliğat və təşviqat dilinə çevirdiyi bildirilir.

Böyük Nəsimi dilimizin çərçivəsini xeyli genişləndirmiş, ona yeni təşbəhlər, ifadələr, fikirlər gətirmişdir. “Nəsiminin şeirlərində xalq dili və ifadələrindən məharətlə istifadə edildiyi müşahidə olunur ki, bu da onun şeirlərinə xüsusi bir şirinlik, məna dolğunluğu və məlahət verməklə XIV əsrdə ədəbi dilin xalq dilinə yaxınlaşmaq meylini göstərir” (1, 12).

Böyük Füzuli də bu dövrdə yetişirdi. O, Azərbaycan dilini Şərq xalqlarının heç birində olmayan qəzəl dilinə çevirdi və Azərbaycan dilində ilk dəfə dünyaya səssalanan “Leyli və Məcnun” poemasını yazdı.

Bundan sonra müəllif Azərbaycan dilinin yeni səhifəsinin XVIII əsrdə Vaqıfla açıldığını bildirir. Nadir şahın ölümündən sonra mərkəzi dövlət zəifləyir və bundan istifadə edən məhbub xalqlar istiqlaliyyət uğrunda mübarizəyə başlayırlar. Azərbaycanda bu hərəkata Fətəli xan başçılıq edir. O, qısa müddətdə Gəncə, Bakı, Quba, Şamaxı və Təbrizi birləşdirən bir dövlət yaradır. Onun mübarizəsi sənətdə və dildə vətənpərvərlik hisslərini qüvvətləndirir, dili məhəlli çərçivədən və əcnəbi təsirlərdən çıxarır, vahid bir dilin, hamının anladığı dilin hakim mövqə tutmasını təmin edir. Beləliklə,

Vaqif bu dövrdə bütün ictimai hadisələrin iştirakçısı və dildə ərəb və fars təsirlərinə qarşı mübarizənin ilhamçısı olur.

Dilimiz XX əsrdə daha mürəkkəb inkişaf yolu keçir. Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası tərəfindən işğal olunması ilə bağlı inkişafın istiqaməti dəyişir. Şərqi uzun illər davam edən ictimai şüuru çar çinovnikləri və hərbi qulluqçularının gətirdiyi şüurla qarşılaşır. İki dünya üz-üzə gəlir, bir-birinə zidd iki həyat tərz, iki ənənə, iki əxlaq, iki təfəkkür qarşılaşır. Həyatın bütün sahələrində böyük dəyişikliklər olur. Böyük ədəbiyyat və elm dilinin xalqın anladığı bir dildə olması zərurəti ortaya çıxır. Vətənin təhlükədə olduğunu duyan şəxsiyyətlər yetişir. M.F.Axundov bunları dəqiqliklə görür. O, əlifbanın dəyişdirilməsi, ədəbiyyat və elm dilinin xalqın anlayacağı bir dildə olmasını tələb edir. Ərəb və fars dillərindən alınmış sözlərin yazılışında və tələffüzündə Azərbaycan xalq dilinin qanunlarını gözləməyi tələb edir, bu barədə əsərlər yazır.

Məqalənin II hissəsi Sovet hakimiyyəti dövründə dilimizin inkişaf problemlərinə həsr olunub. Müəllifə görə həmin dövrdə dilimiz bir təkamül yolu keçirmiş, lüzumsuz ərəb-fars və osmanlı tərkiblərindən xilas olmuş, xalq dili ilə ədəbi dil arasında yaranmış ziddiyyətlər qismən aradan qaldırılmışdır.

C.Cabbarlı, M.S.Ordubadi, S.Vurğun və başqa şair və yazıçılarımlızın dili indi bütün xalqın anladığı, sevdiyi və danışdığı bir dilə çevrilmişdir. Dilimizdə yeni mənalar ifadə edən yeni sözlər, ifadələr və istilahlər yaranmışdır.

Akademik M.İbrahimov o dövrdə dilimizin canlı mənzərəsini qələmə alaraq yazırdı ki, bu gün dilimiz ən yüksək romantik, təsirli bir realizmin dilidir. Dilimiz gözəldir, cazibədardır, şeirlə, ahənglə, musiqi ilə doludur. Dilimizi əzən, dodaqları eybəcər şəkllə salan, nəfəsi darıxdıran bir söz və ifadə yoxdur. Ən gözəl, mənalı monoloqları ifadə etmək çətin deyildir.

Böyük alim daha sonra yazırdı: “Sənətkar sözləri mum kimi yumşaldaraq istədiyi şəkllə salır və ildırım səsi verən ifadələr yaradır. Bu dil mürəkkəb olsa da aydındır. Zahirən dəbdəbəli olsa da daxilən qüdrətlidir. İnsan qəlbindəki ehtirasların səsidir” (1, 22).

Müəllifə görə, ədəbiyyat dilin cəbbəxanasıdır. Ən incə mətləbləri, gözəl sözləri, şirin ifadələri ədəbiyyat bizə təlqin etməlidir. Xalqın dilini inkişaf etdirən, ona məlahət, lətafət və həssaslıq verən sənət əsərinin dilidir. Müəllifə görə, yazıçının dili, döyüşçünün silahı – ikisi də eyni əhəmiyyətə malikdir. Silahı bilmədən döyüş meydanına atılan döyüşçüyə ümid bağlamaq olarmı?!

“Rədd olsun bütün əcnəbi sözlər!” şüarının əleyhinə şıxan müəllif bununla dilimizin inkişafını ləngidəcəyinə, bizi lazımi istilahlardan ayıracağına işarə edir.

Uydurulmuş süni sözlərin əleyhinə çıxan böyük alim belə sözlərin uzun müddət yaşamayacağını bildirir. Eyni zamanda, hər cür əcnəbi sözün və istilahın dilimizə daxil edilməsini qəbul etmir, belə sözlərin tez unudulacağını bildirir.

Mirzə müəllim məqaləsinin sonunda belə qərara gəlir ki, bütün hallarda dilimizin sərf-nəhvi (qrammatikası) və tələffüz qaydaları sözsüz–danışıqsız gözlənilməli, rus dilində və beynəlxalq miqyasda işlənən sözlərdən və istilahlardan istifadə olunmalıdır.

Müəllifə görə, varvarizmlərə qarşı mübarizə aparılmalı, dilimizdə çoxdan bəri işlənən ərəb-fars sözləri və istilahları saxlanılmalıdır.

Dilin inkişafında onun əsas mənbəyinin xalq dili olduğu unudulmamalıdır. Xalq dili əsasında yeni istilahlar yaradılmalıdır.

Azərbaycan dilinin jurnal və qəzetlərdə, sinif otaqlarında və idarələrdə pozulmasına yol verilməməlidir.

Məqalə Mirzə müəllimin aşağıdakı müdrik sözləri ilə bitir: “Yaxşı adam adını almaq çətindir, çünki allahlar yaxşı bir iş üçün insanlardan bollu tərk etməyi tələb edirlər” (1, 36).

Nitq mədəniyyəti məsələlərinə toxunan Mirzə müəllim Azərbaycan dilini fikrin və hissiyatın ən incə çalarlarını ifadə etməyə qadir olan bir dil kimi səciyyələndirərək, ədəbi dil təcrübəsindəki qüsurların aradan qaldırılması yollarını da göstərir. M. İbrahimov “Gəlin gözəl danışaq” adlı məqaləsində yazırdı: “Bu dil zəngin, obrazlı, ahəngdar, ifadəli dildir... Xalqımız təşbehlərlə, aforizmlərlə danışmağı sevir, eyni zamanda dilimiz oynaq dildir, fikri və hissiyatı müxtəlif çalarları ilə, müxtəlif ahənglərlə səsləndirə bilir. Biz yazıda da, danışqda da dilimizin bu gözəlliyini, zəngin ifadə vasitələrini saxlamağa, artırmağa çalışmalıyıq” (2, 1).

Sovet dövründə belə yazıların çapı böyük cəsarət tələb edirdi. Çünki imperiya bu cür fikirləri qətiyyənlə qəbul etməirdi. Ortada vahid millət, vahid dil ideyası vardı. Vahid əlifba məsələsi demək olar ki, həyata keçirilmişdi. Orta Asiya xalqlarının, eyni zamanda, Azərbaycanın əlifbası zorla dəyişdirilmişdi. İmperiyada Kiril əlifbası hakim idi. Sovet hökuməti imperiya xalqlarına qarşı ikili siyasətdən əl çəkmədi.

Akademik Mirzə İbrahimov vəzifədə olduğu dövrdə və ondan sonra da dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsi üçün çox çalışdı. Bu barədə ayrıca bir məqaləsi də var. Onun və digər qeyrətli oğul və qızlarımızın bu sahədəki istəyi həyata keçmədi. İmperiya dövründə bütün sovet idarələrində yazışmalar rus dilində aparılırdı. Bəlkə də Sovet hökumətinin dağılmasının əsas səbəblərindən biri də elə bu idi.

Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik əldə etdikdən sonra ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən xalqımızın bu böyük arzusu həyata keçdi. Azərbaycan dilinə aid qərar və sərəncamlar verildi. Bu işi prezident İlham

Əliyev davam etdirdi. Qeyd edək ki, dilimiz bütün tarixi ərzində bu günkü qədər hörmətə malik olmayıb, belə geniş işlənməyib.

Əlbəttə, dilimizin inkişafında Vətən oğullarının, xüsusilə Akademik Mirzə İbrahimovun böyük, əvəzsiz əməyi vardır. Biz belə dahilərə həmişə müraciət etməyə borcluyuq, onların irsini öyrənmək bizim müqəddəs vəzifəmizdir.

Ədəbiyyat:

- 1.İbrahimov M. Azərbaycan dili. Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. Bakı, 1957. – 74 səh.
2. İbrahimov M. “Gəlin gözəl danışaq” Kommunist qəzeti, 25 Oktyabr 1979

Г.Баширова

Академик мирза ибрагимов и азербайджанский язык Резюме

В статье исследуется борьба академика Мирза Ибрагимова за защиту и развития азербайджанского языка, а также подробно говорится о его роли в освещении многострадальной истории нашего языка и о заслугах выдающихся художников в развитии родного языка. Здесь также рассматриваются взгляды великого ученого на актуальные вопросы языка в области перевода и использования терминов.

Также, в статье автор акцентирует особое внимание на мысли Мирза Ибрагимова, обладающего многосторонним творчеством, об азербайджанском языке и его труды в этой области. По мнению автора, несмотря на суровые законы Советской империи, Мирза Ибрагимов был одним из наших выдающихся мастеров искусства, который, не боясь, опубликовал свои мысли и взгляды, и которого преследовали, но так и не отказавшийся от своих убеждений.

Обращаясь к статье Мирза Ибрагимова «Пути развития нашего языка», автор показывает что, в первой части этой статьи великий писатель называл языка могучим оружием человеческого сознания, великим благом и неисчерпаемым культурным сокровищем. Отмечается также что, «по мнению писателя, люди ясно и отчетливо выражали смысл природы и жизни, борьбы и существования только посредством языка. И поэтому язык является сознанием».

Далее автор отмечает что, академик подробно останавливался на языке эпоса «Китаби-Деде Горгуд» («Книга моего деда Коркута») для изучения исторического пути развития азербайджанского языка.

В конце статьи автор показывает что, для развития нашего языка незаменимую и значительную роль сыграли сыновья Отечества, и в первую очередь академик Мирза Ибрагимов. Мы обязаны всегда обратиться к таким гениальным ученым, и изучать их наследие есть наш священный долг.

G.Bashirova

Academician mirza ibrahimov and azerbaijani language

Summary

In the article, the struggle of academician Mirza Ibrahimov for the protection and development of the Azerbaijani language has been researched, and his role in elucidating of the long-suffering history of our language and the merits of outstanding artists in the development of their native language are dealt with in detail. It also examines the views of the great scientist on current language issues in the field of translation and use of terms.

Also, in the article the author emphasizes the thoughts of Mirza Ibrahimov about the Azerbaijani language and his works in this field. In the opinion of the author, despite the harsh laws of the Soviet empire, Mirza Ibragimov was one of our outstanding masters of art who, without fear, published his thoughts and views, and who was persecuted, but never abandoned his convictions.

Turning to Mirza Ibrahimov's article "Ways of developing our language," the author shows that, in the first part of this article, the great writer called the language a mighty weapon of human consciousness, a great good and an inexhaustible cultural treasure. It is also noted that, "according to the writer, people clearly and plainly expressed the meaning of nature and life, struggle and existence only through the language. And therefore language is consciousness".

Further, the author notes that the academician dwelt in detail on the language of the epic "Kitabi-Dede Gorgud" ("The Book of Dede Korkut ") for studying the historical development of the Azerbaijani language.

At the end of the article the author shows that, for the development of our language the irreplaceable and significant role was played by the sons of the Fatherland, and especially by academician Mirza Ibrahimov. We must always turn to such brilliant scientists, and to study their heritage is our sacred duty.

Rəyçi: Nəriman Seyidəliyev
filologiya elmləri doktoru

NAİLƏ YUSİFOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universiteti (UNEC)
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
nailayusifova@yahoo.com

TƏHSİLDƏ TƏLİM METODLARININ SƏMƏRƏLİLİYİ

Açar sözlər: təhsil, təlim, mövz, təfəkkür.

Ключевые слова: образование, тренинг, тема, сознание.

Keyword: education, training, theme, thinking.

İnsan, müəyyən bir gercəkliyi təfəkkür vasitəsilə tam və dəqiq dərk edir. Mürəkkəb proses olan təfəkkür, nitq signalları ümumiləşdirmə aparmağa imkan verir. Təfəkkür prosesi fizioloji cəhətdən insanın baş beyin yarımkürələri qabağının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Tənqidi təfəkkürün fəaliyyət mexanizminin tətbiqi nəticəsində beyin fəaliyyətinin ilkin səviyyələri aşkar edilir. Müəllimin vəzifəsi öyrənənləri real səviyyələrinə uyğun olaraq təmin materialları ilə yükləməsidir. Hər hansı interaktiv təlim üsullarından istifadə olunmasından asılı olmayaraq psixotreninqlərin keçirilməsi vacibdir. Bu bir çox cəhətdən davranış formalarına, vərdislərə, hislərə əsaslanan psixoloji təsirlərin qrup şəklində yaranmasına səbəb olur. Psixotreninqlər eyni zamanda təlim motivlərinin müəyyənləşdirilməsinə, təlim maraqlarının artırılmasına müsbət təsir göstərir.

Məlumdur ki, motiv insanı hər hansı məqsədəyönlənmiş işə, fəaliyyətə təhrik edən səbəbdır. Təlim fəaliyyətinin ən başlıca motivi idrak maraqlarıdır. Həmin idrak maraqları öyrənənlərdə proqram materiallarını mənimsəmələri bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmələri üçün aparıcı motiv rolunu oynayır. Tənqidi təfəkkürün təlim prosesində fazalar üzrə (düşünməyə yönəltmə, dərkətmə, düşünmə) tətbiqi müəllim əməyinin inkişafetdirici təsirini artırır, intellektuallığı təmin edir və bir sıra cəhətlər üzrə qabiliyyətləri üzə çıxarır. Bura daxildir - təhlil etmə, qarşılaşdırma mühakimə yürütmə və planlaşdırma. Təlim prosesinin keyfiyyəti onun səmərəliliyinin yüksəldilməsində hadisə və əşya ilə bağlı əlamətləri, xüsusiyyətləri, cəhətləri, seçməklə də şərtlənir. İki cəhətdən xarakterizə olunan təhlil etmə qabiliyyəti keyfiyyət və kəmiyyətə görə müəyyən olunur. Kəmiyyət cəhətdən qabiliyyət hər bir fərdin məzmunca mürəkkəb olan əşya və hadisələr barədə daha çox faktlar aşkar edib təhlil aparması, sürətlə həll etməsidir. Tələbənin sadə bir hesablamada çaşıb qalması isə həmin işdə zəif olduğunu bildirir.

Keyfiyyətə görə təhlil etmə qabiliyyəti isə əşya və hadisələrin mahiyyətini özündə əks etdirən dəlillər, rəqəmlərə daha çox üstünlük verilməsi və onların əhəmiyyətli olmalarını üzə çıxartmasıdır.

Qeyd olunan pedaqoji-psixoloji məqamları təlim prosesində nəzərə almaqla tələbələrin normal inkişafı təmin edilir. Tənqidi təfəkkürdə zəiflik tələbələrdə mənfi haldırsa, yaşa uyğun olmayan yüksək səviyyədə inkişaf da təqdirə layiq sayıla bilməz. Necə ki, ümumi prosesə uyğunluq müddətində hər hansı sistem üçün fəaliyyət dərəcəsi və müddəti müəyyən olunur. İlk növbədə dövlət proqramının məzmunu çərçivəsində interaktiv metodlar üçün şərait yaratmaq qanunauyğun sayılmalıdır. Diqqəti cəlb edən və narahatlıq yaradan amillərdən biri də psixoloji inkişafın pedaqoji prosesin köməyi ilə həyata keçirilməsində paralelliğin pozulmasıdır. Tənqidi təfəkkür təlim prosesində inkişaf edərsə onda qarşıya qoyulan məqsədin nəticə verdiyinə yəqinlik yarana bilər. Mexaniki interaktivlik əslində mahiyyətcə nəticəsiz prosesdir. İnteraktivlik müəllimin şəxsi yaradıcılığı ilə sıx bağlıdır. Tədris olunan, hər hansı fənnin məzmununu dərsin məqsədinə uyğun olmaqla müəllim müvafiq şəkildə, əvvəlcədən düşünülmüş, səmərəli təlim üsullarını müəyyən etməlidir. Bir qayda olaraq interaktiv təlim üsulları təhsilə, tərbiyəyə, inkişafa və şəxsiyyətin formalaşmasına tədricən və məqsədyönlü şəkildə yönəldilməlidir. Pedaqoji ictimaiyyətə tanış olan "proqramlaşdırılmış təlim" keçən əsrin yetmişinci illərində sıçrayış kimi tədris müəssisələrimizə daxil edildi. Nəticəsi isə uğursuzluq oldu. Buna əsas səbəb həmin texnologiyadan mərhələlərlə istifadənin həyata keçirilməməsi idi.

Təhsildə gedən islahat bir növ ənənəvi təlimlə interaktiv təlimin monitoring baxımından fərqlərinin üzə çıxarılmasına zəmin yaradır. Birgə əməkdaşlıq, birgə fəaliyyət qarşılıqlı interaktiv kimi təqdim olunan korporativ təlim düzgün tətbiq edildikdə müsbət nəticə əldə edilir. Korporativ təlim ənənəvi metoddan keyfiyyətcə yüksəkdə durur.

Ənənəvi təlimdə ardıcılıq prinsipindən istifadə olunur. Öyrənənlə öyrədənə dərslər müddətində fəallığı müqayisə etsək, görərik ki, öyrədənənin payı daha çoxdur. Ənənəvi təlim, üsulundan fərqli olaraq, birgə fəaliyyət zamanı şagirdlərin hər hansı mövzu ilə bağlı məsələyə münasibət qarşılıqlı interaktivliklə müşahidə olunur.

İsveçrə psixoloji Jan Piyə keçən əsrin 40-cı illərində öyrənənin idrak fəaliyyətinin inkişafında interaktiv fəaliyyətini mühüm əhəmiyyət daşıdığını qeyd etmişdir. İnteraktivliyin təlim prosesində öyrənənin fəallığını təmin etməklə yanaşı onun texnologiyasının düzgün müəyyən olunması son dərəcə vacibdir. İnteraktiv texnologiyadan istifadənin dinamikasının səviyyəsi daim gözlənilməlidir. Xüsusən ibtidai siniflərdə təlim prosesində həddindən artıq intensivliyə nail olmağa çalışan öyrədənələr qarşıya qoyulan məqsədin bəzən uğursuzluqla nəticələnəcəyini görmürlər. Unutmaq olmaz ki, təlimdə

təfəkkür fəaliyyətinin normal tənzimlənməsinin ilkin mərhələlərindən biri düşünməyə sövq etdirməkdir. Düşünməyə yönəldilmənin özü də metodik bacarıq tələb edir. Avtoritar yanaşmadan demokratik münasibətlərə keçilməsi müəyyən hazırlıq mərhələsindən sonra mümkündür. İlk növbədə demokratik münasibətin yəni humanistlik, mülayim səsle xahiş etmək, sözün təsir imkanlarından səmərəli istifadə olunması qarşılıqlı təkliflər, əməkdaşlıqlar, təşəkkürlər, köməklik, məsləhət görmək, məsuliyyət və cavabdehliklə birgə iştirak etmək və sairənin pedaqoji prosesə rəhbərlik zamanı bərqərar olması vacibdir. İnteraktivliyi bütün təlim metodlarında eyni dərəcədə dinamik xarakter daşmasına üstünlük verməsini avtomobilin magistral yolun forması, onun standartlığından asılı olma-yaraq eyni sürətlə idarə olunması kimi səciyyələndirmək olar. Əqli hücum, rollu oyunlar, diskussiya, zəncirvari hekayə və şəkillər və s. interaktivlik tələb edən metodlar vasitəsilə tədris texnologiyasının hazırlanması üçün öyrədənin elmi-pedaqoji səviyyəsi yüksək olmalıdır. Etiraf edək ki, indinin özündə də avtoritarlıq münasibətlərindən çəkilməyənlər çoxdur. Hökm etmək, kəskin danışmaq cəzalandırmaq və s. bu kimi qeyri-pedaqoji metodlar müasir auditoriyalarımızdan kənarlaşdırılmalıdır. Auditoriyaya daxil olan öyrədən bilməlidir ki, təlim işini müxtəlif fərdlərlə eyni məqsədə nail olmaq üçün qurmalıdır. Xoş əhval ruhiyyəni orda bərqərar etməklə ayn-ayrı ünvanlardan dərəcə gələnlərin psixoloji düşüncələrini vahid mərkəzə yönəltməklə təlimdə keyfiyyət qazanmaq olar. Unutmaq olmaz ki, müstəqil Azərbaycanın inkişaf strategiyasına uyğun olaraq təlimdə yeniləşmə, təhsilin məzmununda köklü dəyişikliklərin aparılması zərurəti qarşıda durur. Tədris olunan hər hansı mövzunun məzmunu, xarakteri, məqsəd və vəzifəsindən asılı olaraq təlim metodu müəyyən olunur. İnteraktivlik təhsil sistemində heç də yeganə forma kimi təqdim olunmamalıdır. Burada əsas diqqət təlimdə demokratik münasibətlər zəminində metodların seçilməsidir.

Bu baxımdan islahat proqramının sonrakı mərhələlərinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün dövlət sənədlərində əsas prioritet istiqamətlər öz əksini tapmışdır. Keçən vaxt ərzində təhsil sisteminin ayrı-ayrı pillələrinin normativ hüquqi bazalarının möhkəmləndirilməsi üçün 142 adda normativ sənəd hazırlanmış, 40-ə qədər ölkənin, o cümlədən ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İspaniya, Hollandiya, Yaponiya, İsrail, Türkiyə, Polşa, Macarıstan, Finlandiya, Danimarka və sair ölkələrin təhsil sistemləri, tətbiq etdikləri modellər, digər texnologiyalar dərindən öyrənilmişdir. Təhsil islahatının uğurla nəticələnməsi üçün xarici və ölkədaxili investisiya qoyuluşu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Dünya Bankının Azərbaycan təhsil sistemində islahatların həyata keçirilməsi üçün ayırdığı kreditin böyük rolu vardır. Beynəlxalq Təşkilatların ayırdığı qrantlar hesabına Təhsil Nazirliyi tərəfindən 10-dək layihə hazırlanıb təqdim

olunmuşdur. Həmin layihələrin hazırlanması prosesində xarici ölkə mütəxəssisləri "Dünya Bankı", Avropa Şurası, Britaniya Şurası, Soros Fondu, TEMPUS, TASIŞ Proqramlarının idarəetmə qrupları, YUNESKO, YUNİSEF təşkilatları intensiv iş aparmışlar.

Təlim prosesinin optimallaşdırılması, onun elmi təşkili, səmərəsinin yüksəldilməsi tələbə fəallığının intensivləşdirilməsi, nəticədə təhsilin keyfiyyətli olmasına səbəb olur. Dünyada gedən inkişaf prosesi ilə cəmiyyətdə yaşayan insanların mənəvi psixoloji və intellektual səviyyəsi arasında fərqin azalmasına nail olmaqla sivil dövlət yaratmaq mümkündür. Təhsilin strateji təsir gücündə olması, qeyd olunan faktorla bağlıdır. Yeni təlim metodları ilə əlaqədar təşkil olunmuş treninqlərin müvafiq məşğələlərini keçən müəllimlər tənqidi təfəkkür metodunun imkanlarından tədris prosesində istifadə etməklə müəyyən praktik bacarıqlar əldə edirlər. İlk addım kimi qiymətləndirilən bu nailiyyətləri ümumi respublika miqyasında genişləndirmək vacibdir. Təhsil islahatının həyata keçirilməsi prosesində dövlət proqramında təsbit olunan məqsəd, prinsip, mərhələlər, hüquqi baza, gözlənilən nəticələr öz əksini tapmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı 1995.
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu (layihə). 2009.
3. Təhsil sahəsində islahatlar üzrə dövlət komissiyasının iclasında ümummilli lider H. Əliyevin yekun nitqi. 2001.
4. B. Bəşirov. "Ali məktəb didaktikası". Bakı, 1992.
5. Bakalabr hazırlığı (normativ sənədlər toplusu). Bakı-2001.
6. N. Kazımov. "Ali məktəb pedaqogikası". Bakı, 1999.

Н.Юсифова

Рациональность методов обучения в образовании

Резюме

Достижением уменьшения отличия между процессом развития, происходящим в мире и духовным психологическим и интеллектуальным уровнем людей, живущих в обществе, возможно создать цивилизованное государство.

Традиционный принцип консистенции используется в обучении. Активность во время урока учили сравнивать, мы видим, что доля дополнительной больше. Традиционно метод обучения, в отличие

от любого из студентов для совместной работы по вопросу о взаимном интерактивном сопровождение является предметом.

Нахождение у образования силы стратегического влияния связано с указанным фактором. Педагоги, прошедшие соответствующие этапы обучения, организованных в связи с новыми учебными методами, используя в учебном процессе метод критического мышления, приобретают определенные практические навыки.

Эти достижения, оцениваемые как первые шаги, важно расширять в общереспубликанском масштабе.

N.Yusifova

Rationality of training methods in education

Summary

It is possible to create a civilized state by achieving a reduction of the difference between moral, psychological and intellectual level of people living in the community with the ongoing development process in the world.

The strategic impact of the training to be able to due to the aforementioned factors.

In the traditional tide, the principle of consistency is used. Comparing the activity of the trainee during the lesson, we see that the tuition has a lot more. Traditional training, in contrast to the method, interacts with pupils' attitudes towards issues that are relevant to each subject.

The teachers teaching appropriate sessions of trainings organized in relation with new training methods get some practical skills by using from the method of critical thinking in the process of learning opportunities.

It is important to expand in national scale of these achievements evaluated as a first step.

Rəyçi:

Təranə Xəlilova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

HƏSƏN ƏLİYEV

politoloq, sosioloq

E-mail: aliyevasan@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNİN MİFOLOJİ LEKSİKASI (MÜQAYİSƏLİ)

Açar sözlər: Etimologiya, paralelizm, kök, müqayisə, Oğuz, Qor allahı, Makedoniyalı İskəndər

Ключевые слова: Этимология, параллелизм, корень, сравнение, Огуз, бог Гор, Александр Великий

Keywords: Etymology, parallelizm, root, comparative, God, Tengri, Oghuz, God of the Horus, Alexander the Great

Bu gün biz mifologiya dedikdə, həmin an keçmişin sirli bir aləmi xəyalımıza gəlir. Elm adamları dünyanın və insanın yaranışını milyon, bəzən də milyard illərlə ölçürlər. Əgər bu həqiqətdirsə, onda bizə gəlib çatan mifoloji mənbələrin yaşı nə qədərdir? Sovet dönəmində mifologiyanın dinlə bağlılığı, onun kommunizm ideologiyasına tam zidd mövqedə durması səbəbindən bir elm kimi öyrənilməmişdir. Bu da ona gətirib çıxarmışdır ki, postsovet məkanında mifologiya alimlər tərəfindən tədqiqat obyektı olmamış, heç bir dərin araşdırmalar aparılmamışdır. Belə demək mümkündürsə yasaq edilmişdir. Ateist tribunasından “fantastik təxəyyül” damğası vurularaq mifologiya həm tarix, həm də dilçilik elmindən uzaq tutulmuşdur. Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi Həmid Araslinin tərtib etdiyi “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı qadağan edilməli, ona “xalq düşməni” damğası vurulmuşdur. Bu səbəbdən də nəinki mifologiya, həmçinin mifoloji terminlərin etimologiyası da dilçilik baxımından tədqiq edilməmiş, üzərində mükəmməl elmi axtarışlar aparılmamışdır. Yalnız mifoloji məzmun çox çətin yollar keçərək, xalqın yaddaşı sayəsində nəsil-dən-nəsilə ötürülərək günümüzdə gəlib çıxıb bilməmişdir. Tarixi dövərdə hər bir xalqın irsi, mədəni abidələri, adət-ənənələri, mədəniyyətləri, dini inancları, qəhrəmanları bu günümüzdə mifologiyanın mirası kimi gəlib çatmışdır. Ən əsas xalqın qədim dövrlərdə ana dilində olan, mənası anlaşılan, bəzən də anlaşılmayan (dövrə uyğun alınma sözlər də daxil olmaqla) məişət xarakterli və mifoloji leksikalar mifologiyada öz izini qoruyub saxlamışdır. Əslində mifologiyayı tədqiq etmək çox çətinidir. Təkcə postsovet məkanında deyil, digər inkişaf etmiş dünya ölkələrində də mifologiyanın və mifoloji leksikanın alimlər tərəfindən tədqiqi qənaətbəxş deyildir. Mifologiya bütün elmlərin ibtidai şəkildə ümumi bir formasıdır. Həqiqətən də mifologiyada kimyadan, fizikadan, riyaziyyatdan, astronomiyadan, fəlsəfədən tutmuş, kosmosa qədər ibtidai elmi fantaziyalar mövcuddur.

Müasir dövrdə biz ən yeni texniki nailiyyətlərə baxanda, ibtidai icma cəmiyyəti insanına məxsus fantastik təxəyyül ideyalarının hamısının bu günkü həyatda gerçəkləşdiyinin şahidi oluruq.

Məsələn, uçan xalça-təyyarə ilə, yerin altı ilə yol getmək-metro ilə, dənizin dibi ilə getmək-mövcud La Manş və İstanbul sualtı tunelləri ilə, sehrbazların güzgüdə insan əksi ilə insanları danışdırması –görüntülü müasir əl telefonları ilə, əjdahaların, divlərin ağzından od püskürməsi-müasir odlu silahlar ilə, bir göz qırpımında uzaq məsafəyə xəbər çatdırmaq-telefon, internet vasitəsi ilə, dünyanın hər yerindən xəbəri olan insan-kompyuter ilə, təbibin insanın içini gözü ilə görməsi-rentgen,lazer cihazları ilə və s.

Məhz bu, mifologiyanın xəyallardan reallığa keçididir və özlüyündə ibtidai elmi fantaziyaadır. Möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyev tərəfindən 29 dekabr 2012-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış “ inkişaf konsepsiyasında “Mədəni irsin qorunması və səmərəli idarə edilməsi“nin qəbul edilməsi Azərbaycan dövlətçiliyi üçün çox əhəmiyyətli bir məsələdir.Bu konsepsiyada nəzərdə tutulmuşdur ki, Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irsinin mədəni-siyasi təminat mexanizmlərinin inkişafı ilə yanaşı, diyarşünaslıq, folklor və xalq təbiiqi sənəti sahələrinin təşkili üçün ardıcıl tədbirlər görülməkdə, bu sahədə beynəlxalq miqyasda təbliğat işlərinin aparılması prioritet vəzifə olaraq qalacaqdır. Azərbaycan dilinin, Azərbaycan mədəniyyəti və tarixinin dünya ölkələrinə tanıtılması məqsədi ilə xüsusi proqram və fəaliyyət planı hazırlanacaq və həyata keçiriləcəkdir.(3)Məhz bu konsepsiyaya əsasən Bakı-2015 və Bakı- 2017 beynəlxalq idman oyunlarının açılış və bağlanış mərasimlərinin məzmunu Dünya Olimpiya mərasimlərinin ruhuna uyğun olaraq,dünyəvi mifologiyadan tutmuş, qədim odlar yurdu olan Azərbaycan xalqının qədim ənənələrini, odla bağlılığını mifik səhnələrin ecazkar füsunkarlığı ilə dünya xalqlarına çatdırıldı. Mifoloji leksemlərin etimologiyasının açılışında dilçi alimlər üstünlüyü morfemin tərkibinə yox,onu mətndəki məzmunundan irəli gələn yozmalara,bədii təsvirlərə,boya üslublarına daha çox yer vermişlər.Əslində əgər hər hansı bir söz mövcuddursa onun mütləq özünün izi vardır və həmin söz öz ana dilində mütləq bir məna daşıyır. Türkiyənin böyük filoloq alimi Bahəddin Ögəl mifoloji leksemləri araşdırarkən belə bir nəticəyə gəldiyini söyləyir ki,mifologiyanın üzərində dayandığı bir təməl vardır ki,sözün kökü heç vaxt dəyişmişir.(2) Əslində etimologiya açılarkən ən əsas məsələ leksemdə işlənən hərflərdən kənara çıxmaq tələb olunur.(müəyyən assimliasiya və dissimliyasiya hadisələri istisna olunmaqla) Hər hansı bir sözün mənası bilinmirsə deməli bu söz mifdən gəlir, yəni o bir “şifrə”dir.”Şifrə” incələnilib ,“deşifrə” olunmayınca həmin sözün anlamı məqbul sayılmır.Dilimizdə işlənən ,yalnız mənası bu günkü anlaşıma gəlməyən bütün sözlər “şifrə” olaraq qalmaqdadır.İstər dilimizdə bu gün işlənən mənası anlaşılmayan sözlər, (hərflərin məqbul

deformasiyaları nəzərə alınmaqla) istərsə də arxaikləşib dilimizdən çıxan, ancaq klassiklərdə işlənən sözlərin açılma üslubunu tapıb, sözlərdə işlənən hərflərdən kənara çıxmamaq şərti ilə etimologiyaları açılmalıdır. Dilçiliklə məşğul olan sahənin elm adamları mifoloji leksemlərin mənalarnın açılması üçün dəqiq bir elmi üslub yolu müəyyən edə bilməmişdilər. Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi Qəzənfər Kazımov akademik Ağamusa Axundovu tədqiq edərkən onun üslubunu səciyyələndirən əsas cəhətləri önə çəkmişdir. Q. Kazımov qeyd edir ki, alimin müqayisəli (qarşılaşdırıcı) dilçiliyin mühüm xüsusiyyətlərindən biri odur ki, ana dilini yad bir dil ilə müqayisəli öyrəndikdə ana dilinin görünməyən tərəflərini görmək olur. (14 s. 54) Həqiqətən o da danılmazdır ki, müqayisə meyarının birləşdirilməsi istər konkret dilin struktur özəlliklərinin aşkara çıxarılmasında, istərsə də ümumnəzəri müstəvidən (digər dillərin cəlb edilməsilə) tipoloji qarşılaşdırmaların aparılmasında həlledici rol oynayır. Əslində müqayisəli təhlilin əhəmiyyəti bir dillə müqayisədə bir o qədər də fiksəl arqumentə söykənə bilmir. Müqayisəli təhlil aparılarkən ən azı 5-6 dilə müraciət olunmalıdır. Eyni zamanda həmin dillərin yerli xalqların dilləri ilə tarixi təmasının olması əsas şərtlərdən biridir. Azərbaycann dilçilik elminin məhsuldar vaxtı sovet dönməsinə düşməsi və həmin dövrlərdə elmə ateist prizmadan yanaşılma öz mənfi təsirini açıq-aydın göstərmişdir. Əslində mifoloji leksikanın tədqiqinin əsas obyektı istər yerli xalqların, istərsə də müqayisə edilən xalqların dillərində sitayiş olunan qədim tanrıların, inancların adlarının öyrənilməsidir. (müəllif) (Həmin tanrılar, inanclar haqqında və onlardan törəyən mifoloji leksemlər barədə növbəti məqalələrdə bəhs ediləcəkdir.) Bu üsluba əyani bir misal gətirək. Dilimizdə işlənən “er” sözünü tədqiq edək. (Əslində dilçilik elmində iki səsdən ibarət leksemlərin etimologiyasının dəqiq açılması çox çətin hesab olunur.) Burada əsas şərt “er” sözündəki hərflərdən uzaqlaşmamaqdır. - Leksem mifoloji termindir. “Günəş allahı”nın adı – “Hor”dan törəmədir. (- Firondan gələn “günəş allahı”nın adı) Hor sözündən “h” hərfinin düşmüş formasıdır. (orden, ordu, orqan və s. kimi) Burada sözün kökü “er” şəklində günümüze gəlib çatmışdır. “Er” sözünün “hor” sözündən törəmə olduğu üçün sözün semantikasında birinci növbədə mifoloji məna önə çəkilməlidir. - Burada ən əsas dilçilik tarixi ilə tarixi mifologiya paralel və müqayisəli şəkildə öyrənilməlidir. Dünya mifologiyasından məlum olduğu kimi bütün dünya xalqlarının ilkin inancları “günəş allahı” olmuşdur. Bəzən “günəş allahı”nın yerdəki təəcəssümü “od” özü də “od allahı” məfhumu kimi “allah” dərəcəsinə gedib çıxmışdır. Misirdəki “Qor allahı” kimi. Əslində “er” sözü dilimizdə günəşin doğan vaxtıdır. Burada “er” sözü semantikadan mifoloji məna almışdır. Həmin dövrdə “hor” sözünün tarixi rolu böyük olmuşdur. (Firon sülaləsinin hakimiyyəti sayəsində) Hətta fars dilində “günəş” mənasını verən “xurşid” lekseminin mənbəyi də “hor” terminin-

dəndir.(müəllif) “Er” sözünü alim Ağamusa Axundovun üslubu ilə tədqiq edək.Qədim türkköklü xalqların dilində “er” sözü -“hor” sözündəndir.-Kaşğarının lüğətində “örtə”,“örtən” - yanmaq ,yandırmaq kimi verilmişdir.(10.IVc.s.414)Fars dilində eyni mənada işlənən “səhər”- “hor”sözündən, latın dilində “horizon”-“hor”, rus dilində “раho”-“pa”(günəş allahı), ingilis dilində “early”(türk dillərində olduğu kimi “h” hərfi düşmüş “ear”-“hor”sözündəndir.) sözündən yaranmışdır.Azərbaycan dilində “er”sözünü biz çox vaxt “erkən” və “ertən” kimi də işlədirik. Dilçi alim Q.Kazımov dilçilik tarixini tədqiqinə dair məqalələrində ilkin sözlərin iki hərfdən “bir samit+bir sait” nəzəriyyəsini rəhbər tutsaq, bu sözlərin iki kökdən(dualizm) ibarət olduğu ortaya çıxacaqdır(sözdəki hərflərin sayına görə).”Erkən” sözündəki “kən”-“gün” ,”ertən” sözündəki “tən” sözü də “gün” mənasını bildirir.(qədim türklərdə) Həqiqətən də bu sözlərdə “kən”,“tən” şəkilçi rolunu oynamır,onların müstəqil mənaları vardır.”Erkəndən” və “ertəndən” sözlərindəki “dən”çıxışlıq halının şəkilçisi rolunu oynayır.”Erkən” və “ertən” sözlərini latın dilindəki “horizon” sözü ilə müqayisəli təhlil etsək, eyni paralellyin şahidi olacağıq.”Horizon” sözündə 1-ci söz “hor”,2-ci söz isə “zon” sözü olub-“günəş” mənasını bildirir.Rus dilində də “erkən” məfhumu iki ayrı-ayrı sözün iştirakı ilə yazılır.”Раho ypo”məfhumunda biri-birindən fərqli iki söz vardır.İngilis dilində də eyni paralellyi görürük.”Er” sözü “early”,“erkən”sözü isə “early in the morning” kimi iki ayrı-ayrı sözlərdən yaranmışdır.Bu sözlərin heç biri şəkilçi rolunu oynamır. Hər iki söz “günəş” inancından doğan mifoloji leksemlərdirlər.Kaşğarının lüğətində də “er” sözü –evin günəyə baxan günəşli tərəfi,(10.IV.s.162) eyni zamanda “er” sözü “örtən” kimi verilərək –üfünün qızarması mənasını bildirir.(10.IVc.s.414)”Er” sözünün etimologiyasının açılışında əsas prinsip yerinə yetirilmiş,söz hərfdən semantikaya qədər öz mənasını saxlamışdır. (müəllif)”Kitabi Dədə Qorqud”da işlənən bir neçə leksemə fikir verək.Məsələn: “ildirtmək” sözü mətnə dair lüğətdə “deşmək” kimi verilmişdir.Verilən məna mətnin məzmununa tam uyğun gəlir.Yalnız əsas məsələ olan leksemin hərfi izahı verilməmişdir.Əslində “ildirtmək” məfhumu qədim türk dilində “ıldır” sözündən olub, “qılınç” mənasını bildirir.Sözün türkcə əsil mənası “öldürən” sözüdür.”İldırım” sözü də onun derivativlərindəndir.Bu gün türk adlarının içərisində “Qılınçxan” adı ilə yanaşı “İldırhan” adı da mövcuddur. Mətnə digər bir söz-“köndər” sözü də işlənmişdir.Burada da məzmun əsas götürülərək “köndər vurmaq” sözü “təpik” kimi təsvir edilmişdir.Əslində “köndər” sözü hələ öz dövründə deformasiyaya uğramış və ilkin kökündən qismən aralanmışdır.İbtidai insan ayaq geyimindən istifadə etmişdir.İri buynuzlu heyvanın gönüsü qalın olduğundan onu ayaqqabının alt hissəsinə,üst hissəni isə qoyunun dərisinə incə olduğundan onun dərisindən istifadə etmişlər.Bu iki komponentə bütövlükdə- “kondara,kundara,qondara” deyilmişdir. Firdovsi “Şahnamə”

əsrinin “Zöhhak” bəhsində Firudin taxta çıxdıqdan sonra Zöhhakın əyalları ilə eyş-işrət keçirdiyini Zöhhakka onun “kondrov” adlı bir xəbərdəşyanı tərəfindən çatdırılmasını təsvir edir. Şair Zöhhakın bu yaltaq adamına verilən “kondrov”adının mənasının anlaşılmadığını etiraf edir.Həqiqətən də bu söz fars mənşəli de,yildir.Bu söz türkmənşəli “kundara” sözündən törəmə olub, müasir dövrdə işlənən “qaloş”(xəbərdəşyan) sözünün sinonimidir.Bu leksemin törəməsindən biri də “kandar,kəndar” sözüdür Evin girəcəyi mənasında, yəni “ayaqqabı soyunulan yer” kimi nəzərdə tutulur. Bu gün “kundara” sözü Cəbrayıl rayonunun adamlarının ləhcəsində yaşayır. Türkiyədə ayaqqabı dükanlarında reklam xarakterli “kundara” sözü yazılır. Bu leksemdə də məzmunla bərabər sözün ana dilində doğma kökü ortaya çıxır.Digər bir sözə də aydınlıq gətirək.”Qaftan” bəzən də “kaftan”(qafdan,kafdan) kimi işlənən söz “türklərin qədim milli geyimi” kimi verilir.Yenə də leksemin hərfləri sözün yozumunda görsənmir.Hamıya yaxşı məlumdur ki,bu geyim köynək olub, başdan geyinilir.Bu aktın içərisində olan “baş” sözü epitet kimi müəyyən türk tayfalarında “kafa,qafa” kimi işlənir.”Ka” inancının mənşəyindən olub “baş” mənasını bildirmişdir. Burada aktın funksiyası geyimə ad verilməsində iştirak etmişdir.”Kaftan”- “kafa” sözününəndir.(müəllif)Mifoloji leksikanı tədqiq edən dilçi alimlər üçün kompas rolunu oynayan “inanc”ın(totemin) tərfi əsas kimi götürülməlidir.”İnancın”(totemin) tarixi tərifinə diqqət yetirək. “Totemizmə”(inancçılıq) ibtidai icma cəmiyyətində mövcud olmuş etiqad və adətlər kompleksi.Müəyyən insan qrupu (tayfa,qəbilə ilə heyvan və bitkilərin (totem) qohumluq əlaqəsinə inamla əlaqədar yaranmışdır.Hər tayfa(qəbilə) öz toteminin adını daşımışdır.Totemi öldürmək və ya yemək olmazdı.Totem dünya xalqları arasında geniş yayılmışdır.Totemin qalıqları bütün dinlərdə saxlanılmışdır.”(5.IXc.s.330)Bu elmi ensiklopedik tərifə əsasən mifoloji leksikanın üfüqləri lap uzaqlardan görünür.Çox təəssüflər olsun ki,24 qədim oğuz boylarını öyrənən alimlər bu boyların hansı “od allahı”nın və onun hansı inancının adından yaranmasından yox, ancaq onun şücaət xarakterli təm-təraqlı təsvirlərindən yazmışlar.Boyun lekseminə olan hərflərdən tam fərqli şəkillərdə. Boyların açılışında etimologiyaya yaxın gedilməmişdir. Türkiyənin tanınmış mifoloq alimi Bahəddin Ögəl filologiyanın ən çətin sahəsini etimologiya olduğunu söyləyir.(2) O.doğru olaraq qeyd edir ki,etimologiyanın açılması yalnız dili bilmək deyil.tarix və mədəniyyət məsələlərinin dərinliyinə baş vurmağı tələb edir.

Alimlərin müşahidələrinə görə oğuz boylarının adları qədim dövrlərdə meydana gəlmiş və tədricən bəzi dəyişikliklərə uğramışdır.Bununla belə Rəşidəddinin dövründən bir çox alimlər oğuz boylarının adlarını düzəldən kök və şəkilçilərin hansı mənaları ifadə etdiklərini yazmaqdan geri durmamışlar.Şübhəsiz ki,araşdırmaların çoxu xalq etimologiyasıdır.Lakin bu

günə nisbətən orta əsr alimlərinin araşdırma dövründə boy adlarında işlənən sözlərin mənalarını bilən adamlar var idi. Bu səbəbdən də istər xalq etimologiyaları, istərsə də Mahmud Kaşğarının, Rəşidəddinin dövründəki mənbələrin köməkliyi ilə qədim oğuz boy adlarının mənaları haqqında elmi məlumatlardan istifadə olunmalıdır. Həqiqətən də zaman keçdikcə dildə itirilən sözlər, şəkilçilər ancaq yazılı mənbələrdə öz izlərini qorumuşlar. Ələlxüsus Osmanlı xanədanının arxiv sənədlərində orta əsr qədim oğuz boy adlarının orfoqrafik şəkli əlimizə gəlib çatmışdır. Eyni zamanda Osmanlı Sultanlığının intibah dövrünün əlyazma abidələri əski oğuzların tarixinə şəfəq saçmaqdadır. Müasir dövrdə Türkiyənin tanınmış filoloqları F. Sümər, M. Köprülü, B. Ögəl və digərləri qədim oğuz boyları haqqında dəyərli məlumatlar vermişlər. Onlar özlərinin məlumatları ilə yanaşı dünyanın məşhur türkoloqlarının da qədim oğuz boyları haqqında apardıqları tədqiqatların toplusunu da oxuculara təqdim etmişlər. Ancaq aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, oğuz boylarının adlarının öyrənilməsində əsas şərt olan sözün kökünün dəyişməz olması prinsipi yerinə yetirilməmişdir. Boyların etimologiyası açılarkən sözlərdəki səslərin iştirakı mütləq təmin olunmalıdır. Tədqiqatlardan məlum olur ki, hər bir qədim oğuz tayfasının özünə məxsus inancları olmuşdur. Bu inancların sayı ibtidai icma dövründə daha çox idi. (politeizm) Quldarlıq dövrü başlayarkən güclü-gücsüz prinsipləri əsasında inancçılıqda da dəyişikliklər baş verirdi. Güclü tayfalar zəif tayfaları özlərinə tabe etdirir, onlara zorla öz inanclarını qəbul etdirirdilər. Artıq inanclar kompleksi yaranmağa başlayırdı. Hətta yerli tayfaların dillərinə inancla bağlı yeni sözlər də gətirilirdi. Ymumiyyətlə yuxarıda qeyd olunduğu kimi inancın (totemin) tərfi oğuz boylarının açılmasında mühüm rol oynayır. Bu əslində dilçiliyə riyazi metodların tətbiqi deməkdir. Riyazi metod öz növbəsində dilçiliyin dəqiq elmlərin tələblərinə uyğunluğunu sübut edir. Bu müddəaları əsas götürərək əvvəlki araşdırmalardan fərqli olaraq qədim oğuz boylarının etimologiyasını inancın tərifinə uyğun şəkildə aparaq. Öncə “Boy” məfhumunu araşdıraq. “Boy” məfhumu özü mifoloji leksikadır. Qədim “od allahı”nın inancı “öküzün” cinsindən olan iki buynuzlu buğa heyvanının adından yaranmışdır. “Buğa” leksemi digər mifoloji leksemlər kimi inancdan yaranan derivativləri özündə əks etdirir. “-Buğa” leksemi qədim oğuz tayfalarının ləhcələrində “buğa”, “boğa”, “-buqa”, “buka”, “boğra”, “buqra” və s. kimi işlənmişdir. Rus dilində buğaya “бык” deyilir. Rus dilində “allah” məfhumuna “бог” deyilir. Rus dili slavyan qrupundan olub, Makedoniyanın cənub qərbinin “solun” qrupuna daxildir. Makedoniyanın adından göründüyü kimi bu ölkənin xalqları min illər boyu latın mənşəli istilacıların əsarətində olmuşlar. Bu səbəbdən də slavyan dillərində həddindən artıq latın mənşəli sözlər vardır. Elə “solun” sözünün mənşəyi latın dilində olub, “günəş”ə bağlı inancdan yaranmış-

dır."Slavyan" sözü də eyni mənşədəndir.Latın dilində "urus" - "buğa" deməkdir.İnancın tərifinə əsasən "pyc" mifoloji leksemi "buğa" inancından yaranmışdır.(müəllif)

"Buğa" sözündəki "a,u" saitləri dinamik olaraq mümkün səs keçidi ilə digər saitlərlə ləhcələrə uyğun olaraq dəyişmişdir.Leksemdə olan "ğ,q,k," samitləri oğuz tayfalarının ləhcələrində yumşaq "y"-ya keçmə variantıdır.İndi isə "buğa" sözündən yaranmış derivativləri öyrənək: "boy-başlıq ;boy, buyun(budun)-soy, nəsil,ulus,şəcərə;bəy, boya—rəng; bəq, bay – kişi,ər; bayan,bəyim-qadın,xanım; bəy,bəylər,bəylərbəyi –titul;bayandır-bahadır; beyerki-zadəganlıq; beylekçi-bəylikdə eşikağası;bayırmaq,bay olmaq-varlanmaq;bayram,bayraq-bəyliyin atributları;buğ-hərərət , istilik; buğda-çörəyin xammalı;bayatı-oğuzların oxusu;bayan-çalğı aləti; baku-təpə,yüksək yer;bayın-tünd qırmızı(odun rəngi);buyruq-buyurmaq;beygir-at(ayqır); buxarı-ocaq (buğ+xar) və s.Köhnə və müasir rus dilində də "boy" sözündən yaranma çoxsayda sözlər vardır.Məs: богате́й-zəngin,бо́ярин-zadəganlar;богатырь-bahadır,буго́й-buğa,буйво́л-kəl,буго́р-təpə,ба́рец-tünd qırmızı,байце́вать-boyamaq və s."Qayı" -qədim oğuz boyudur.(2.s.340) Bəzi mənbələrdə qayıq,qıyan,kayan kimi qeyd olunmuşdur.Kaşğari bu boyu "kayığ" kimi ,Rəşidəddin isə "kayı" kimi vermişdir.Əslində Kaşğarının dövrü Rəşidəddindən daha əvvəllərə gedib çıxır və şəxsən Kaşğarının ana dili türk dilidir.Burada dilçiliyin tarixi baxımından Kaşğarının qeydlərini əsas götürmək daha məntiqə uyğun sayıla bilər."Qayığ" mifoloji leksemdir.Leksemə alim Qəzənfər Kazımovun sözün kök hissəsinin ibtidai formasının iki hərfdən -l samit+lsaitdən ibarət olması nəzəriyyəsi ilə yanaşıb , sözü iki hissəyə bölək:-Qa-yığ.Sözün bu günkü vizual şəkli onun anlamını çətinləşdirir.Məhz bu səbəbdən də daha öncələr leksem bədii təsvirlərlə izah edilmişdir."Qayı" sözünü tədqiq edək.Mifologiyadan məlumdur ki,Qədim Oğuzların "od allahı"na inamlarının ilk inancı "Ka"-“öküz” olmuşdur.Məntiqi baxımdan, inancın tərifinə əsasən "Qayı" məfhumunun ilk hecası "qa"-”ka”-lekseminin assimlatik formasıdır.İkinci söz "yı" Kaşğarının qeyd etdiyi kimi "yığ" sözündən olub,oğuzların qədim "od allahı" olan "Yəx"-in inancı olan "yak" heyvanının adından törəmədir.Sözün son hərfi "x" dildə asanlıqla bir çox səslərə:k,h,q,ğ-ya sonradan da "y" hərfinə çevrilə bilər.Sözdə olan "a" saiti də çox dinamikdir.Bütün saitlərlə əvəz oluna bilər.Məsələn "yaxa" sözünü biz şifahi şəkildə "yıxa" kimi də işlədirik.Buradan məlum olur ki,sözün ikinci hissəsi şəkilçi deyil,"yak" sözünün "yığ","yı" kimi yerli tayfanın ləhcəsinə uyğun işlənməsidir."Qayı" sözü dualizmdir."Ka" və "Yəx" od allahlarının adından yaranmışdır.Qoşa tanrıçılıqdan irəli gəlmişdir.-Rəşidəddinin dövründə "kayı" sözü" , "kayığ" sözünün sonunda gələn "ğ" hərfinin "y" hərfinə keçib və tədricən dildə əriməsi səbəbindəndir.O ki, qaldı "kayan"sözünün "qayı" sözünə oxşadılmasına, əslində bu sözlər ayrı -

ayrılıqda müstəqil sözlərdirlər. Məşhur dilçi alim P. Pello Radlovun “qayı” məfhumunu monqol mənşəli “qıyan” sözünə çəkməsini narazılıqla qarşılayır və onun türk dilində olan “kay-an” sözündən istifadə etmədiyini vurğulayır. Əslində P. Pellonun tənqidi haqlıdır. (2.s.340) Doğrusu alim özü də bu mifoloji leksemə iki kökdən yox, bir kök+1 şəkilçidən yanaşmışdır. Bununla da “kayan” məfhumu bu vaxta qədər qaranlıq qalmışdır. Əslində “kayan” məfhumu “kay-an” kimi yox, Q. Kazımovun təbirincə iki səsli kökdən hecalanmalıdır-“ka-yan”. Məfhum mifolojidir. 1-ci söz yuxarıda qeyd olunduğu kimi “ka-öküz” sözü olub, bir böyük tayfanın inancı olmuşdur. 2-ci söz “gün” sözündən törəmədir. Məqalədə qeyd olunduğu kimi “gün” inancının ondan artıq türk dillərində variantı vardır. “G” hərfinin asanlıqla q, k, h, x, ğ; ğ, -dan da yumşaq “y”-ya keçməsi türk dilləri üçün xarakterikdir. “Kayan” sözü -“xaqan, haqan, kaqan, kağan” sözlərinin eyni mənasını daşıyır. “Kayan” sözü də dualıdır. Dövrünə görə əski və yeni od allahının adlarından qaynaqlanmışdır. Burada “q, ğ” səsi yumşaq y-ya çevrilmişdir. “Kayan” sözünün etimologiyasının açılışında da leksemin səslərindən kənara çıxılmamışdır. (Cüzi assimlatik hadisələr nəzərə alınmaq şərti ilə) Dilimizdə işlənən “yanmaq” sözü də “gün” leksemindən törəmədir. (“gün” sözünün “qan” kimi işlənməsində “q” hərfinin “y” hərfinə keçməsi səbəbindən.)

Boylarla bərabər, uyğurlar kimi bəzi türk xalq adları vardır ki, bunlar tarixi bilinməyən dövrlərə gedib çıxır. Uyğur sözü qədim və müasir türkşünasların hər zaman araşdırma subyekti olmuşdur. Hər dəfə də ənənə davam etdirilərək “uyğur” məfhumunun mənalandırılması yeni rəng çalarlığı ilə bədii təsvir şəklində öz dominantlığını qorunmuşdur. Rəşidəddin uyğuru “uyan, tabe olan” kimi, Oğuz xan haqqındakı dastanlarda isə Oğuzla qoşulan “bir-birinə uyğunlaşan və tabe olanlar” mənasını verməsi qeyd olunmuşdur. “Uyğur” sözünün “uyan” sözündən törəndiyi güman edilmişdir. (2.s.92)

“Uyğur” sözünü inancın tərifinə uyğun olaraq açaq. Kaşğarının lüğətində “udh, ud” sözləri öküz, sığır mənasını verir. (10.IVc..s.597) Məqalədə qeyd olunduğu kimi bütün qədim dinlərdə “öküz” məfhumu “od allahı”nın inancı kimi eyni mahiyyət daşımışdır. Yeri gəlmişkən “od” sözü də bu mifoloji leksemdən yaranmışdır. Kaşğarının lüğətindən məlumdur ki, bir çox oğuz xalqları “dh” hərfləşməsini “y” hərfi kimi tələffüz etmişlər. Uyğur sözünün birinci hecası “uy” “udh” sözündən olub, mənası öküz deməkdir. Sözün 2-ci hecası “ğur” isə dünyəvi “od allahı”nın adı olan “Qor” (Firondan qələn) adından düzələn ləhcə variantıdır. “Uy-ğur” dualizmin (politeizm) bir nümunəsidir və totemin tərifinə əsaslanmışdır. (müəllif) Əgər biz dilçiliyi tarixlə bir yerdə tədqiq etsək, daha dərin məsələlər ortaya çıxacaqdır. Burada tarixin rolu nədir? Əslində hər bir xalqın dilçi alimi öz xalqının tarixini dərindən bilməlidir. Məhz dilə inteqrasiya edilən sözlərin

haradan gəlmə səbəbi tarixi mərhələlərdə öyrənilməlidir. Elə öz türkköklü xalqlarımızın düçar olduqları tarixi intervensiylərin xronikasına diqqət yetirək. Çinlilərin, Fironların, Yunanların, Sasanilərin, Romalıların, yenidən Sasanilərin, Ərəblərin, Monqolların, Rusların işğalı nəticəsində məişətdən tutmuş, inanclara qədər yerli xalqın dilinə yeni leksemlər daxil olmuşdur. Ən mürəkkəb məsələ yeni sözlərin çoxunun mifoloji leksika olmasıdır. Misal olaraq bir məhfumun üzərində dayanaq. "Kultura" məfhumu. Bu gün bu məfhum bütün xalqların dilində bir mənalı olaraq "mədəniyyət" sözünün sinonimi kimi daxil olmuşdur. "Mədəniyyət" sözü ərəb mənşəli "Mədinə" şəhər məhfumundan yaranmışdır. Əslində burada "şəhər mədəniyyəti" prizmasından baxdıqda mətləbdən uzaq düşülməmişdir. Ancaq bir məsələ çox maraqlıdır. Ərəb dilində "mədəniyyət" sözünə- "əl taqafa" deyilir. Əgər biz dilimizdə "mədəniyyət" sözünü epitet kimi "kultura" kimi də işlədiriksə bu sözün etimologiyası mütləq öyrənilməlidir. "Kultura" sözü latın mənşəlidir. Sözün tərkibindəki hərflərdən kənara çıxmaqla sözün etimologiyasını öyrənək. "Kultura" sözünün 1-ci hecası latın dilində "cultor" sözü olub, mənası azərbaycan dilində "pərəstiş edən", "qulluq edən", 2-ci heca "ra" isə "günəş allahı" mənasını bildirir. Bütövlükdə "Allaha pərəstiş, sitayiş, qulluq edən" mənasını bildirir. Həqiqətən bütün dünya xalqlarının əski dini adətləri, ənənələri, ritualları, dini abidələri mədəniyyət (kultura) sahələri hesab edilir. "Kultura" sözü "qulluq etmə" mənasında kənd təsərrüfatı işlərində, bitkilərin genetik cəhətdən sleksiya təlimində "mədəni bitkiçilik" termini kimi işlənmişdir. Hörmətli dilçi alim, AMEA-nın müxbir üzvü, Möhsün Nağısoylu Ağamusa Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş konfransda "Orta əsrlər Azərbaycan-Türk əlyazmalarının səciyyəvi orfoqrafik xüsusiyyətləri haqqında" çıxışında qeyd edir ki, "Orta əsrlərin yadigarları olan Azərbaycan-Türk əlyazmalarına xas olan səciyyəvi imla özəlliklərindən biri də onların, demək olar ki, əksəriyyətində qabarıq şəkildə özünü göstərən imla sabitsizliyi, yəni eyni türk-mənşəli sözlərin iki və daha çox fərqli qrafik variantda yazılmasıdır." Alim daha sonra qeyd edir ki, "Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sonu "xe" hərfi ilə bitən təkhecalı sözlər eləcə də sonu "qaf" hərfi ilə bitən və(x) (ğ) kimi tələffüz olunan iki və daha çox hecalı sözlərin bir çoxu orta əsrlərə aid Azərbaycan-Türk əlyazmalarında (məsələn: "Əsrarnamə" tərcüməsində, "Şühədanamə"də, "Şeyx Səfi təzkirəsi"ndə) daha çox "xe" hərfi ilə yazılmışdır. "Çox", "ox", "torpax" və s. Alim qeyd edir ki, bu sözlərin sonunda "qaf" hərfinin işlənməsi hallarına da rast gəlirik. Əski Osmanlıca əlyazmalarda isə bu qəbildən olan sözlərdə yalnız "qaf" hərfi işlənməmişdir və həmin sözlər çağdaş türk dilində (k) səsinə ifadə edən (ka) hərfi ilə yazılır: çox, ok, torpak və s. (14.s.16) Müasir Azərbaycan dilində 32 hərf olduğu halda, müasir türk dilində 29 hərf mövcuddur. Azərbaycan dilində olan "h" və "ə" hərfi türk əlifbasında yoxdur. Türk dilində "q" səsi olsa da, türk

əlifbasında bu hərfin işarəsi yoxdur. Türk dilində "q" səsi yalnız "g" hərfindən sonra gələn "a,ı,o,u" qalın saitlərdən sonra dilimizdə olan "q" səsini verir. M.Nağısoylunun qeyd etdiyi kimi istər Osmanlı dönəmində, istərsə də digər dövrlərdə türk yazı nümunələrində "x" hərfi əski türkcədə olan "q","k","h" hərfləri ilə əvəz olunmuşdur. Araşdırmalardan məlum olur ki hətta hərflər dəyişikliyi o həddə gəlib çatmışdır ki, "xan" məfhumu "han,hun" kimi yazıldığından məfhum məhvərindən dəyişib,eyni ad daşıyan soyları biribirindən fərqləndirilmişdir. "Xan" məfhumunun etimologiyasını araşdıraraq.-Söz mifoloji leksikadır və "ka" məfhumundan törəmişdir. Burada yenə də alim Qəzənfər Kazımovun nəzəriyyəsi özünü doğruldur. "Ka"- öküz deməkdir. "Od allahı"nın iki səsdən ibarət ilkin inancının adıdır. Alim dilçilik tarixini tədqiq edərkən, türk dillərində ən qədim tək və cəm şəkilçilərini doğru olaraq müəyyən etmişdir. O, bir mənalı olaraq "n" hərfinin tək halı, "s,z" hərflərinin isə cəm halını bildirdiyini söyləmişdir. Həqiqətən də qədim türk tanrılığında mövcud olmuş günəşlə bağlı "allahların" adlarında bunun şahidi luruq. Məsələn: "kan", "kun", "kon", "xan", "xun", "han", "hun", "-tan", "dan", "gün", "qan", "cün", "cön" və s. Bu derivativlərin mənşəyini "ka" məfhumudur. Göründüyü kimi tək halı bildirən "n" səsi öz dominantlığını bütün derivativlərdə qorumuşdur. (müəllif) Əski türkcədən qalmış "xan" məfhumu bu gün monqol xalqlarının dilində öz qədim mənasını qoruyub, saxlamışdır. Monqol dilində "хон"- "gün", "хонь" "-qoyun, qoç"; ("günəş allahının" inancı) "хоньчин"- "çoban" və s. Soy kimi "xaan"- "xan", "хун"- "adam", "хуу"- "oğlan", "oğlu" və s. Həqiqətən də "xan" lekseminin "hun" kimi işlənməsi bu gün tarixçi və dilçi alimlərin tədqiqatlarını çətinləşdirir. Bu gün Amerikalıların aborigen xalqlarını "hindular" adlandırırlar. Bəzən onlara "Eskimoslar" da deyirlər. Sözü 1-ci hecası türkcə "eski"- "qədim", 2-ci heca "mos"- "mo"nun cəm forması olub "öküzlər" mənasını bildirir. Əslində qədim oğuzlar "günəş allahı"nın inancı -"ka"dan əvvəl -"mo" inancına inanmışlar. Bu gün çinlilərin dilində "mao" sözü dilimizə "kəl" kimi tərcümə olunur. Sibirdə yaşayan qədim türk xalqları da bu adı yaşatmaqdadırlar. -Məsələn: Marilər, Mordavlar və s. kimi. (xalqların öz inancları ilə adlanması). "Eskimos" məfhumu da "Qədim Oğuzlar" mənasını bildirir. O ki, qaldı "hindu" məfhumuna, onun da mənşəyi yuxarıda qeyd olunduğu kimi "xan" sözündəndir. Amerikada "hindquşuna"- "turkey"; "Türk" sözünə də "Turkey" deyilir. Burada "hindu" sözü, "turkey" sözü ilə eyni paralelliyyə çıxır. "Hindu" məfhumu "Türk" məfhumu ilə eyni mənaya gəlir. Qədim hindulardan müəyyən sözlər amerikalıların dilinə də keçmişdir. Məsələn: "oar"- "avar", "quik", "qayıq", "candy"- "qənd" və s.

Ərəb dili nəinki türkcəni, eyni zamanda fars dilində olan sözləri də dəyişdirmişdir. Ərəb dilində p,g,ç hərflərinin olmaması hər iki dilin sözlərində ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Fars dilində istənilən qədər

bu qəbildən olan sözlər vardır.Məsələn: “gövhər”-“cövhər”;”gəvahir”-“cəvahir”;”çəng”-“cəng”;”çəngi”-“cəngi”;”papuş”-”babuc”-.”padşah”-”badşah”və s. Azərbaycan dilində də belə sözlərə rast gəlinir.Məsələn:qədim Azərbaycan şəhərləri: “Partav”-“Bərdə”,”Paytakaran”-“Beyləqan” və s.

Türkiyə Hacettepe Universitetinin professoru, hörmətli alim, Akalın Şükrü Haluk bəyin AMEA –nın Nəsimi ad.Dilçilik İnstitutunun keçirdiyi “Ağamusa Axundov və Azərbaycan Filologiyası “ elmi konfransındakı “Türkçədə söz oluşum yollarından biri:Güncelleme” mövzusunda çıxışında alim əski-türk sözlərinə yenidən həyat verməklə, onları yeniləşən nəsillərə onların dədə- babalarının əmanəti kimi önəm vermişdir.(14.s.19)

Alim çıxışında “Kardeş” sözünü çox əhatəli olaraq incələmişdir.-”Kardaş” məfhumununa öz fikirləri ilə yanaşı Kaşğarlı Mahmudun mənbələrinə də müraciət etmişdir.Ən əsası isə artıq türk xalqlarının dilində birmənalı olaraq “karındaşı” anlamını sabitləşdirmişdir.

Məqalədəki “Kardaş” məfhumunun etimologiyası ilə əlaqədar öz fikirlərimi söyləmək istərdim. Ta qədimdən bütün dünya xalqlarının mifologiyasında olan “Gav-Mahi”-guya yer kürəsini iki buynuzu üstündə saxlayan əfsanəvi “öküz” məfhumu geniş mənada yayılmışdır.Türk mifologiyasında da bu məfhum “Gavi arz” kimi eyni məzmunu bildirmişdir.Qədim türklər də inanca bağlı xalqlardırlar.Ən qədim xalqlar kimi onlar da ilkin olaraq “Od allahı”na inanmışlar. Onlar “yanar odu” onun yerdəki təcəssümü hesab etmişlər. “Od allahının” yerdəki insanlardan fərqli, yəni “buynuzlu”olması əlamətinə görə buynuzlu heyvanlara sitayiş etmişlər. Artıq “öküz” mənasını daşıyan “mao” məfhumu qədim oğuzların dilinə yeni daxil olmuş “ka”, “kar” sinonimi ilə əvəz olunmağa başlamışdır. Həmin sözlər də “Od allahını” ifadə etmiş və ilk yaranan sözlər od allahına verilən adlardan törəmişdir.Müəllifin vurğuladığı “karındaş” sözünün “ana qarnı” ilə müqayisə etməsində həqiqət vardır.Məhz insanın əmələ gəlməsini allahın hökmü ilə olduğunu dərk edən insanlar ana bətnini də (qarını) “qor” (kar,karın) sözündən götürmüşlər.Hətta təbiətdə olan insan məskəni “mağaranı” da ana bətni kimi müqəddəs saymışlar.”Mağara” sözündə də “qor,ğor” sözləri aydın sezilir.

O ki qaldı “kadaş” məfhumuna, bu məfhum da azəri türkcəsinin Şirvan şivəsində “qədəş” kimi işlənməkdədir.Qədim çinlilərdə də “ka” məfhumunun “ailə”,”soy” kimi mənə verməsi qədim inancdan irəli qəlmişdir. Alim Kaşğariyə istinadən “kadaş” məfhumundakı “ka” sözü anlamının bilinməzliyini bildirərək “ka”-nı “zarf, kap” la əvəz edərək “ka”-nın “kap”- dan törəməsini bildirmişdir.

Məqalədə qeyd edilən“zarf” və “kab” məfhumlarına aydınlıq gətirək.Hər iki söz mifologiyanın mirasıdır.”Zərf” sözü - “zərdüştlük” leksemindən,”kab” sözü isə misirlilərin -“qəb” allahı leksemindən törəmədir.Hər iki söz “qor” sözü

kimi müqəddəsliyi bildirən mifoloji terminlərdir. Araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olur ki, “kardaş” məfhumu güncellemə olmaqla “qələt” deyil, öz mənası olan mifoloji bir leksikadır. “Kardaş” sözü bütün dünya xalqlarının dillərində eyni paralellikdən keçərək öz mifoloji anlamını qorumuşdur. Məsələn: türk dillərində “kardeş”, “qardaş” (kar, qar); fars dilində “bərader” (ra); rus dilində «братъ» (pa); ingilis dilində “brother” (ra); latın dilində “frater” (ra) və s. (müəllif)

Alim “beylikçi” ləksemini “bitikçi” ləkseminin güncellenməsi kimi təqdim etmişdir. (14.s.22) Əslində “bitikçi” məfhumu qədim türk dilində “bitişdirmək” məsdərindən yaranmışdır. (“cadu-piti” – cadu yazdırmaq) İbtidai türk insanının təfəkkürünə əsaslanaraq yazı hərflərin bitişdirilməsindən əmələ gəlmişdir. “Bitikçi” sultan saraylarında yazıhanə işçisi kimi (kargüzar, mirzə, katib) vəzifə daşımışdır. “Beylikçi” məfhumu isə Osmanlı Sultanlığında tamam başqa bir vəzifəni icra etmişdir. “Beylikçi” azərbaycan dilində olan “eşikağası”, “eşikağasıbaşı” kimi işlənmiş, XV-XIX əsrlərdə sarayda vəzifə olmuşdur. Sarayda məclis, toy mərasimlərinin keçirilməsində, elçi və qonaqların qəbul edilməsində vəzifə sahibi olmuşdur. Bu ənənə Azərbaycanda xanlıqlar dövründə də “eşikağası” kimi xan malikanəsinin idarə olunmasına nəzarət etmişdir. (5.IV c.s.124)

Azərbaycan dilinin özündə də “eş” sözü “həyat” mənasını bildirən “eşik” sözü kimi mənalandırılmış və “eşikağası” vəzifəsi saraya kənardan daxil olan adamları qəbul edən vəzifə kimi verilmişdir.

Əslində “Eş” sözü qədim türk sözü olub, cütlük mənasını verərək, evli olmaq, ailəli olmaq mənasını bildirir. “Eş” – “həyat yoldaşı” mənasına gəlir. (Ev-eşik sahibi olmaq.) “Eşsiz” isə tənhalığı bildirir. Hətta “eş” sözü türk dilçiliyində termin kimi işlənərək “eşsesli” – omonimi bildirir. (15.s.281) Buradan məlum olur ki, “beylikçi” – “eşikağasıbaşı” sözünün əski -türkcə mənası sultan ailəsinin (eşinin) saray daxili işlərini icra edən vəzifə olmuşdur. (müəllif) O ki, qaldı bu sözün türkcə “beylikçi” kimi işlənməsinə, ta qədimdə “bey” sözü də soyu, ailəni bildirən mifoloji bir ləksə olmuşdur. Əslində “bey”, “bəy” əski- türklərin ilkin tanrıçılığını bildirən “buğa” sözündən törəmişdir. Od allahının buynuzlu olmasını təcəssüm etdirən buğa heyvanına inandən yaranmışdır. “Buğa” sözünün derivativlərinə fikir verək. “Buğa” sözündə “ğ” hərfinin bir çox türk tayfalarında “yumşaq ğ” ilə əvəz olunması səbəbindən “ğ” hərfi “y” hərfi kimi səslənmişdir. “Buğa” sözünün kökü “bay” kimi formalaşmış və ondan törəmələr yaranmışdır. Araşdırmaya diqqət verək. “Bəy”, “bəylik”, “bəylərbəyi” (titul); bay-kişi, bayan-qadın, beyerki – zadəganlıq soyu, böyük – başçı, bayırmak – bay olmaq (rus dilində daha dəqiq verilmişdir, «богатеть») bayraq, bayram və s. (bəyliyin əlamətləri). Rus dilində də “eşikağası” sözü saray – «дворец» sözünün törəməsindən olub «дворецкий» - “eşikağası” kimi işlənmişdir. Hər iki

dildə semantika paralelləşir. Araşdırmadan məlum olur ki, “beylikçi” sözü də “bitikçi” sözünün genelləşmə kimi “qələt” forması deyil, sözlərin özünün semantik etimologiyaları tamamilə fərqlidir. (müəllif)

“Oğuz” məfumu dünyanın türkşünas alimlərinin ənənəsi kimi, heç bir başqa variant irəli sürülmədən sabit olaraq “ox” sözündən törəmə kimi mənalandırılmışdır. Sanki bu inancın (totemin) tayfa ilə bitkilərin qohumluq əlaqəsinə inamı əsasında yaranmışdır. Qədim Oğuz tayfalarının qara ağacaqayın ağacından və kolundan inancla bağlı bəzək əşyaları, musiqi alətləri, ox və yay hazırlamaları, eyni zamanda bu ağacın qədim oğuzlarda müqəddəs sayılması bu fikrin yaranmasına stimül vermişdir. Hətta Ensiklopedik məlumatlarda qara ağacaqayın kolu və ağacı “Acer tataricum” adlandırılmışdır. (5.Ic.s.114) Müəyyən tarixi dövrdə Qədim Oğuzların hamısı “tatarlar” adlandırılmışdır. Baxaq görək həqiqətən də bu belədirmi? Dini-mifoloji mənbələrdə göstərilir ki, ilk insan olan Adəm və Həvvanı guya “Yəx” allahı yaratmışdır. (1.s.633) “Yəx” allahının adı müxtəlif tayfaların dillərində Yəx, Yəh, Yək, Yəğ, bəzən də sözdəki “a” saitinin mümkün səs keçidini nəzərə alsaq müxtəlif formalarda mifoloji leksem kimi günümüze gəlib çatmışdır. Termini incələməmişdən öncə onun səmtini müəyyən edən, onun yoluna işıq saçı, türk dillərində işlənən “yaxmaq” sözünü burada açar hesab etmək olar. “Yaxmaq” sözü dilimizdə “yandırmaq” sözü kimi işlədilir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, “Yəx allahı” məfumu mifoloji leksem kimi axtarılmalıdır. Əslində burada dini-mifoloji iz vardır. “Yəh” mifoloji leksemi izahlı şəkildə şərh edək. Mifoloji məlumatlara görə “Yəh” allahı - “Ay allahı”dır. “Yək” - (kəl) heyvanı “ay allahı”nın yerdəki buynuzlu heyvan inancıdır. (inancdır) Bu gün rus dilində “як” sözü “kəl” sözü kimi dilimizə tərcümə olunur. Yakut xalqının totemi də “yak” heyvanı olmuşdur. “Yaqut daşı”nın rənginin qırmızı olması odun rəngindəndir. “Yağ” sözü - odun ilkin yanacaq vasitəsi kimi; “yay” - isti fəsilin adı; “ağ”, “aq” - “Od allahı”nın adı; “ğ, q” yumşaq “y” - ya keçərək “ay” - “ay allahı” kimi; “-ok, oq, oğ, ox” kimi “oğuz” məfumunu yaradan söz kimi; “oğul” kimi şəcərəni bildirən; “öküz” kimi inancın buynuzlu heyvanı; “yuxarı” (yəx+xor) kimi allahın ucalıq mövqeyini bildirən kimi; “yaxnı” - ətin qızardılması və ət qızardılan qazan kimi; müqəddəs sayılan çörək növü olan - “yuxa” kimi; “yaylaq” - hündür dağ yerləri kimi; “yaxşı” - bütün dillərdə allahın adı ilə yaranan söz kimi (god-good; got-gut; sol-salve; xop-xopomo) və s. Həqiqətən Oğuzların həyatından yazan alimlər qeyd edirlər ki, gündöğən tərəfin adamları “günəşə”, günbatan tərəfin adamları isə “ay”a inanırdılar. Bu gün bütün türk xalqlarının bayraqlarında yeni doğulmuş ayın əksi təsvir edilmişdir. Səma cismi ayın müqəddəs sayılmasının əsas səbəbi, yeni doğulmuş ayın görünüşünün “buynuz”a bənzəməsindəndir. (müəllif) “Buynuz” isə tanrıçılığın əsas rəmzi hesab edilirdi. Araşdırmadan aydın olur ki, “Oğuz” məfumu “ox” - dan

yox, "öküz" məhfumundan yaranmışdır. (müəllif) Əksər dünya xalqları "od allahı"nın rəmzi olan "buynuzlu və güclü", yer kürəsini iki buynuzu üstündə saxlayan "öküz" (gav-mahi) inancından yararlanaraq, öz dillərində paralel semantikada bu məfhumu işlətmişdilər. (6.s.297) Məsələn: ərəb dilli xalqlarda "qərn-bəqərə"; fars dilli xalqlarda "gav"; slavyan dilli xalqlarda "kopoba"; ingilis dilli xalqlarda "cow"; qədim oğuzlarda "ka" və s. Əgər biz inək və ya öküz mənasını verən leksemlərə diqqət yetirsək görürük ki, bütün dillərdə bu sözlər mifoloji leksem olan "qor" məfhumunun derivativləridirlər. (müəllif)

"Salur Qazan" məfhumu da yazı abidələrində "Salqur" kimi getmişdir. "Salqur" leksemi dilçi alimlər tərəfindən tədqiq edilmiş və sözün mifoloji leksem olması müəyyənlanmışdır. Məhz bu səbəbdən də semantikanı açma bilmədiklərini etiraf etmişlər. "Salqur" məfhumu türkoloq P. Pello, Rəşidəddin və Əbülqazi tərəfindən də bu oğuz boyunun etimologiyası tapılmamış, yalnız bədii təsvirlərlə verilmişdir. Sözü gedən konfransda professor Rəhilə Qeybullayeva başqa bir mövzuda (namaz-salaa-namaste) "sal" leksemini tədqiq etmişdir. (14.s.133) O, araşdırma nəticəsində "sal" sözünü ərəb mənşəli leksem kimi təqdim edib, onun derivativlərini oxuculara təqdim etmişdir. - Məsələn: salaa, salam, salavat, müslüm, sülh sözləri kimi. Əslində bu sözlər hamısı mifolojidir. Alim latın dilində olan "sal, sol" sözlərinin də eyni mənalar verdiyini nəzərdən qaçırmış və burada etimologiyanın əsas üslubu olan müqayisəli təhlili aparmamışdır. Latın dilindəki sözlərə fikir verək. Məsələn: sol-günəş, solium-səltənət (səl-sol), saluber-səlamət, saluto-salam, salveo-salamat ol və s. Bunu yalnız mifoloji yolla açmaq mümkün ola bilər. Bu söz qədim misirlilərə, yoxsa latın dilli qədim yunanlara məxsusdur? Qədim sözlərin tarixini tapmaq ancaq məntiqi yanaşma əsasında mümkün ola bilər. Burada tarixlə dilçilik bir yerdə tədqiq edilməlidir. (çox təəssüf ki, nə dilçilikdə, nə də tarixdə buna riayət olunmur.) Zevs, Zeves (Zeus) qədim yunan mifologiyasında baş allah, allahların və insanların hökmdarı; Kronos və Reyanın oğlu. Bu bir dünyəvi ensiklopedik məlumatdır. (5.1 Vc.s.304) Zevisin atasının adına fikir verək. "Kronos"- sözünün 1-ci hecası "kr" misir mifologiyasının təməli olan "qor, hor" allahının latın variantı "kor"- un qısa modeli olan "kr" sözündəndir. Buna misal olaraq: kral, kredit, kroesus, krez, kreslo və s. kimi bu sözlər hamısı latın dilində mifoloji leksikalardır. - "Kronos" sözünün 1-ci hecası "kr"- "qor"-dan gəldiyi aydınlaşır. Buradan məlum olur ki, Misir tanrıçılığı Yunan tanrıçılığından əvvəl gedib çıxır. Bu səbəbdən də "sal" müqəddəs sözünün mifoloji anlamda işlənməsi tarixi misirlilərin qədim ərəb dilinə (qibtə) mənsub olduğunu mümkün edir. Necə ki, misirlilərin "qor" məfhumundan latınların "kor" məfhumu kimi yararlanmaları timsalı kimi. Latınca "kr" məfhumu Fironun dünyaya hökmranlığının əlamətlərindən biridir. (müəllif) "Gaviyan" məfhumu haqqında. "İnək və öküz" məfhumları Sasanilərin tarixində də özünü göstərmişdir. Firdovsinin

“Şahnaməsində” biz bunun şahidi oluruq. Əsərin “Zöhhaq” bəhsində Firudin doğulmasından, şahlıq taxtına çatmasına qədər onun həyatında baş varən hadisələrin hamısı “inək”lə (gav,qav) bağlıdır. Firudini inəyin bəsləyib saxlaması, Dəmirçi Gavənin (inək gönündən geydiyi döşlük) onu taxta çıxarması, Gavənin döşlüyünü ləl-cəvahirətlə bəzəyib, taxtının başından asması, (gaviyan bayrağı) qürzünün başını “öküz başı” şəklində düzəltməsi və s. (Dədə Qorqud Dastanındakı bu günə kimi verilən “gavur” obrazı “kafir” yox, əslində sasaniləri təmsil edən “sasi dinli”, “danışığı başa düşülməyən” “gavur”lardır. (müəllif) Yuxarıda qeyd olunduğu kimi istilacı dövlətlər özlərinin inanclarını da dil vasitəsi ilə yerli xalqların lüğət tərkibinə daxil edə bilmişdilər. Sasanilərin ilk inancları olan “gaviyan” inək heyvanına olan inancdan yaranmışdır. (fars dilində gav-inək deməkdir.) Sasanilərin tarixi intibah dövründə fars dili və dini mədəni irsinin hind tanrıçılığına təsir etməsilə Hindistanda yeni buddizm dini təriqəti yaranmışdır. Sasanilərin nüfuz dairələrində də bu din yayılmışdır. Məhz hind buddizminin atributunun “inək” olması buna əyani sübutdur. Bu gün hind dilində olan fars mənşəli sözlərinin sayı hesabı yoxdur. Hindlilər müasir dövrdə “inəyə” olan inanclarını qoruyaraq hətta onun ətinə də yemirlər. Monqollar Hindistanı işğal edib orada taxt-tac sahibi olanda (Şah Baburun dövrü) buddizm onların mental düşüncələrinə güclü təsir etmiş və monqollar geriye dönüşlərində buddizmi özlərinə “yük” etmişlər. Buddizm dininin sirayəti türkdilli xalqlardan da yan keçməmişdir. Buddizmin əsas qolu olan hinduizm fəlsəfi anlayışına görə insan nə dünənə, nə sabaha yox, yalnız bu gününə “İndiyə” inanmışlar. Əgər diqqət versəniz “Hind” sözünün kökündə də “indi” sözü vardır. Biz bu sözü bəzən “hindi” kimi də tələffüz edirik. Dilimizdə işlənən “inək” sözü əslində inək heyvanının adı deyil, hinduizmdə ona inamın adından yaranmışdır. Əslində “inək” sözü fars dilindən azərbaycan dilinə tərcümədə “indi” mənasını bildirir. Buradan məlum olur ki, dilimizdə işlənən “inək” sözü heyvanın adı deyil, həmin heyvana olan dini inancın adıdır. (müəllif) Hind dilində inəyə –“gaau” deyilir. Bu sözün fars dilindəki “gav” sözündən yaranması göz qarşısındadır.

“Buta” sözü də hind mədəniyyətinin atributlarındanandır. Əgər biz “buta” rəsinə diqqətlə baxsaq onun odun şöləsinə bənzədiyini sezəcəyik. Buradan aydın olur ki, “buta” hinduizmdəki buddizmin oda olan sitayişindən yaranmış və odun şöləsi şəklinə salınaraq bütün (odun şöləsinin) rəsinə rəmzləşdirir. (müəllif) “Kab” məfumu da ən qədim Misir mifologiyasından qalır. Mifologiyadan məlumdur ki, qədim misirlilərin (qibtilər) inancı “Qəb allahı”- (“Kab”-da həmin kökdəndir.) olmuşdur. İnanca görə “Torpaq allahı” kimi inanılmışdır. Bu gün İslam aləmində müqəddəs yer kimi tanınan “Kəbə”nin binası həmin insanların səcdəgahı olmuşdur. Həqiqətən də bu günkü elm sübut edir ki, yer kürəsinin mərkəz nöqtəsi məhz “Beytül Müqəddəs” sayılan

Kəbədir.”Qiblə” ,”Kəbə”sözləri də oradan gəlir.Deməli “kab” sözünün özü də “kəb” inancından əmələ gəlmiş,yuxarıda qeyd olunan açıqlamalarla paralellik təşkil edərək mifoloji leksemlərdəndir.(müəllif)

Yeri gəlmişkən “kəbə” sözü ilə əlaqədar bir neçə araşdırmamı Sizlərə təqdim edirəm.Bu günə qədər alimlər söyləirlər ki,”Kəbə” sözü həndəsi füqur olan “kub”dan götürmüşdür.Əslində bu fikir əksinədir.Həndəsi füqur olan “kub” adını “Kəbə”nin adından götürmüşdür.Həqiqətən də “kub” fükuru “Kəbə”-nin şəkliyədir.Kəbəyə gedənlərə “Hacı” adının verilməsinə aydınlıq gətirsək görerik ki ,həqiqətən islamdan çox əvvəllər Kəbə ziyarətgah yeri olmuşdur.Kəbədə göydən enmiş “Qara daş” bu gün də oradadır və zəvvarlar tərəfindən anılır.Məhz qədim qibtı dilində “Qara daş” “həcərül əsvəd” adlanır.Buradan məlum olur ki,ta qədimdən insanlar həmin daşı-“həcər”i ziyarət etdikləri üçün onları “Hacı” adlandırmışlar.(müəllif)

Mifoloji terminlərin tədqiqatı çox vaxt qərb türkoloqlarının apardıqları araşdırmalar üzərində təhlil edilir.Əslində hər hansı bir dilin tədqiqi dil ailəsinin alimi tərəfindən öz ana dilində tədqiq edilsə , daha məqsədəuyğun olar.Digər xalqların alimləri başqa bir xalqın dilini tədqiq edərkən onlar texniki vasitələrə -lüğət və tərcümələrə üstünlük verirlər.Dünyanın məşhur türkoloqları Bartold,B.Radlov,A.N.Kononov,V.M.Jirmunskiy,P.Pello,Yozef de Kvinke,F.Hirt və digər alimlər tərəfindən türk mifologiyası tədqiq edilərkən onların əsas vasitələri tərcümələr və lüğətlər olmuşdur.Bir misal gətirmək istərdim.Bahəddin Ögel “Türk mifologiyası”əsərində Metenin adının açılmasını təsvir edərək yazır.”Belə məlum olur ki,Metenin əsil adı qədim türkcədəki,”Baqatur” və orta türkcədəki “Bahadır”dan başqa bir şey deyildir. Bu gözəl kəşf alman çinşünası F.Hirtə məxsusdur”.(2.s.22) F.Hirt bu nəticəyə sadəcə olaraq çin mətnlərini oxumaqla gəlmişdir. Lakin o, nə “mau tun”,nə də sonradan yaranan “mau dur” lekseminin 2 kökdən (dualizm) ibarət olduğunu etimoloji cəhətdən açma bilməmişdir.Alım qeyd edir ki, Mete dövrü çin heroqliflərində Meteni andıran “Baktut” leksemi mövcud olmuşdur. Əslində yazılış “Baktur” olmuş, alimin qeyd etdiyi kimi çinlilər kəlmə sonundakı “r” səsini oxumur və bu səsi “t” şəklinə salırdılar. Bunun nəticəsində “Baktur” çin mənbələrində “Baktut” kimi getmişdir. Alım burada sadəcə özünəməxsus fonoduyğu qabiliyyəti ilə “Baktur” leksemi doğru olaraq “Bahadır” kimi ifadə etmişdir. Alimdən fərqli olaraq sözün etimologiyasını türk düşüncəsi ilə etimoloji baxımdan araşdıraraq.Əslində Metenin adının 1-ci variantı ”Mau tun” sözündə iki söz vardır.1-ci söz məqalədə qeyd olunduğu kimi tanrıçılıqdan gələn ikibuynuzlu öküzün ibtidai adı olan “mo- mau” sözündəndir. İkinci söz isə əvvəllər “tun dun” şəklində getmiş, “tan, dan” – günəş mənasını (od allahı) bildirən mifoloji söz olmuşdur. Mete adının 2-ci variantı “Baktur” da 2 sözdən ibarətdir. 1-ci söz “bak”-buğa sözündəndir.”2-ci söz “tur”-türk dilində “tir” sözü olub ,“od

mənasını bildirir. Misal olaraq, “təndir”, “bayındır”, “çavıldır”, “iğdir” və s kimi türk boy adlarında “tır” sözündən olan törəmələrə rast gəlinir. Tanrıçılığın inancla, ələlxüsüs odla bağlılığı bu tayfaların inanc əlamətlərindən yaranmasıdır. Buradan məlum olur ki, “Bahadır” sözünün etimologiyasında iki sözün kökü ayrı-ayrılıqda açılmışdır. Həqiqətən də, biz burada əski türk dilinin əvəzsiz rol oynadığını görürük. Bu gün Azərbaycan klassikasında işlənən Yunan mifoloji leksikalarından olan bir neçə maraqlı təhlillərimi Sizlərə təqdim edirəm.

Dünya fəthi Makedoniyalı İskəndərin adının etimologiyasını izah etsək, çox maraqlı faktlarla rastlaşacağıq. Çox maraqlıdır ki, bütün dünyanın tanıdığı fəthin adı bu günə qədər öyrənilməmişdir (müəllif). “Makedoniya” sözünün latın və ingilis dillərində yazılışına fikir versək, burada bizim tələffüz etdiyimiz adın fərqli yazılışını görürük. Yazıda “make” kimi yox “mace” (“meys) kimi yazılır – “Makedoniya”. Latın dilində “mace”-“gürz” deməkdir. “done” “iki”, “iya” isə “mənsubiyyəti” bildirir. Buradan məlum olur ki, “Makedoniya” sözü yer adı deyil, “Qor” hökmdarlığının rəmzi olan “iki buynuzun sahibi” mənasını bildirir. (gürz sözü də “qor” sözündəndir.) Bu fikri ərəb dilində olan “Zülqərneyn” sözü də təsdiq edir. “Zül”-“sahib”, “qərn-ğərn” “buynuz”, “eyn” “iki”, “eyni” sözündən olub, “iki buynuzun sahibi” mənasını verir. “Zülqərneyn” sözünü “İskəndər” sözü ilə bərabər yəni, “İskəndər Zülqərneyn” “Aleksandr Makedonski”, Makedoniyalı İskəndər” kimi də işlənməsinə daha dəqiqlik gətirək. Tarixdən məlumdur ki, İskəndər Misiri fəth etdikdən sonra, eradan əvvəl 323-cü ildə dəniz sahilində olan İskəndəriyyə (Əl İskəndəriyyə) şəhərini saldırmışdır. “Əl” ərəb dilində müəyyən artikl, “skən” ərəb dilində “məskən”, “məskunlaşdırma”, “dər” isə ərəb dilində “böyük şəhər” deməkdir. (müəllif) Əslində “İskəndər” şəxs adı deyildir. Bu ad həmişə “Zülqərneyn” sözü ilə qoşa işlənmişdir. Əgər biz şərti olaraq latın dilində olan “Aleksandr” sözünün tələffüzündə “x”-“ks” hərfini “ks” kimi yox, “sk” kimi tələffüz etsək, onda “Aleksandr” sözü “Aleksandr” kimi olacaq və bu “Əl İskəndəriyyə” sözünün latın variantı olan “Aleksandriya” sözü ilə üst-üstə düşəcəkdir. Etimoloji baxımdan bütün hərflər burada iştirak edərsə bu ən real etimoloji açıdır. (müəllif). Həqiqətən də mifologiyanın üzərində dayandığı bir kök, bir təməl vardır ki, bu kök heç vaxt dəyişmir. “Makedoniyalı İskəndər”, “İskəndər Zülqərneyn”, “Aleksandr Makedonski” bu üç termin dilçilikdə olan paralelizmin nümunəsidir.

Çox qədimlərdən “Amon” allahına inam gətirib ona çıxarmışdır ki, bu gün mövcud olan dünyəvi dinlərin hamısında oxunan dualardan sonra eyni “amin” sözü işlənir. Bu bir daha onu sübut edir ki, ibtidai təkəllahlığın adı olan “Amon” məfhumu bütün dünya xalqlarında ibadət olunun tək tanrı olmuşdur. Azərbaycan muğamlarının başlanğıcında oxunan “Aman-Aman” –da “Amon” Allahının adı ilə bağlıdır. Muğamın digər başlanğıcı “daley-

daley” sözü də qədim türk dillərində “dalay” sözü olub “dəniz” deməkdir. (Tibetdə Dalay Lama) “Dəniz tanrısı” türklərin ən qədim inanclarından biri olmuşdur. (müəllif) Ümumiyyətlə, araşdırmalar davam edilərsə, bu səpkidə saysız-hesabsız allah məfhumu ilə bağlı müxtəlif dillərdə mifoloji terminlər tapmaq mümkündür. Tək latın və rus dillərinin hər birində minə qədər dilçiliyə məlum olmayan mifoloji leksemlər mövcuddur. (müəllif) Məqalədən bu nəticəyə gəlmək olur ki, dünya xalqları kimi türkköklü xalqların da özlərinə məxsus inancları olmuşdur. Çoxinənlik əsasında xalqımızda multikulturalizm və tolerantlıq ənənəsi yaranmışdır. Müxtəlif inənli türkköklü xalqlar birləşərək böyük bir türksoyunu yaratmış, bugünkü müstəqil türkköklü dövlətlər kimi öz varlıqlarını qorumuşlar. Bu gün Amerika və Avropa alimləri sübut etməyə çalışırlar ki, guya bütün dünya xalqları və onların dilləri eyni bir ağacın meyvələridirlər. Qərb alimləri bu fikri cəmiyyətlə təbiətin bağlılığı əsasında irəli sürmüşlər. Lakin onlar unutmuşlar ki, əgər bütün insanlar və onların dilləri eyni bir ağacın məhsuludursa, bəs nə üçün təbiətdə olan ağaclar və meyvələr hamısı müxtəlifdirlər? Onların bu fikrə gəlməsinin səbəbi tanrıçılıqla bağlı sözlərin müxtəlif xalqların dillərində eyniyyət kəsb etməsidir. Əslində bu proses dünyaya ağalıq etmiş Fironların, Daraların, Yunanların, Romalıların öz tanrılarını digər xalqlara zorla öz dillərində qəbul etdirmələrindən yaranmışdır. “Qor allahı” məfhumu Misirdən Yaponiyaya qədər məsafə qət edib, “xor” şəklində yapon dilinə keçmişdir. (Xirosimo şəhəri, Xoryudzi məbədi və s.) Avropalıların fikrinin əksinə dünyada oxşar dil qrupu ailələri vardır. Ana dili hər bir xalqın genetik kodudur. (DNK) Müasir elm sübut edir ki, bütün insanların genetik kodları müxtəlifdir. Dilin özü də müxtəlifdir. Bunun mifoloji leksikaların öyrənilməsində də şahidi oluruq. Hər hansı bir mifoloji leksemin öz ana dilində mənası vardır. Sadəcə az sayda sözlər yuxarıda qeyd olunduğu kimi bütün dünya xalqlarının dillərində eyni söz kimi işlənmişdir. İbtidai insanların ictimai-siyasi dünyagörüşləri bu günkü müasir cəmiyyət üçün nə qədər primitiv görünsə də, onların tanrıçılıq təsəvvürləri öz dəyərlərini qoruyub saxlamış və müasir dövrümüzə çoxlu sayda mifoloji leksemlər gətirmişdir. Bu sözlər bizim əcdadlarımızın yadigarlarıdır. Hər bir dilçi alim bu mifoloji sözlərin mənasını tapıb, öz xalqına dürüst şəkildə çatdırmalıdır. Məqaləni optimist ruhla bitirmək istədim. Bakıda “Kitabi -Dədə Qorqud” abidəsinin açılışı mərasimində hörmətli Prezidentimiz cənab İlham Əliyev çıxışında qeyd etmişdir ki, “Bu abidə bütün türk dünyasını birləşdirəcək və XXI əsr türk dünyasının əsri olacaqdır”. (13)

Ədəbiyyat:

1. Мифологический словарь (Гл.ред. Е.М. Мелетинский), Москва «Советская Энциклопедия» 1990)
2. Bəhəddin Ögəl “Türk mifologiyası” 1ci cild, Bakı, 2006.
3. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası, (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir)
4. S.Əlizadə(tərtib edən) “Kitabi-Dədə Qorqud” Bakı, 2004.
5. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası (ASE), X cildə
6. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Ərəb və Fars sözləri lüğəti .Bakı. Yazıçı 1985
7. “Латинско-Русский словарь”, Дворецкий И.Х. 1976.
8. “Farsca-Azərbaycanca lüğət”, Bakı 2007.
9. Xalq qəzeti, Azər.Tac, 20.07.2013; 13.05.2017
10. Mahmud Kaşğari “Divanü Lüğat-it-Türk”, Bakı-“Ozan”-2006, IV cildə
11. Fəruq Sümər “Oğuzlar (türkmənlər) Bakı-2013
12. “Rusca-Azərbaycanca Lüğət”, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, III cildə “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1976
13. Xalq qəzeti, Azər.Tac, 14.12.2013
14. “Ağamusa Axundov və Azərbaycan Filologiyası” Beynəlxalq elmi konfransının materialları. 24-25 Aprel, Bakı 2017
15. “Турецко-Русский Словарь”, Академия Наук СССР, Москва 1977

Г.Алиев

**Мифологическая лексика Азербайджанского языка
(сравнительная)**

Резюме

На основании данной статьи можно прийти к выводу о том, что народы с тюркскими корнями, как и народы всего мира, имели свои собственные верования. Была создана традиция мультикультурализма и толерантности на основании мультирелигиозности нашего народа. Многорелигиозные тюркские народы, объединившись, создали великую тюркскую семью и поныне поддерживают ее существование в качестве независимых тюркских государств.

В наши дни ученые всего мира (в основном западные) стремятся доказать, что все человечество - плоды одного дерева.

Начиная с примитивного общества вплоть до сегодняшнего дня, тип мышления людей очень схожи, ведь соседние народы имеют близкие корни, языки и религии. Но тем не менее, это не может рассматриваться как "плод одного дерева".

Если выдвинутая на Западе теория связана с природой, то сказанное им "деревья" как и люди, объединяясь в одну генетическую близость, распадаются в отдельные ветки. Это непреложный закон созидательной силы природы и общества. Этот закон не изменит даже самая передовая наука.

Основная причина подобного вывода является идентичность слов, связанных с выражением "божественность" у разных народов. На самом деле, этот процесс произошел в связи с тем, что господствующие "фараоны", "дары" и "римляне" заставляли других народов называть богов на их языке. Понятие «Бог Гор» проделало длинный путь от Египта до Японии, и дошло до японского языка в виде «хоор». (Город Хиросимо, Храм Хорюдзи и др.)

В противоположность мнению европейцев можно сказать, что в мире существуют похожие языковые группы. Родной язык является генетическим кодом каждого народа. Современная наука доказывает, что генетический код людей разный. Языки тоже отличаются друг от друга. Мы становимся свидетелями этого при изучении мифологической лексики. Каждое мифологическое слово имеет свое значение в родном языке. Лишь малая часть этих слов, как было указано выше, используется с одинаковым значением в языке народов мира.

Несмотря на кажущийся примитивизм социально-политических перспектив первобытных людей для современного общества, сохранились ценности божественного видения

Н.Аliyev

Mythological lexicon of the azerbaijani language (comparative)

Summary

On the basis of this article, it can be concluded that people with Turkic roots, as well as peoples of the whole world, had their own beliefs. A tradition of multiculturalism and tolerance was created on the basis of the multireligious nature of our people. Multireligious Turkic peoples by uniting have created a great Turkic family and still maintain its existence as independent Turkic states.

Today, scientists around the world (mainly, the Western) tend to prove that all of mankind are the fruit of one tree.

Since the primitive society to the present day, the way of people's thinking is very similar, because the neighboring nations have similar roots, languages and religions. Nevertheless, it can not be regarded as "the fruit of the same tree."

If the theory advanced by the West is associated with nature, as they say, "trees" like people that united in one genetic affinity, split into individual threads. It is an immutable law of the divine power that created nature and society. The law cannot be changed even by the most advanced science.

The main reason for this conclusion is the identity of words associated with the expression "divinity" among different peoples. In fact, this process occurred due to the fact that the ruling "pharaohs", "gifts" and "Romans" forced other peoples to call the gods in their language. The concept of "God of the Horus" has come a long way from Egypt to Japan, and has reached the Japanese language in the form of "hoor". (City of Hiroshima, Horyuji Temple etc.)

Contrary to the idea of the Europeans, there are families of similar language groups around the world. Mother tongue is the genetic code of each nation. Modern science proves that, genetic code of all people is different. Language is also different. We observe this factor while studying the methodological lexeme. Any methodological lexeme has a meaning in its source language. As mentioned above, just a few words are used as the same words in the language of all world nations. These words are the remembrance of our ancestors. Every linguist must find and convey the meaning of these mythological words to his people honestly.

Despite the seeming primitivism of the social and political prospects of primitive people for modern society, the values of the divine vision have been preserved.

Rəyçi: Qəzənfər Kazımov
Filologiya elmləri dosktoru, professor

RAFAEL ƏLİYEV

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
adnsu@mail.ru

MƏHƏMMƏDAĞA ŞAHTAXTLININ ELMİ-PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİNDƏ DİL VƏ ƏLİFBA MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: M.Şahtaxtlı, pedaqoji fikir tarixi, əlifba islahatları, Azərbaycan dili, maarifçilik hərəkatı, dərslilər.

Ключевые слова: М.Шахтахтинский, история педогогического мнения, преобразования алфавита, Азербайджанский язык, просветительское движение, учебники.

Key words: M.Shahtakhtli, history of pedagogical ideas, alphabet reforms, the Azerbaijan language, enlightenment movemlent, textbooks.

Məsələnin qoyuluşu: Məhəmmədağa Şahtaxtlı və onun elmi-pedaqoji görüşləri.

İşin məqsədi: Görkəmli ədibin elmi-pedaqoji fəaliyyətində əlifba və dil məsələlərinin mahiyyətini aydınlaşdırmaq. Görkəmli ictimai xadim, maarifçi, publisist Məhəmmədağa Şahtaxtlı (1846-1931) Azərbaycana Qərb maarifçiliyini gətirən tək-tək şəxsiyyətlərdəndir. Qərblə Şərqi yaxınlaşdırmaq kimi böyük ideallara köklənən və bu yolda yorulmadan mübarizə aparan böyük ədib xalqın maariflənməsi, mədəni təbəqəsinin yüksəlişi üçün bütün sınaqlardan keçmişdir. “Avropalılar üçün o, “Şərq mənşəli siyasətçi”, ruslara görə millətinin cəsarətli müdafiəçisi, Azərbaycan baxımından isə Avropa qiyafəli Şərq oğlu idi. Məhəmmədağa Şahtaxtlı XIX-XX əsrlərin ən görkəmli azərbaycanşünaslarından biridir. Öz sağlığında o, “millətin canlı heykəli” kimi geniş şöhrət qazanmışdır” (3, 3). Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın ictimai, siyasi, mədəni tarixində xüsusi mərhələdir. A.Bakıxanovdan, İ.Qutqaşınılıdan, M.Ş.Vəzəhdən başlayan bu yeniləşmə hərəkatı M.F.Axundov, H.Zərdabi, Ə.Haqqverdiyev, N.Vəzirov, M.Mahmudbəyov, R.Əfəndiyev, S.S.Axundov, E.Sultanov, S.M.Qənizadə, S.Ə.Şirvani, Y.V.Çəmənəminli, T.Bayraməlibəyov, Ü.Hacıbəyov, C.Məmmədquluzadə, H.Zeynallı, S.Hüseyn, M.Ə.Sabir, S.Mümtaz, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, M.Ə.Rəsulzadə Ə.Abid və başqaları tərəfindən uğurla davam etdirilmişdir. Bu dövrdə təhsil, məktəb, əlifba, qadın azadlığı, dərslilik və proqramların hazırlanması, yeni tipli təhsil sisteminin yaradılması bir problem olaraq mədəni mühitin qarşısında duran məsələlərdən idi. Məhəmmədağa Şahtaxtlı da məhz geniş dünyagörüşlü bir ziyalı kimi bu hərəkatın öncüllərindən olmuş, canlı fəaliyyətinin mühüm bir hissəsini bu yolda mücadiləyə həsr etmişdir.

Onun dilçilik görüşlərinin başlanğıcında Leypsiq universitetində (Almaniya) oxuduğu illər dayanır. O, tarix, fəlsəfə, hüquq fakültəsində təhsil alarkən xalqın mədəniyyətinə, tarixi ənənələrinə xüsusi diqqətlə yanaşmış və bu istiqamətdə ciddi araşdırmalara qərar vermişdi. Məhəmmədəğa Şahtaxtlının elmə, mədəniyyətə yönlənməsində müəllimi, məşhur şərqşünas Qustav Lebrext Flügenin xüsusi rolu olmuşdur. Görkəmli ədib artıq 1875-ci ildən “Кавказ”, “Тифлисский листок”, “Новойе овозрение” qəzetlərində artıq sistemli şəkildə Azərbaycanın mədəni problemlərinə hesablanmış məqalələrlə çıxış etməyə başlayır. “Müsəlmanlarda məktəb həyatı”, “Konstantinopoldan məktublar”, “Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası” və s. məqalələri özlüyündə gərəkli və aktual problemlərin həlli istiqamətində atılan addımlar idi. Onu da əlavə edək ki, “Московское ведомости” və “Новое время” qəzetlərinin Şərq ölkələri üzrə nümayəndəsi olmuş və mətbuat səhifələrində məktəb, təhsil, dil problemləri ilə bağlı ciddi məqalələr vermişdir. “Kaspi” qəzetinə müvəqqəti redaktor olduğu 1891-ci il onun fəaliyyətində xüsusi bir mərhələdir. “Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı” məqaləsi xalqın və ölkənin adı məsələsini bir problem kimi qaldırmış, ciddi konseptual mülahizələr yürütmüşdür. Hələ “həyatının Fransa dövründə Məhəmmədəğa Şahtaxtlı Parisdə fəaliyyət göstərmiş Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyətinin və Asiya Cəmiyyətinin üzvü seçilmiş, bu cəmiyyət vasitəsilə həm fransız maarifçiləri, həm də ümumən Avropa alimləri ilə yaxından tanış olmuşdur” (3, 3). Bu tanışlıq ciddi məqsədə, Avropada gedən yeniləşməni mənimsəməyə və xalqını bu yeniləşməyə qoşulmaq düşüncəsinə köklənmişdi. Ona görə də “Avropaya baxış” məqaləsində ürək yangısı ilə yazırdı: “Əgər biz ziyalı müsəlmanlar xalqımızın həyatı mənafeyi naminə məktəbdən və canlı mətbuatdan, sözdən istifadə edərək hər şeydə Avropa baxışı, elmi görüşü təbliğ etsək, onda öz xalqımızı mədəni xalqlar arasına cəlb etmiş olarıq” (7). Görkəmli maarifçinin bütün elmi-pedaqoji fəaliyyətinin əsasını məhz xalqın gələcək taleyi, maariflənmə mücadiləsi təşkil edirdi. Hələ Fransa mətbuatında çap etdirdiyi “Əlifba və mədəniyyət”, “Biz nə haqda düşünürük”, “Şərq böhranı” məqalələrində problemlərin aktuallığını və həlli yollarını təhlil etmişdi. Onu da əlavə edək ki, “yeni mərhələdə Məhəmmədəğa Şahtaxtlı əsasən iki sahə üzrə ciddi və sanballı xidmətlər göstərmişdir. Əlifba və mətbuat. Əlifba məsələsi ilə Məhəmmədəğa Şahtaxtlı hələ Fransada ikən məşğul olmuşdu. Parisdə Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyətinin iclaslarında iştirak edərkən o, Avropa alimlərinin öz ölkələrinin inkişafı naminə vahid latın əlifbasına keçmələri üçün etdikləri təşəbbüslərin şahidi olmuşdu. Buna uyğun olaraq M.Şahtaxtlı da mənsub olduğu xalqın dirçəlişini təmin etmək məqsədilə əlifbanın daha da sadələşdirilməsi və Azərbaycan dilinin tələffüz xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması işinin zəruriliyi qənaətinə gəlmişdi” (3, 3). “Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası” (1879) kitabı onun fəaliyyətinin əsas istiqqa-

mətlərini müəyyənləşdirirdi. Kitab Azərbaycan və rus dillərində Tiflisdə çap olunmuşdu. Onu da əlavə edək ki, bu işin başlanğıcı hələ xeyli əvvəl A.Bakıxanov, M.F.Axundov tərəfindən qoyulmuşdu. Görkəmli maarifçilər problemin ağırlığını dərk etmiş və bu sahədə islahatların aparılmasını, əlifba dəyişikliyinə zərurətini bir məqsəd olaraq qətiləşdirmişlər. M.Şahtaxtılı da öz sələflərinin həyata keçirməyə çalışdığı ideyaların gərəkliyini başa düşmüş və Avropada gedən yeniləşməni dərk edib bu hərəkata qoşulmuşdu. Onun əlifba layihələri hazırlaması, 1902-1903-cü illərdə əlifba məsələsi ilə bağlı Azərbaycan, rus və fransız dillərində beş kitab çap etdirməsi problemin həlli istiqamətində işlərin məqsədyönlülüyünü aydınlaşdırırdı. “Dərdimiz və dərmanımız”, “Azərbaycanda darülfünün”, “Yazı və yainki ədəbi dilimizin əskiklikləri”, “Türkcəmizi həqiqətdə türkcə etmək”, “Azərbaycan əlifbasının tətbiq etməyə başladığı latın əlifbası münasibətilə”, “Пояснительная записка Фонетической Восточной Азбуке Мухаммеда Султановича Шчечатинского”, “Школьная жизнь у мусульман. Исторические сочинения” və s. əsərləri özünün aktuallığı ilə ədəbi-mədəni mühitin xüsusi marağında olmuşdur. M.Şahtaxtılı bütün fəaliyyəti boyu məhz ana dili, əlifba, təhsil, məktəb, qadınların təhsil alması kimi vacib məsələləri qaldırırdı. Özü də “Şərqi-Rus” qəzetində bu məsələlərlə bağlı yazılara xüsusi yer verirdi. Hətta dərslərlərin hazırlanması və çapı işi də mətbəədə aparılırdı. Onun diqqət mərkəzində olan məsələlərdən birisi türk dilinin saflığı və qanunauyğunluqlarına üstünlük verilməsi ilə bağlı idi. Məsələn, “Türkcəmizi həqiqətdə türkcə etmək” adlı məqaləsi problematikasi və məsələnin həlli yolunun aydınlaşması baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Görkəmli maarifçi Azərbaycan dilini Avropa, rus, fars və ərəb dilləri ilə müqayisə edir, əcnəbi sözlərin dildə işləkliyi kontekstində yazır: “Avropa dilləri əcnəbi isimlər ilə doludur. Ancaq onlar heç vaxt ismi mütəəliq olduğu dilin qaydası ilə cəmləşdirməyib öz dillərinin qaydası ilə cəmləşdirirlər. Məsələn, “din” sözünün mənasını əda edən kəlmə türklərdə ərəb sözü olduğu halda, farsçada latın sözüdür (religiya). Biz türkcə din kəlməsini ərəb qaydası ilə cəmləşdirib “ədyan” deməyi caiz bilirik. Onlar isə “religiya” kəlməsini latın qaydası ilə cəmləşdirməyi caiz görməyib öz dilləri qaydasında cəmləşdirirlər. Ruslar deyil, hamı mədəni millətlər belədir. Ərəblər belə həmin qaydaya riayət etmişlər. Ərəblər yunan dilindən bir çox sözlər almışlar ki, indi belələri də istemal olunmaqdadır. Fəqət bunların heç birini caiz görməmişlər və görmürlər.Əcnəbi cəm sigələri var ki, onlar bizə heç bir təzə fikir, təzə məna öyrətmədikləri halda tamamilə əbəz yerə dilimizi yazıboxumağı həm özümüdə və həm əcnəbi millətlərə çətinləşdirirlər” (9). Göründüyü kimi, M.Şahtaxtılı öz dövründə dilin qanunauyğunluqları, Azərbaycan dilinin spesifik xüsusiyyətlərinin qorunuşu və alınma sözlərdən istifadənin dil özünəməxsusluğuna uyğunlaşdırılması kimi məsələlərə xüsusi diqqət yetirmişdir. Bu məsələdə o, dünya dillərinin mövcud təcrübəsindən

çıxış edirdi. Çünki onun rus, alman, fransız, ərəb, fars dillərinə bələdliyi, Avropa dilçi alimləri ilə möhkəm bağlantıları, Parisdə Beynəlxalq Fonetika cəmiyyətinin iclaslarında iştirakı məhz konkret mövqe ilə çıxış etməsinə şərait yaradırdı. M.Şahtaxtlı bir vətənpərvər ziyalı kimi mənsub olduğu xalqın dirçəlişini təmin etmək məqsədi ilə müxtəlif vasitələrə əl atır, etnosun maariflənməsi sahəsində sözün həqiqi mənasında mücadilə edirdi. Onun hazırladığı əlifba layihələri, ərəb əlifbasının qüsurlarını konkret nümunələr əsasında şərh etməsi, müxtəlif variantların müzakirəyə təqdimi və bu sahədəki elmi-konseptual xarakterli yazıları bu gün özünün problem aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bütün bunların müqabilində təkrarən bir sual doğur ki, “Kimdir Məhəmmədəğa Şahtaxtlı? O, ilk növbədə görkəmli dilçi alimdir. Onu Avropada, Rusiyada və Azərbaycanda mükəmməl linqvist – şərqşünas kimi qəbul etmişlər. Bəlkə də o nəinki Qərbdə, hətta bütün dünyada ən çox xarici dil bilən yeganə şərqşünasdır. Mükəmməl yiyələndiyi xarici dillər ona Şərq və Qərb mədəniyyətlərini sintez halında mənimsəməyə və dəyərləndirməyə imkan yaratmışdır. Bu mənada Məhəmmədəğa Şahtaxtlı Qərb üçün dərk olunmuş Şərq, eyni zamanda Şərqdən ötrü millətpərvər və maarifçi Qərb idi... Görkəmli şərqşünas Mirzə Kazımbəyin Azərbaycan baxımından gördüyü işi Avropada Məhəmmədəğa Şahtaxtlı həyata keçirmişdir” (3, 3). Məhəmmədəğa Şahtaxtlının zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığında əlifba məsələsi əsas problemlərdəndir. Onun “Пояснительная записка Фонетической Восточной Азбуке Мухаммеда Султановича Шчтачинского” (1902, 9 mart), “Azərbaycan əlifbasının tətbiq etməyə başladığı “latın” əlifbası münasibətilə” (“Qızıl Şərq”, 1923), “Əlifba layihələri” bu istiqamətdə məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsidir. O, 1923-cü ilə xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, “Azərbaycan Şura hökuməti “Latın” əlifbasının işlənilməsinə Azərbaycanda yol verib yardımda bulunmuşdur. Bu elə bir tarixi və cahan-şümul bir hadisədir ki, onun uğrunda çalışan Azərbaycan xalqı və hökuməti bütün cahanın, başlıca olaraq islam aləminin səmimi təşəkkürünü qazana bilmişdilər. Ancaq çox təəssüf ki, bunların düzəltdiyi əlifba latın hərfləri ilə yazılmayan dillərə Avropa dillərinin latın əlifbası tətbiq edərkən bunu necə etdiklərini bilmədikləri kimi Azərbaycan xalqının yazısını eşitmədiyi ərəb əlifbasında başqa bir hərflə yazmaq istərkən bu yeni əlifbanın nə kimi bir yeniliyi hayez olması lazım gələcəyinə dair daxili bir açıq-aydın təsəvvürləri yoxdur. ...Bəndələrə isə cavanlığından bəri İslam aləmində məqsədamüvafiq bir əlifba vermək məsələsinə uğraşıyoram. Bu məsələnin bir işbilicisi kimi həll etməyin icab etdirdiyi məlumatı da vardır” (8). Göründüyü kimi, M.Şahtaxtlının yaradıcılığı, onun elmi-nəzəri mülahizələri, bütünlükdə fəaliyyəti Azərbaycan xalqının maariflənməsinə, ərəb əlifbası ilə bağlı çətinliklərin dərkinə və onun həlli məsələsinin vacibliyinə hesablanmışdır. Bütün bunlar M.Şahtaxtlının problemi bütün tərəfləri ilə dərk etdiyini və onun elmi, nəzəri, praktik baxımdan həllini doğru müəyyənləşdirdiyini

göstərir. Beləliklə, bu böyük maarifçi sələflərindən başlayan mücadilənin ən istedadlı nümayəndələrindən biri kimi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində etnosun taleyi ilə bağlı köklü problemlərin həllində əvəzsiz töhfələrini vermişdir.İşin elmi nəticələri: M.Şahtaxtlının maarifçilik fəaliyyətində mühüm bir hissəni məktəb, təhsil, elm, əlifba, dil məsələləri ilə bağlı sistemli təhlilləri təşkil edir. Bu fikirlər Azərbaycan xalqının XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki mənzərəsini, ziyalı mühitini narahat edən problemləri aydınlaşdırmaq üçün əsaslı mənbədir. Böyük maarifçinin bu istiqamətli mülahizələri ayrıca bir tədqiqatın mövzudur. Tədbiq sahələri: Məktəb tarixi, əlifba problemi, Azərbaycan dilinin tədrisi, dilçilik, nitq mədəniyyəti, üslubiyyat.Elmi yeniliyi: M.Şahtaxtlı Azərbaycan maarifçiliyinin ən görkəmli simalarındandır. Onun məqsədyönlü fəaliyyəti xalqın mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə, dil məsələlərinin həllinə, əlifba probleminin aradan qaldırılmasına yönəlmişdir. Bütün bunlar XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki mədəni hərəkət kontekstində ciddi faktura ilə səciyyələnilir.

Ədəbiyyat

1. Axundov M. Əsərləri. 3 cildə, III c., 1988, 388 s.
2. Cəlal M., Hüseynov F.XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1982, 426 s.
3. Həbibbəyli İ. Millətin canlı heykəli. Məhəmmədəğa Şahtaxtlı. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Çarşıoğlu, 2006, 432 s.
4. Məmmədova G. Pedaqoji irsimizdən: Sultan Məcid Qənizadə. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 196 s.
5. Məmmədov A., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1992, 288 s
6. Şahtaxtlı M. Dərdimiz, dərmanımız. “Şərqi-Rus” qəzeti, 1903, 13 aprel.
7. Şahtaxtlı M. Взгляд на Европу. “Кавказские вести”. Tiflis, 1906, № 9.
8. Şahtaxtlı M. Azərbaycan əlifbasının təbiiq etməyə başladığı “latın” əlifbası münasibətilə. “Qızıl Şərq”, 1923.

R.Əliyev

Задачи языка и алфавита в научно-педагогической деятельности мухаммед-ага шахтахтинского

Резюме

В конце XIX века, начале XX века Мухаммед-ага Шахтастинский был одним из уважаемых представителей движения просвещения в Азербайджане.Образование,полученное в Европе,ушубленное изучение

культуры Европейской жизни, интерес к богатой Восточной культуре оказал огромное влияние на него, как на просветителя. Появление новых типов школ в Азербайджане, внушительные действия при подготовке таких сфер как руководства и программирования по алфавитной реформе, борьба за языковую чистоту – все как единая цель, прослеживается в течении всей его жизни. Лингвист и педагог М.Шахтахтинский, ученый сделавший интенсивное исследование активными. Важную часть его творчества составляют лингвистические взгляды. Нет таких проблем в лингвистике, чтобы этот выдающийся ученый не имел отношение. Его научная деятельность, борьба за чистоту языка является примером для всех периодов. Всем этим богатством и многосторонними действиями М.Шахтахтинский вписал свое имя с честью в историю педагогики.

R.Əliyev

**Language and alphabet issues in mahammadagha shahtakhtli's
scientific-educational activity**

Summary

M.Shahtakhtli was one of the most prominent representatives of enlightenment movement in Azerbaijan during the end of XIX century and the beginning of the twentieth century. Getting European education, studying European cultural life in detail, being acquainted with the richness of the East culture impacted his activity as an enlightenment. His decisive steps in the construction of a new type of schools in Azerbaijan; making textbooks, -programs and his speeches related to the reforms in the alphabet, his struggle for the language purity are observed during all his activity. M.Shahtakhtli is a researcher who actualized serious explorations as a linguist and pedagogue. An important part of his rich activity forms linguistics meetings. There is no such a problem in linguistics that this notable scientist commented on and changed it into a research in any way. His pedagogical activity, the struggle he had made for the purity of the language. Namely with this rich and varied activity, M.Shahtakhtli wrote his name on the history of pedagogical ideas of Azerbaijan proudly.

Rəyçi:

Ədalət Abbasov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

LALƏ İLDRIMZADƏ

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

lalai2706@outlook.com

НАУЧНО – ТЕХНИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ – СЛОВСОЧЕТАНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Açar sözlər: söz birləşməsi, məna, sərbəst, əlaqə, isim, sifət, elm

Ключевые слова: словосочетание, значение, самостоятельный, связь, существительное, прилагательное, наука

Key words: collocation, meaning, independent, link, noun, adjective, science

Все термины по своему строению делятся на: 1. простые – circuit (цепь), feeder (фидер); 2. сложные – flywheel (маховик); clock-work (часовой механизм); 3. термины словосочетания – trip coil (отключающая катушка); earth fault (замыкание на земле); circuit breaker (выключатель, автомат).

В научно–технической терминологии встречается большое количество терминов, состоящих из нескольких компонентов.

Многокомпонентные термины могут представлять собой:

а) словосочетания, в которых смысловая связь между компонентами выражена путем примыкания. Например: load government (регулятор мощности), brake landing (посадка с торможением);

б) словосочетания, компоненты которых оформлены грамматически (с помощью предлога или наличия окончаний). Например: rate of exchange (валютный курс); braking with rocket (торможение при помощи ракетного двигателя).

В смысловом отношении термины – словосочетания являются цельному лексическими единицами. Термины – словосочетания подразделяются на 3 типа.

К первому типу относятся термины-словосочетания, оба компонента которых являются словами специального словаря. Они самостоятельны и могут употребляться вне данного сочетания, сохраняя присущее каждому из них в отдельности значение, например: brake (тормоз), gear (привод, шестерня) и др.

Однако термины – словосочетание, состоящий из этих компонентов, приобретает из этих компонентов, приобретает новое значение, обладающее известной смысловой самостоятельностью, Например:

Brake gear – тормозная оборудование; Cantilever beam- консольная балка; Electric motor – двигатель, приводимый в действие элект-

тричеством; Resistance coupling – связь через сопротивление; Ionic rectifier – ионный выпрямитель; Tripping arm – рычаг расцепления.

Характерным для терминов –словосочетаний первого типа является возможность их расчленения и выделения составляющих компонентов –самостоятельных терминов.

Ко второму типу относятся термины – словосочетания, в которых, как правило, только один из компонентов является техническим термином, а второй относится к словам общеупотребительной лексики. Компонентами этого типа могут быть либо два существительных, либо прилагательное и существительное. Этот способ образования научно-технических терминов более продуктивен, чем первый, где оба компонента являются самостоятельными терминами, например: Back coupling – обратная связь; Square signal – прямоугольный сигнал; Variable capacitor – переменный конденсатор; Air accumulator – резервуар сжатого воздуха.

Первый компонент, как видно из примеров, употребляется в своём обычном значении.

Вторым компонентом может быть термин, употребляемый в нескольких областях науки, например: Slide valve – золотник (теплотех.); Controlling valve – клапан для впуска газа

Control valve – управляющая лампа (рад); Exhaust valve – выпускной клапан (гидротех.); Safety switch – аварийный выключатель (эл.); Locked switch – закрытая стрелка (ж-д); Change –over switch – переключатель (эл); Change –tune switch – ручка настройки (рад).

Ко второму типу относятся также термины, в которых первый компонент (прилагательное) имеет специальное, специфическое для той или иной области науки или ряда связанных между собой наук значение, например:

Vitreous electricity – «стеклянное» электричество

Resinous electricity – «резиновое или смоляное» электричество

Первый компонент указывает на то вещество, при трении о которое возникает данный вид электричества.

Ко второму типу относятся и такие термины – словосочетания, второй компонент которых употребляется в основном значении, но в сочетании с первым компонентом является термином, с самостоятельным, специфическим для определенной области техники значением, например:

Electric eye – фотозащелка; Atmosphere disturbances – атмосферные помехи

Характерным свойством терминов – словосочетаний второго типа является то, что их второй компонент, т.е. существительное,

может принимать на себя значение всего сочетания и выступать в данном контексте как самостоятельный термин, например:

Current вместо electric current, Charge вместо electric charge, Tube (или valve) вместо thermionic tube (valve).

Иногда встречается обратное явление, и тогда первый компонент (прилагательное) приобретает характерные черты существительного: может употребляется в ед. или множ. числе и с артиклем, например:

The electrical discharge, which radiates an atmospheric, где an atmospheric употребляется вместо atmospheric disturbance.

К третьему типу относятся термины – словосочетания, оба компонента которых представляют собой слова общеупотребительной лексики, и только сочетание этих слов является продуктивным.

Термины третьего типа терминологически неразделимы и связь между компонентами наиболее тесная, например:

Live wire - провод (цепь) под напряжением; Live load – динамическая нагрузка; Live steam – свежий пар; Fish- plate – рельсовая накладки; Dead- weight – мертвый груз; вес конструкции; Dead end – холостой конец (катушки); Flat rate - основная ставка тарифа

Компоненты терминов – словосочетаний, относящихся к третьему типу, могут употребляться в ряде случаев как обычное сочетание прилагательного с существительными, т.е. в своем прямом значении, например: Flat ring- плоское кольцо; Thermal stress – термическое напряжение; Progressive illumination – последовательное освещение (изображения).

Такие сочетания, как hot spot, встречаются в общеупотребительной лексике, но в этом случае не являются целостными лексическими единицами и устойчивыми сочетаниями, как это имеет место в технической терминологии. В области hot spot – устойчивое сочетание и означает катодное пятно ртутного выпрямителя.

Сочетание blind spot означающее слепое пятно на сетчатой оболочке глаза, нечувствительное к световым лучам, в радиотехнике имеет специфическое значение – зона молчания. Специфическим свойством термина-словосочетания третьего типа является идиоматичность. Термины объединяются в определенные терминологические системы, выражающие понятия определенной отрасли знаний.

В каждой терминологической системе термины образуют определенные группы, для которых общим является их принадлежность либо к классу процессов, свойств и т.п. Каждая из этих групп делится в свою очередь, на более узкие терминологические группы. В терминологические группы сложных терминов часто входит один общий элемент.

Литература

1. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. М. Высшая школа. 1987.
2. Волкова И.Н. Стандартизация научно-технической терминологии. М. 1956.
3. Лотте Д.Е. Основы построения научно-технической терминологии. М. 1961.
4. Пронина Р.Ф. Перевод английской научно-технической литературы. М. 1986.

Lİldrimzadə

İngilis dilində elmi-texniki termin birləşmələri

Xülasə

Elmi –texniki terminologiyada bir neçə komponentdən ibarət olan çox sayda terminlərə rast gəlmək olar. Məqalədə üç növ elmi-texniki terminlərdən bəhs olunmuşdur.

Birinci növ terminin hər komponentinin öz mənasını saxlayaraq sərbəst istifadə ola bilən birləşmələrini əhatə edir. Məsələn: brave gear, cantilever beam, etc.

İkinci növ yalnız bir komponenti texniki termin olan, digəri isə ümumi leksikaya aid olan terminləri özündə cəmləşdirir. Bu növün komponentləri ya hər ikisi isim, və ya biri sifət və isim ola bilər. Məsələn: back coupling, square signal, variable capacitor, etc. Bu elmi texniki terminlərinin düzəldilmə üsulu, hər iki komponenti sərbəst olan terminlərdən ibarət olan, birinci növdən daha səmərəlidir.

Üçüncü növə hər iki komponenti ümumi leksikada istifadə olunan terminlər aiddir. Yalnız sözlərin birləşməsi termini yarada bilər. Bu terminlər ayrılmazdılar, və komponentlər arası əlaqə çox sıxdır. Məsələn: live wire, fish plate, dead end, flat rate, etc.

I.Ildrimzade

Scientific and technical term-collocations in the english language

Summary

In scientific –technical terminology a large number of terms consisting of several components are found. Three types of scientific – technical collocations have been discussed in this article. The first type involves collocations each component of which can be used independently preserving the meaning inherent to them. For example: brake gear, cantilever beam, etc.

The second type covers terms where only one component is a technical term, and another component belongs to common lexis. The components of this type can consist either of two nouns, or adjective and a noun. For example: back coupling, square signal, variable capacitor, etc. This method of formation of scientific –technical terms is more productive than the first one where both components constitute independent terms. The third type includes terms both components of which belong to the vocabulary in general use. Only combination of these words make a term. Terms of the third type are inseparable, and the link between the components is very close. For example: live wire, fish plate, dead end, flat rate, etc. This method of term formation is not productive.

Rəyçi: Gülnarə Əhmədova
filologiya elmləri namizədi, dosent

RƏHİLƏ MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti (ADNSU)

rehile memmedova 53@gmail.com

THE SUBJECT OF HISTORY OF ENGLISH

Açar sözlər : tarix ,dil ,lügət ,inkişaf ,grammatik guruluş ;

Ключевые слова; история язык словарь развитие грамматическая структура ;

Key words: knowledge, foreign language, structure, development, vocabulary;

When a child acquires knowledge of his or her mother tongue ,he usually takes all its peculiarities for granted :he has no other language to compare it with and no general logical principles to judge it by.Learning one's mother tongue is a natural process ,which has been going on ever since mankind came into being .Things are quite different with mastering a foreign language :when learning it (at whatever age)the student compares mother tongue .He is often astonished to find great differences in the way 0therefore quite naturally be inclined to ask, why is this so .In studying the English language of to-day, we are faced with a number of peculiarities which appear unintelligible from the modern of view. These are found both in the vocabulary and in the phonetic and grammatical structure of the language .Let us mention a few of them .In the sphere of vocabulary there is considerable likeness between English and German .Thus, for example the German for summer is Sommer ,the German for winter is Winter ,The German for foot is Fub , the German for long is lang ,the German for sit is sitzen ,etc.On the other hand In certain cases English has something in common with French as the following examples will show: Engl , English autumn—French automne ,English river –French riviere,English modest – French modeste ,English change, French changer, English condemn-French condamner ,etc .These similarities are easily observed by anyone having some knowledge of German or French. But we cannot account. For them if we remain within the limits of contemporary English; we can only suppose that they are not a matter of chance and that there must be some cause behind them .These causes belong to a more less remote past and they can only be discovered by going into the history of the English language .Similar facts are also found in the phonetic structure of the language or more precisely in the relation between pronunciation and spelling .Here, too, we are faced with a series of phenomena which cannot Be explained from the modern point of view Why,for instance does the spelling of the words light,

daughter ,know gnaw contain letters which do not indicate any sound ?Why does the spelling- ea-indicate different sounds in the words speak ,great ,bear ,heard heart ?Why is the sound (A) spelt u in sun ,cut ,butter ,but o in love ,son ,brother ?These and many other questions can only be answered by resorting to the history of the language . Finally let us turn to grammar .Why do the substantives man ,foot ,goose mouse ,as against most Modern English substantives form their plural by change of the root vowel ?Why have the substantives sheep ,deer an unchanged plural ?Why do the verbs can, may, will take *no s* in the third person singular present indicative ?All these phenomena are traced back to a distant past and they cannot be accounted for without a study of history .Thus knowledge of the history of English should be an integral part in the training of a teacher of the language . Moreover there are other considerations pointing the same way .Study of the history concrete language is based on applying general principles of linguistics to the language in question. Foundations of other notions ,such as development of vocabulary development of grammatical our science are studied in introduction to linguistics. The notion of sound law familiar From this introductory subject is to be tested on the facts of English language history. The same may be said about structure etc .History of the English language establishes a tie between general principles of linguistics and concrete facts of contemporary English known to the learner .The purpose of our subject is a systematic study of the language 's development from the earliest times to the present day .Such study enables the student to acquire a more profound understanding of the language of to-day. Besides history of English is an important subsidiary discipline for history of England and of English literature .In studying history of the language we cannot limit ourselves to stating the facts .We must also find the causal ties between them. Now this is not always an easy thing to do .Thus whereas changes in the vocabulary are comparatively easy to account for, things are much more complicated with phonetic changes .Here there are many questions which still await solution .In the last few years new methods have been applied to the study of language history -- methods which had originally been developed for synchronic language study --- namely the phonetic factor in phonetic change and the theory of oppositions in the sphere of grammatical development .Some results obtained by these methods can already be made use of in a textbook like the present .Thus ,the problem of the phonemics of Old English and that of the driving powers in the development of the vowel system in the 15th-16th centuries can well be presented in the light of these new ideas .History of the English language is connected with other disciplines .It is based on the history of England studying the development of the language in connection with the concrete conditions in which the English people lived in the several periods of their

history .It is also connected with disciplines studying present-day English with theoretical phonetics ,theoretical grammar and lexicology .It shows phonetic ,grammatical and lexical phenomena as they developed and states the origins of the present –day system .In studying the history of the language the question naturally arises about the general trend of its development .The grammatical structure of English ,as of any language undergoes some changes :what is the essence of these changes? The vocabulary of English develops .What is the tendency of this development .Different scholars have expressed different views concerning these questions .In so far as this is feasible, we'll take this into account and state the main existing view-points .In this article history of English is presented in the following manner .Each unit opens with a statement of the historical conditions in which the language developed in the given period. The development of the language in all its sphere is considered .This method is calculated to give the student a picture as clear as possible of the language of each period as a system and a means of communication and at the same time to indicate the tendencies of its development .In studying the history of a language we are faced with a number of problems concerning the driving forces or causes of changes in the language .These causes can apparently be of two kinds: external and internal .In the first case language is influenced by factors lying outside it or extra-linguistic factors. Such historic events as social changes , wars , conquests migrations cultural contacts and the like can hardly fail to influence a language ,more especially its vocabulary . On the other hand many changes occur in the history of language which cannot be traced to any extra-linguistic causes ,the driving power in such cases is within the language itself .

Different schools of linguistic took quite different views of the essence of language development .According to a view which prevailed in linguistics since the early 19th century and down to the 1920s,development was seen as a series of disconnected partial changes which gradually as if by chance resulted.Yin a new state of things .Such processes as the reduction in the number of cases in, were substantives the rise of prepositional phrases gradually replacing cases seen as a mechanical result of phonetic development ,in the first place of reduction and loss of unstressed vowels .This was also the view of the so-called Young –grammarians school in linguistics represented by various eminent scholars .In their view phonetic development tended to disarrange the grammatical system of a language and analogy helped them to cure part of the destruction produced by phonetic changes. In this article we'll try to point out what results in this sphere have been achieved so far, and what are the problems requiring .In the course of the last few centuries the English language spread over various parts of the globe. The chief exponent of this

theory was the well-known American author and journalist Henry Louis Mencken (1880-1948). He took the American Language, whose very title indicated the author's views, was first published in 1919 and then appeared in several more editions. The most representative in American English differs from the British standard in the following points: Phonetics and Spelling. Differences in morphology are negligible. The only distinct Americanism is the form gotten, second participle of the verb get, as against the British form got. In the sphere of vocabulary the differences between British and American English. In some cases American English has preserved old words which were superseded by synonyms in England, as sick, which in the predicative use has been superseded by ill in England, or guess (meaning "suppose") or fall (meaning "autumn"). In other cases new words appeared in America to denote new notions, as caucus, "preliminary meeting of a party Committee", graft "illegal profit", etc.

Ədəbiyyat:

1. Plotkin B. Y.
2. Smirnitskiy A. I.
3. Jespersen O.
4. Yartseva V. N.
5. Alekseyeva L. S.

R. Məmmədova

Dilin tarixi və dəyişikliklər

Xülasə

Məqalədə sisteməlik olaraq tarix boyu dillərin dəyişikliyi və inkişafından söhbət edilir. Dillər necə və hansı aspektlərdən necə leksik dəyişikliyə məruz gəlmişlər. Dəyişikliklərə nə səbəb olmuşdur. Həm fonetika da həm də grammatika da və leksik dəyişikliklərə məruz gələrək tarix boyu inkişaf getmişdir. Dilçilərin düzgün yanaşması və müxtəlif tərzli müqayisəli araşdırmaları məqalədə yer tutur. Dilin tarixini öyrənərkən dilin inkişafı nəyə əsaslanmışdır və tarix boyu dəfələrlə dilin dəyişikliklərində konkret olaraq İngilislərin tarixdə yaşam tərzləri və müxtəlif şəraitlərin də böyük rolu çox danışılmazdır. Dilçilərin müxtəlif yanaşma tərzləri bu sahədə müxtəlif fikirlərə gətirib çıxarmışdır. Ayrı ayrı dövürlərdə şəraitdən asılı olaraq, baş verən inkişafdan əsaslanaraq, inkişaf getmişdir. Bu zaman dilçilər bir sıra problemlərin mövcudluğundan söhbət açırlar. Daxili və xarici təsirlərdən baş verən dəyişikliklər dilçiliyə də təsirsiz ötürməmişdir. Tarixdə krallıqlarda baş

verən çəkişmələr, müharibələr dilin grammatik strukturunda, hallanmasında, fonemlərin səslənməsində və əlbətdə, lügətdə köklü dəyişikliklərə gətirib çıxartmışdır. 9-cu əsrdən, 14-cü əsrə kimi, 14-cü əsrdən 20-ci əsrə kimi dilin bütün strukturunda köklü dəyişikliklərin olduğunun şahidi olur. İngilis Amerikanizmləşməsi dilin fonetik və leksik strukturundakı dəyişiklikləri nə təhlili və müqayisələrindən söhbət edilir.

Р.Маммадова

История развития и изменения в структуре языка

Rezume

Как развивается язык в разные времена истории. Что имеет главную роль в развитии языка. Он имеет тесный контакт с другими германскими языками. Это развитие зависит от места жительства и условия жизни человека. Со временем это все меняется а также действует в развитие языка. Ученные специалисты изучая все проблемы языка, также обсуждали сходства существующие в лингвистике языка с германскими языками.

Сходство существует и в фонетической и в грамматической структуре а также в лексикологии. Словарный запас также имеет свой специфический подход. История играет основную и большую роль в этом. Человеческий фактор не отрицаем в этой развитии. Из разных авторских работ мы узнаем об изменениях фонетических и грамматических.

Рассматриваем пути использования Американизма. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи. Изменение слов и произношение этих слов является одним из важнейших аспектов Американского Английского языка очень гибкий, и мы можем использовать свой словарный запас в словообразовании. Одной из основных задач является активизация деятельности.

Rəyçi:

Lala Məsimova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RAHIMA MAMMADOVA
ASOIU
rus.fat.126@gmail.com

TEACHING CHILDREN FOREIGN LANGUAGES

Açar sözlər: təlim metodu, uşaqlar, oyunlar, əyləncə, hərəkət etmək.

Key words: teaching method, children, games, fun, to move.

Ключевые слова: метод обучения, дети, игры, развлечение, двигаться.

Teaching children English is a fun, challenging and rewarding experience. Fun is one factor that really matters to children. There are some basic concepts for students from 1-10 years old: ABC's, Colors, Numbers, - Weather, Feelings, Animals, Basic Questions and Greetings: What's your name?, Hello and Goodbye Song, and How old are you? This is the core curriculum. These topics contain vocabulary, phonetic sounds and grammar structures. These concepts will create a great foundation for children to start learning English. Besides, these topics are all things that most children are familiar with. Almost all children have seen a dog, been happy, seen colors, and have been asked their names. The topics relate to them, so they are fun to learn in English.

There are so many games that can be used in an English classroom. But here are a few games that require little to no preparation, and are super fun for young students.

Memory is great for learning vocabulary. We try to put a vocabulary word on one card and a picture showing the word on another, or put synonyms or antonyms on two different cards. We lay all the cards on the table and have students try to remember where the matches are.

Doing the same things in class every day is boring for our students, and we're liable to fall asleep on the job, too. So we have to be creative with our plans.

We must change things up on a regular basis. Rearranging our students' seats they get a different inspirational view from time to time. We give our students the test before we teach the material, and we let them answer the questions as they learn. We can keep the same basic schedule every day, but vary the types of exercises we do. We can also have students come up with their own games, activities and exercises. Our students write quiz question for each other, or we give them some simple game supplies and we let them make their own review game for the latest grammar point. Children love to make colorful and exciting things in the classroom. Every

child is an artist. We have to take advantage of that inborn quality and use art to teach our young students the English language.

If there is one thing children like more than having fun, it's moving. Young children are not able to learn unless they are also able to move. In addition, involving the whole body in language learning is a useful teaching method. The more language learners move, the better and faster they understand what we are teaching and the more easily they can retain the information.

Total Physical Response is a teaching method that works really well with children. In essence, we associate physical movements with language instruction. Students move as they learn. They follow instructions, copy our movements and get their whole bodies involved when they practice language concepts. This is one of the most effective ways to teach English to children.

Using hands-on material is also a great way to get our students moving as they learn English. We can use simple items like flashcards, but we can also be more creative with what we give our students to handle. We try collecting animal figures that show up in a book or story our class is reading, students retell the story using the figures.

One of the most important things to remember when we teach children is not to put pressure on them. We must remember that children learn some aspects of foreign languages more easily than adults. So no matter what we do in class, they will already be on the road to fluency in English.

Their natural acquisition process will follow three simple steps. They will recognize words and grammar when we use them. They will be able to respond when we ask them questions about the words and grammar we use. And then they will be able to use those language structures themselves.

We focus on what we have recently taught, and correct errors with those words and structures. But if we haven't covered a grammar point yet, let it go. Our students don't have to have all of English perfect right away. When we hear a student say something wrong or use a word incorrectly, we must use it correctly right afterwards. The natural language learning feedback system in the human brain will notice the difference, and our students will likely use the language correctly just from hearing it right. Sometimes it's enough to go over correct answers with our students or have them discuss their answers together. We don't have to collect every paper and mark it up with the mighty red pen.

Language is abstract and children are concrete, they may not be able to articulate grammar and other technical aspects of language, and that's all right. We just keep things fun, active pressure-free, and our students will be fluent in no time! Teaching children can be immensely rewarding.. English

teachers who wish to teach children must be aware of the challenges and difficulties they may encounter, and prepare accordingly.

Here are several things to consider if you're serious about teaching children English. Teaching children demands a great deal of creativity and energy. They will amaze you and surprise you. Preparation is essential, mostly because we'll need to gather lots of teaching materials. Young students have strengths and weaknesses and the best way to take advantage of their strengths and help them learn effectively is to cater to their learning styles or multiples intelligences, namely Visual – Spatial, Logical – Mathematical, Bodily – Kinesthetic, Musical – Rhythmic, Intra-Personal, Inter-Personal, Naturalist, and Spiritual. For musical – rhythmic intelligence learners, teach an element with a song, For bodily – kinesthetic intelligence learners, teach body parts. For visual – spatial intelligence learners, use maps, charts, and all types of visual aids.

If children are bored they won't pay attention, and they won't learn. We don't have to clown around all the time, either, they're in class to learn, not to be entertained. Our job is to make learning engaging and fun. Here are some ways to do this: Once they've been sitting and focused on a task for a while, get them out of their seats for a more active game. They should never remain seated for the duration of the class, unless they're teens.

We use real life objects in class. No matter how colorful or big, students sometimes get tired of learning everything through flashcards. English classes may include singing, dancing, and jumping, as well as writing, reading, or listening. The best English lessons combine the right mix of teaching strategies. We may begin class with a short song, then move on to a reading exercise. Unlike teaching adult students, when we teach the little ones we have to interact with their parents as well. These must be informed about our goals, i.e., what we hope to accomplish throughout the year, the children's learning goals, i.e., the syllabus for the school year, their children's progress, i. e., if they have achieved their learning goals satisfactorily. We invite our students to make an art project based on different cultural traditions. Then talk about that culture as well as their own—either as we make the project or once it is finished. Since children are more concrete than adults, so having a piece of art in front of them will help them make connections to culture, which is a super abstract topic for children. Art projects are also a great way to talk about prepositions of location. As students work, we give them instructions on where to place different items using prepositions, or let them tell you what they are doing and where items in their collage are in relation to each other. We never forget to give each person a chance to talk about their completed artwork after any art activity.

We don't forget about the art of cooking. When we make any food in class, whether it is traditional or international, we have a chance to talk about all five senses. There is a saying that we first eat with our eyes, then our noses, then our mouths. We talk about all five senses when we cook with our students, and be sure to include the process of cooking. As we instruct our students, we cover grammar topics like imperative statements, transitions between steps, and cause and effect relationships. It is also recommended to encourage parents' active participation in their children's English learning. Even if they don't speak English themselves, they should be encouraged to ask the children what they've learned, share songs, etc. When we teach children English it is essential to have a box of materials that can be adaptable to any game or activity. Lessons should be planned in accordance with learning goals. And vocabulary, grammar, and language should be taught in context. For example, when teaching children foods in English, it should be within a meal context like breakfast, lunch or dinner, and should never be a list of items they must study or memorize.

We must find out what does interest them. What kind of music do they like? What do they enjoy reading? What sports do they play? Which sports stars do they admire? Writing interview questions for their favorite player will be a lot more interesting than just a list of questions in simple present.

References

1. Lalə Musaqlızı. Uşağa neçə yaşıdan ikinci dil öyrətməli. Kaspi qəzeti, 2016.
2. Duff, A and Maley, A. Literature (Resource books for teachers), Oxford University Press, 2007.
3. English teaching resources. British Council website for teachers.
4. Ellis G., Breüster, J. Tell it again. Penguin Longman, 2002.
5. Maley A. Literature in the language classroom. Cambridge University Press, 2001.

R.Məmmədova

Uşaqlara xarici dillərin tədrisi

Xülasə

Bu məqalədə uşaqlara xarici dillərin öyrədilməsindən bəhs edilir. Uşaqlara xarici dil əsasən müəyyən mövzular ətrafında tədris edilir. Bunlara əlifba, rənglər, saylar, hava, heyvanlar, salamlama və əsas suallar daxildir. Bu mövzular əsasında uşaqlara fonetik səslər, lüğət və qrammatik konstruksiya öyrədilir. Qeyd etmək lazımdır ki, uşaqlara öyrədilən

mövzular onlara əvvəlcədən tanış olan mövzulardır. Uşaqlara xarici dil əsasən oyunlarla öyrədilir. Bu zaman onlara öyrədilən sözlər daha tez yadda qalır. Hərəkətlər vasitəsilə uşaqlara xarici dilin öyrədilməsi vacib təlim metodlarından hesab edilir. Uşaqlara xarici dil tədris edilərkən onların etdikləri səhvlər düzəldilmir, sadəcə olaraq müəllim səhv deyilmiş sözü yenidən düzgün olaraq təkrarlayır. Müəllim müxtəlif metodlardan istifadə edərək çalışmalıdır ki, uşaqlar dərstdə yorulmasınlar, əks halda bu onlar üçün maraqsız olar. Xarici dillərin tədrisində müəllim uşaqların diqqətini cəlb edən bütün metodlardan istifadə etməyi bacarmalıdır.

Р.Мамедова

**Обучение детям иностранных языков
Резюме**

В этой статье говорится об обучении детей иностранным языкам. Обучение детей иностранному языку ведется в рамках определенных тем. Сюда входят алфавит, цвета, числа, погода, животные, приветствия и основные вопросы. В основании этих тем дети обучаются фонетическим звукам, словарю и грамматическим конструкциям. Следует отметить, что темы, обучаемые детям предварительно знакомы им. Дети обучаются иностранным языкам, в основном, путем игр. Таким образом они лучше запоминают данные слова. Обучение детей иностранным языкам является одним из важных методов обучения. При обучении детей иностранным языкам ошибки, сделанные ими не исправляются, просто преподаватель повторяет правильный вариант ошибочного слова. Используя различные методы обучения преподаватель должен стараться, чтобы обучающиеся не уставали в процессе обучения, в противном случае это может быть для них неинтересным. В обучении иностранным языкам преподаватель должен уметь пользоваться всеми методами, которые могли извлечь внимание детей.

Rəyçi:

Sevil Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

NAİLƏ GASIMOVA

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

nailya.gasimova@gmail.com

THE BEST WAY TO WRITE AN ESSAY ON A GIVEN TOPIC OF FAMILIAR INTEREST

Açar sözlər: yazı, nəşriyyat, lüğət, etiraf, dəlil, ani fikir, tanınması, paragraph, əsas ideyası

Key words: essay, issue, vocabulary, acknowledgement, debate, brainstorming, appreciation, paragraph, main idea

Ключевые слова: сочинение, издание, словарный запас, подтверждение, спор, внезапная идея, признание, абзац, главная идея

Every essay is written to a purpose; each has its own special aim, and one of the features of this article is its use of explanation to show how the various essays set out to achieve their aims. Basic legal principles relevant to different types of themes are also touched upon, but only where there is a need to clarify principle points. Where the article is used in class, the essays provide material for teachers who may wish to enlarge on these matters.

This article is useful for students in universities, schools and colleges as a preparation for the various examinations.

It's essential that essays are written promptly. They should be to the point, always sincere and informal.

For writing an essay we should:

- Identify the issue.
- Be clear about what you need to do.
- Plan our answer.
- Use a range of appropriate vocabulary.
- Signal the organization.
- Make our writing organized and connected
- Use linking and sequencing words (cohesive devices) as much as possible.
- Write the main ideas and support them.
- Use variety and complexity in your essay.
- Use academic language(structure and vocabulary)
- Pay attention to the spelling, punctuation, standard English.
- Make your grammar accurate.
- Use a mix of complex and simple sentences.

Steps in writing an essay:

- Analyze the Question.
- Think about the answer.
- Plan the answer.
- Write the answer.
- Check the answer.

There are five steps in the process of writing an essay.

Step 1. Analyze the Question

Let's consider two types of questions:

Type A Questions

Firstly, there are questions requiring an argument as an answer. Essays that contain an argument are those in which your opinions regarding a topic are essential, as is your understanding and presentation of conflicting opinions. We must try to consider the argument as having two sides (usually yes/no, or positive/negative), one of which you support. If we reduce the argument to a yes/no question, the essay we write will be much like a debate in which we present both sides of the issue: the side we believe in, and the side the opponents of your views believe in.

Type B Questions

Secondly, there are questions which require an account as an answer. You have to ask to describe and explore the situation regarding the topic, with less emphasis on giving opinions. Although in this case we do not have to support an argument, it is wise to provide evidence of the truth of the situation.

Step 2. Think about the Answer

Before we can plan our answer we have to think about the main idea of our essay. We have to use brainstorming. In a true brainstorming session we write down as many ideas and words as we can that come to our head as we think about the topic.

Step 3. Plan the Answer

We need a detailed plan. Once we have thought of the main ideas that our answer will contain, we need to structure and organize our answer. It is important to know how to form a well-organized plan quickly and skillfully with the ideas we have "brainstormed".

Step 4. Write the Answer

Begin with the introduction-there is no need to write a title, or repeat the question. The final sentence of the introduction leads naturally into the first body paragraph.

The sentences of the first body paragraph are relevant to the main idea or topic of the paragraph. The same is true of all the body paragraphs. The body paragraphs develop the main idea of an essay. If a new idea is introduced, it is supported with additional detail or with examples. If we are developing an argument, we should support each statement we make with appropriate evidence.

Step 5. Check the Answer

We should allow up to 5 minutes at the end of the writing task to check our work for grammatical errors and missing or faulty punctuation.

Let's consider little information about a **body paragraph**.

Body paragraphs each consist of several sentences that are arranged in a logical way to develop a main idea. We can expect to write about 2-4 body paragraphs for a task 2 answer. Each of these contains an appropriate connective word to ensure a smooth transition between paragraphs. This connection is then put in a topic sentence, which is the main point of the paragraph clearly stated in a sentence. Every sentence in the paragraph must be directly related to it. Try to develop every paragraph adequately. This may be done through the use of examples, explanations, detail, logical inference, cause and effect, or making comparisons or contrasts. There are many different ways to organize your ideas for body paragraph.

A good conclusion serves several purposes: 1) it indicates the end of the essay, 2) it gives the end of the essay, 3) it weighs up the points in the essay and should strengthen our thesis statement, 4) do not simply repeat your opening paragraph. This appears too mechanical and superficial.

Pay attention to the structure of an essay: Introduction, General statement, Thesis statement

It is also of great importance to think about introductory paragraph which should begin with a general statement or idea of your own that takes into account the key topic words or their synonyms. The last sentence of an introductory paragraph should include a thesis statement, which shows the points of view or direction that will be taken in the essay.

Literature

1. Harrison, M. and Whitehead, R, 2006. Thomson

2. MacCarter, S. and Whitby, N., 2007. Improve your writing skills. MacMilan.
3. Slater, S., Millen, D. and Tyrie, P, 2006, University of South Australia.
4. Storch N. Collaborating writing: Product, process, and students' reflections, 2005.
5. Write English Right, 2007.
6. Rajab H. Developing Speaking and Writing Skills of L1 Arabic EFL Learners, 2013.
7. Spack R. Guidelines: A cross-cultural writing text. 3-rd ed. Cambridge University Press, 2009.
8. Lee S. Teaching EFL. Writing. Journal of National Taipei Teaching College, 2003.

N.İ.Qasımova

İnşalar yazmaq üçün ən yaxşı yolu

Xülasə

Hər hansı dilin zəngin olması dövrün tələblərinə uyğunlaşmağın nəticəsidir və bu proses dildə danışanların tarixi inkişafı ilə qarşılıqlı asılıdır. Bu məqalə yazı sistemindən bəhs edir.

Yazı sistemi istənilən dilin ünsiyyətini təqdim edən bir sistemdir. İnşaların yazılması və oxunması prosesində yazı sistemi yazanlar və oxucular arasında bir rabitə rolunu oynayır.

Məqalədə yazı sisteminin maraqlı metodları vermişdir. Tələbələrin və ya digər oxucuların artıq nələrdən bildiyini və nələrdən öyrənməli olduqlarını aydınlaşdırmaq lazımdır. Məlumat verilirərkən materiala diqqətin artırılması üçün onun canlı və maksimum rəngarəng olması təmin edilməlidir.

İnşa yazılması zamanı aktiv fəallərdən və qısa cümlələrdən istifadə etmək lazımdır. Verilən materialın bitirilməsinin sonuna qədər biz öz məqsədimizi başa düşməli və tam ciddiliklə mövzu material ilə tanış olmalıyıq.

Bu baxımdan məqalə yazı sistemini dərinlən öyrənmək istəyənlər üçün yararlı ola bilər.

Н.Касумова

Лучший способ написания сочинения по заданной теме знакомого содержания
Резюме

Любое сочинение пишется с определенной целью. Написать сочинение – это половина дела. Главной особенностью этой статьи – ознакомить студентов с информацией, касающейся структуры правильного написания сочинения.

Как указано в статье сочинение необходимо делить на части, которые должны охватывать соответствующую информацию; перед написанием сочинения необходимо составить план; немаловажную роль играет проведение процесса записывания всех внезапных идей. На основе процесса записывания внезапных идей можно расширять информацию.

Также затрагиваются основные правовые принципы, относящиеся к различным типам тем.

Эта статья полезна для студентов в университетах, школах и колледжах в качестве подготовки к различным экзаменам.

Очень важно, чтобы сочинения были написаны оперативно. Они должны быть интересны по своему содержанию, всегда искренними и неформальными.

Если сочинение содержит правильную информацию, правильно оформлено, грамматически грамотно написано, то цель достигнута!

Rəyçi:

Fəridə Hüseynova
Filologiya elmləri namizədi, dosent

İRADƏ MANAFOVA

ADNSU

Irada.manafova1958@gmail.com

TƏDRİS PROSESİNDƏ TƏLİMİN TƏŞKİLİ

Açar sözlər: dərs, təşkil, müəllim, dil, avadanlıq, fəaliyyət, fən, müəssisə, bilik, iş, giriş, təlim, mürəkkəb

Key words: training, lesson, organization, teacher, language, equipment, knowledge, activity, work, introduction, subject, enterprise, complex

Ключевые слова: обучение, урок, организация, язык, оборудование, знание, введение, работа, предмет, предприятие, сложный, образование, деятельность

Təlimin təşkili müəllim tərəfindən tələbələrin tədris fəaliyyətinin idarə olunması prosesinin optimal işlənməsini təmin etmək məqsədi güdür. Təlimin təşkili müəllimin rəhbərliyi altında tələbənin effektiv tədris işləri üçün optimal şəraiti təmin edən konkret formaların layihələndirilməsini tələb edir. Formanın layihəsi tələbənin tədris fəaliyyətinin və müəllimin öyrətmə fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqəsi üzərində qurulur.

Pedaqoji təcrübədə təlimin təşkilində qrup formasından da istifadə edilir. Bunun özü də cüt qrup və differensiasiyalı qrup formalarına ayrılır. Tələbələrə verilən tapşırıqların birgə həll etmələrinə yönəlmiş səyləri, qarşılıqlı fəaliyyətləri görülmə işin keyfiyyətinə, onların fəallığına müsbət təsir göstərir. Təcrübələr göstərir ki, bir parta arxasında iki tələbənin qarşılıqlı fəaliyyəti işdə həmişə müsbət nəticə verir. Burada müxtəlif tədris imkənlərinə malik olan tələbələri birləşdirərək lazım gəlir. Bununla onlardan biri təlimə öz münasibəti, öz məsuliyyəti ilə seçilməlidir. Mənimsəməsi zəif olan iki tələbənin birgə işi müsbət nəticə vermir.

Biliklərin formalaşdırılması təlim prosesinin iki uyğun əlaqəli mərhələsində yaranır. Birinci mərhələ tələbələrlə tədris materialının ümumi frontal araşdırılıb qaydaya salınmasına həsr edilir. İkinci mərhələ tədris mərhələlərində tədris materialının təkrar qaydaya salınmasına həsr edilir.

Təlim prosesinin mərhələsi kimi fərdi forma hər bir tələbə tərəfindən tapşırığın yerinə yetirilməsini tələb edir və bütün tələbələr bir-biri ilə məsləhətləşmədən tapşırıq, məsələ həll edir, dərslərdəki suallar cavab tapır, tapşırıq planını tərtib edir və s. Tədqiqatçılar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, təlim prosesi elementləri onun təşkilinin ayrı-ayrı formaları arasında müxtəlif cür paylanır, bunlarda təlim metodu, didaktik vəzifələr və tədris işinin məzmunu həyata keçirilir.

Tədris işlərinin fərdi formada təşkili tələbələrin müstəqil işlərinə daha çox imkan verir. Bu forma zamanı hər bir tələbə öz tədris imkanlarına uyğun spesifik tapşırıqlar yerinə yetirir. Tədris işlərinin fərdi qaydada aparılması bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi üçün geniş tətbiq edilir. Bu forma ilə işləmək üçün tapşırıqlar əvvəlcədən hazırlanır. Fərdi iş zamanı hər tələbə təşəbbüs göstərərək sərbəst işləyir, onun iş ahəngi məqsədyönlülük, iş qabiliyyətliliyi, marağının inkişafı dərəcəsi ilə müəyyən edilir. İşin ahəngi eləcə də tələbələrin hazırlığı və tədris imkanlarından da asılıdır. Son on ildə müəllim və tələbələrin birgə fəaliyyətini, onların qarşılıqlı əlaqəsinin yeni formasını təklif etmişik. Buna sübut kimi təlim prosesinin yeni təşkilat forması – xüsusi giriş təlimatı, kompleks ev tapşırıqlarının aparılması və s. göstərmək olar.

İnteqrativ dərslərin mövəffəqiyyətinin təmin edilməsində mühüm şərt hazırlıqlı tələbə və müəllimin olmasıdır. Belə dərslərin təşkili müəllimdən dərslərin gedişində məqsədyönlü qarşılıqlı fəaliyyət tələb edir. Bir halda onu tələbə aparır, müəllim isə assistentlik edir, digər halda isə onlar öz rollarını dəyişdirir. İnteqrativ dərslər elə hazırlanır ki, tələbələr idrak fəaliyyəti və tədris- istehsalatda maksimum sərbəstlik göstərsinlər. Yeni anlayışlar, maşın və mexanizmlərin quruluşu, iş prinsipi, oradakı texniki qanunauyğunluqların mənimsənilməsi müəllimin təlimatındakı səmərəli izahından nəzəri və praktiki bilik və bacarığından əlaqələndirilməsindən asılıdır. İnteqrativ dərslər tələbə və müəllimin səyi ilə həyata keçirilir. Belə dərslərdə nəzəriyyə ilə praktika arasında əlaqəlilik prinsipinin həyata keçirilməsi gerçəkləşir.

Nəzəri təlimdə olduğu kimi istehsalat təlimi prosesində də tələbələrin tədris, tədris-istehsalat fəaliyyəti müxtəlif təşkilat formalarında aparılır. Müəssisədə istehsalat təlimi təşkil edərkən əsas məsələlərdən biri tələbələrin tədris-istehsalat işlərinin düzgün seçilməsidir. İşin xüsusiyyəti istehsalat əməliyyatları və yaxud hazırlanacaq məmulatlar proqram materialının tələblərini ödəməlidir. Görülən işlər tədrisə mürəkkəbləşdirilir. Bununla da tələbələrin sərbəstliyinə geniş imkan yaradılır. Tələbə sərbəst işləyərkən o səmərəli iş üsullarının seçilməsinə çalışır. Tədrisə səhvləri aradan qaldırır, düzəlişlər aparır. Eyni zamanda o bir yerdə oxuduğu tələbələrlə ünsiyyətdə olur, intizama alışı, kollektivçiliyə öyrənir, onların köməyinə arxalanır.

Müəssisədə tələbələrin istehsalat təliminin düzgün təşkili və qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq bacarıq və vərdislərin formalaşdırılmasına aşağıdakı amillər bilavasitə təsir edir: tələbələrin istehsalat təliminin təşkil edilməsi, əməyin təşkili formasının öyrənilməsi, lazımı qədər istehsalat işləri verilməsinin planlaşdırılması, tədris-istehsalat işlərinin sadəcə mürəkkəbə doğru seçilərək həyata keçirilməsi.

Bütün tələbələrin eyni cür tədris-istehsalat işini yerinə yetirilməsi proqram materialını incəliyinə qədər öyrənilməsinə şərait yaradır, dərslər vaxtı

səmərali sərif edilir və bütün tələbələrə müəllim nəzarət edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, tədris işlərinin belə təşkili formasının müsbət cəhəti olduğu kimi, bəzi nöqsanları da var. Məsələn, maşınqayırma peşəsi üzrə istehsalatda görülən işlə emalatxanadakı işin fərqi olmur. Tələbələr yenə də özləri bir sahədə işləyir, əmək kollektivi ilə əlaqəsi olmur, onlardan qabaqcıl iş üsulu öyrənə bilmirlər.

Müəssisədə istehsalat təliminin təşkili ilə buraxılış qabağı istehsalat təcrübəsinin arasında əsas fərq, ikincidə tələbələrin fərdi iş yerləri ilə təmin edilməsi və ştatlı fəhlə rolunda olmasıdır. Bu formalardan hər biri istehsalat təlimi müəlliminin fəaliyyətinin xarakter və məzmununa xeyli təsir göstərir. Əgər təcrübə xüsusi ayrılmış sahədə tədris qrupu tərkibində aparılırsa, müəllim burada bir sıra funksiyalarını yerinə yetirir. O, işi planlaşdırır, tələbələr arasında onu bölür, istehsalat təlimatları keçirir, iş yerini texniki sənədlərlə təmin edir. Ştatlı istehsalat təcrübəsinin keçirilməsinə aşağıdakı tələblər irəli sürülür:

- İstehsalat tapşırıqlarının müstəqil yerinə yetirilməsi;
- Təhlükəsizlik texnikasına əməl edilməsi;
- Material və elektrik enerjisinə qənaət edilməsi, alət və mexanizmlərlə ehtiyatla davranılması;
- Məhsuldarlıq normasını yerinə yetirmək və işin yüksək keyfiyyətinə nail olmaq;
- Öyrənilən peşəyə aid sınaq işini yerinə yetirmək;
- Qabaqcıl iş metodlarını mənimsəyib tətbiq etmək;
- Rəqabətə girmək qabiliyyətinə nail olmaq.

Pedaqoji təcrübədə tədris işləri formalarının qarşılıqlı əlaqəli uyğunlaşdırılması da tətbiq edilir. Biliklərin formalaşdırılmasında təlimin frontal forması tələbələrin tədris fəaliyyətini onların tədris imkanlarına müvafiq təşkil etməyə imkan verən differensasiya-qrup işi ilə uyğunlaşdırılır. Zəif tələbələrin materialı mənimsəməsi üçün münasib şərait frontal və birgə işinin uzlaşması ilə mümkün olur. Dərs zamanı izahat verildikdən sonra biliklərin ümumiləşdirilməsi, möhkəmləndirilməsi üçün qrup işi təşkil edilərsə, zəif tələbə tədris materialını yaxşı mənimsəyir. Bunun əsas səbəbi odur ki, qrup işində zəif tələbələr daha güclü yoldaşları ilə təmasda olaraq əlavə informasiyalar əldə edirlər. Onların nəticə əldə etmələri üçün dayaq biliklərinin sayı artır. Həm də onlar qüvvətli tələbələrin nəzarətində olduğundan mühakimələrdə az səhv buraxırlar.

İstehsalat təlimi zamanı təlimin təşkili formaları daha çox əlaqələndirilir. Tələbələr peşələrinin öyrənilməsində istehsalat təlimi prosesində bir çox hallarda fərdi və qrup təlimi elementləri əlaqələndirilir. Təlimin təşkili formalarına dair aparılan eksperimentlər göstərir ki, tədris materialının öyrədilməsində zəif tələbələrin frontal və qrup formasında mənimsəməsi

fərdi formaya nisbətən daha yüksək olur. Göstərilən formada tələbələr yoldaşları ilə öyrənilən materialı təhlil edir, öz güclü yoldaşları ilə təmasda olur, əlavə informasiyalar alır, biliklərdəki boşluqlar tamamlanır. Bu da onların əməyinin nəticəsini yüksəldir. Belə tələbələr müstəqil işlər zamanı yeni material üzərində ciddi çətinlik qarşısında qalır, tapşırıqların həll edilməsi üçün lazımı potensial biliklərin çatışmaması hiss olunur. Bu baxımdan tədris işlərinin frontal formasında zəif tələbələr tədris materialını nisbətən daha yaxşı mənimsəyirlər. Yəni qrup formasında belə tələbələr aydın olmayan məsələləri, tapşırıqların yerinə yetirilməsi üsullarının müzakirə etmək imkanı ilə izah olunur. Digər tərəfdən bu həm də frontal formada tələbələrlə müəllimin daha intensi əlaqəsi ilə izah olunur.

Ədəbiyyat

1. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika yeni kurs Bakı, Çarşıoğlu - 2002
2. Orucov Z.H. Peşə məktəbi və liseylərində ixtisaslı kadrları hazırlığının pedaqoji əsasları Bakı, Maarif – 2003
3. В.В. Краевский Теоретические основы процесса обучения Москва, 1998
4. О.В. Ковальницкая Вопросы методики преподавания иностранных языков Москва -1999
5. Baker, Mona In other words: A coursebook on translation London, 1992

I. Manafova

Organization of professional training Summary

The quality of professional training in many respects depends on a correct effective choice of the form of organization training. From this point of view it is necessary to take into account a level of knowledge.

We also take into consideration activity and process of independence of the students. The main feature of this method - interrelation between teacher and all students. Organization of the new forms of training are carried out by us as integration lessons. At this lessons are carried out joint activity of the teacher of special technology and foreman industrial training.

Here joint realization of introduction and current instructing, has shown positive result. This learning process helps lagging students during classes. The experiments show that both the frontal and group forms of education help students to better understand the material.

The effectiveness of this method is very high, since students have the opportunity to discuss everything with the teacher and other students.

И.Манафова

Организация профессионального обучения.

Резюме

Качество профессионального обучения во многом зависит от правильного и эффективного выбора формы организации обучения. С этой точки зрения надо учесть уровень знаний. Мы также должны принять во внимание деятельность и познавательную самостоятельность студентов. Основная черта этого метода – взаимосвязь между педагогом и всеми студентами. Новые формы организации обучения нами осуществлены как интегративные уроки. На этих уроках осуществлена совместная деятельность преподавателя специальной технологии и производственного обучения. Здесь совместное проведение вводного и текущего инструктажа показало положительные результаты. Организация учебного процесса помогает отстающим студентам во время занятий. Эксперименты показали, что как в групповые так и в индивидуальные формы обучения помогают студентам лучше усваивать материал. Эффективность этой методики очень высока, так как студенты имеют возможность обсуждать все с педагогом и другими студентами.

Rəyçi:

Rəhimə Məmmədova
fəlsəfə üzrə filologiya doktoru, dosent

ANAR QULİYEV
Kiyev Dövlət Universiteti
anar@espresso.az

FARSDİLLİ REKLAMIN LİŖQVİSTİK ÖZƏLLİKLƏRİ

Açar sözlər: farsdilli, reklam, diskurs, linqvistik, analiz, linqvistik ekspertiza, İranda reklam

Ключевые слова: персоязычный, реклама, дискурс, лингвистический, анализ, лингвистическая экспертиза, реклама в Иране

Keywords: Persian, advertising, diskurs, linguistics, analysis, linguistic examination, advertising in Iran

Müasir reklamın hardasa 200 illik bir tarixi var. O, ABŞ-da başlamış, sonralar bütün dünyada, o cümlədən İranda yayılmışdır. Son onilliklərdə dünyanın hər yerində olduğu kimi, İranda da reklam məhsullarının həcmində qeyri-adi artım müşahidə olunmaqdadır. Çünki dünya bazarına çoxsaylı oxşar malların sunulduğu bir vaxtda mal və xidmətlərin satışının artırılmasının yeganə yolu onun reklam vasitəsi ilə təqdim və təbliğ olunmasıdır. Heç təsadüfi deyil ki, böyük şirkətlər gəlirlərinin diqqətəlayiq bir hissəsini məhz reklam xərclərinə ayırırlar. Zaman-zaman reklamların təqdim edilmə məkanlarında da əhəmiyyətli dəyişikliklər yaşanmışdır. Məsələn, XX əsrin 80-ci illərinə qədər reklamlar daha çox dövrü-nəşri mətbuatda, radio və televiziya yayınlarıda, 90-cı illərin ortalarından onların verilməsində daha çox internetdən istifadə olunmağa başladı. Sosial şəbəkələrin kütləvililiyinin artması ilə televiziya və çap mediasında reklamların yerləşdirilməsinin effektivliyi aşağı düşdü. Hazırda əsas reklam xərcləri internet və sosial şəbəkələrdəki reklamlara yönləndirilir. Bütün bunlar reklam işinin əhəmiyyətini günü-gündən artırır və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin ixtisas səviyyəsi, səriştə və bacarıqlarının artırılması zərurətini yaradır. Bu işə öz növbəsində reklamla bağlı müasir elmi araşdırmaların aparılmasını zəruri edir. Reklamla bağlı elmi araşdırmaların, demək olar ki, aparılmadığı İran üçün bu məsələ daha aktualdır. Zənnimizcə, İranda bu boşluq iki yolla həyata keçirilə bilər. Birincisi, dünyanın aparıcı ölkələrində reklamla bağlı sənədlərin fars dilinə tərcümə edilməsi, ikincisi, sahə ilə bağlı elmi araşdırmaların aparılması. Belə araşdırmalar zamanı reklam dilinin linqvistik tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki qloballaşma dövründə xalq istehlakı mallarının bütün bazarlarda satıldığı bir vaxtda, təkcə nitq fəaliyyətinin müxtəlif növ və çalarlarında reklam dilinin və ifadə tərzinin yerinin müəyyənləşdirilməsi deyil, həm də müasir reklam mətnlərinin uyğun tərcümələrinin qayda və prinsiplərinin işlənməsi vacibdir (8, 1). Bu mənada mövcud araşdırmada

məqsəd reklam dili ilə bağlı elmi ədəbiyyatın təhlilini vermək, iranşünasların, eləcə də digər dilçilərin məsələ ilə əlaqədar müxtəlif yanaşmalarını tədqiq etmək və farsdilli reklamın linqvistik özəlliklərini araşdırmaqdır.

Ümumiyyətlə, reklam nədir? Əksər müəlliflərə görə, reklam, məhsul, xidmət və ideyanın irəliləməsi üçün verilən təqdimat və mesajdır. O, təşkilat və mal haqqında, malın qəbulu və satılması məqsədi ilə edilən açıq elandır (2, 42). M.Qraken reklamı “informasiyanın mənası” (6), J.F.Şerri isə onu “mədəni sistem” kimi dəyərləndirmişdir (7).

Elmi ədəbiyyatlarda və dərsliklərdə reklamı “reklam müraciəti”, “reklam istehsalı”, “reklam elanı” və yaxud da sadəcə olaraq “reklam” kimi qeyd edirlər (Oqilvi, 1992; Kotler, 1995; Kolomieç, 1997 və s.). Qeyd edək ki, qeyri-filoloji ədəbiyyatda daha çox “reklam” ifadəsindən istifadə edilir. Son illərdə “mətn” anlayışının yayılması və dəqiqləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq reklam əsərləri “reklam mətni” və ya “reklam diskursu” adlandırılmağa başlanmışdır (1, 7).

Bir çox alimlərin “mətn” və ya “mətnüstü” yerinə “diskurs” termininə üstünlük vermələrinin səbəbinə gəlinə, məsələ burasındadır ki, “mətn” sözü özlüyündə geniş mənada ayrıca bir ümumi ifadədir, yəni ondan başqa mənalar çıxmır. “Diskurs” termini isə XX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq hazırkı yanaşmalara qədər formal məntiqi nəticələrə əsaslanaraq mənalandırılan mətn və ya nitq aktlarına deyilir. Yəni “diskurs” ifadəsi mürəkkəb kommunikasiya təzahürüdür, o, mətn mənasından başqa, özündə həm də mətnin başa düşülməsi üçün zəruri ekstra dil ünsürlərini (dünya haqqında biliklər, fikirlər, istiqamətlər, ünvan məqsədləri) ehtiva edir (1, 8-9).

“Ensiklopedik dilçilik lüğəti”ndə (3), “diskurs” terminini ekstra pragmatik, sosial-mədəni, psixoloji və digər amillərlə kompleks halında əlaqə mətni adlandırır və onu hadisə aspektində dəyərləndirirlər. Yəni, burada nitq, insanların qarşılıqlı hərəkətlərində və onların düşüncələrinin mexanizmlərində məqsədyönlü sosial hərəkət, komponent kimi götürülür. Bu şərh, bir çox alimlər üçün dayaq nöqtəsi olaraq qəbul edilmişdir və onlar öz tədqiqatlarını bu istiqamətdə aparmışlar.

Tədqiqatçılar Q.A.Nikolenko və İ.A.Qulakova “Reklam mətnlərinin linqvistik xüsusiyyətləri və onların tərcümə qaydaları” (8) adlı araşdırmalarında 1000 müxtəlif reklam mətnini tədqiq etmiş və onlara xas aşağıdakı xüsusiyyətləri ortaya qoymuşlar:

- Bütün reklam mətnləri, özəl olaraq çoxmənalı sözlərdən seçilmişdir;
- Sözlər, üslub baxımından bəzədilmişdir ki, bu da mətni oxuyanların diqqətini cəlb etməyə imkan verir;
- Leksik vahidlər, ifadəliliyi artırmaqdan ötrü, birbaşa mənada verilməmişdir;
- İfadəlilik yaratmaq üçün idiomatik ifadələrdən istifadə olunmuşdur.

Müəlliflər daha sonra topladıqları reklam materialı üzərində diskurs təhlil aparmış, mətnlərin sintaktik və leksik özəlliklərini müəyyənləşdirmişlər.

İran alimi F.Xudabəndə “İngilis və fars reklamında bəlağətli fiqurların təzadlı təhlili” adlı məqaləsində (9) reklam diskursunun təhlilinə başqa cür yanaşır. O, ingilis və fars dillərində olan 200 müxtəlif reklam mətni (şüarı) üzərində, nitq, bəzən də bəlağət adlandırılan fiqurların işlədilməsi baxımından, araşdırma aparmışdır. Qeyd edək ki, nitq fiquru (bəlağət fiquru, üslub fiquru, nitq tərkibi) bəlağət və üslub termini olub, müxtəlif nitq tərkiblərini ifadə edir və ona üslubi məna, obrazlılıq və ifadəlilik verir və onun emosional çalarını dəyişir (2, 208). Bu nöqteyi-nəzərdən, F.Xudabəndəyə görə, nitq fiqurlarının (tərkiblərinin) geniş istifadə edilməsi, reklam dilinin fərqləndirici özəlliyidir və bu, reklamın cəlbediciliyinin artırılmasının təsirli üsuludur. Nitq fiqurlarından reklamda istifadə edilməsinin məqsədi, alıcıların cəlb olunması və inandırılması və nəticədə reklam olunan məhsulun onlar tərəfindən alınmasıdır. Bu cür fiqurlardan düzgün istifadə reklamı daha xoşagəlim edir, müştərilərdə həm görmə, həm də düşüncə məmnunluğu yaradır (9, 45). F.Xudabəndə, daha sonra, ingilis tədqiqatçısı Klarkın “Ritorik fiqurlar” əsərində müəyyənləşdirdiyi qayda üzrə 78 nitq fiqurundan istifadə edərək topladığı reklam materialını iki dildə müvafiq nitq fiqurlarına əsasən sistemləşdirmişdir.

Reklam diskursu ilə əlaqədar başqa bir İran alimi Əlirza Jəlilifər də F.Xudabəndənin fikirlərinə oxşar fikirlərlə çıxış edir (10).

Reklamın öyrənilməsi ilə bağlı kifayət qədər məhsuldar olan başqa bir yanaşma praqmatik yanaşmadır. Bu yanaşma C.Ostin tərəfindən (4) 1962-ci ildə işlənmiş və 1986-cı ildə “Söz, hərəkət yaradıcı kimi”, 1999-cu ildə isə “Məna və reaksiyalar” adı altında rus dilinə tərcümə olunmuşdur. Yeri gəlmişkən, hər iki tərcümədə əsərin adı qeyri-dəqiq, daha doğrusu, məzmun baxımından tərcümə olunmuşdur. Çünki C.Ostinin əsərinin (ingiliscə) adı “How to do things with words”-dur ki? Onun da hərfi və birbaşa mənası “Sözlərlə nələr yaratmaq olar?”-dır. Burası da maraqlıdır ki, həmin əsər, müəllifinin ölümündən sonra onun tələbələri tərəfindən, leksiyları əsasında tərtib edilmiş və çap olunmuşdur.

Praqmatik yanaşmada nitq hərəkətləri nəzəriyyəsiindən istifadə edilir. C.Ostin, reklam elminə “lokutiv”, “illokutiv” və “perlokutiv” kimi yeni anlayışlar gətirmişdir. Lokutiv hərəkət təqdimat aktıdır, yəni burada deyilən olduğu kimi qəbul olunur. İllokutiv aktı isə ifadə tələffüz olunarkən, xatirinə deyildiyi hərəkət təsəvvür edilir, yəni burada ifadə, hansısa hərəkəti yaratmaq məqsədi ilə tələffüz edilir. Perlokutiv akt o aktdır ki, deyim faktı ilə reallaşır. Praqmatik yanaşma sistemində reklam mətnlərinin təhlili üçün ən çox qəbul olunan illokutiv aktların bölgüsüdür. Bu bölgüdə aşağıdakı beş illokutiv akt tipləri müəyyən edilmişdir:

1. Asertivlər. Bu cür aktlarda, danışan, nitqinin vasitəsi ilə ifadəsindəki həqiqət barədə öhdəlik götürür (feillər: təsdiq və ya inkar etmək, cavab vermək, etiraz etmək və s.);

2. Göstərişlər. Belə aktlar zamanı, danışan, nitqinin vasitəsi ilə dinləyəni heç nə etməməyə təşviq etməyə çalışır (feillər: xahiş etmək, göstəriş vermək, əmr etmək, yalvarmaq, icazə vermək, dəvət etmək, məsləhət görmək və s.);

3. Komissivlər. Bu cür aktlarda, danışan, nitqinin vasitəsi ilə gələcəkdə heç bir iş görməmək barədə öhdəlik götürür (feillər: söz vermək, tövbə etmək, vəd vermək, and içmək, söz vermək, zəman olmaq, öhdəlik götürmək və s.);

4. Ekspressivlər. Belə aktlarda, danışan, nitqinin vasitəsi ilə özünün psixoloji vəziyyətini ifadə edir (feillər: təşəkkür etmək, təbrik etmək, üzr istəmək, acımaq, təqdir etmək, bəyənməmək və s.);

5. Deklorasiya. Bu cür aktlarda, danışan, nitqinin vasitəsi ilə bəyan edir, elan edir (feillər: ad vermək, xaç çəkmək, müharibə elan etmək, qərar çıxartmaq, qanun, əmr və ya dekret vermək, istefa etmək və s.).

Həqiqət naminə deyək ki, reklamla bağlı ən sanballı araşdırmalar ingilis alimlərinə məxsusdur. Bu sahənin tanınmış mütəxəssisi J.C.Rocers, C.L.Ostin, R.F.Stroson, Q.R.Quays, H.Homsk, C.Kats, X.Patnam və H.Qudman kimi məşhur alimlərin dəyərli məqalələrini “Dilin fəlsəfəsi” (5) adı altında çap etdirmişdir.

Reklam ünsiyyəti (aktı), aşağıdakı işarəli və pragmatik tərkibə malik olur:

- Reklam aktı, lokutiv planda eyni zamanda mətn və təsvirlə təqdim olunur;
- Reklam aktında, illokutiv planda iki bir-birini qarşılıqlı şəkildə tamamlayan tərkib olur: deskriptiv təsdiq aktı ilə ifadə olunan informasiya tərkibi və adresatı, alışı sövq edən dəlil tərkibi.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

1.Reklam məlumatı, özündə mürəkkəb vasitəli nitqi ehtiva edərək, yığcam informasiyası ilə, aydın ifadə olunmuş pragmatik vəzifəni-adresata təsiri nəzərdə tutur;

2. Müasir dilçilikdə reklam mətnlərinin təhlili üçün kifayət qədər çoxsaylı üsullar mövcuddur;

3. Zənnimizcə, reklam mətnlərinin təhlili üsullarından ən məhsuldarı bəlağət fiqurlarının təhlilindən istifadə (üslubi nöqtəyi-nəzərdən) və pragmatik yanaşma (nitq aktları nəzəriyyəsiindən istifadə etməklə) üsullarıdır.

Ölbəttə, bütün bu deyilənlər fars dilində verilən reklam aktlarına da şamildir. Amma bu cəhət nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, reklamlar, hər bir dilin, o

cümlədən fars dilinin özünəməxsus, o cümlədən ifadə tərz, fonetik, leksik və sintaktik və digər xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq tərtib olunur. Bu baxımdan fars dilində yayınlanan “Rozblog” reklam saytının (11), özünü reklamındakı üsluba diqqət yetirərək. Sayt, vurğulayır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdən biri kimi, İranda internet istifadəçilərinin sayı günbəgün artır və başqa media vasitələrindən fərqli olaraq bu istifadəçilərin əsas hissəsi gənc və təhsil görmüş, məqsədyönlü və müəyyən ixtisaslar üzrə çalışan insanlardır. Bizim saytımız, ən müasir tələblərə cavab verir və pulsuz olaraq istifadəçilərə qeyri-məhdud imkanlar təqdim edir. Adıgedən sayt daha sonra özünün məziyyətlərini aşağıdakı kimi sıralayır:

- Gündəlik 2 milyondan artıq istifadəçi;
- Reklam üçün ən yaxşı alt yapı;
- İnkişaf etmiş və qabaqcıl sistemlər, eləcə də dəstək və məşvərət qrupu sayəsində reklamın həftənin 7 günü, günün 24 saati müddətində fasiləsiz və zəmanətli təqdimi;
- İranın aparıcı 15 veb saytından biri olması;
- Məntiqi qiymətlər və s.

Belə bir cəhət də diqqətə çatdırılır ki, saytın reklamları həm görüntü, həm də mətn baxımdan ən müasir tələblərə cavab verir.

Nəticə olaraq vurğulayaq ki, İranda farsdilli reklamın, dünya təcrübəsinə uyğun olaraq linqvistik tədqiqat obyektinə kimi öyrənilməsi, tarixən ticarət ölkəsi olan və qədim ipək yolu marşrutlarından birinin üzərində yerləşən bu ölkədə reklamçılığın inkişafına təkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Булатова Э.В. Стилистика текстов рекламного дискурса (учебное пособие). Екатеринбург: Уральский университет, 2012, 264 с.
2. Горте М.А. Фигуры речи. Терминологический словарь. Москва: ЭНАС, 2007, 208 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1990, 688 с.
4. Остин Д.Л. Смысл и сенсibiliи. Москва: Идея-Пресс: Дом интеллектуальной книги, 1999, 329 с.
5. Роджерс Д.С. Философия языка. Москва: Едугориал УРСС, 2010, 208 с.
6. McCracken, Grant (1987), Advertising: Meaning or Information? in Advances in Consumer Research, Vol. 14, eds. Melanie Wallendorf and Paul Anderson, Provo, UT: Association for Consumer Research.

7. Sherry, John F. (1987). Advertising as a Cultural System, in Marketing and Semiotics: New Directions in the Study of Signs for Sale, ed. Jean Umiker-Sebeok, New York: Mouton de Gruyter.
8. Николенко Г.А., Гулакова И.А. Лингвистические характеристики рекламных текстов и способы их перевода.
http://samlib.ru/w/wagapow_a_s/advertise-tr.shtml 15.06.2017.
9. Khodabandeh Farzaneh. A Contrastive Analysis of Rhetorical Figures in English and Persian Advertisements. The Asian ESP Journal Volume 3 Issue 2
http://research.iaun.ac.ir/pd/mansouriold/pdfs/PaperM_4461.pdf#page=41 15.06.2017.
10. Jalilifar Alireza. The Rhetoric of Persian and English Advertisements.
<http://rms.scu.ac.ir/Files/Articles/Journals/Abstract/30-3.pdf20105122450265.pdf> 15.06.2017.
11. <http://www.rozblog.com/ads.php> 15.06.2017.

А.Кулиев

Лингвистические особенности персидской рекламы Резюме

Целью данной работы является обзор подходов к лингвистическому анализу. Заодно делается попытка экспертизы рекламных текстов в современном медиа пространстве Ирана, так и за ее пределами. Описываются теоретические основы наиболее популярных методов анализа рекламного дискурса. Особенно подчеркивается 2 наиболее важного метода: прагматического и стилистического. Автор, подводя итог, делает следующие выводы:

1. Рекламное сообщение представляет собой сложный косвенный речевой акт, где имплицитная информация имеет ярко выраженную прагматическую функцию-воздействие на адресат;
2. В современной лингвистике существует достаточно большое количество методов, используемых для анализа рекламных текстов;
3. Наиболее продуктивными из них являются: подходи с применением анализа риторических фигур (то есть с позиции стилистики) и прагматический подход (с использованием теории речевых актов).

A.Quliyev

**Linguistic peculiarities of Persian advertising
Summary**

The aim of this paper is to review the approaches to linguistic analysis. At the same time, the advertising texts in the modern media of Iran and beyond are examined. Furthermore, the theoretical foundations of the most popular methods of advertising discourse analysis are described. The paper particularly emphasizes the 2 most important methods: pragmatic and stylistic. Summarizing the author comes to the following conclusions:

1. The advertising message is an act of a complex indirect speech, where the implicit information has a pronounced pragmatic function-effect on the addressee;
2. In modern linguistics, there are a sufficiently large number of methods used to analyze advertising texts;
3. The most productive of them are: approach with the application of the analysis of the rhetorical figures (i.e., from the point of stylistics) and a pragmatic approach (using the theory of speech acts).

Rəyçi: Şəmsi Pənahovlu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

SEVİNC ALLAHVERDİYEVA

Odlar Yurdu Universiteti,

Xəzər Universiteti

e-mail:allahverdiyeva.sevinc@mail.ru

TƏRCÜMƏŞÜNASLIQ DİLÇİLİYİN BİR ŞÖBƏSİ KİMİ

Açar sözlər: bədii tərcümə, informativ tərcümə, metodlar

Keywords: Artistic translation, informative translation, methods

Ключевые слова: художественный перевод, информативный перевод, методы.

Bu gün ictimai,mədəni, elmi həyatımızın elə bir sahəsi yoxdur ki, orada tərcüməsiz keçinmək mümkün olsun.Yaşadığımız zamanəyə müxtəlif adlar verilir: “ atom əsri, kosmos əsri, elmi- texniki tərəqqi əsri ” və s. Şübhəsiz , bu sıraya “ tərcümə əsri ” ifadəsini də əlavə etmək olar. Xüsusilə son vaxtlarda xalqlar arasında ictimai və mədəni əlaqələrin son dərəcə geniş vüsət aldığı şəraitdə, müxtəlif xalqların bir-biri ilə ünsiyyətinə daha çox ehtiyac olduğu dövrdə tərcümə işi ən mühüm vasitələrdən sayılır. Məhz buna görə də bu sahədə əməli işin həcmi durmadan artmağa meyl edir ki, bu da həm müxtəlif sahələr üzrə tərcüməçi kadrların hazırlanmasını, onun elmi əsas və prinsiplərinin işlənməsinin vacibliyini ön plana çəkir. Əlbəttə, bu mühüm problemin həlli üçün tərcümə prosesi ilə hansı elm sahəsinin məşğul olduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Tərcümənin bir elm sahəsi kimi varlığı, onun elmi prinsiplərinin mövcud olduğu haqqında fikirlərin tarixi o qədər də uzun deyil. Ona görədə tərcüməşünaslığı dilçilik elminin bir şöbəsi kimi qiymətləndirmək həm elmi, həm də praktik cəhətdən daha doğrudur.

Tərcümə işinin ən mühüm qollarından biri bədii tərcümədir. Bədii tərcümə Azərbaycan tərcüməçiliyi tarixində ictimai-tarixi şəraitlə, ədəbi ənənə ilə bağlı olaraq həm kəmiyyətə, həm də keyfiyyətə aparıcı mövqedə dayanır. Bizim həm orta əsr klassiklərimiz, həm də sonralar bir çox görkəmli sənətkarlarımız başqa xalqların əsərlərindən dilimizə çevirmələrlə müntəzəm məşğul olmuşlar. Onlar tərcümə etdikləri xalqların dilinə, mədəniyyətinə həssaslıqla yanaşmış, çevirdikləri əsərlərin ruhunu qoruyub saxlamağa çalışmışlar. Çünki Səməd Vurğunun dediyi kimi: “ İctimai-tarixi motivlər əsərin ideya istiqamətini, ayrı-ayrı insan xarakterlərinin təsviri, təbiət mənzərələri - bütün bunların hamısını, küll halında hər bir tərcümədə qoruyub saxlamaq lazımdır.”

Böyük şairin tərcümə işində əsas saydığı bu tələblərə ciddi əməl etmək o qədər də asan deyil. Çünki bədii tərcümə, hər şeydən əvvəl, oxucuda estetik zövq yaratmalıdır. O tərcümələr uğurlu sayılır ki, oxucu onun

tərcümə olduğunu duymur. “ Tərcümə təkcə şairin, yazıçının nə yazması haqqında yox, eyni zamanda necə yazması barədə də geniş təsəvvür yaratmalıdır.” –R. Rza.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bizdə tərcümə işi praktik cəhətdən çox inkişaf etsədə, tərcümə nəzəriyyəsi ilə az məşğul olmuşlar. Bu sahə ilə bağlı elmi və kütləvi tədqiqat əsərləri çox azdır.

Nitq fəaliyyətinin bir növü olan tərcüməşünaslıq dilçiliyin olduqca aktual və maraqlı bir sahəsidir. Odur ki, filoloji ədəbiyyatda bu elm sahəsinə xüsusi olaraq maraq göstərilmiş və onu “ tərcümə nəzəriyyəsi adlandırmışlar”.

Məlumdur ki, tərcüməşünaslığın mövzusunı tərcümə fəaliyyəti məsələləri, tərcümə prosesinin fəaliyyəti məsələləri, tərcümə prosesinin ümumi qanunauyğunluqlarını işıqlandırmaq problemləri təşkil edir. Lakin dilçilikdə qeyd olunduğu kimi, tərcümə olduqca geniş, çoxcəhətli bir anlayışdır. Çünki tərcümə prosesinə daxil olan materialların özü çoxcəhətli və əhatəlidir. Tərcümə materialının (orijinalın) tərcümə olunacaq dilin lüğət tərkibinə təsirinin tədricən reallaşması, materialların forma və məzmun etibarilə müxtəlifliyi də tərcümə anlayışının əhatəliliyinə təsir edən amillərdəndir.

Tərcümə olunan materialın və tərcümə prosesinin müxtəlifliyi tərcümənin iki müxtəlif növünü əmələ gətirir ki, bunlardan biri bədii tərcümə, digəri isə informativ tərcümə hesab olunur.

Bədii tərcümədə bədii mətnlərin, bədii ədəbiyyatın tərcüməsi nəzərdə tutulur. Odur ki, bədii tərcümənin özünəməxsus metod və üsulları mövcuddur.

Tərcüməşünaslığın dilçilik elminin bir şöbəsi olması üç zərurətdən doğur:

1.Tərcümə prosesi nitq fəaliyyətinin xüsusi növüdür. Buna görə də bilavasitə nitq fəaliyyəti ilə məşğul olan elm bu sahəyə biganə qala bilməz.

2.Məlumdur ki, tərcümə prosesində, bir dildən başqa dilə tərcümə zamanı başqa bir dildə yeni mətn yaranır. Bu yeni mətndə orijinala uyğunluq əsas və zəruri cəhət hesab olunur. Bu uyğunluğu qorumaq və saxlamaq üçün mütləq tərcümə prosesinin dəqiq başa çatması tələb olunur. Odur ki, tərcüməçi hər iki dili mükəmməl bilməli, söz və ifadələrin ekvivalentini düzgün müəyyənəlməlidir. Həmçinin orijinaldakı fikrin dil vahidləri vasitəsilə dəqiq verilməsi, dil normalarının pozulmaması tələb olunur. Məhz buna görə də tərcümə ilə dilçilik elmi xüsusi məşğul olur.

3.Tərcümə olunacaq mətn dilin original xüsusiyyətlərini kəsb etdiyindən, bəzən tərcümədə fikri dəqiq ifadə etmək çətinliyi qarşıya çıxır. Bu zaman tərcüməsi çətinlik törədən söz və ifadələr kalka yolu ilə tərcümə olunur. Bu da ikinci dilin söz yaradıcılığı prosesinə təsir edir. Yəni dilin

leksik tərkibi tərcümə dili hesabına zənginləşir. Məhz bu baxımdan tərcümə prosesinin incəlikləri ilə dilçilik elmi məşğul olur.

Bədii tərcümənin əsas prinsipləri: Aydındır ki, tərcüməçi başqa dildən öz dilinə əsərlər tərcümə etməklə öz xalqının görüş dairəsini, onun elm və mədəniyyətinin, ədəbiyyat və incəsənətinin vüsətini genişləndirir, özgə xalqların mütərəqqi ideyalarını, görkəmli elmi nailiyyətlərini, diqqətəlayiq ədəbiyyat nümunələrini ona tanıdır, öz ana dilinə yeni sözlər, yeni istilahlər, yeni ifadələr gətirərək onu zənginləşdirir.

Tarix boyu bütün şairlər, yazıçılar bir səsle etiraf etmişlər ki, tərcüməçi orijinalın sadəcə olaraq dilini dəyişdirən, üzünü koçürən texniki bir işçi deyil, sənətkardır, söz ustadıdır, yazıçıdır, əsərini tərcümə etdiyi müəllifin yaradıcılığına ortaqdır. Çünki tərcüməçi orijinalı başqa dildə dünyaya gətirir. Orijinal onun mürəkkəb və ilhamlı yaradıcılığı üçün material xidmətini görür.

Tərcümənin çətinliyi orasındadır ki, müəllifə müyəssər olan bir çox sərbəstlik imkanları tərcüməçiyə müəyyən mənada müyəssər olmur. Müəllif öz əsərini istədiyi üslubda yazsa bilər, cümlələri istədiyi kimi qura bilər, hər bir ifadəni lazım bildiyi kimi dəyişər, dəyişə bilmədiyini tamamilə çıxarıb ata da bilər. Tərcüməçi isə bütün bunları edə bilməz. O, iki yük altındadır, sintaksis məngənəsi arasındadır. Tərcüməçi üçün tərcümə edilə bilməyən cümlə və ya ifadə yoxdur. Müəyyən bir ifadəni olduğu kimi tərcümə etmək çətin olduğu nadir hallarda isə tərcüməçi onların təxmini, lakin ən yaxın qarşılığını verməyə borcludur ki, bu özündə ondan böyük düşüncə və zəhmət tələb edir. Tərcüməçi hər hansı bir əsəri tərcümə edərkən beş əsas prinsipə riayət etməlidir:

1. Əsəri tərcümə edilən müəllifin mənsub olduğu xalqın yaşayış, adət, ənənə xüsusiyyətlərini, mədəni inkişaf səviyyəsini, düşünmək və öz düşüncələrini ifadə etmək formasını eynilə saxlamağa çalışmaq.

2. Müəllifin üslubunu, yəni onun sevdiyi və öz əsərində tez-tez işlətdiyi şərh metodunu (çox uzun və çox qısa cümlələr, təkrarlar, sual-cavab formaları, mürəkkəb və ya bəsit cümlə quruluşu, qəliz və ya sadə dil xüsusiyyətləri) mümkün olan bütün hallarda olduğu kimi vermək, nə çox sadələşdirmək, nə də ağırlaşdırmaq.

3. Orijinalda istifadə olunan bədii ifadə vasitələrini bütün dədiiliyi və dolğunluğu ilə verməyə çalışmaq, bunlarda da milli xüsusiyyəti saxlamaq, məkan və zaman əlamətlərini dəyişdirməmək, mümkün olmayan hallarda onları yaxın bədii sözlərlə ifadə etmək.

4. Müəllifin dilindəki yeni istilahlər və ifadələri mövcud vasitələrlə vermək çətin olduqda yeni istilahlər və ifadələr axtarıb tapmaq və bunlardan bacarıqla istifadə etmək, lakin anlaşılmazlıq törədən, fikri ağırlaşdıran, mətnin oxucuya çatmasına mane olan istilahlər və ifadələrin yenilik pərdəsi

altında dilə keçməsinə yol verməmək. Məzmun və məna dürüstlüyü ilə forma və sintaksis dürüstlüyü arasında lüzumsuz fərqlər əmələ gəlməsinə yol verməmək. Lakin bunlardan birinin təcrid edilməsi zəruri olduqda birincini, yəni məna və məzmun dürüstlüyünü üstün tutmaq.

5. Nəhayət, əsərdə ayrı-ayrı bölmələrin və ya bölmələr daxilində ayrı-ayrı abzasların və cümlələrin tərcümə nəticəsində əsərin ümumi ruhunu pozmaq(*faciə*, *komediya*, *hekayə*.)

Qeyd etmək lazımdır ki, uzun müddət dünya ədəbiyyatı, xüsusən Avropa klassiklərinin əsərləri rus dilinə tərcümə edilmiş və biz də bunlardan bu cür istifadə etmişik. İndi isə ümumi mədəni yüksəlişimizi göstərən amillərdən biri də budur ki, Avropa və bir sıra başqa xalqların ən yaxşı elmi və ədəbi abidələrini orijinaldan tərcümə edən mütəxəssislərimiz yetişmişdir.

Başqa dillərdən Azərbaycan dilinə tərcümə olunan ədəbi əsərlərin sayı xeyli artdığı kimi, Azərbaycan yazıçı və alimlərinin əsərlərinin başqa dillərə tərcüməsi də genişlənmişdir.

Şərq və Avropa dillərindən, ümumiyyətlə, ana dilinə yad olan bir dildən tərcümələr zamanı müəyyən problem meydana çıxır. Bu da təbiidir. Çünki hər bir dilin özünəməxsus qrammatik quruluşu var. Təbii olaraq dillərin qrammatik quruluşları bir – birindən fərqlənir. Tərcüməçi hər şeydən əvvəl öz dilinin və tərcümə edilən əsərin dilində söz yaradıcılığından yüksək səviyyədə xəbərdar olmalıdır. Söz yaradıcılığı şəkilçilər hesabına başa gəldiyindən və həmin şəkilçilər də qrammatikanın müstəqil vahidləri hesab olunur. Lakin söz yaradıcılığında sözdəyişdirici deyil, sözdüzəldici şəkilçilərin iştirakı və bunun nəticəsində yaradılmış sözlərin dilin leksikologiya bölməsində araşdırılmasını nəzərə alaraq tərcüməçi hər iki dildə leksik vahidləri dəqiq bilməlidir.

Bədii tərcümədə müzakirə doğuran məsələlərdən biri də şəkil və mündəricə məsələləridir. Tərcümədə şəkil və mündəricə nədən ibarətdir? Bədii tərcümə, hər şeydən əvvəl, bədii yaradıcılıq; bədii əsər olduğu üçün o da obrazlı təfəkkürdür. Deməli tərcüməçi də bədii əsəri obrazlar vasitəsilə ifadə olunan ideyalar kimi verməlidir. Bədii tərcümənin çətinliyi də elə ondadır ki, tərcüməçi bir əsəri bir dildən başqa dilə çevirəndə onun məzmunu ilə formasını vəhdətdə verməli, ədibin obrazlı təfəkkürünü yenidən canlandırmalı olur. Bəzən belə etirazlara rast gəlirik : niyə tərcüməçi filan sözü filan sözdən əvvəl işlətməmişdir, nə üçün bir söz bir neçə dəfə təkrar olunmuşdur və s. Halbuki bədiiilik, ahəngdarlıq, tərcümənin ritmi bəzən tərcüməçini daha sərbəst hərəkət etməyə, dildən bir yaradıcı kimi istifadə etməyə məcbur edir.

Eləcə də Azərbaycan dili ilə Avropa dilləri, onların qrammatik quruluşları arasında böyük fərq var. Azərbaycan dilindən tərcümə zamanı müxtəlif problemlər meydana çıxır və tərcümə mətni ilə tərcümə materialı

arasında fərq yaranır. Çətinlik törədən məsələlərdən biri də feli bağlama tərkiblərinin və geniş təyin qruplu cümlələrin bu dillərdə qarşılıqlı verilməsidir. Feli bağlamalar söz birləşməsi olduğundan sözlə cümlənin sərhəddində dayanır. Feli bağlamalar feldən zərfə doğru meyl edən söz qrupudur. Feli bağlamalarda potensial şəkildə hərəkət bildirmək xüsusiyyəti var.

Feli bağlamalar başqa söz birləşmələri ilə münasibətdə olaraq feli bağlama tərkibləri əmələ gətirir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində uzun müddət feli bağlama tərkibləri budaq cümlə kimi izah edilmişdir. Lakin bunlar arasında fərq var. Tərkiblərin daxilindəki sözlər budaq cümlələrdəki üzvlərə uyğun gəlsə də, tərkiblərin formalaşmasında əsas rol oynayan və təbə edən sözlər kimi çıxış edən hissələr budaq cümlənin heç bir üzvünə oxşamır. Yəni budaq cümlələrdə xəbər olduğu halda , tərkiblərdə xəbər kimi formalaşan bir üzv yoxdur. Tərkiblərdə xəbərin olmaması onları budaq cümlələrdən kəskin şəkildə ayırır.

Butun bu sadalanan problemləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, tərcümə sahəsinin uğurlu inkişafı tərcüməçinin öz sahəsinin ustası olmasından çox asılıdır.

Ədəbiyyat

- 1.Fleischer W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig 1969
- 2.Paul H.Prinzipien der Sprachgeschichte. Haale (Saale), 1956
- 3.Lewkowskaya A. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Moskau, 1968
4. Moskalskaya O. J. Deutsche Sprachgeschichte. Moskau, 1977
- 5.Schmidt W. Deutsche Sprachkunde. Berlin, 1967
- 6.Степанова М. Д. Аспекты синхронного словообразования. М.,1972
7. Abdullayev Ə. Z. “ Müasir Azərbaycan dili” Sintaksis IV hissə . Bakı 1985
8. Şirəliyev M.Ş. “ Müasir Azərbaycan dili” Sintaksis Bakı 1959
- 9.Admoni W. “ Der deutsche Sprachbau” Moskau 1986

S.Allahverdiyeva

Translation studies as a section of linguistics

Summary

Today, there is no a field in our social, cultural and scientific life that to be able to proceed without translation. One of the most important branches

of translation is artistic translation. The artistic translation stands in the leading position both quantitatively and qualitatively in connection with the social-historical conditions and literary tradition in the history of Azerbaijan translation. The translation studies is a very actual and interesting field of linguistics as a type of speech activity. Thus, in the philological literature has been particularly interested in this field of science and called it "the theory of translation". The diversity of the translated material and the translation process forms two different types of translation that one of them is considered an artistic translation and the other is an informative translation. In the artistic translation is intended the translation of the artistic texts and artistic literature. Thus, the artistic translation has its own unique methods and techniques.

С.Аллахвердиева

Переводчество как один из разделов языкознания

Резюме

Сегодня нет такой сферы в нашей общественной, культурной и научной жизни, где бы можно было обойтись без перевода. Одной из важных ветвей переводческого дела является художественный перевод. Художественный перевод, связанный с общественно-историческими условиями и литературными традициями, в истории Азербайджанского переводчества стоит с точки зрения качественной и количественной в ведущей позиции. Переводчество, как один из видов речевой деятельности языкознания, является актуальной и интересной отраслью. Поэтому в филологии этой научной отрасли всегда есть интерес, и ей дали название "переводческая теория". Материалы для перевода и разнообразия переводческого процесса приводит эту деятельность к двум видам: художественный перевод и информативный перевод. Под художественным видом подразумевается перевод художественных текстов, художественной литературы. Поэтому у художественного перевода есть свой, отличающий от других, метод, и есть свои способы.

Rəyçi:

Əsli Piriyeva
filologiya elmləri namizədi, dosent

LALANZAR MURADLI
Azerbaijan State Oil And Industry University
lalazar27@hotmail.com

THE MAIN DIFFERENCE BETWEEN GENERAL ENGLISH AND ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES

Key words: general English, English for specific purposes, learners, language teaching

Ключевые слова: общий английский, английский для специфических целей, учащиеся, преподавание языка

Açar sözlər: ümumi ingilis, xüsusi məqsədlər üçün İngilis dili, öyrəncilər, dil tədrisi

As we know that English as a foreign language has two types. They are general English and English for specific purposes. Mostly the type based on teaching itself. The teaching specializes on general and specific.

English for specific purposes is recognizable activity within the broader professional framework of English Language Teaching, with implication for the design of syllabuses and materials as well as its present and then evaluation. On the other hand, ESP is the way how to teach English with approximation method for specific purpose. It is not focus on the kinds of language. It means that ESP brings into line what field the learners need.

As for a broader definition of ESP, “ESP is an approach to language teaching in which all decisions as to content and method are based on the learner's reason for learning”.

While teaching English for Specific Purposes all language teaching must be designed for the specific learning and language use purposes of identified groups of students. The specific needs of the subject content may not require grammar or phonetics but the letters are always integrated into the process of teaching as they make an important part of the conveyance of the meaning both of the entire utterance and of its separate parts.

English for General Purpose refers to context such as the school where needs cannot readily be specified. It is more usefully considered as providing abroad foundation rather a detailed and selective specification of goals like ESP.

On the other hand, general language teaching covers the teaching of the fundamentals of grammar, of expression as well as of phonetics and provides a stronger or weaker basis for possible later language studies. In any case the language teacher both at a secondary and at a higher school is in charge of the correct use of the language by its learners.

Absolute characteristics of ESP are the followings:

- ESP meets the learner's specific needs;
- ESP is centered on the language (grammar, lexis, and register), skills, discourse, and genres appropriate for these activities. They consider as variable characteristics the following:

- ESP may be related or designed for specific disciplines;
- ESP may use, in specific teaching situations, a different methodology;

- ESP is likely to be designed for adult learners;
- ESP is generally designed for intermediate and advanced learners.

Variable characteristics of ESP are the followings:

- ESP may be related to or designed for specific disciplines;
- ESP may use, in specific teaching situations, a different methodology from that of general English;

- ESP is likely to be designed for adult learners, either at a tertiary level institution or in a professional work situation. It could, however, be for learners at secondary school level;

- ESP is generally designed for intermediate or advanced students;
- Most ESP courses assume some basic knowledge of the language system, but it can be used with beginners.

ESP provides the possibility to teach taking into consideration the students' needs. Teaching is directed to use English for communicative purposes in a real context. The students' performance is more important than their competence. ESP is taught in the university or in post graduate courses where previous knowledge is crucial for further specialized language used. Learning the language is a priority for students, due to the immediate character of its use. Teaching is based on the needs analysis. ESP classes are heterogeneous in terms of linguistic competence and specialized in the students' subject area.

The students must have some basic background knowledge of English language. ESP (English for specific purpose) courses are specially designed according to need analysis so that cater the learners with different proficiency levels. They include, for technical sciences, some skill based syllabus, such as, writing lab reports, lab assignments, research proposals, assignment writing, referencing, citation and presentation practices etc. They actually target the basic required skills for the degree course at which the freshmen are enrolled. That is why, such courses are highly recommended by the experts.

Distinctive features of ESP and EGP. The most important EGP features are:

1. the focus is often on education;

2. as the learners' future needs are impossible to predict, the course content is more difficult to select;

3. due to the above point it is important for the content in the syllabus to have a high surrender value.

The most relevant ESP features are:

1. the focus is on training;

2. as English is intended to be used in specific vocational contexts, the selection of the appropriate content is easier;

3. it is important for the content in the syllabus to have a high surrender value, most relevant to the vocational context;

4. the aim may be to create a restricted English competence.

It is hard to draw a clear line where EGP courses stop and ESP courses start, we use such labels as Business English, or Medical English to distinguish between ESP and EGP. We consider that the two are highly interrelated. One may ask "What is the difference between the ESP and General English approach?" answer this quite simply, "in theory nothing, in practice a great deal".

The learners and their purposes for learning English constitute the major difference between ESP and EGP. ESP learners are usually adults, who are familiar with the English language. ESP learners are highly motivated because their needs are catered to. They are learning the language in order to communicate professional information and to perform some particular, job-related functions. In ESP course, it is needs analysis that determines which language skills are useful for the learners to be able to accomplish certain professional tasks (e.g. for a tourist guide, courses should be focused on the speaking skills). ESP courses are centered on the context.

The English language is taught as a subject related to the learners' real needs and wishes in a particular field of human activity. The English language is usable immediately in the employment context. The learners are highly motivated as they are aware of their specific purposes for learning English. The age of EGP learners varies from children to adults and learning the English language is the subject of the courses. EGP courses are mostly focused on grammar, language structure and general vocabulary. EGP courses are responsible to the general language acquisition and, for the vast majority of learners, they are extremely useful. EGP helps students to cope with any subject-matter course. It gives them the ability to generate more language. EGP learners, if well-taught, can use English to cope with the language in any undefined tasks. EGP courses deal with many different topics and each of the four skills is equally treated. Due to the general nature of these courses no needs analysis is conducted. At the time, teachers of General English courses, while acknowledging that students had a specific

purpose for studying English, would rarely conduct a needs analysis to find out what was necessary to actually achieve it. Teachers nowadays, however, are much more aware of the importance of needs analysis, and materials writers think very carefully about the goals of learners at all stages of materials production. Perhaps this demonstrates the influence that the ESP approach has had on English teaching in general. Clearly the line where General English courses stop and ESP courses start has become very vague indeed.

References

1. Anthony, L. 1997. ESP: What does it mean? April 6, 2000.
2. Chris Wright 1992. The Benefits of ESP.
3. Dudley-Evans, T. & St. John, M.J. 1998
4. Hutchinson, T., & Waters, A. 1987. English for Specific Purposes: A learning-centered approach. Cambridge: Cambridge University Press. Developments in English for Specific Purposes: A multi-disciplinary approach, Cambridge University Press.
5. Robinson, P. 1991 ESP Today: Practitioner's Guide. Hemel Hempstead: Prentice Hall International.
6. Widdowson, H.G. 1983. Learning Purpose and Language Use. Oxford: Oxford University Press.

L.Muradli

Ümumi ingilis dili və xüsusi məqsədlər üçün ingilis dili arasında əsas fərq

Xülasə

İngilis dilinin xarici dil olaraq iki növü olduğunu bilirik. Onlar xüsusi məqsədlər üçün və ümumi ingilis dilidirlər.

Xüsusi məqsədlər üçün ingilis dili, ingilis dilinin tədrisinin daha geniş peşəkarlıq çərçivəsi daxilində tanınmış fəaliyyətdir və tədris planları və materialları, eləcə də hazırkı və sonrakı qiymətləndirmə üçün nəzərdə tutulub.

Ümumi məqsəd üçün İngilis dili, ehtiyacları asanlıqla müəyyənləşdirə bilməyən məktəb kimi kontekstə aiddir.

Digər tərəfdən, ümumi dil tədrisi qrammatika, ifadə və fonetika əsaslarının tədrisini əhatə edir və sonrakı dil tədqiqatları üçün daha güclü və ya zəif əsas verir. Hər halda orta məktəbdə və ali məktəbdə dil müəllimi dil öyrənənlər tərəfindən düzgün istifadə edilməsindən məsuldur.

Л.Мурадлы

**Основная различия между общим английским языком и
английском языку для специфических целей
Резюме**

Поскольку мы знаем, что английский как иностранный язык имеет два типа. Они являются общим английским и английским для специфических целей.

Английский для специфических целей - это узнаваемая деятельность в рамках более широкой профессиональной основы преподавания английского языка, что подразумевает разработку учебных планов и материалов, а также их нынешнюю и последующую оценку.

Английский для общего назначения относится к контексту, такому как школа, где потребности не могут быть легко указаны.

С другой стороны, преподавание общего языка охватывает преподавание основ грамматики, выражения, а также фонетики и обеспечивает более сильную или слабую основу для возможных более поздних языковых исследований. В любом случае учитель языка как в средней школе, так и в высшей школе отвечает за правильное использование языка его учениками.

Rəyçi: Rəhimə Məmmədova
filologiya elmləri namizədi, dosent

MƏTANƏT İBRAHİMOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
metanet_ibrahimova@gmail.com

DİLİN SƏMƏRƏLİ ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ DÖRD DİL BACARIĞININ ROLU

Açar sözlər: dil bacarıqları, səmərəli, öyrənmə, dil, ünsiyyət, dinləmə, danışmaq, oxu, yazı

Key words: language skills, effective, learning, language, communication, listening, speaking, reading, writing

Ключевые слова: языковые навыки, эффективность, обучение, язык, общение, слушание, речь, чтение, письмо

Məqalə dilin dörd bacarıqlarını müəyyənləşdirməyə çalışacaq, onların dil biliklərinin yaxşılaşdırılması üçün kömək edə biləcəyini göstərəcək, bundan başqa bu dil bacarıqları haqqında təfəssilatlı məlumat verəcəkdir. İnsanların dinləmə, danışma, oxu və yazma kimi ünsiyyət qura bilməsi və ya ümumiyyətlə ünsiyyət qura bilməsi üçün geniş istifadə olunan dörd dil bacarığı mövcuddur. Bu dörd dil bacarığı ünsiyyət prosesi və dil vərdişlərini inkişaf etdirir. Məsələn, gündəlik həyatda insanların bir-biri ilə əlaqə yaratmaq üçün bir çox hallar mövcuddur. Dilin makro bacarıqları olaraq adlandırılan dörd dil bacarıqlarının adekvat olduğunu etiraf etmək də vacibdir.

Dinləmə, digər insanların nə dediyini və ya ünsiyyətini anlamaq üçün imkan verən və dilin vacibliyini təmin edən dil bacarığıdır.

Dinləmə bacarığı, bir məlumat və ya dilin aktiv dinləyicisi olmasına imkan verəcək qabiliyyətləri inkişaf etdirməyi təmin edir. Dinləmə, effektiv danışmağa səbəb olur ki, bu da fəal oxuya gətirib çıxarır. Öyrəncilər və ya şagirdlər tədris prosesində təlimatları başa düşmək üçün dilin dinləmə bacarığına əsaslanırlar.

Dil kommunikasiyasının vasitələrindən biri, yəni dinləmə insanların gündəlik həyatında ən geniş yayılmışdır. Bundan əlavə, öyrənmələrə çox dinləmə fəaliyyəti öyrətmək onların lüğətinin genişləndirilməsinin yaxşı bir yoludur. Digər tərəfdən, bu da öyrənmələrə dinləmə anlayışını yaxşılaşdırmağa kömək edir. Məsələn, insanlar bilirlər ki, ana dili və xarici dil öyrənmə arasında ən böyük fərq ətraf mühitdir. Xarici dil üçün, biz yalnız formal yerlərdə və dərslərdə görüşə bilirik. Şifahi oxu və təcrübə etmək bir günün işidir. Təcrübə vacibdir. Yalnız təcrübə vasitəsilə öyrənmələr dinləmə anlayışını inkişaf etdirə bilirlər.

Dilin digər bacarığı, danışmaq bacarığıdır ki, o, həm məlumatı ötürənə, həm də qəbul edənə aydınlıq gətirən şifahi kodların və ya sözlərin istifadəsi

ilə ünsiyyət qurmağa imkan verir. İnsan qrupları arasında ünsiyyət və əlaqəni gücləndirmək üçün dilin bu bacarığının əhəmiyyəti çox böyükdür. Danışqı bacarığı doğma dillərdə və ya ingilis dilində olan bir mənada olduğunu oxumaq lazımdır. Dildə istifadə olunan bir çox oxu bacarığı var. Bu, yazılı olan simvolları şərh edərkən materialın mənasını nəzərdən keçirmək və ya başa düşmək prosesi kimi müəyyən edilə bilər.

Dörd dil bacarıqlarından biri olan danışqı vərdişi tez-tez dinləmə ilə bağlıdır. Məsələn, ikitərəfli ünsiyyət ənənəvi öyrənmə qabiliyyətində olan ünsiyyət qabiliyyətini pozur. İki istiqamətli ünsiyyət, məktəbdə müəllim və tələbələr arasındakı ünsiyyətin əlaqəsi deməkdir. Bu əlaqələr iki nəfər arasında əlaqəli fəaliyyətlərlə bağlıdır. Sözlər dil üçün təzə bir mühit yarada bilər. İki tərəfli ünsiyyət dialoqu sonsuza qədər uzatmaq olar. Bəzən müəllimin işarəsi ilə düşüncə vasitəsi ilə yaradılan cümlə asanlıqla unudulmur. Onlar sərbəst danışa bilir və özlərini də ifadə edə bilərlər.

Danışqı şifahi nitq rejimində məhsuldar bacarıq növüdür. Digər bacarıqlar kimi, ilk növbədə göründüyündən daha çətindir və bu prosesdə sözləri tələffüz etmək daha mürəkkəbdir.

Oxu bacarıqları bəşəriyyətə yazılı mətnlər, mədəniyyətlərin və dünyanın təsvirləri vasitəsilə görmə yollarını inkişaf etdirməyə imkan verir və mətn oxucuya mədəniyyətin və dünyanın bir hissəsi olmaq üçün təsir etməyə çalışır. Buna görə də mətnlərin oxunması həmişə mütləq bir "söz" və "dünya", "mətn" və "kontekst" kompleksi ilə əlaqələndirilir. Oxu bacarığına, sürətli oxu (skimming), bir dildə ardıcıl oxu olan aktiv oxu daxildir. Məsələn sürətli oxu vasitəsilə fərdi bir mənbədən olan məlumatı əldə edə bilərik. Bu, bir şəxsin bir mətni oxuduğunda ətraflı məlumat vermədiyini, lakin səthi məlumat əldə etməsini təmin edəcəyi vacibdir. Bu növ oxu fəsil başlıqları, xüsusi bir kitabın və ya materialın təqdimatlarının təqdim olunmasını təmin edir. Başqa sözlə, bir materialın və ya kitabın məzmununu sürətli oxumağa imkan verir. Aktiv oxu praktikasi ilə daha ətraflı məlumatları öyrənmək olar. Bu, oxucunun yazılı materialları dərk etməsi üçün uyğun olan müəyyən strategiyaları inkişaf etdirməsinə və ya əldə etməsinə imkan verən oxu növüdür.

Oxu dil öyrənməsində məlumat əldə etmək üçün vacib bir üsuldur və dil öyrənəninin əsas bacarığıdır. Bu gün imtahanda bir çox oxu təlimatı var. Ancaq bütün bu oxular məhdud vaxtda edilməlidir. Beləliklə, öyrənənlərin düzgün və müəyyən bir sürətlə onları oxumağı tələb olunur. Məsələn, kimsə bir sözlə oxuyur. Biri barmaqları ilə sözləri və ya başını tərpətməklə işarə edir. Bunlar pis vərdişlərdir. Sözləri cümlə ilə oxumaq lazımdır. Daha çox söz məlumatı əldə etmək istəyirsinizsə, gözlər ilə oxu materialları arasında düzgün bir məsafə olmalıdır.

Oxu yazılı rejimdə qəbuledici bacarıqdır. Bu dinləmə və danışma bacarıqlarından müstəqil olaraq inkişaf etdirə bilər, lakin tez-tez onları inkişaf etdirir, xüsusən də yüksək inkişaf etmiş ədəbi ənənələri olan cəmiyyətlərdə. Oxu, xüsusən sonrakı mərhələlərdə dinləmə anlayışına kömək edən sözlər yaratmağa kömək edə bilər.

Nəhayət, yazı sinif prosedurlarında müxtəlifliyin təmin edilməsinin bir üsuludur. Sözlük və quruluşu başa düşməyə kömək edir və digər dil bacarıqlarını tamamlayır. Cümlə bir məqalənin əsasıdır. Buna görə də müəllif yazısını cümlələrlə başlayır. Məsələn, tərcümələr, cümlə nümunələri mübadiləsi, mətnin qısaldılması və yenidən yazılması, bütün bunlar yazı prosesində yerinə yetirilən proseslərdir. Yazı bacarığı mətni anlamağa və inşa yazmağa kömək edir. Bu, şagirdin dilini ümumiləşdirmək və sərbəst şəkildə istifadə etmək qabiliyyətini artırır.

Yazı yazılı rejimdə məhsuldar bacarıqdır. Bu, ilk növbədə göründüyündən daha mürəkkəbdir və tez-tez bir dilin ana dilində olanlar üçün hətta bacarıqların ən çətinini kimi görünür, çünki o, sözün qrafik mənzərəsini deyil, fikirlərin inkişafını və təqdimatını strukturlaşdırılmış şəkildə ehtiva edir.

Hər bir dil bacarığı özünəməxsus vacib olsa da, dil biliklərini artırmaq üçün ən yaxşı bilik, adətən, danışma, yazma, oxu və ya dinləmə deyildir. Bununla yanaşı ingilis və ya digər dillərdə ünsiyyət qurma qabiliyyəti də vacibdir. Məsələn, əgər bir şəxs müəyyən bir mövzuda təqdimat etmək istəyirsə, danışma bacarıqlarının ölçüsü digər bacarıqlardan üstün görünür. Bununla belə, “sərbəst danışmaq” fəaliyyətin uğurla yerinə yetirilməsi adətən vaxtından əvvəl müvafiq məlumatları oxumaq, anlamaq və ümumiləşdirmə ilə bağlıdır. Bununla yanaşı təqdimat mərasimində özü üçün, toplantı iştirakçılarının reaksiyalarını və ya suallarını effektiv şəkildə yerinə yetirmək üçün anlama vacibdir.

Başqa sözlə, bütün dörd dil bacarığı ilk dəfə görünəndən bu prosesdə daha tez-tez özünü göstərməyəcəkdir. Kommunikativ və ya dil bacarığı bir çox aspektdən və ya yöndən ibarət kompleks bir quruluşdur. Bu, müxtəlif kombinasiyalarda müəyyən parametrlərdə və ya müxtəlif hallarda danışma, yazma, oxuma və dinləmə ilə əlaqəli ola bilər. Müəyyən bir dil tək bir bacarıq sahəsinə diqqət yetirmək və müəyyən bir məsələ ilə bağlı çox faydalı məlumatlar verə bilsə də, digər bacarıqların ölçülərini istifadə edərək, adətən effektiv ünsiyyətdə bacarıqların daha yaxşı qiymətləndirilməsinə imkan verəcəkdir.

Dilin öyrənilməsinin məqsədi natiqlərin çoxlu sayda söz və yaxşı qrammatika əsasında dinləmə, danışma, oxu və yazma bacarıqlarını artırmaqdır, lakin bu, son məqsəd deyildir. Son məqsəd, dilin istifadəçilərinin dili istifadə edə bilməsi üçündür. Məsələn, insanlar ingilis dilini niyə öyrənirlər? Bir insan yalnız dinləmə və ya danışma bacarığında yaxşı olarsa, bu onların

ingilis dilində yaxşı olmasına zəmanət verirmi? Və ya yalnız oxuma və yazı bacarığında yaxşı olan şəxsin dili yaxşı bilməsindən xəbər verirmi? Əlbəttə yox. Bundan əlavə, adətən dinləyicilərin əksəriyyətinin oxu və yazısı dinləməsi və danışığından daha yaxşı olur. Onlar oxuya və yazıya bilirlər, amma onlar çətin ünsiyyət qura bilirlər. Öz sözləri ilə çətin şəkildə özlərini ifadə edə bilirlər. İmtahan sistemini dəyişdirə bilmərik, amma öyrənmə üsulumuzu inkişaf etdirə bilərik. Belə ki, nətiqlər yaxşı bir dil istifadə etmək istəyirlərsə, dörd bacarığın bütün qabiliyyətlərini bilməyi unutmamalıdır.

Ümumiyyətlə bu dörd bacarığını ayırmaq olmaz. Əksər vaxt dil öyrənənlər birinci dinləmə və danışq, daha sonra oxu və yazının vacibliyini qeyd edirlər. Lakin bu dörd dil bacarığı effektiv dilin öyrənilməsi və öyrədilməsi üçün vəhdətlik təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Celce-Murcia, M. ed. (1991). Teaching English as a Second of Foreign Language, 2nd ed. Boston:
2. Heinle & Heinle. Laubach Literacy Action (1996). Teaching Adults: An ESL resource book. Syracuse, NY: New Reader's Press.
3. Larsen-Feeman, Diane. (2000). Techniques and Principals in Language Teaching. Oxford: Oxford University Press.
4. Nunan, D. ed. (2003). Practical English Language Teaching. New York: McGraw-Hill

M.Ibrahimova

The role of the four language skills in language learning

Summary

The purpose of language learning is to improve the speakers' four skills of listening, speaking, reading and writing, with the base of large vocabulary and good grammar, but this is not the final purpose.

The final purpose is to let speakers be able to use the language. For instance, why do people study English? If a man is only good at listening and speaking, can people say that he is good at English? No. If a man is only good at reading and writing, can people say that she is good at the language? No.

In addition, most of the speakers do better in reading and writing than in listening and speaking. They can read and write, but they can hardly communicate. They can hardly express themselves with their own words.

We are not able to change the examination system, but we can improve our learning method. So when speakers want to use a language well, do not forget to know all the abilities of the four skills.

М.Ибрагимова

Роль четыре науки языка изучение языка

Резюме

Цель изучения языка состоит в том, чтобы улучшить четыре способности слушателей слушать, говорить, читать и писать с базой большой лексики и хорошей грамматики, но это не конечная цель.

Конечная цель - дать возможность динамикам использовать язык. Например, почему люди изучают английский язык? Если человек только хорошо слушает и говорит, могут ли люди сказать, что он хорош на английском? Если человек умеет только читать и писать, могут ли люди сказать, что она хороша на этом языке? Нет.

Кроме того, большинство докладчиков лучше читают и пишут, чем при прослушивании и разговоре. Они могут читать и писать, но с трудом могут общаться. Они не могут выразить себя своими словами. Мы не можем изменить систему экзаменов, но мы можем улучшить наш метод обучения. Поэтому, когда ораторы хотят хорошо использовать язык, не забывайте знать все способности четырех навыков.

Rəyçi:

Rəhimə Məmmədova
filologiya elmləri namizədi, dosent

SİMRUQ QASIMOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
sumruq_qasimova@mail.ru

LEKSİK VƏ QRAMMATİK MATERIALLARIN QARŞILIQLI MÜNASİBƏTİ

Açar sözlər: təhsil, incəsənət, şifahi nitq, ictimai, elm

Key words: education, art, oral speech, social, science

Ключевые слова: обучение, искусство, устная речь, социальный, наука

Xarici dilin tədrisində ən mühüm vəzifələrdən biri nəinki tələbələrə qrammatik qaydaları, həm də ondan praktik sürətdə necə istifadə etməyi öyrətməkdən ibarətdir. Bu o deməkdir ki, tələbə ingilis dilinin qrammatikasını öyrənməklə bərabər, ondan danışmaq dilində, praktik surətdə istifadə etməyi bacarmalıdır.

Xarici dillərin tədrisi probleminin müvəffəqiyyətli həlli bir neçə amildən, o cümlədən praktik məqsədlərin mahiyyətini başa düşmək və onların tədrisini düzgün təşkil etməkdən ibarətdir. Proqram həmin tələblərini həyata keçirmək baxımından leksik və qrammatik materialın əlaqəli tədrisi dilin öyrənilməsi sahəsində daha səmərəli nəticələrin alınması imkanlarını genişləndirir.

Leksik və qrammatik materialın mənimsənilməsində tapşırıqların məzmunu və xarakteri də əsas rol oynayır. Lakin qrammatik materiallar olmasa da, müəllim çalışmaları özü tərtib etməklə qrammatik materialın, xüsusən model və sxemlər üzrə verilməsinə və sistemləşdirilməsinə çalışmalıdır. İstər öyrənilmiş, istərsə də yeni qrammatik materiallarla əlaqədar verilən mətn və mövzular əlaqəli şəkildə tədris olunmaqla, biliklərin təkrarlanmasına imkan yaradılmalıdır. Mətn üzrə qrammatik materialın tədrisində əsas məqsəd proqramda nəzərdə tutulmuş qrammatik qaydaları şüurlu mənimsəmək, yeni öyrənilən qrammatik materialı şifahi və yazılı nitqdə düzgün işlətmək bacarığı aşılamaqdan ibarətdir.

Leksikanın mənimsənilməsi üçün yeni sözü daha xarakter formalarda işlətmək lazımdır. Mətnlərdə leksik materialın yerləşdirilməsində tematik və kommunikativlik prinsiplərinə riayət olunmaqla yanaşı, lüğətin təkrarı, xüsusən gündəlik ünsiyyətdə vacib olan sözlərin mətn və tapşırıqlarda tez-tez işlədilməsinə fikir vermək lazımdır. Leksika ilə qrammatikanın vəhdəti mətnin dil cəhətdən qurulmasından asılıdır. Mətnin məzmunu bu və ya digər qrammatik vasitələrdən bilavasitə istifadə etməyi tələb edir. Nəzərdən qaçırmmaq lazım deyil ki, qrammatik hadisələrin mətnə daxil edilməsi eyni zamanda onun məzmununun mürəkkəbləşməsinə səbəb ola bilər. Qrammatik

material tez-tez təkrar edilməlidir ki, yadda qalsın. Odur ki, həmin qrammatik materialın keçirilməsində müəyyən ardıcılıq gözlənilir. Qrammatik material elə seçilməlidir ki, tələbələr yeni söz və ifadələrin nitqdə düzgün işlədilməsi formaları ilə əyani tanış ola bilsinlər.

Bizə məlumdur ki, ingilis dilində söz sırası Azərbaycan dilində olduğundan fərqlənir. Mətnlərin leksik və qrammatik biliklərin möhkəmləndirmək və dərinləşdirməkdə rolu əvəzsizdir. Mətnlər təsviri və ya dialoq xarakterli olmaqla yanaşı şeir parçalarından da tərtib edilə bilər. Şeirlər adi mətnlər kimi müəyyən leksik və qrammatik özündə cəmləşdirir. Yeni qrammatik material ancaq şeirlərdə əlaqələndirilmir, burada bədii söz və gözəl tələffüzə daha da çox fikir verilir.

Məlumdur ki, xarici dilin tədrisində qrammatik model, cədvəl və sxemlər, müxtəlif şəkillər və s. kimi əyani vasitələrdən geniş istifadə olunur. Tədris prosesində bu iş növünün tətbiqi tələbələrdə ümumiləşdirmə aparmaq imkanı yaradır, alınan bilikləri sistemləşdirmək, onlara öyrənilən hadisələri bir-birilə əlaqələndirmək bacarıq və vərdisləri aşılıdır.

Xarici dilin tədrisində çalışmaların, dialoqların, maqnitofona qulaq asmağın və s. Çox xeyri vardır. Elə olur ki, sözlər tələbələrin yadında qalmır, onlara lazımdır ki, yadından çıxardığı sözləri təkrarən bir neçə dəfə yazsınlar, bunun köməyi çox ola bilər.

Nitqin fonetik, leksik, qrammatik cəhətdən düzgün qurulması vərdislərinin əldə edilməsi və möhkəmləndirilməsinə yönəldilmiş çalışmalarını öz xarakterinə görə bir neçə yerə bölmək olar. Əvvəlcə, sözlər düzgün tələffüzü üçün çalışmalar etmək lazımdır. Bu çalışmaların istər giriş kursunda, istər əsas kursda geniş yer verilir. Haqqında danışdığımız sistemin mahiyyəti ondadır ki, burada bütün çalışmalar getdikcə çətinləşmə, mürəkkəbləşmə və ardıcılıq prinsipi üzərində qurulmuşdur. Çalışmaların əsas məqsədi düzgün nitq bacarıq və vərdislərinin aşılmasında və gələcəkdə dil materialının nitq prosesində işlədilməsində müxtəliflik vardır. Odur ki, həmin qrammatik hadisənin keçilməsində müəyyən ardıcılıq gözlənilir. Qrammatik materialı mənimsəmədən leksik materialı öyrənmək mümkün deyildir. Qrammatik material seçilməlidir ki, tələbələr yeni söz və ifadələrin nitqdə düzgün işlədilməsi formaları ilə əyani tanış ola bilsinlər.

Xarici dil müəlliminin dərs prosesində vəzifəsi odur ki, dərs prosesini düzgün qursun, yəni dərstdə keçirilən qrammatik materialı və ona aid tapşırıqlar, yeni sözlər və mətnin tərcüməsini düzgün qursun.

Texniki ali məktəblərdə xarici dilin tədrisində əsasən texniki mətnin düzgün oxunuşuna, tərcüməsində fikir vermək lazımdır. Əlbəttə, texniki materialın yeni sözlərini, söz ifadələrini yadda saxlamaq lazımdır. Əgər materialın yeni sözləri verilməyibsə, onda lüğətdən istifadə etmək lazımdır. Lüğət sözünün tələffüzünü, onun cümlənin hansı nitq hissəsi olduğunu, sinonim və

antonimlərini, nəhayət tərcüməsini göstərir. Tələbələrə lüğətdən istifadə qaydasını öyrətmək məqsəduyğundur.

Müəllimlərin nəzarəti altında məşğələlər auditoriyalarda keçirilir, müstəqil iş isə özünü yoxlama zamanı əks əlaqəsinin maqnitofon vasitəsilə həyata keçirdiyi maqnitofon laboratoriyalarında həyata keçirilə bilər.

Nitqin fonetik-qrammatik cəhətdən düzgün qurulması vərdişlərinin daha da möhkəmləndirilməsi və dil materialının müvafiq şəraitdə işlədilməsi məqsədini gündən və müəyyən səviyyəyə də yaradıcılıq tələb edən çalışmalardır. Bu növ çalışmalar şəkillərin, diofilmlərin, habelə maqnitofon lentinə yazılmış mətnlərin köməyi ilə həyata keçirilir.

Xarici dilin tədrisində başlıca vəzifələrdən biri də dillərdə danışma və dinləmə vərdişinin aşılmasıdır. Bu, o deməkdir ki, təlimin lap əvvəlində təlim edilənə verilmiş dil sisteminin bu və ya digər xüsusiyyətlərinin düzgün öyrədilməsi və bunun əsasında onda düzgün tələffüz vərdişi yaradılmalıdır. Təlimin vəzifəsi öyrənənə təkcə xarici dili düzgün qavramağı öyrətmək deyil, həm də sərbəst nitq ünsiyyətini asanlaşdıran düzgün tələffüz aşılmaqdan ibarətdir.

Ali məktəblərdə tədris edilən hər bir fənnin məqsədi olduğu kimi, xarici dil tədrisinin də məqsədi vardır. Bu haqda xarici dil proqramında yazılır: "Məktəbdə xarici dillərin tədrisi praktik, təlim və tərbiyəvi məqsəd daşıyır. Tədrisin praktik məqsədi tələbələrə xarici dil mətnlərini müstəqil oxumağı, müəyyən mövzuya dair və oxuduqları mətnlə əlaqədar olaraq söhbət aparmağı öyrətməkdən ibarətdir. Ali məktəbi bitirən hər bir tələbə xarici dil üzrə aşağıdakı bacarıq və vərdişlərə yiyələnmişdir:

- tədris materialı əsasında qurulmuş canlı nitqi və lentlə yazılmış 4-5 dəqiqə müddətində səsləndirilən, dəqiqədə sürət etibarilə 80-100 sözə ibarət olan nitqi başa düşmək;

- proqramda nəzərdə tutulan mövzular üzrə söhbətdə iştirak etməyi və söhbət zamanı sual-cavab verməyi bacarmaq

Yuxarıda verilən tələblər məqsəddən doğan tələblərdir. Onları yerinə yetirən hər bir müəllim tədrisdə yüksək keyfiyyət əldə edə bilər.

Bundan başqa tədris edilən hər bir fənnin qarşısında təlim-tərbiyə məqsədi qoyulur ki, bu da proqramın tələbindən irəli gəlir. Proqramda bu haqda yazılır: "Gənc nəslin xarici dilləri öyrənməsi xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır, dostluq, işgüzar və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə və möhkəmləndirilməsinə kömək edir. Xarici ədəbiyyatla müstəqil işləmə bacarığına yiyələnmək, elmi-texniki və bədii ədəbiyyatdan istifadə etmək üçün geniş imkanlar açır. Xarici dil tədris fənni kimi tələbələrin ümumi təhsilini artırır, onların təfəkkür və nitqlərinin inkişafına təsir edir".

Tədrisin məqsədinə dair müxtəlif fikirlərlə rastlaşmaq mümkündür. Bu mübahisələr əsasən iki səbəbdən irəli gəlir. Birincisi, xarici dil tədrisinin

spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində olan anlaşılmazlıq, ikincisi isə başqa fənlərdən fərqli olaraq xarici dil tədrisinin cəmiyyətin ictimai quruluşun və hakim sinfin siyasəti ilə səslənməsidir. Hər bir cəmiyyət xarici dili öz quruluşunun tələbləri fonunda öyrədir.

Ölkəmizdə xarici dillərin tədrisi, yuxarıda proqramın göstərdiyi kimi ümumtəhsil və tərbiyəvi məqsəd daşıyır. Bunlar aşağıdakılardır:

- a) ölkəmizin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsi;
- b) elm və texnikanın, incəsənətin müxtəlif sahələrində qazanılan fikir mübadiləsi;
- c) nümayəndələrin gediş-gəliş məsələsi.

Xarici dilin tədrisinə tətbiq edilən dilə “praktik yiyələnmə” terminini başqa adamların fikirlərini anlama bacarıq və vərdislərinin aşılması kimi başa düşmək lazımdır. Bu bacarıqlar sonra formalaşır, nitqə çevrilir. Əgər insanlar arasında ünsiyyət bilavasitə yaradılsa, onda dilə praktik yiyələnmə nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlərini; şifahi nitqə, oxu və yazıya xarakterik olan bacarıqların formalaşmasını tələb edir. Ünsiyyət məsələsi şifahi nitqlə bağlı məsələdir. Bəs şifahi nitq nədir? Sualına bir qədər diqqət yetirmək lazımdır. Xarici dil proqramlarında şifahi nitq terminini cümlələrin şifahi qurulması məfhumu kimi qəbul edirdilər. Son zamanlar isə şifahi nitq və danışiq nitqi terminlərinə daha çox təsadüf edilir. Şifahi nitq dedikdə şifahi ünsiyyət başa düşülür.

Ədəbiyyat

1. Barsuk R.Y. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri. 1967.
2. Orta məktəb proqramları. Bakı, 1973.
3. Шерба Л.В. Методика преподавания языков в средней школе. М. 1947.
4. Салистра И.Д. Методика преподавания немецкого языка в средней школе.

С.Гасымова

Взаимосвязь лексических и грамматических материалов и их связь с другими науками во время обучения иностранному языку

Резюме

В этой статье речь идет о цели и содержания некоторых проблем обучения иностранным языкам. Это отмечено и в школьной программе.

Практической целью методики является обучения студентов самостоятельному чтению текстов на иностранных языках.

Студенты должны владеть умением участия в диалоге и отвечать на задаваемые вопросы. Существуют две цели обучения иностранным языкам:

1. использование языка как средства общения;
2. повышение знание студентов.

Студентов должен понимать читаемый им текст и уметь объяснить его другим. Статья может быть полезной для тех, кто хочет получить подробную информацию о вышеупомянутой проблеме.

S.Gasimova

Interrelation between lexical and grammatical materials and their relation with other sciences during teaching of foreign language

Summary

This article is about the purpose and contents of some teaching problems of foreign languages. It has been noted in the school program too. The practical aim of methodical education is to teach the students of foreign topics freely.

The students must take part in dialogue and answer the given questions. There are two aims of teaching foreign languages:

1. the using of language as the means of communication
2. improving of knowledge

The student must understand the texts they read and explain their contents. The article may be useful for those who want to get detailed information about the problem above mentioned.

Rəyçi: **Sevil Əliyeva**
 filologiya elmləri namizədi

AYNUR YUNSUROVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
yunsurova@gmail.com

BENEFITS OF DIFFERENT GENRES OF LITERATURE TO LANGUAGE

Açar sözlər: fayda, ədəbiyyat, dil, poeziya, nitq, metod, motivasiya, artırmaq

Key words: benefit, literature, language, poetry, speech, method, motivation, increase

Ключевые слова: польза, литература, язык, поэзия, речь, метод, мотивация, увеличение

Teaching Poetry can pave the way for the learning and teaching of basic language skills. It is metaphor that is the most prominent connection between learning and poetry. Because most poetry consciously or unconsciously makes use of metaphor as one of its primary methods, poetry offers a significant learning process. There are at least two learning benefits that can be derived from studying poetry:

- The appreciation of the writer's composition process, which students gain by studying poems by components;
- Developing sensitivity for words and discoveries that may later grow into a deeper interest and greater analytical ability also explains the educational benefits of poetry as follows:
 - provides readers with a different viewpoint towards language use by going beyond the known usages and rules of grammar, syntax and vocabulary,
 - evokes feelings and thoughts in heart and in mind,
 - makes students familiar with figures of speech (i.e. simile, metaphor, irony, personification, imagery, etc.) due to their being a part of daily language use. Poetry is a rewarding and enjoyable experience with the properties of rhyming and rhythm both of which convey "love and appreciation for the sound and power of language." At this juncture, it can be stated that students become familiar with the suprasegmental aspects of the target language, such as stress, pitch, juncture, intonation by studying poetry. Through poetry, students can also study the semiotic elements in the target language. Semiotic elements constitute a cultural training as well. Poems should be seen as hyper signs of which constituents, "semiotic signifiers", come together in their common relationship and lead to the "symbolic level" and this level is the one inclined to be signified in a poem. Poetry is one of

the most effective and powerful transmitters of culture. Poems comprise so many cultural elements - allusions, vocabulary, idioms, tone that are not easy to translate into another language.

Benefits of Using Short Stories to Language. Teaching Short fiction is a supreme resource for observing not only language but life itself. In short fiction, characters act out all the real and symbolic acts people carry out in daily lives, and do so in a variety of registers and tones. The world of short fiction both mirrors and illuminates human lives. The inclusion of short fiction in the ESL / EFL curriculum offers the following educational benefits:

- makes the students' reading task easier due to being simple and short when compared with the other literary genres;
- enlarges the advanced level readers' worldviews about different cultures and different groups of people;
- provides more creative, encrypt, challenging texts that require personal exploration supported with prior knowledge for advanced level readers;
- motivates learners to read due to being an authentic material;
- offers a world of wonders and a world of mystery;
- gives students the chance to use their creativity;
- promotes critical thinking skills;
- facilitates teaching a foreign culture, i.e. serves as a valuable instrument in attaining cultural knowledge of the selected community;
- makes students feel themselves comfortable and free;
- helps students coming from various backgrounds communicate with each other because of its universal language;
- helps students to go beyond the surface meaning and dive into underlying meanings;
- acts as a perfect vehicle to help students understand the positions of themselves as well as the others by transferring this gained knowledge to their own world. In brief, the use of a short story seems to be a very helpful technique in today's foreign language classes. As it is short, it makes the students' reading task and the teacher's coverage easier. An important feature of short fiction is its being universal.

Benefits of Using Drama to Language Teaching. Using drama in a language classroom is a good resource for language teaching. It is through the use of drama that learners become familiar with grammatical structures in contexts and also learn about how to use the language to express, control and inform. The use of drama raises the students' awareness towards the target language and culture. In this context, the use of drama as a tool rather than an end gains importance in teaching a foreign language. For this reason,

the new language and the context of the drama should fuse into a language learning process with high interest, relevance and enjoyment. Learners should make use of drama to promote their comprehension of life experiences, reflect on particular circumstances and make sense of their extra linguistic world in a deeper way. The educational benefits of drama, are as follows:

- stimulates the imagination and promotes creative thinking,
 - develops critical thinking skills,
 - promotes language development,
 - heightens effective listening skills,
 - strengthens comprehension and learning retention by involving the senses as an integral part of the learning process,
 - fosters peer respect and group cooperation,
 - reinforces positive self-concept,
 - provides teachers with a fresh perspective on teaching.
- In other words, the use of drama seems to be an effective technique in today's communication-based, student-centered foreign language teaching. Since it is an authentic material, it helps students to promote their comprehension of the verbal / nonverbal aspects of the target language they are trying to master. Particularly, teachers, who wish to make language learning more colorful, motivating and interesting, can make use of drama in their language classes. Since drama is the reenactments of social events, students improve their personality and code of behavior. Thus, they can achieve more meaningful and realistic teaching from which students can benefit to a great extent.

Benefits of Using Novel to Language Teaching. The use of a novel is a beneficial technique for mastering not only linguistic system but also life in relation to the target language. In novel, characters reflect what people really perform in daily lives. Novels not only portray but also enlighten human lives. Using novel in a foreign language class offers the following educational benefits:

- develops the advanced level readers' knowledge about different cultures and different groups of people,
- increases students' motivation to read owing to being an authentic material,
- offers real life / real life like settings,
- gives students the opportunity to make use of their creativity,
- improves critical thinking skills,
- paves the way for teaching the target language culture,
- stimulates their imagination.

Literature plays an important role in the English programs of many non-English speaking countries. However, there are some problems

encountered by language teachers within the area of teaching English through literature. The teacher has an important role in teaching English through literature. Literature is not only a tool for developing the written and oral skills of the students in the target language but also is a window opening into the culture of the target language, building up a cultural competence in students.

References

1. Sage, H. 1987. *Incorporating Literature in ESL Instruction*. New Jersey: Prentice-Hall.
2. Spack, R. 1985. "Literature, Reading, Writing, and ESL."
3. Stern, S. 1991. "An Integrated Approach to Literature in ESL / EFL" in *Teaching English as a Second or Foreign Language*.

A. Yunsurova

Müxtəlif növ ədəbiyyat janrlarının dilə faydaları

Xülasə

Ədəbiyyat ingilis dilli olmayan bir çox ölkənin İngilis dili proqramlarında mühüm rol oynayır. Ancaq ədəbiyyat vasitəsi ilə ingilis dilinin tədrisi sahəsində dil müəllimlərinin qarşılaşdıqları problemlər var.

Birincisi, dil tədrisində dil müəllimləri tərəfindən istifadə edilə bilən pedaqoji məqsədlə hazırlanan materiallar çox azdır.

İkincisi, TESL / TEFL proqramlarında ədəbiyyat tədrisi sahəsində hazırlığın olmaması.

Üçüncüsü, ESL/EFL-də ədəbiyyatın rolunu müəyyən edən lazımi məqsədlərin olmamasıdır. Bir çox müəllimlər sinifdə ədəbiyyatı dərs prosesinə daxil etməyə çalışırlar, lakin bu sahədəki fon və təlimlərdən məhrumdurlar. Müəllim İngilis dilini ədəbiyyat vasitəsilə öyrətməkdə mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat yalnız hədəf dilində şagirdlərin yazılı və şifahi bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün bir vasitə deyil, həm də hədəf dilinin mədəniyyətinə açılan bir pəncərədir və tələbələrdə mədəni yetkinlik yaradır.

А.Юнсурова

Польза различных литературных жанров для язык

Резюме

Литература играет важную роль в английских программах многих стран, не говорящих по-английски. Однако есть некоторые проблемы, с которыми сталкиваются преподаватели языка в области преподавания английского языка через литературу.

Во-первых, очень мало педагогически разработанных подходящих материалов, которые могут быть использованы преподавателями языка в классе языков.

Во-вторых, отсутствие подготовки в области преподавания литературы в программах TESL/TEFL.

Третье, отсутствие четких целей, определяющих роль литературы в ESL/EFL. Многие преподаватели пытаются включить литературу в свою классную комнату, но не имеют опыта и подготовки в этой области. Учитель играет важную роль в преподавании английского языка через литературу. Литература - это не только инструмент для развития письменных и устных навыков учеников на целевом языке, но также является окном, открывающимся в культуру целевого языка, создавая культурную компетентность студентов.

Rəyçi:

Gülnarə Əhmədova
Filologiya elmlər namizədi, dosent

RƏNA ZÜLFÜQAROVA

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
ranazulfuqarofa@gmail.com

МЕСТО И РОЛЬ РОДНОГО ЯЗЫКА В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Açar sözlər: ana dili, xarici dil, yiyələnmək, təlimat, istifadə etmək, üsul, vasitə

Key words: native language, foreign language, mastering, instruction, use, method, means

Ключевые слова: родной язык, иностранный язык, овладение, обучение, использование, способ, средства

Некоторые методисты полагают, что иностранный язык нужно изучать «имманентным путем», т.е. без учета родного языка. Другие педагоги, представители сознательных методов обучения, напротив, ратуют за постоянное сопоставление систем двух языков, считая, что родной язык в преподавании иностранного позволяет обучать учащихся более экономно и эффективно. Наблюдения показывают, что учителя нередко слишком много говорят на родном языке или, наоборот, пользуются исключительно иностранным языком. Очевидно, что и то, и другое – крайности, которые не всегда способствуют успешному овладению иностранным языком. Использование родного языка должно носить осознанный и целенаправленный характер и быть ограничено определенным количеством ситуаций, где он не только не мешает, но и способствует оптимизации учебного процесса.

Конечно, удельный вес родного языка на уроке иностранного языка определяется рядом факторов, а именно:

- умением самого учителя свободно общаться на иностранном языке;
- степенью обучения (если в начальной школе невозможно полностью вести уроки на иностранном языке, то на старшей ступени обучения активный лексический запас старшеклассников и их речевой опыт позволяет практически отказаться от родного языка);
- уровнем сформированности коммуникативной компетенции учащихся той или иной группы;
- степенью сложности изучаемого языкового материала.

Для того, чтобы английский (иностранн) язык действительно стал средством общения, учитель должен стремиться создать

однойязычную среду на уроке, т. е. свести использование родного языка к минимуму.

Перечислим основные функции родного языка на уроке иностранного языка:

1. Мотивационная функция

Родной язык часто используется в формулировке цели урока, в экспозиции учителя перед выполнением какого-либо упражнения для того, чтобы вызвать интерес у учащихся к предстоящей работе.

Родной язык встречается в инструкциях к заданиям (особенно при выполнении письменных работ, чтобы учащиеся лишней раз не отвлекали учителя для дополнительных разъяснений). Однако письменные инструкции и комментарии на родном языке (в учебнике, в раздаточных материалах) необходимы в начальный период обучения, чтобы обеспечить самостоятельную работу учащихся. Кроме того, они помогают придать осмысленность формальным заданиям. Но в данной функции родной язык быстро вытесняется иностранным, особенно в устном общении на уроке, а наиболее опытные учителя с самого начала не задействуют родной язык в этой функции.

Многие учителя используют родной язык учащихся при подведении итогов в конце урока. Это очень важный элемент учебного общения, учитель должен озвучить то, чему учащиеся научились на этом уроке, чтобы обеспечить ощущение прогресса.

Данная функция также предполагает создание учителем проблемных ситуаций на уроке, которые мотивируют последующее введение речевого и языкового материала, а также формулирование творческих заданий для презентаций, подготовки проектов или устных выступлений, учащихся по окончании той или иной темы и пояснения по их подготовке и оформлению (при этом возможна демонстрация некоторых творческих работ учащихся других классов или предыдущих выпусков и комментарии к ним. В качестве материала учащиеся должны набрать информацию по занятым призовым местам в интеллектуальных и спортивных состязаниях школы, победы отдельных учеников, учителей и администрации школы.

Обучающая функция. Многие учителя-практики обращаются к родному языку учащихся на этапе презентации нового грамматического материала. С одной стороны, учитель стремится как можно полнее и точнее раскрыть значение новой грамматической конструкции, обратить внимание на ее особенности и формы, продемонстрировать употребление в речи, с другой стороны, примеры на русском языке могут быть наглядным материалом для сопоставления.

Родной язык используется учителями при объяснении материала лингвострановедческого характера, при сравнении культурных реалий разных стран, изучение которых на уроках иностранного языка позволяет снять трудности в понимании особенностей мышления и мировосприятия представителей другой культуры. При этом учителю важно делать акцент на воспитание у школьников положительного оценочно-эмоционального отношения к языку и культуре народов, говорящих на этом языке, на воспитание у них потребности и готовности включиться в диалог культур, т. к. осознание национально-культурных особенностей представителей другого социума в ситуации межкультурного общения является одной из важных потребностей на современном этапе развития общества.

Организационная функция. Коммуникативный подход в обучении иностранному языку предусматривает использование разных игровых технологий, которые являются действенным средством повышения познавательной и лингвистической активности школьников и способствуют лучшему усвоению лексического и грамматического материала, формированию речевых умений.

Объяснение правил новых игр разумнее проводить на родном языке, что обеспечит точность понимания инструкций всеми учащимися класса и освободит время на собственно проведение игры или же учителю следует тщательно продумать язык инструкций и команд, при этом можно попытаться использовать средства невербальной коммуникации (жесты, движения, мимика), а чтобы убедиться, что учащиеся поняли задание, попросить их перевести на русский язык все описание игры или ее фрагмент.

По мере накопления игр целесообразно составить краткий перечень слов и выражений, регулирующих выбор водящего, очередность вступления в игру, ход игры, выбытие игроков и т. д. (Who will be 'it'? Make a big circle. Throw the dice. Miss a turn. Do as I do. Out you go. You're the winner, etc.). Опыт показывает, что при регулярном и активном использовании ограниченного числа команд и инструкций на иностранном языке наблюдается переход этих выражений из пассивного в активный словарь учащихся, что в дальнейшем позволит учителю отказаться от обращения к родному языку на этапе проведения игровых приемов.

Семантизирующая функция. К родному языку учителя прибегают, как правило, тогда, когда не срабатывают беспроводные приемы семантизации иноязычных слов, такие, как прямая демонстрация (показ или иллюстративная наглядность), синонимы-антонимы, догадка по словообразовательным элементам (суффиксы, приставки, словосло-

жение, конверсия), иноязычное толкование значения слов (дефиниция). В этой ситуации используется перевод одним-двумя словами (например, слова, связанные с чертами характера или чувствами человека: *confident* – уверенный, смелый, *hatred* – ненависть), что экономит время презентации новых слов, увеличивая время на их отработку.

Контролирующая функция. На этапе совершенствования или контроля сформированности лексико-грамматических навыков эффективен так называемый «обратный перевод», когда учащимся предъявляются изолированные слова, словосочетания (в том числе идиомы), отдельные предложения (здесь могут быть и пословицы или поговорки) или высказывания на родном языке. Учащиеся переводят их на иностранный язык самостоятельно или в парах.

Итак, учет родного языка является неотъемлемой частью большинства принятых сегодня методик. Хотя ведущим на уроке должен быть, конечно, иностранный язык, невозможно полностью исключить родной язык из процесса обучения иностранному языку. Использование родного языка учащихся для создания развивающей языковой среды всегда должно быть строго ограничено и обосновано. Только в этом случае родной язык может стать эффективным средством обучения, способствующим, а не препятствующим усвоению иностранного языка.

Родной язык является помощником учителя в обучении новому (иностранному) языку, но по мере овладения учащимися иностранным языком, доля родного языка уменьшается, а иностранного – увеличивается.

Литература

1. Atkinson D. The mother-tongue in the classroom: ELT Journal. 1987. № 4. P. 241 — 247.
2. Medgyes P. The Non-Native Teacher. Macmillan, 1994.
3. Prodromou L. From mother-tongue to other tongue // BBC Council teaching English.
4. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974.

R.Zulfugarova

Place and role of native language in teaching foreign language

Summary

The article gives necessary information about the problem above mentioned. The native language is an integral part of most of the techniques

adopted today. Although the lesson should be, of course, a foreign language, it is impossible to completely exclude the native language from the learning process of a foreign language.

The use of the native language of students to create a developing language environment must always be strictly limited and justified. Only in this case, the mother tongue can become an effective means of teaching, contributing, and not preventing the learning of a foreign language. Observations show that teachers often speak too much in their native language or, conversely, use only foreign language.

The mother tongue is the teacher's assistant in teaching a new (foreign) language, but as the students master a foreign language, the share of the native language decreases, and the foreign one increases.

R.Zulfuğarova

Yaşın dilinin öyrənilməsində vətəndaşlığın yeri və rolu
Xülasə

Məqalə yuxarıda göstərilən məsələ haqqında lazımi məlumat verir. Ana dili bu gün qəbul edilən üsulların əksəriyyətinin ayrılmaz bir hissəsidir. Dərs əlbəttə ki, xarici bir dil olmasına baxmayaraq, ana dilini xarici dil öyrənmə prosesindən tamamilə istisna etmək mümkün deyil.

İnkişaf etməkdə olan dil mühitini yaratmaq üçün tələbə dilinin istifadəsi həmişə ciddi şəkildə məhdudlaşdırılmalı və əsaslandırılmalıdır. Yalnız bu halda, ana dili xarici dil səmərəli öyrənilməsi və öyrədilməsi üçün təsirli bir vasitə ola bilər. Müşahidələr göstərir ki, müəllimlər çox hallarda öz ana dillərində danışirlar və əksinə, yalnız xarici dil istifadə edirlər.

Ana dili yeni (xarici) dilin öyrədilməsində müəllimin köməkçisi olur, lakin tələbələr xarici dildə öyrənərkən ana dilinin payı azalır və xarici dilin payı artır.

Rəyçi: **Lalə Məsimova**
filologiya üzrə elmlər namizədi, dosent

ZAMİRƏ ƏFƏNDİYEVƏ
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
mirzoeva73@bk.ru

EXTENSIVE AND INTENSIVE READING

Açar sözlər: oxu, fəaliyyət, intensiv oxu, mətn, anlama, oxucu, təkmilləşdirmə

Key words: reading, activity, intensive reading, text, comprehension, reader, improvement

Ключевые слова: чтение, активность, интенсивное чтение, текст, понимание, читатель, улучшение

Reading is an activity that can add someone's knowledge about important news and also some new vocabulary items. Realizing the importance of reading, some collages make it as one of subject. There are two kinds of teaching reading; Extensive and Intensive. Extensive and Intensive are different in some cases. This article provides three differences between Extensive Reading and Intensive Reading; therefore, Extensive Reading has more important purpose compared to Intensive Reading in broadening students' knowledge.

To get maximum benefit from their reading, students need to be involved in both extensive and intensive reading. Whereas with the former a teacher encourages students to choose for themselves what they read and to do so for pleasure and general language improvement, the latter is often teacher chosen and directed, and is designed to enable students to develop specific receptive skills.

We have discussed the importance of extensive reading for the development of our students' word recognition – and for their improvement as readers overall. But it is not enough to tell students to read a lot; we need to offer them a program which includes appropriate materials, guidance, tasks and facilities such a permanent or portable libraries of books.

Extensive reading materials: one of the fundamental conditions of a successful extensive reading program is that students should be reading material which they can understand. If they are struggling to understand every word, they can hardly be reading for pleasure – the main goal of this activity. This means that we need to provide books which either by chance, or because they have been specially written, are readily accessible to our students.

Specially written materials for extensive reading are often referred to as 'readers' or 'simplified readers'. They can take the form of original fiction and non-fiction books as well as simplifications of established works of literature. Such books succeed because the writers or adopters work within specific lists of allowed words and grammar.

A common paradox in reading lessons is that while teachers are encouraging students to read for general understanding, without worrying about the meaning of every single word, the student, on the other hand, are desperate to know what each individual word means. Given a half a chance, many of them would rather tackle a reading passage with a dictionary in one hand and a pen in the other to write translations all over the page.

The first difference is that Extensive Reading covers large area, while Intensive Reading covers narrower area. Extensive Reading involves students reading long texts or large quantities for general understanding, with the intention of enjoying the texts. It means that students are given freedom to choose their own topic which they think are interested to be discussed. In this case, the students also have to find supported articles related to the topic in order to give them background knowledge, so that they know more about the topic they have chosen. It is different from Intensive Reading that does not allow the students to find a topic they like. The topic is given by the teacher. The students also do not necessary to look for supported articles because the topic which is chosen by the teacher is usually short and easy to understand.

The second difference is about students' activity in class. In Extensive Reading the students' activity is more complex than in Intensive Reading. The students, in Extensive Reading class, usually are asked to write a summary after reading an article/ passage. As we know, writing summary is not an easy thing to do. It allows learners to assert full control, both of the main factual or fictional content of an article/ book, and of the grammar and vocabulary used to express it. Besides, the students also will do a short presentation on what they have read. By doing short presentation, the students will have knowledge of the right preparation, self- independence and autonomy. While in Intensive Reading, instead of writing summary and having presentation, the students are asked to answer some questions related to the topic which is given by the teacher. Usually, all of the answers are available on the text, so that the students only rewrite it.

The last, Extensive Reading will discourage the over- use of dictionary; on the contrary dictionary is a must in Intensive Reading. It is true that dictionary have an important place in reading activity, but the students will focus only on the language if they always consult the dictionary every time they find an unfamiliar word. They will not pay attention to the

message conveyed. Bell also said that this habit will cause inefficient reading and destroy the pleasure that reading is intended to provide. Graham Stanley from British Council, Barcelona said that by avoiding dictionary, the students are expected to be encouraged to jot down the words they come across in a vocabulary notebook and they can look them up after they have finished reading. It will make the students guess the meaning based on the context. By doing this, the students are able to always remember the meaning of a word because they find it by themselves. Meanwhile in Intensive Reading, students have to find difficult words while they are reading. The frequency of using dictionary is often because in Intensive Reading, a text will be used to answer some questions, so the students have to know the meaning of all words in the text in order to make them easy to answer the questions.

Students in an intensive reading course typically read passages in their textbooks, and the teachers attend to issues of grammar, vocabulary, text organization and meaning that arise from the readings. Reading skills such as inferencing and guessing word meaning from context may be addressed. In some cases, students may be asked to translate sentences or whole paragraphs into Japanese as a means of checking comprehension.

Intensive reading as a methodology is a teacher centered approach, meaning the instructor directs most of what happens in class, including what to read, when to read, and what vocabulary, grammar, text organization or comprehension points are to be discussed. Depending on the teacher, much of the explanation for these points may be done in Japanese. No doubt, students are encouraged to ask questions, but in the absence of such curiosity by students, it is the teacher who sets the pace and chooses which aspects of the text are to receive close scrutiny. L2 literacy research supports intensive reading as a methodology, particularly as it applies to vocabulary development. Brown (2007) sees intensive reading classes as a place where bottom-up and top-down processing are used interactively to achieve reading comprehension. In other words, attention should be given to phoneme, root and word recognition to progress toward meaning (bottom up) as well as to the (top-down) process of starting with background knowledge and general meaning and working from there to more specific comprehension. As part of the top-down process, he advocates skills building and fluency exercises, such as identifying the purpose of reading, skimming, scanning, guessing from context, semantic mapping, and genre studies.

While there are proven benefits to an intensive reading methodology, researchers have also cited some negatives. The tendency to focus too much attention on sentence level syntax can turn a nominal “reading” class into a grammar class. There is, of course, nothing wrong with teaching grammar,

but it simply isn't the same as "reading". The tendency to focus on translation of sentences or passages is another problematic area. There is an alternate approach to reading, called extensive reading, that is sometimes described as in opposition to intensive reading and sometimes described as complimentary to intensive reading, but used for different purposes. In extensive reading, quantity of reading is emphasized, with attention given to student choice over reading material. With students able to choose what they read, they have more control over the level of the reading and hopefully are able to find materials they feel motivated to read. Priority is placed on fluency over accuracy, and on overall comprehension rather than detailed understanding of every word and syntactical structure. Extensive reading is more autonomous than the teacher-centered intensive reading approach, and puts the responsibility on students to monitor their own progress and strive to become life-long L2 readers. There is much research claiming that extensive reading programs result in L2 vocabulary acquisition even in the absence of teacher instruction. Research for extensive reading also claims improved reading comprehension increased reading speed, greater understanding of L2 grammar conventions, improved L2 writing, and higher levels of reading motivation. Some researchers have expressed concern that extensive reading was being touted with too much fervor, and that extraordinary claims about its effectiveness as a means of vocabulary acquisition did not take into account the large amount of time that must be devoted to extensive reading.

In conclusion, through doing complex activities, Extensive Reading can broaden students' knowledge more than Intensive Reading. In Extensive Reading, students write summary and do presentation which lead them to minimize the use of dictionary. In opposition, the students' activities in Intensive Reading are more limited. The activities depend on the teacher's guidance only. This kind of activities will not encourage students to explore their abilities; they cannot broaden knowledge by themselves as well as in Extensive Reading.

References

1. Anderson, N. (1999) Exploring Second Language Reading; Issues and Strategies, 59.
2. Bell, T. (2001) Extensive Reading Speed and Comprehension. The Reading Matrix, 1 (1).
3. Brown, H.D. (2207) Teaching by Principles, An Interactive Approach to Language Pedagogy, Third Edition. 360; 366-367. Pearson-Longman.

Z.Əfəndiyeva

**Geniş və intensiv oxu
Xülasə**

Oxu, əhəmiyyətli xəbərlər və bəzi yeni sözlər haqqında məlumatların əldə edilməsi üçün istifadə olunan bir fəaliyyətdir. Oxunun iki növü var; Geniş və intensiv.

Məqalə geniş və intensiv oxu arasında olan fərqlər barədə məlumat verir. Buna görə, geniş oxu tələbələrin məlumatlarını genişləndirmək üçün intensiv oxu ilə müqayisədə daha vacibdir.

Geniş oxuda şagirdlər məlumatlarını intensiv oxudan daha çox genişləndirə bilər. Geniş oxuda şagirdlər xülasə yazırlar və sözün, lüğətin istifadəsini minimuma endirən təqdimat aparırlar. Əksinə, intensiv oxuda şagirdlərin fəaliyyəti daha məhduddur. Fəaliyyətlər yalnız müəllimin rəhbərliyindən asılıdır. Bu cür fəaliyyət tələbələrə öz qabiliyyətlərini araşdırmağa təşviq etməyəcək; Onlar biliklərini geniş şəkildə təkmilləşdirə bilmirlər.

З.Эфендиева

**Экстенсивное и интенсивное чтение
Резюме**

Чтение - это деятельность, которая может добавить чьи-либо знания о важных новостях, а также некоторые новые словарные предметы. Существует два вида обучения чтению; обширный и интенсивный. Эта статья содержит три различия между обширным чтением и интенсивным чтением; поэтому обширное чтение имеет более важную цель по сравнению с интенсивным чтением в расширении знаний учащихся. Посредством выполнения сложных мероприятий, обширное чтение может расширить знания учащихся больше, чем интенсивное чтение. В обширном чтении студенты пишут резюме и делают презентацию, которая сводит их к минимуму использования словаря. В противоположность, деятельность студентов в интенсивном чтении более ограничена. Деятельность зависит только от руководства учителя. Такие виды деятельности не будут стимулировать учащихся к изучению их способностей; они не могут расширить знания сами по себе, а также в обширном чтении.

Rəyçi:

Rəna Şamiyeva
filologiya elmlər namizədi, dosent

AYNUR MAMMADOVA

Azerbaijan State Oil And industry University
aynur252@mail.ru

SECOND LANGUAGE ACQUISITION

Açar sözlər: əldə etmə, xarici dil, ana dili, müdaxilə, səhv, təsir, fəaliyyət, öyrənmək, rəsmi, qeyri-rəsmi.

Key words: acquisition, foreign language, native language, interference, error, influence, performance, to learn, formal, informal.

Ключевые слова: приобретение, иностранный язык, родной язык, вмешательство, ошибка, влияние, деятельность, изучать, официально, неофициально.

When you were still a very young child, you began acquiring at least one language- what linguists call your *L1*- probably without thinking much about it, and with very little conscious effort or awareness. Since that time, you *may* have acquired an additional language- your *L2*- possibly also in the natural course of having the language used around you, but more likely with the same conscious effort needed to acquire other domains of knowledge in the process of becoming an ‘educated’ individual .

What is SLA? It refers both to the study of individuals and groups who are learning a language subsequent to learning their first one as young children, and to the process of learning that language. The additional language is called additional second language even though it may actually be the third, fourth or tenth to be acquired. It is commonly called a *target language (TL)* , which refers to any language that is the aim or goal of learning. The scope of SLA includes *informal L2* learning that takes place in naturalistic contexts, *formal L2* learning that takes place in classrooms and L2 learning that involves a mixture of these settings and circumstances.

SLA is highly complex in nature, and in part because scholars studying SLA come from academic disciplines which differ greatly in theory and research methods. *ASL*- is typically an official or societally dominant language needed for education employment, and other basic purposes. It is often acquired by minority, group members or immigrants who speak another language natively. Second language acquisition is a relatively young field. We would be hard-pressed to state a “beginning” date, but it is probably fair to say that the study of SLA has expanded and developed significantly in the past 40-45 years. This is not to say that there wasn’t interest in the fields of language teaching and learning before then, for surely there was. It is to say,

however, that since that time the body of knowledge of the field has seen increased sophistication.

Across the centuries people have studied how foreign languages are learnt. Many experts believe that one main way we learn a foreign language is by exposure to it, by hearing and/or reading it all around us and without studying it. Research has identified three main ways in which we learn a foreign language. Firstly, experts talk us acquiring language, or language *acquisition*. This means the same as picking up language. They say that to learn a foreign language successfully we need lots of exposure to it and that we learn from being surrounded by language. We need to hear and read language which is rich in variety, interesting to us and just difficult enough for us, just beyond our level, but not too difficult. Acquisition then takes place over a period of time without our realizing that we are learning. Secondly, experts believe that to learn language successfully we need to use it in interaction with other people. We need to use language to express ourselves and make our meanings clear to them, and to understand them. The person we are talking to will let us know, directly or indirectly, if they have understood us or not. If they have not understood, we need to try again, using other language (*paraphrasing*), until we manage to communicate successfully. Thirdly, research shows that foreign language learners also need to focus on form. This means that they need to pay attention not just to the meaning of language but also to its formal features: word order, spelling, etc. The topic of “*first language interference*” has had an unusual history in second language acquisition research and practice. For many years, it had been presumed that the only major source of syntactic errors in adult second language performance was the performer’s first language and a great deal of materials preparation was done with this assumption in mind. Subsequent empirical studies of errors made by second language students led to the discovery, however, that many errors are not traceable to the structure of the first language, but are common to second language performers of different linguistic backgrounds. These findings have led several scholars to question the value of contrastive analysis and to argue instead for error analysis. The first language, it is maintained, is but one of several sources of error, and other sources need to be considered. *Research Findings*: 1. First language influence appears to be strongest in complex word order and in word-for-word translations of phrases. Evidence for this generalization comes from several sources. For example, Duskova studied written errors in the compositions of Czech ‘postgraduate students’ and concluded that ‘interference from the mother tongue..... was plainly obvious in errors of word order and sentence construction’.

Another researcher, LoCoco, in a study of American college students learning Spanish and German in the USA, a foreign language situation, reported that the ‘high incidence of interlingual(L1 interference) errors in German was due to word order errors...’

2. First language influence is weaker in bound morphology.

3. First language influence seems to be strongest in “acquisition-poor” environments. Some researchers have demonstrated that first language influence is rare in child second language acquisition. On the other hand, studies that report a high amount of first language influence, such as those cited above, are mostly foreign and not second language studies, situations in which natural appropriate intake is scarce and where translation exercises are frequent. In this regard, it is interesting to note that we can find signs of first language influence in immersion bilingual programs where input is often primarily from the teacher and not from peers. This suggests that it is not simply the case that adults show first language influence while children do not. We would expect to see first language influence in situations where child second language acquirers obtain less intake or where affective conditions prevent or inhibit acquisition. The L1 may “substitute” for the acquired L2 as an utterance initiator when the performer has to produce in the target language but has not acquired enough of the L2 to do this. It may in fact be the case that the domain in L2 performance is the same as those rules that are most prone to L1 influence, while aspects of the target language that may be learned are relatively free of L1 influence. First language influence may therefore be an indication of low acquisition. If so, it can be eliminated or at least reduced by natural intake and language use. This is what apparently occurred in Taylor’s ESL subjects, who showed less first language influence with more proficiency. Perhaps the “silent period” observed in natural child second language acquisition corresponds to the period in which the first language is heavily used in “unnatural” adult second language performance. The children may be building up acquired competence via input, and several recent studies imply that less insistence on early oral performance may be profitable for children and adults studying second languages in formal settings. First language influence can thus be considered as unnatural. One could theoretically produce sentences in a second language without any acquisition: the first language surface structure can be used with second language content lexicon inserted. The adult can, however, produce sentences right away in the target language using this mode, and this may help to account for reports of more rapid progress in early stages for adults than for children in second language performance. It is a temporary advantage, however. Acquisition may be slow, but it is, in the long run, much more useful when language is used for the purpose of communication.

References:

1. Stephen D.Krashen. Second Language Acquisition and Second Language Learning.
2. Susan M.Gass, Larry Selinker. Second Language Acquisition. An introductory Course. Third Edition.
3. Muriel Saville-Troike. Introducing Second Language Acquisition. Cambridge Introductions to language and Linguistics.
4. Mary Spratt, Alan Pulverness, Melanie Williams. The TKT Course.Cambridge University Press.

A.Məmmədova

**İkinci Dilin Əldə Edilməsi
Xülasə**

Hər bir insanın yarandığı gündən öyrəndiyi dil, onun ana dilidir. Dilçilər bu dili, ana dili və ya birinci dil adlandırırlar. Zaman keçdikcə, insanlar ikinci dil adlandırılan əlavə bir dilə də yiyələnirlər. Onların öyrəndikləri üçüncü, dördüncü və hətta onuncu dil də ikinci dil adlandırılır. İkinci dil, adətən müəyyən məqsəd üçün öyrədilən dildir. Mürəkkəb bir proses olan ikinci dil rəsmi və qeyri-rəsmi şəkildə öyrədilə bilər.

Dil öyrənmək böyük məsuliyyət tələb edir. İllər boyu insanlar xarici dilə necə yiyələnmək barədə düşünmüşdülər. Bəzi ekspertlərin fikrincə, öyrənmədən yalnız eşitmək və oxumaq vasitəsilə də dilə yiyələnmək mümkündür. Onlar düşünürlər ki, dilə mükəmməl yiyələnməyin ən əsas yolu ondan digər insanlarla ünsiyyətdə istifadə etməkdir. Dil mühitinin də olması vacib şərtlərdən biridir. Hər bir insan öz fikrini səlis və aydın şəkildə ifadə etməyi bacarmalıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, dilə yiyələnkən, söz sırası, tələffüz, şəkilçilər və müxtəlif grammatik quruluşlara da diqqət yetirmək lazımdır. İkinci dilə yiyələnkən ana dilinin ona böyük təsiri olur və bu da səhvlərə gətirib çıxarır. Dilə yiyələnmək üçün ilk əvvəl insanın məqsədi olmalıdır. İkinci məqam isə səbirli olmaq və çox çalışmaqdır.

A.Мамедова

**Приобретение второго языка
Резюме**

С момента своего создания, человек изучает его родной язык. Лингвисты называют этот язык родным или первым языком. Со временем, люди изучают дополнительный -второй язык. Изучающийся третий,

четвертый даже десятый язык называется вторым языком. Второй язык, как правило, для определенной цели, учил язык. Являющийся сложным процессом второй язык, можно учить и официально, и неофициально.

Изучение языка требует большую ответственность. Годами люди думали об изучении иностранного языка. По мнению некоторых экспертов, можно изучать язык слыша и читая. Они считают хороший доступ языку является общение с людьми. Одним из важных условий является языковая среда. Каждый человек должен иметь возможность выражать свое мнение свободно и ясно. Исследования показывают надо обратить внимание на порядок слов, произношение, суффиксы. В то время как освоение родного языка имеет большое влияние на второй язык, и это вызывает некоторые ошибки. Чтобы изучить язык у человека должна быть цель. Второй момент, терпение и работа.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
filologiya elmləri namizədi

NIGAR ABDULLAYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
nigar@mail.ru

CURRICULUM IN TEACHING ENGLISH

Açar sözlər: kurikulum, oxu, yazı, tədris, tələbə, danışmaq, dinləmə, səmərəli, yanaşma

Key words: curriculum, reading, writing, teaching, student, speaking, listening, effective, approach

Ключевые слова: учебный план, чтение, писание, обучение, студент, разговор, слушание, эффективный, подход

A curriculum is a set of subjects for an educational institution, or a set of subjects within a course. In bilingual schools some subjects in the curriculum are taught in one language and some in the other.

English has a unique position and function in the curriculum because it is one of the most important language to learn in the world. The student meets ideas and concepts through listening and reading and he/she expresses understanding and recounts experience through speaking and writing. The better the student's ability with language, the more effectively he/she will learn.

The structure of the English curriculum and the style of language learning it advocates have been informed by five principles: The integration of oral language; reading and writing; listening, speaking. Reading and writing are integrated in the process of learning language. For example, the student's ability with oral language can be a determining factor in the speed and effectiveness with which he/she makes progress in reading, just as the experience of reading will extend vocabulary and enhance control of sentence structure. Similarly, there is a close relationship between competence in reading and the ability to express oneself in writing. Thus, each of the three functions draws from and feeds into the others to form an interrelated process of language learning. The English curriculum is concerned not just with language learning but with learning through language. In the process of acquiring language skills and in developing the ability to use language, other dimensions of the student's personality and potential are cultivated and enriched. The learning of a new word, for instance, or an extended meaning of a word already known, can entail more than an expansion of the student's vocabulary. It can interact with concepts that are already familiar in a way that deepens and broadens perception. Likewise, in attempting to express emotional or imaginative experience, the

act of putting feelings and intuitions into language can provide a focus that deepens the student's knowledge of him/herself and the world. Furthermore, it is through enhanced language skill and understanding that the student gains meaningful access to the full range of the curriculum.

The development of oral language is given an importance as great as that of reading and writing, at every level, in the curriculum, and it has an equal weighting with them in the integrated language process. It will have a crucial role to play not only in language learning but as an approach to teaching throughout the curriculum. The curriculum incorporates an approach to the teaching of reading that is based on the student's overall experience of language and the world, and involves the use of a range of word identification strategies. It also asserts that his/her reading experience should be as rich and varied as possible. This can only be realized through the consistent use of well-stocked school and class libraries as well as through the use of reading schemes. The curriculum stresses the importance of the process of writing as well as the product. It incorporates the principle that the act of writing is a part of the language learning process. It asserts that the student can become an independent writer by attempting to write and by self-correcting his/her writing with the prompting and guidance of the teacher. This entails a consistent experience of writing, editing and redrafting that involves the student in writing on a wide range of topics, in a variety of genres and for different audiences.

Content is presented in four strands at each level:

- Receptiveness to language;
- Competence and confidence in using language;
- Developing cognitive abilities through language;
- Emotional and imaginative development through language.

Within each strand the detailed elements of content are presented in three strand units which describe aspects of oral language, reading and writing, respectively. Although any one of these strands or strand units may, on its own, be directed towards the advancement of some particular skill, or the enhancement of some other area of the student's development, none stands in isolation. A complex web of interconnections exists, not only between the elements of the strand units in each strand but across all the strands. In this way a rich tapestry of language activity and experience is created. It is through an awareness of connections and interrelationships between the content elements in the various strand units and across the strands that the teacher will use the program most fruitfully. The strand, receptiveness to language, is concerned with students' willingness and ability to listen, to be aware of the nuances of language and to assimilate what they hear and read. Experiences that make language attractive to

students and encourage them not merely to listen but to attend to what is said are crucial in enabling them to take part in appropriate listener-speaker relationships. A second factor that affects the student's receptiveness to language is his/her ability to understand. This involves extending receptive vocabulary and cultivating an appreciation of the function that sentence structure has to play in the communication of meaning. It also includes developing the capacity to read and understand the printed word and fostering an appreciation of the value of writing as a means of communication.

This strand, therefore, is directed towards developing a receptiveness to spoken language that ranges from recognizing and observing simple commands at the beginning level to following detailed instructions and directions in the high levels. It progresses from something as simple as understanding the importance of eye-contact to interpreting mood, attitude, emotion and atmosphere. It is also concerned, crucially, with the development of literacy. It is through the elements of this strand that the student will develop the ability to use a variety of strategies to interpret text and to communicate in writing. Competence and confidence in using language, is concerned with developing the student's ability to use language as a speaker, a reader and a writer. It seeks, in the first place, to develop the student's oral fluency and receptiveness. In achieving competence with language the student will learn to initiate and sustain conversations and to take turns in a classroom atmosphere that promotes tolerance for the views and opinions of others. Learning to use language for the purpose of everyday social interaction—greeting, expressing sympathy or appreciation, welcoming visitors—is an important element of this strand. It is also concerned with developing the student's ability to read for functional and recreational purposes. This will entail giving him/her experience of an appropriate range of narrative, expository and representational text that will extend as he/she matures as a reader. As reading and comprehension skills develop, the student should be given the opportunity to pursue personal interests in reading. In this way, the habit of reading can be cultivated and the student can be led to perceive reading as useful and pleasurable. This strand also addresses the student's competence as a writer. Starting with scribbles and pictures he/she will gradually learn to use words, phrases and later sentences to communicate ideas and feelings. The approach to writing envisaged in the curriculum involves the consistent use of a process of writing, editing and redrafting. Through talk and discussion with the teacher, the student's ability to self-correct writing can be fostered thus enabling him/her to write independently. This will entail, among other things, the student's gaining control of the conventions of grammar, punctuation and spelling.

One of the principles on which the English curriculum is based is that the student learns through language, that he/she can use language to clarify images and so facilitate the cognitive organization of concepts and ideas. By using language to name, classify, modify and order things and ideas, knowledge is extended. As words gain ever more complex accretions of meaning they become the storehouse of an ever increasing fund of knowledge and concepts. The student also learns through language in a more obvious way. Much of what he/she learns in school is accessible only through language and this underlines the importance of the first two strands. The ability to listen and assimilate meaning and the ability to read and comprehend are key factors in the learning process. The student is encouraged to ask questions, to predict outcomes and to discuss solutions to problems. He/she is also given opportunities, both orally and in writing, to experience activities such as justifying an attitude or arguing a point of view. Particular attention is paid to developing higher order thinking skills such as evaluation, analysis, inference and deduction, and the student is encouraged to use writing in order to clarify thought. This strand addresses a most important facet of the development of the student's personality. Through emotional and imaginative response students will often reflect what is most individual and complex in their make-up. In exploring emotions, they can come to a better understanding of themselves and of their relationships with others. Through the world of the imagination they can glimpse the infinite possibilities of the human condition. Talk and discussion will be the central context for the exploration of emotion throughout the student's life in school. The student should be encouraged to express feelings and reactions to a wide range of everyday experience and to respond to the experiences of others. In the early years, play will have a very important role in stimulating the student's emotional and imaginative life. However, as he/she gets older reading and writing experience will, increasingly, provide the context through which imagination and emotion can be explored. A rich experience of literature and poetry will be central to this process and the student should be encouraged to respond in a variety of ways.

Reference

1. David Robbie. Beginning English curriculum.
2. Adams, A. and Pearce, J. Every English Teacher: A Guide to English Teaching London, OUP, 1974.

3. Adams, M. J. Beginning to Read: Thinking and Learning Cambridge, Mass., about Print MIT Press, 1990.
4. Lewis, M. and Wray, D. Developing Children's non-fiction Writing: 1995.

N.Abdullayeva

İngilis dilinin tədrisində kurikulum

Xülasə

Məqalə ingilis dilinin tədrisində kurikulumun rolundan bəhs edir. Bildiyimiz kimi ingilis dili hazırda dünyada ən çox danışılan və öyrənilən dillərdən biridir. Digər dillər kimi ingilis dilinin öyrənilməsi və tədrisi o qədər də asan deyil. Bu prosesdə müəllimin dilin tədrisinə yanaşma üsullarından istifadəsi çox mühümdür.

Bundan başqa ingilis dilində kurikulumun düzgün tətbiqi də çox önəmlidir. Düzgün kurikulum tərtib etmək və onu dilin tədrisində səmərəli şəkildə istifadə etmək hər bir müəllim üçün vacib məsələlərdən biridir. Qeyd olunan bu məsələlər nəzərə alınarsa biz o halda dilin səmərəli tədrisindən danışa bilərik. Məqalədə ingilis dilinin tədrisində kurikulumun rolu haqqında kifayət qədər məlumat verilmişdir. Məqalə göstərilən məsələ barədə geniş məlumat əldə etmək istəyənlər üçün faydalı ola bilər.

N.Kh.Abdullayeva

Curriculum in teaching English

Summary

The paper deals with the role of curriculum in teaching English. As it is known the English language is one of the most spoken and studied languages in the world. As other languages, English is not so easy to teach and learn. It is important for a teacher to use approaches of the language in this process. Besides, accurate usage of curriculum in teaching English also is very important. Composing accurate curriculum and using it effectively in teaching English are one of the most important issues for teachers. If the above mentioned issues are taken into account, in this case we can speak about effective language teaching. Enough information about curriculum in teaching English is given in the paper. The paper may be useful for those who want to get information about the mentioned issue.

Rəyçi:

Sevil Əliyeva

Filologiya elmlər namizədi

УКЛЕЙН ДИАНА ЮРЬЕВНА
АГУНиП
andreyukl@mail.ru

ТЕРМИНЫ КАК ЧЛЕНЫ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ СИСТЕМ

Ключевые слова: термин, словосочетание, значение, наука и техника, понятие, содержание, семантика, образование, характеристика, терминологические системы, определенные группы, элемент, знание.

key words : term, word-group, meaning, science and technics, conception, content, semantic, formation, characteristic, terminological systems, definite groups, element, knowledge.

Açar sözlər:termin ,söz ,söz birləşməs,i elm və texnika, konsepsiya ,məzmun, semantik, tərtib xüsusiyyət, terminologi sistemlərə, bilik, müəyyən qruplar, element.

Термины объединяются в определенные терминологические системы, выражающие понятия определенной отрасли знаний.

В каждой терминологической системе термины образуют определенные группы, для которых общим является их принадлежность либо к классу предметов. Либо к классу процессов свойств и т. п. Каждая из этих групп делится, в свою очередь, на более узкие терминологические группы. В терминологических группах сложных терминов часто выступает один общий элемент. Так, например, в терминологическую группу сплавов в качестве общего элемента входит термин alloy, а другим элементом является слово, характеризующее данный сплав в этом ряду, например:

Superalloy супермаллой (магнитный сплав на основе никеля)

Permalloy пермаллой (никележелезный сплав)

Языковые единицы tele, scope выступают в качестве компонентов сложного слова – telegraph, television, horoscope, telescope и т.п.

Основная масса уже устоявшихся терминов создавалась, как известно, за счет использования общеупотребительных слов, взаимного проникновения из различных областей техники, заимствований из международной лексики по словообразовательным моделям, типичным для современного английского языка.

СОСТАВ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Научно-техническую терминологию составляют:

1. Большое количество общеупотребительных слов, которые, помимо своих основных значений, приобретают еще значения, специфические для

какой либо области науки и техники. В этом случае значение термина является одним из значений слова. Общеупотребительное слово shoe – ботинок, туфля имеет ряд технических значений – кулисный камень, ползун, концевая муфта кабеля (эл.), режущий башмак опускной крепи (гор.), грохот (с.-х.).

Слово arm – рука употребляется в специальном значении рычаг, кронштейн, стрела (крана), спина (колеса), косая распорка, рукав (мор.). Loop – петля в технике означает рамочная антенна и т.д.

Слово speed – в механике приобретает уточненное значение, специфическое для данной отрасли науки – путь, пройденный в единицу времени – и, таким образом, становится термином.

2.Общетехнические термины, используемые в нескольких областях науки и техники, например:

Power amplifier сервоусилитель; усилитель мощности (рад.)

Rectifier выпрямитель тока (эл.); бурав для запальных шнуров (гор.);

Детектор(рад.); ректификатор, очиститель (хим.)

Слово handling, основное значение которого манипулирование, обращение с чем-либо, в технике может означать погрузочно-разгрузочные операции (железно-дорожный транспорт), управление или регулирование механизма, углеподача (теплотехника), золоудаление (котельные установки), передача материала из цеха в цех (организация производства).

3.Специальные термины, присущие только одной какой либо отрасли научных и технических знаний, например:

Transformer – трансформатор; diesel locomotive – тепловоз; impedance – импеданс;

Interlocker – централизационный аппарат.

В таких случаях значение слова и значение термина совпадают, так как данное слово служит только для выражения одного специального понятия, т.е. является термином, и значение слов равно значению термина.

4.Термины, имеющие два и больше значений в одной отрасли. Термин gamma escape – означает испускание гамма-излучения, утечка гамма-излучения; current

density – означает плотность тока, плотность потока; level – означает уровень; нивелир, подъем.

Такая многозначность терминов создает неясность и подмену одного термина другим. Поэтому при переводе научно-технической литературы, где нужна предельная точность выражения мысли, в таких случаях важно учитывать контекст.

СВЯЗЬ ТЕРМИНА С КОНТЕКСТОМ

Характерной чертой термина является его четкая связь с определенным понятием, явлением или процессом, точность и стремление к однозначности, что способствует его относительной независимости от контекста.

Многие английские термины в любом контексте соответствуют определенным русским терминам, например:

Voltage напряжение

Capacitance емкость

Oxygen кислород

Wattage мощность

И основная масса научно-технической терминологии не входит в состав общелитературного языка, оставаясь понятной лишь специалистам данной отрасли знания. Тем не менее роль контекста чрезвычайно велика, так как значительное количество терминов представляет собой общеупотребительные английские слова, взятые в специальном значении. Так контекст помогает выявить:

1. Употреблено ли слово в своем обычном значении или в специальном техническом. Например, valve - клапан или электронная лампа, short - короткий или короткое замыкание, planning – планирование или технология.

2. В каком из своих значений употреблен многозначный термин в данном конкретном случае. Например, означает ли существительное switch – выключатель, железнодорожная стрелка или коммутационный аппарат? Используется ли термин line в значении линейный или производительный? Как следует перевести глагол shunt – параллельно включать или маневрировать? Только контекст позволяет выявить значение многозначного слова.

3. Кроме того, в ряде случаев контекст дает возможность опустить некоторые компоненты термина-словосочетания, которые подразумеваются сами собой. Например, при использовании термина damped electrical oscillations затухающие электрические колебания прилагательное electrical один раз употребляется и затем опускается. Ясно, что контекст здесь имеет большое значение, так как вообще damped oscillation обозначает затухание колебания любого типа. Или, например, вместо transformer primary winding в том же самом контексте может часто употребляться просто primary первичная обмотка трансформатора; вместо oil-circuit breaker употребляется breaker масляный выключатель.

Возможность использовать в контексте не весь термин-словосочетание, а только какую-то часть его обуславливается тем, что термин связан с определенным точным понятием или явлением.

Литература

1. Арнольд И.В. К вопросу о переводе технической литературы. В сб.: «Иностранные языки в высшей школе», № 1, Гос. Изд-во «Советская наука», М., 1952
2. Гальперин И.Р. Перевод и стилистика. В сб. «Вопросы теории и методики учебного перевода». М., Изд-во Акад. пед. Наук РСФСР, 1950
3. Ганшина К.А. Анализ иностранного текста как условие его понимания. В сб. : «Вопросы теории и методики учебного перевода». М., Изд-во Акад. Пед. Наук РСФСР, 1950
4. Литвиенко А.С. Понимание при переводе В сб.: «Вопросы теории и методики учебного перевода». М., Изд-во Акад. пед. Наук РСФСР, 1950
5. Рецкер Я.И. О закономерных соответствиях при переводе на родной язык. В сб. «Вопросы теории и методики учебного перевода». М., Изд-во Акад. Наук РСФСР, 1950
6. Соболев Л.Н. О точности перевода. В сб.: «Вопросы теории и методики учебного перевода». М., Изд-во Акад. Пед. Наук РСФСР, 1950

Ukleyn Diana Yrievna

Terms as the members of terminological systems

Summary

Terms are words and word-groups which have special and strictly definite meaning in any field of science and technics. They express precisely conceptions, processes and names of things, appropriating some branch of production.

Any term should be considered not as dangling semantic unit but the word is taken up a definite technical meaning, but it may change its content depending on such branch in which it is used in certain specific case

For accurate understanding and translation of terms it is necessary to know morphological formation of terms, semantic characteristic distinguishing them from words used in common currency, main types of word-group terms, their structural features and specific application. The term should be concise and precise as possible.

Terms are combined with definite terminological systems, expressing conceptions of definite branch of knowledge. Terms form definite groups in every terminological system, belonging either to kind of things, or to kind of processes, characteristics and etc., being their common element for them. Each of these groups is divided, in its turn, by narrower terminological groups. Common element is a single one in terminological groups of complex terms.

For instance, the term “alloy” is a common element in terminological group of alloys, but another element is the word characterizing given alloy in this rank.

Ukleya Diana Yurievna

Terminlər terminoloji sistemlərin üzvi kimi

Xülasə

Terminlər – eim və texniki sahələrdə özünün xüsusi mənası olan söz və söz birləşmələridir. Onlar müəyyən bir istehsalata aid fikir, proses və əşyaların adlarını dəqiq ifadə edir. İstənilən termin ayrı bir fikir vahidi deyil, müəyyən texniki mənası olan söz kimi baxılır. Lakin aid olduğu sahəyə görə mənaca dəyişə bilər.

Terminlərin mənasının və tərcüməsinin düzgün başa düşülməsi üçün onların morfoloji quruluşunu, tematik xüsusiyyətini digər ümumişlək sözlərdən ayırmaq və terminoloji sözbirləşmələrinin, onların struktur quruluşlarının xüsusiyyətlərini, işlənmə spesifikasiyasını bilmək vacibdir. Terminlər mümkün dərəcədə qısa və dəqiq olmalıdır.

Terminlər müəyyən elm sahəsini bildirən müəyyən terminoloji sistemlərə birləşir. Hər bir terminoloji sistemdə terminlər müəyyən qruplar təşkil edir, hansılar ki ümumi cəhəti anların hər hansı bir fənn, proses və xüsusiyyət sinfinə aidliyədir. Hər bir qrup, öz hövbəsində, daha dar terminoloji qruplara bölünür. Mürəkkəb terminlərin terminoloji qruplarında bir ümumi element gəbaga çıxır. Məsələn, ərintilərin terminoloji qrupuna “alloy” termini ümumi termin kimi daxil olur, həmin surada bu ərintini xüsusiyyətləndirən digər element sördür.

Rəyçi:

R. Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SAIDA VERDIYEVA UMBAY
Azerbaijan State University of Oil and Industry
e-mail: s-verdiyeva@mail.ru

MODERN APPROACHES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN TECHNICAL UNIVERSITIES

Açar sözlər: ünsiyyət, xarici dil, tədris üsulu, texniki universitet, innovativ texnoloqiyalar, bilik

Key words: communication, foreign language, teaching method, technical university, innovative technologies, knowledge

Ключевые слова: общение, иностранный язык, обучающий метод, технический университет, инновативные технологии, знание

The rapid development of information technology in today's world society is undoubtedly entailed the automation and computerization of the learning process. At present one of the most popular and advanced information technology tool used in the non-native speaking classroom is multimedia. This article tries to consider advantages of using multimedia technologies in the process of teaching and learning foreign languages.

Teachers of foreign languages working at Higher Technical Educational Establishments have to prepare specialists-technologists, engineers with good knowledge of foreign language (English). To do it during a short time is not very easy. To achieve the set task i.e. to teach the students a foreign language within a limited academic time: to speak, understand, extract information of different type from original sources is possible by combining traditional and innovative teaching methods.

Traditional teaching to foreign language in technical university was directed to reading and translating technical texts, including study of peculiar scientific grammar style.

At present the approach of teaching to foreign languages in technical universities is directed towards developing oral skills and acquisitions. Oral practice includes listening or reading, comprehension and reproduction of listened and read materials in dialogue or monologue as well as in written forms.

Innovative technologies of teaching foreign languages in technical universities consist of development of the whole systems of teaching to communication on professional topics.

Today when computer technologies have been involved in all spheres of human activity the necessity in new modified way of teaching foreign

languages has arisen; since foreign language acquisition is one of main factors which influences on a young specialist's future career.

When we say modification of teaching processes we mean application of innovative methods, particularly, use of up-to-date innovative technologies-computer and internet means.

Realization of innovative methods can be achieved by means of Internet technologies.

A large variety of Internet resources allows the students to do different kinds of tasks, from search to investigation.

Apart from it, Internet gives the students the chance to communicate visually with native speakers in the mode of real time, and thus to perceive a live speech on the basis of authentic sounds, mimes and gestures. The other advantage of using Internet in the teaching process is testing students' knowledge in the mode of real time.

The teacher has to motivate students to use modern innovative technologies not only in doing some tasks but also to use these technologies regularly, increasing their qualification.

Modern tendency of teaching foreign languages requires more active use of project devices

developing cognitive needs of students related to their speciality, since at the lessons of foreign languages students enhance their professional knowledge and horizon.

The need of getting new knowledge on speciality becomes one of motivating factors to activate speech since with the help of this knowledge students can obtain valuable information concerning their profession. Practical use of this information in their speech brings satisfaction and positively effects their attitude to learning foreign language.

From the first lessons students are involved in the process of consecutive preparation. Firstly, they get familiar with terms related to their speciality. As teaching foreign languages in technical universities is oriented to professional training so we pay attention to important phenomena analyzed in their subject. For example, in the frames of chemistry subject we can successfully hold role-plays, creative projects or discussions on the following topics: exchanging information with fellow students about periodic table, safety rules in the laboratory, participation in the conference on protection of environment and so on. Dynamic of events and phenomena in the role games provide unpredictable situations and activities and strongly affects participants' emotional sphere, giving students awareness of relation their position in learning process with future professional activity. Role games motivate the students to communicate. Role games are also important for getting feedback-necessary component of self-control and reflection.

There are a lot of methods to motivate students. But the use of innovative multimedia supplements at the lessons at present is one of effective tools of complex influence on all motivating components.

Computer has strongly entered into our life. And today's students take it as ordinary household device. Computer is associated with progress, success. And we can't ignore it in organizing teaching process. Use of computer technologies makes teaching close to real life, helps to increase students' interests to learning foreign languages. Multimedia technologies without doubt give novelty and positive changes to traditional process of teaching to foreign languages. As Zhang (2006:11.1) points out that through Multimedia and network technology we can offer students not only rich, sources of authentic learning materials, but also an attractive and a friendly interface, vivid pictures and pleasant sounds, which to a large extent overcomes the lack of authentic language environment and arouses students' interest in learning English.

Teaching with the help of computer gives possibility to organize each student's individual work. While using computer at the lesson the teacher puts part of his work to the computer making the teaching process more interesting and intensive. Meanwhile, computer doesn't substitute the teacher, but only complements him. Selection of teaching program first of all depends on current program material, students' level and their abilities.

Multimedia programmes make learning more effective because they stimulate several perceptive channels affecting different types of memory: visual, audio, emotional, motor.

They draw students' attention to significant moments of the material and illustrate effective images, schemes, diagrams, graphs which also influences on the quality of foreign language acquisition. On the one side, computer programmes influence on different perceptive organs enhancing visual intension of the material making it more bright and convincing. On the other side, the teaching process becomes more creative helping students to develop cognitive abilities.

The other way of computer use is making presentations by students. Students create their own computer projects. Working on computer meets students' demands and overlap with their interests, stimulating motivation of learning foreign languages.

Today Internet resources allow to:

Supply the deficiency of teaching materials;

Develop abilities of information search;

Evaluate students' knowledge and skills for a short time;

References

1. Митусова О.А. Лингвистический компонент модели современного специалиста //Строительство-2001:Материалы междунар. научно-практической конф. Ростов-на-Дону: РГСУ, 2003. С.114-118.
2. Мужланова Е.С., Кисунько Е.И. Использование компьютерных презентаций на уроках английского языка/ Е.С.Мужланова, - Е.И.Кисунько//ENGLISH.-2006.-№12.
3. Булатова Д.В. Иностранный язык как средство профессиональной подготовки студентов неязыковых вузов // Профессиональное образование.-1996,-№1.-С.78-83.
4. Zhang hongling (The development tendency of the modern foreign language teaching and the computer assisted instruction. Computer-Assisted Foreign Language Education 3.
5. Нелунова Е.Д. К проблеме компьютеризации обучения иностранным языкам. Якутск, 2004

Саида У.Вердиева

Современные методы обучения иностранным языкам в технических вузах

Резюме

В настоящее время технические Вузы готовят специалистов профессионалов не только со знанием своей специальности, но и также с достаточно хорошим знанием иностранного языка. Чтобы подготовить специалиста с хорошим знанием иностранного языка наряду с традиционным обучением необходимы современные методы. Одним из этих современных методов является обучение с использованием мультимедийных средств, таких как компьютер. В практике применения компьютера в учебном процессе особо подчеркивается его обучающая функция, а также, компьютер является инструментом, который организует самостоятельную работу обучаемых и управляет ею, особенно в процессе тренировочной работы с языком и речевым материалом. Сфера применения компьютера в обучении иностранным языкам необычно широка. Компьютер может быть эффективно использован для ознакомления с новым языковым материалом, новыми образцами высказываний, а также с деятельностью общения на иностранном языке. На этапе тренировки и на этапе применения сформированных знаний, навыков, умений компьютер может быть использован в самых разнообразных коммуникативных заданиях и ситуациях с учетом личностных особенностей обучаемых.

Verdiyeva Saida Umbay

**Ali texniki universitetlərdə xarici dilin tədrisində müasir üsullar
Xülasə**

Hal-hazırda Ali texniki məktəblər peşəkar mütəxəssislərini yalnız öz ixtisasına aid biliyiylə hazırlamır, həm də həmçinin xarici dilin kifayət qədər yaxşı biliyiylə. Ənənəvi təlimlə yanaşı xarici dilin yaxşı biliyiylə mütəxəssisi hazırlamaq üçün müasir metodlar lazımdır. Bu müasir metodlardan biri multimedia vasitələrinin istifadəsidir, onlardan biri kompüter. Tədris prosesində kompüterin tətbiqi təcrübəsində onun öyrədən funksiyası ayrıca vurğulanır, həmçinin, kompüter- alətdir, hansı ki, öyrədilənlərin sərbəst işini təşkil edir və onu idarə edir, xüsusilə dil və danışq materialıyla məşq işi prosesində. Xarici dilin tədrisində kompüterin tətbiqi sferası çox genişdir və effektivdir. Yeni dil materialıyla tanış olma üçün istifadə ola bilər, həmçinin xarici dildə ünsiyyətin fəaliyyətində. Məşq mərhələsində və formalaşdırılmış biliklərin tətbiqi mərhələsində kompüter geniş istifadə ola bilər.

Rəyçi: S.Əliyeva
filologiya elmlər namizədi

ŞƏHLA MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
şəhla.@.mail.ru.

İNGİLİS DİLLİ ÖLKƏLƏRİN TOPONOMİKASI VƏ COĞRAFI ADLARIN FORMALAŞMASINDA HƏR BİR ÖLKƏNİN ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU VƏ ƏSAS MEYYARLAR

Açar sözlər: toponim, landşaft, etnonim, fitonim, zoonim, sintaqm, antroponimlər.

Ключевые слова: ландшафт, топоним, этноним, фитоним, зооним, бетафоник.

Key words: place relief, landshaft, etnonim, fitonim, zoonim, sintagm, metaphonical.

Böyük Britaniya coğrafi adlarını nəzərdən keçirdikdə, onların əksəriyyətinin mənalının müasir dil daşıyıcıları tərəfindən anlaşılmadığı məlum olur. Bunun əsas səbəbi bu ərazidəki toponimlərin qədim dövrlərə aid olması və sonrakı əsrlərdə səhv tələffüz nəticəsində səhv yazıya alınması, toponimlərin tərkibində əksəriyyət qədim ingilis söz və şəkilçilərinin olmasıdır. Dilin semantik təhlili zamanı coğrafi adın ümumi semantik mənası məhz onu təşkil edən ayrı-ayrı elementlərin semantik analizi əsasında müəyyənləşdirilir. Bu zaman ingilis toponimik adlarının məxsusi xüsusiyyəti olan coğrafi terminlərin aşkara çıxarılması və toponimlərin digər törəmələrinin müəyyənləşdirilməsi əsas istiqamət təşkil edir. Bəs onda ingilis toponimlərində ən çox rast gəlinən hansı leksemlərdir? Bu suala cavab vermək üçün toponimik adların elə elementlərini seçmək lazımdır ki, onlar dilin müasir leksik tərkibi ilə müəyyən qədər səsleşsin.

İngilis dilli ölkələrin toponimlərinin tərkibində elə elementlər vardır ki, (*məsələn, garden, park, village, farm, River, Valley, falls, haven, pool, wood, hill, pard və s.*), onlar ümumi xarakter daşıyır və həm İngiltərə, həm ABŞ, həm də Avstraliya toponimikasında məhdudiyyətsiz istifadə olunur. Bununla yanaşı elə terminlər vardır ki, onlar yerli xarakter daşıyır və əsasən müəyyən bir ərazidə mikrosistemdə yayılmış olur. İngilis alimi Maver A. bu barədə yazmışdır: "Bəzən oxşar obyektlər müxtəlif leksemlərlə işarələnir. Bəzən isə əksinə eyni bir leksem müxtəlif coğrafi obyektlərin adlandırılmasında istifadə olunur. Ona görə də hansı terminlərin daha geniş yayıldığı və toponimlərin yaranmasında hansı tip leksemlərin aparıcı rol oynadığı təyin edilməlidir". - [1.s.68-69]. Beləliklə, ingilis toponimik adlarının formalaşmasında aşağıdakı vasitələr iştirak edir:

1) *Relyef terminlərin iştirakı ilə yaranan toponimlər*. Relyef terminləri ingilis toponimik adlarının yaradılmasında ən çox istifadə edilən elementlərdir:

knoll – təpəcik

nose – burun

steel – dialekt sözü, dağ silsiləsi

down – meşə örtüyü olmayan yüksəliş

hurst – meşə örtüklü təpə

meadow – tarla, çəmən, torpaq sahəsi

hide – tarixizm, torpaq payı

Burada mənfi relyef terminlərinə rast gəlmək mümkündür ki, onlardan da aşağıdakılar daha geniş yayılıb:

coomb – dərə, çuxur. Ölkənin daha çox cənub hissəsində yayılmışdır, bu da onun coğrafi adlar sisteminə daha sonrakı dövrlərdə daxil olduğuna işarədir. Belə ki, ölkənin cənub hissəsi şərq hissəsindən xeyli sonra məskunlaşmışdır.

gullet – dialektizm, yarğan, qobu

hole – çala, oyuk, çuxur

2) *Landşaft terminlərindən istifadə nəticəsində yaranmış toponimlər*. Landşaft terminlərindən ən geniş yayılanı ovalıq və bataqlıq ərazilərini bildirən vahidlərdir:

heath – xam yer, bataqlıq yer

marsh – alçaq bataqlıq ərazi, çeyillik

mere – bataqlıq, göl, gölməçə, su sahəsi

rond – bataqlıq, qamışlıq

3) *Hidroqrafik terminlərin iştirakı ilə yaranan toponimlər*: Buraya aşağıdakı terminlər aiddir:

bath – hamam, su müalicəxanası

brook – kiçik çay

fleet – kiçik axın körfəz

hatch – bənd, dəhnə

haugh – şotland sözüdür, su ilə gətirilmiş torpaq (çay vadisində) mənasını verir

holme – çaybasar, su basar sahə

4) *yol, tikili və bu növ terminlərdən istifadə ilə yaranan toponimlər*:
bow – tag,

qövs şəkilində tikili. Məs., Bow şəhərinə bu ad Ueo çayı üzərində yerləşən tağlı körpüyə əsasən verilib;

scale – müvəqqəti tikili

street – küçə. Kent, Hereford, Somersetdəki Street adını daşıyan yaşayış məntəqələri, Roma yollarının üstündə tikilib:

thorp – tarixizm, kənd

wall – divar. Məsələn, Nortumburlenddəki Walle şəhəri Roma səddinin yanında yerləşmişdir.

5) *İqtisadi coğrafi terminlər.* Əhalinin kənd təsərrüfatı və sənaye fəaliyyətini əks etdirir:

cote – mal-qara üçün ağıl, toyuq – cücə hini

floor – xırman

rope – kənddir. Bu tarixi termin görüş və ya digər xüsusi işlər üçün nəzərdə tutulur, kəndirlə sərhədlənmiş torpaq sahəsinə aid edilirdi;

Alt - duz. Əvvəllər duz istehsal edən ərazilərdə işlədilmiş, sonra isə digər coğrafi ərazilərdə tətbiq edilməyə başlamışdır;

stock – mal-qara. Heyvandarlıq və südçülük fermasına işarə məqsədi ilə işlədilmiş və geniş yayılmışdır. Bu terminin yaranma tarixi mənbələrdə VI – VII əsrin əvvəlləri kimi göstərilir, belə ki, bu dövrdə kənd təsərrüfatında genişlənmə ilə əlaqədar olaraq əsas yaşayış məskənlərindən asılı olan ucqar ferma yaranırdı;6) Etnonimlərdən təşəkkül tapmış toponimlər. Burada əsasən qəbilə, tayfa, nəsil, etnik qrup, xalq və millət adlarından törənən coğrafi adlar aiddir. Etnonimlər ya həmin xalq tərəfindən əsas qoyulmuş, ya da məskunlaşdırılmış ərazilərin adlandırılmasında iştirak edir. Bəzən ərazi əvvəlcədən məskunlaşdırılmış olur, lakin sonradan ora köçən tayfanın yerli əhalidən fərqlənməsi ərazidə məskunlaşmış etnik qrupun adı ilə adlandırılan yaşayış məntəqələrinin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Bir çox ölkələrin adları məhz etnonimlərdən götürülmüşdür. *Məsələn, İspaniya, Fransa, İsveç, Yaponiya və o cümlədən, İngiltərə.* England toponimi V-VI əsrlərdə əraziyə köçmüş german tayfalarından olan anqların adı ilə bağlıdır və «anqlar torpağı» deməkdir.7) *Antroqonimlər əsasında formalaşmış toponimlər.* Şəxs adı, familiya, təxəllüs, ləqəb və s. yaranan coğrafi adlar bütün dünya ölkələrində mövcuddur. Əsasən ABŞ və Kanadada geniş yayılmışdır. Bu cür toponimlər, əksər hallarda, ya ərazidə yaşamış məşhur şəxsin adı ilə bağlı olur və ya ərazidə tikinti aparmış şəxsin ismindən başlanğıc götürürdülər. Məsələn, Londonun öz mağazalarına görə məşhur olan Bond Street küçəsi XVII əsrdə küçədə aparılan tikinti işlərinə başçılıq etmiş Tomas Bondun adını daşıyır.8) *Fitonimlər, yəni bitki və ağac adlarından meydana gələn toponimlər.* Əsasən ərazinin florasını əks etdirir. Bu qrupa daxil olan məhsuldar elementlər aşağıdakılardır:

broom – nəfəsotu

elm – qarağac

ash – görüş, iştirak

heather – süpürgə kolu

oak – palıd

thorn – çaqqal gavalısı kolu, tikan

Məsələn, Octon toponiminə Britaniyanın bir sıra ərazilərində rast gəlmək mümkündür. O, qədim ingilis dilində «oak» (palıd) və «tun» (ferma, yaşayış məskəni) sözlərinin birləşməsində əmələ gəlmişdir. 9) *Zoonimlər, yəni heyvan və quş adlarından yaranmış toponimlər. Məsələn, Deerton, Eagle, Falcon, Way, Hawkswwhy və s.* 10) *Metaforik əsaslı toponimlər.* Buraya ən çox anatomik və təsərrüfatla bağlı metaforalar daxildir. Aşağıdakılar bu silsiləyə daxil olan ən aktiv elementlərdir:

mouth – ağız → çay mənsəbi

back – arxa → təpə çılığı

chine – onurğa → dağ silsiləsi

comb – daraq → təpə çılığı

gable – fronton, taxtapuş, qatı → sivriüclü zirvə

11) *Rəsmi adlar.* Dilçi alim Smit A.H. *rəsmi adlar haqqında yazır:* "Əlbəttə ki, toponimlərin əksəriyyəti xalq tərəfindən yazılsa da, onlar rəsmi orqanlar tərəfindən yazıya alındıqda müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Lakin bundan əlavə elə yerlər vardır ki, onlara ad məhz rəsmi orqanların əmri ilə verilmişdir. Bu zaman obyekt ya adlandırılmamış olur, ya da ümumiyyətlə mövcud olmamışdır. Bəzən isə mövcud adlar dövlət orqanları tərəfindən dəyişdirilir. Bu zaman hətta köhnə və yeni ad yanaşı ömür sürə bilər." [2.s.112].

Rəsmi adlar son dəyişiklikləri əhatə etdiyi üçün onların mənası semantik cəhətdən daha çox anlaşıqlıdır. Ancaq rəsmi adların da öz maraqlı xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, London ilə Edinburq arasındakı Böyük Şimal Yolu (Great North Road) magistralının rəsmi adı Al [eɪ'wʌn] – dır.

12) *Memorial əsaslı adlar.* Məşhur insanların adlarını əbədiləşdirmək üçün müxtəlif coğrafi obyektlərə verilir. Məsələn, XVII əsrdən başlayaraq Londonda küçə adları kral ailəsinin üzvlərinin şərəfinə adlandırılmağa başladı: Queen Street (1666), King William Street (1829), King Edward Street (1853) və s. On – on beş əsr bundan əvvəl formalaşmaqla ingilis coğrafi adları dilin qədim vəziyyətini təsbit edir, buna görə də müasir səviyyədə coğrafi adın tərkibində fərqləndirilə bilən elementlər bu və ya digər spesifik funksiya daşıyır. Harlow (Görüş yeri), Hemel Hempstead (*xüsusi isim + ev, ferma*), Aycliffe (*palıd meşəsi*) – XI əsrə aiddir. Corby (*xüsusi isim + ferma*) – XII əsr; Crawley (*qarğa təpəsi*) – XIII əsr nümunəsidir." [3.s.41-42].

Ədəbiyyat

1. Mawer A. "Problems of place-name study" London, 1969, page 68-69.
2. Smith A.H. "English place-names Elements" London, 1956, page 112.
3. Никонов В.А. Введение в топонимику. Москва 1965, стр. 41-42.

Sh.Mammadova

Toponomik and linguistic Summary

In considering the geographical names in the United Kingdom , most of them by carriers misunderstanding modern language becomes clear meanings . The main reason for this is that the ancient history of the area and the subsequent centuries the wrong pronunciation of names as a result of recording errors , the majority of the oldest names in the structure of English words and suffixes and so.

Therefore, the semantic meaning of semantic analysis of the geographical name of the individual elements that comprise it are determined based on semantic analysis. This is a special feature English toponimik names and place names to identify the geographic terms, the focus is attribute other ways of becoming.

The article deals with the toponomik of place and direction in the contemporary English and their geographic name in the Kingdom.

Ш.Маммадова

Топонимика и лингвистика Резюме

При рассмотрении географических названий в Соединенном Королевстве, большинство из них перевозчиками понимание современном языке становится ясно значение. Основной причиной этого является то, что древняя история этого района и в последующие века неправильного произношения имен в результате ошибок записи, большинство из старейших имен в структуре английских слов и суффиксов и т.д. Таким образом, семантического анализа географического названия отдельных элементов, составляющих его определяются на основе семантического анализа. Это особенности английского toponimika имена и географические названия, чтобы идентифицировать географические условия , внимание определение другие способы становления. В статье также рассматриваются некоторые отличительные нюансы произношения англоязычных народов Юго Восточных и Африканских стран.

Rəyçi:

Yusif Süleymanov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYGÜN QASIMOVA
AU
aygun@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN AVSTRALIYA VARIANTININ YARANMASI TARİXİ

Açar sözlər: dil, söz, lüğət, dialekt, slenq, tələffüz, qitə, əhali, avstraliya variantı,

Key words: language, word, dictionary, dialect, sleng, pronunciation, continent, population, australian variant

Ключевые слова: язык, слово, словарь, диалект, сленг, произношение, континент, население, австралийский вариант

Avstraliya Avropalılar tərəfindən kəşf edilmiş axırıncı böyük torpaq sahəsidir. XVIII əsrdə Avstraliya qitəsində əhalinin məskunlaşması təsdiq edildikdən sonra ingilis hökuməti bu yeni ərazini mənimsəyərək onu mühacirət yeri kimi istifadə edirdi. Qitəyə ilk köçürülən əhali 1788-ci ildə Yeni Cənubi Uels sahəllərində məskunlaşdırıldı. Beləliklə, ilk dəfə ingilis dili Avstraliyaya XVIII əsrin axırlarında, 1788-ci ildə Yeni Cənubi Uels adlanan ştata ilk əhalinin məskunlaşması ilə gəldi.

XIX əsrin ortalarında, Avstraliyada qızıl yataqları aşkar olunduqdan sonra buraya gələn sakinlərin sayı sürətlə artmağa başladı. Qızılın aşkar edilməsi Avstraliyanın həm ictimai, həm də iqtisadi quruluşunda mühüm dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb oldu. Beləliklə, XIX əsrdə Avstraliyada qızılın tapılması bura olan marağı, miqrasiyanı gücləndirdi. Burada məskunlaşan əhalinin 99,5% ingilis, 0,5% italyan, yunan, çin və s. idi. Avropanın bir çox hissələrindən gəlmiş yeni avstraliyalılar adlanan immiqrantların hesabına əhalinin sayı xeyli artdı. Avropalılar Avstraliya qitəsinə gələndə burada yaşayan əhali naməlum dildə danışırды. Avstraliyada ingilis dili isə əsasən XIX əsrdə formalaşmağa başladı. Yerlilərlə ingilis mənşəli immiqrantların, habelə alman, italyan, skandinav və s. mənşəli adamların qarşılıqlı ünsiyyəti nəticəsində ölkədə danışılan ingilis dilində xeyli alınma sözlər meydana çıxırdı. Bununla da ədəbi dilin milli variantının ilk ünsürləri formalaşmağa başladı. Bu dövrdə Avstraliyada danışılan ingilis dilinin özünəməxsus olan xüsusiyyətləri meydana çıxdı və Britaniya adalarında danışılan ingilis dilindən fərqlənməyə başladı.

Avstraliya tələffüzü haqqında ilk məlumat isə artıq avstraliyalıların ilk nəslinin böyüdüüyü illərə-XIX əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir. Mak Berni adlı kollec direktoru Avstraliyada iki cür tələffüzün olduğunu yazmışdır: yaxşı tələffüz (good speech) və “kokni.” Mak Berni Viktoriya, Tasmaniya, Yeni

Cənubi Uels və Kuinslend ştatlarında avstraliyalıların tələffüzünü çox diqqətlə müşaidə edərək “kokni”yə bir sıra xüsusiyyətlər aid etmişdir. Məsələn, sözün sonunda ‘g’ səsinin buraxılması, ‘a’ hərfinin demək olar ki, bəzi sözlərdə [ai] kimi tələffüz edilməsi, ‘o’ hərfinin [ow] kimi tələffüzü, saitlər arasında ‘r’ səsinin meydana çıxması kimi xüsusiyyətlər. Artıq Avstraliyada bəzi ingilis sözlərinin tələffüzü müəyyən qədər “Standard British English”dən fərqlənirdi. Beləliklə, XIX əsrin sonunda ingilis dilinin Avstraliya variantında onu Britaniya ingiliscəsindən fərqləndirən müəyyən tələffüz fərqləri aydın görünürdü.(2)

XVIII əsrin axırlarında Avstraliyada dil ilə əlaqədar yaranmış mürəkkəb şəraiti səciyyələndirərək tədqiqatçılar dəfələrlə ingilis dilinin avstraliya variantının “Standard English”dən fərqli olduğunu bildirirdilər. (201) Avstraliya variantının “Standard English”dən fərqli olduğunu müəyyən edən amillər içərisində ən mühümü əsas dilin, yəni qitəyə daxil olan dilin müxtəlif tərkibli olmasıdır. Dilin bu müxtəlifliyi ingilis dilinin əsas daşıyıcıları üçün xarakterik olan yerli dialekt və slenqlərin mövcudluğundan asılıdır. Bundan başqa yeni həyat tərzı və ətraf mühitdə ictimai zəruriliyin meydana gəlməsi də ən mühüm amil hesab edilməlidir.

İngilis dilinin Avstraliya variantının fərqli istiqamətdə inkişafını şərtləndirən amillərdən biri ondan ibarətdir ki, burada milli dil daha çox Britaniyadan gətirilmiş ayrı-ayrı dialektlərin əsasında formalaşan bir dil idi. Avstraliyaya sürgün olunanların əksəriyyəti İngiltərənin cənubundan və İrlandiyadan idi. Qitədə məskunlaşan əhali əsasən aşağı təbəqədən ibarət olduğuna görə burada yayılan ingilis dili A. Mitçellin fikrincə fəhlə sinfinin, yəni kasıb, yoxsul və bisavadların dili olmuşdur.(46) Lakin bununla bərabər, qitədə məskunlaşan əhali arasında varlı siniflərin-məmurların, zabitlərin, ziyalıların və s. təbəqənin də nümayəndələri az deyildi. Avstraliyaya gətirilən “Standard English” məhz onlar tərəfindən istifadə olunurdu.

Koloniyalaşmanın ilk illərində ölkədə orta əsr-həbsxana rejimi hökm sürürdü. Avstraliyanın həmin dövrünü ‘jail on a large scale’ – böyük türmə dövrü adlandırmışdılar. Həmin dövrdə ölkənin maddi və mənəvi vəziyyəti çox aşağı idi, milli ədəbiyyat formalaşmamışdı, əhali təbii fəlakətlərə, vəhşi heyvan və ilanlara qarşı ağır mübarizə dövrünü yaşayırdı. Bu amillər xalqın mədəniyyət və dilinə təsir etməyə bilməzdi.

XIX əsrin 30-cu illərində ölkədə danışılan ingilis dilindən demək olar ki, heç bir mənbə yox idi. Yalnız 1812-ci ildə nəşr edilmiş Avstraliya slenqlərinin lüğəti idi. Həmin dövrdə Avstraliya ləhcəsi artıq xeyli slenq və ifadələrlə zənginləşmişdir.

XIX əsrin təhsil görmüş ingilisləri Avstraliya variantını tamamilə “vulqarlaşmış” ingilis dilinə bənzər bir dil hesab edirdilər. Onlar qitədə məskunlaşan əhəlinin danışq və tələffüzünə öz mənfi münasibətlərini

bildirirdilər. Bu baxımından E. C. Ueykfildin münasibəti diqqəti cəlb edir. O, yazırdı ki, “aşağı siniflərdən olan adamlar Avstraliyaya özlərinəməxsus bir dil gətirmişlər və düzgün ingilis dili bu koloniyanın dili deyildir və çətin ki olsun.”(214) Lakin 11 ildən sonra E. C. Ueykfildin fikirləri bir qədər dəyişdi. 1840- ci ildə özünün “Sidneydən Məktublar “adlı əsərində yazdığına görə “türmədən tutmuş qubernatorun iqamətgahınadək hər yerdə slenqlərdən geniş istifadə olunur. Əgər ölkənin qanunverici parlamenti yaranarsa, onda belə leksikon tamamilə münasib və “qanuni” səkil ala bilər.”(52) Beləliklə, -İngilis dilinin Avstraliya variantının meydana çıxmasında slenqlərin əhəmiyyəti böyük olmuşdur. D. Vonun tərtib etdiyi lüğət belə slenq və arqo layını geniş təmsil etmişdir. Lakin bu lüğət əslində AUE –nin həqiqi vəziyyətini əks etmirdi. Bu lüğətdə yerli əhalinin dilindən götürülmüş sözlərə demək olar ki, rast gəlinmirdi və həmçinin Avstraliyada artıq çox geniş şəkildə istifadə edilən bədii avstralizmlər yox idi. Lüğətdə verilən bəzi leksik vahidlər XIX əsrin ortalarına qədər şox tez-tez işlədilsə belə, onlar kolonistlərin gündəlik nitqinə daxil olmadı və arqotik ifadə kimi fəaliyyət göstərməkdə davam edirdi. D. Vonun bu lüğəti Avstraliyada ingilis dilinə həsr edilmiş ilk leksikoqrafik lüğət idi. Həmin lüğətdə öz əksini tapmış avstralizmlərin bir hissəsi sonralar bədii ədəbiyyata da daxil olmağa başladı. Bir çox yazıçılar bu lüğətdə verilən sözlərdən istifadə edərək öz əsərlərində o dövrün vəziyyətini, koloniyaların yaşayışını təsvir edirdilər.

XIX əsrin axırlarınadək slenq və arqoları əks etdirən daha bir neçə lüğət nəşr olunmuşdur. Bir çox lüğətçilərin fikrincə, Avstraliya slenqləri bilavasitə Avstraliya həyat tərzini əks etdirdiyindən onları slenq yox, söz hesab etmək daha doğru olardı.

XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Avstraliyada ədəbi dilin, xüsusilə də onun yazılı formasının təsir dairəsi genişlənməyə və ölkədə dövrü mətbuat nəşr olunmağa başlandı. “Waddy” (a club). “croppy”(consict) kimi sözlər artıq koloniyaların dilindən tədricən aradan çıxaraq ədəbi dilə məxsus sözlərlə əvəz olunmağa başladı.

İngilis dilinin Avstraliya variantının formalaşmasında aborijenlərin də dilinin müəyyən təsiri olmuşdur. Aborijenlərin dilindən alınmış sözlər əsasən flora və fauna ilə əlaqədardır. Yerlilərin bir sıra sözləri miissionerlərin hesabat və jurnalları hesabına dildə normalaşmağa başlamışdır. Bu proses 1836-1840-cı illərdə xeyli qüvvədə olmuşdur.

Qızılın tapılması, bununla əlaqədar iqtisadiyyatın inkişafı ölkənin içərilərinə miqrasiyanı gücləndirmiş, ictimai-iqtisadi əlaqələri möhkəmləndirmiş və bütün bu proseslər ingilis dilinin Avstraliya variantında öz əksini tapmışdır. Ölkədə inkişaf etməkdə olan təhsil, əhalinin savadlı təbəqəsinin yüksəlməsi ədəbi dilin möhkəmlənməsində böyük rol oynamışdır. Lakin bu, artıq müstəmləkəçilər tərəfindən Avstraliyaya gətirilən ədəbi dil deyildi. Bu,

qitədə özünəməxsus mühitdə inkişaf etmiş ədəbi dil idi. Bu ədəbi dilin inkişaf etməsində dialektlərin və müxtəlif leksik vahidlərin böyük rolu olmuşdur. Leksikada baş verən dəyişikliklər iki istiqamətdə gedirdi. Bir tərəfdən sözlərin mənaları və ya sözün özü tamamilə aradan çıxırdı. Məs: woods, fields, brook, stream, inn, village, vale, dale və s. kimi sözlər demək olar ki, tez bir zamanda İngilis dilinin Avstraliya variantında istifadə olunmurdu. Digər tərəfdən isə İngilis dilində az işlənən, ya da qeyri – məlum olan sözlər Avstraliyada xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi və məhsuldar şəkildə istifadəyə daxil olurdu. Məs: bush, scrub, creek, township, Billabong, outbark, gully və həmçinin Avstraliyanın flora və faunasına aid yüzlərlə yeni sözlər dilə daxil olurdu: koala, kangaroo, dingo, malee, goana, kookaburra və s. İngilis dilinin Avstraliya variantında istifadə edilən bəzi leksik vahidlərdən bir çox sözlər yaranmışdı. Yəni bu leksik vahidlər sözdüzəltmə meyarı idi. Məs: “stock” sözündən çoxlu sayda sözlər əmələ gəlmişdir: stock – farm, stockrider, stockman, stockroute və s. Bu sözlərdən “stockroute” Avstraliya variantında qara malın kəsilmək üçün otlaq rayonlardan aparıldığı marşrutu bildirir. Lakin belə şərait İngiltərə üçün yad olduğuna görə və İngiltərənin tamamilə başqa coğrafi və sosial şəraitə malik olmasına görə söz İngiltərədə öz ilkin mənasında işlədilirdi. Avstraliya variantının formalaşmasında bir sıra müxtəlif üsullar, məsələn yeni əşya və ya hadisəni ifadə etmək üçün başqa dillərdən söz almaq və ya həmin fikri ifadə edən mürəkkəb söz düzəltmək kimi üsullardan istifadə edilirdi. O dövrdə yaranmış leksik vahidlər əsasən kənd təsərrüfatı, coğrafi hadisə və obyektlərin adları ilə əlaqədardır. Bu sahələrdə istifadə olunan sözlərin əksəriyyəti Britaniya ingiliscəsində mövcud deyil, ya da çox nadir hallarda istifadə edilir. Məs: cracker, dee, pug, soak və s.

İngilis dilinin Avstraliya variantının inkişafının digər bir mənbəsi Amerika ingiliscəsindən alınmalar olmuşdur. Onları əsasən 2 qrupa bölmək olar:

1) 1850 – ci ilədək alınma sözlər

2) Qızıl tapıldıqdan sonrakı dövrə aid alınma sözlər.

İngilis dilinin Amerika variantından alınmış birinci qrup sözlər, əsasən, əhalinin seyrək yaşadığı məskənlərin quruluşuna aiddir. Məs: block, location, section və s. İkinci qrup qeyd etdiyimiz kimi qızıl tapıldıqdan sonrakı dövrə aid sözlərdir. Məs: “bushranger, landshark” və s. Bu qrupa daxil olan sözlərin əksəriyyəti mədən sənayesinə aiddir.

Avstraliya ingiliscəsinin inkişafında əlamətdar hadisələrdən biri kimi 1898 – ci ildə nəşr olunmuş İngilis dilinin Avstraliya variantının leksikoqrafiyasını əks etdirən E.Morrisin və D.Leykanın lüğətləri olmuşdur. Öz zənginliyi ilə bu leksikoqrafik materiallar ingilis dilinin Avstraliya variantının inkişafında böyük rol oynamışdır.

Beləliklə, ingilis dilinin Avstraliya variantının inkişafında aşağıdakı cəhətləri aydın görmək olar:-İngilis dilinin Britaniya variantı ilə XVIII əsrin sonunda Avstraliyaya gətirilən ingilis dili arasında fərqli xüsusiyyətlərin yaranması Avstraliyanın özünəməxsus etnoqrafik və ictimai şəraiti ilə, məskunlaşma dövrünün tarixi xüsusiyyətləri ilə sıx bağlı olmuşdur.-İlkin dövrdə Avstraliya variantının meydana çıxmasında linqvistik amillərlə sıx qarşılıqlı əlaqədə olmuş təbii amillərin böyük rolu olmuşdur.-Avstraliya variantının formalaşmasında Böyük Britaniyadan gətirilmiş dialektlər, aborigenlərin dillərinin təsiri, həmçinin qeyr-ingilis immiqrantların dilləri böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Ədəbiyyat:

Ramson W. *Australian English*. Canberra: 1966.

Michel A, and Delbridge A. *The Pronunciation of English in Australia*. Sydney: 1965.

Turner G. *The English Language in Australia and New Zealand*. London: 1966.

Morris E.E. *Australian English. A Dictionary of Australian Words, Phrases and Usages*. London: 1898.

Lake D. *A Dictionary of Australian Words*. Springfield: 1898.

Bernard M. *A History of Australia*. Sydney: 1962

A.Qasimova

The history of Australian English Summary

English language firstly arrived in Australia at the end of XVIII when the first english colonists settled in this continent. English language in Australia mainly started to develop in XIX century and differed from the English language spoken in British islands in specific features. Local dialects, slangs played an important role in the development of Australian variant of the English language. Settlers of Australia used many dialects and slangs in their speech. As the English language spoken in this continent was considered to be the language of poor and illiterate people, it considerably differed from "Standard English". Aboriginal language, as well as borrowings from American English had a definite influence on the development of Australian English. Many factors such as geographical, social, economical, etc. had a great influence on the formation of australian words in Australian English. The necessity of calling things and events that had not existed before in the initial stage of colonization in Australia led to

the emergence of a lot of new lexemes. Words in the lexicon of Australian English are mainly related to the names of cities, flora and fauna, agriculture, and the geographic environment of the country. The history study of Australian English shows that the main distinguishing aspect of this variant is in the field of lexicography.

А.Гасимова

**История происхождения австралийского варианта
английского языка
Резюме**

Впервые английский язык в Австралию пришел в конце восемнадцатого века с поселением первых английских колонистов. В основном английский язык в Австралии начал формироваться в девятнадцатом веке и отличался своей особенностью от английского языка Британских островов. Сленги и местные диалекты имели важное значение в формировании австралийского варианта английского языка. Население нижнего уровня, которое поселилось в Австралии, использовало в своей речи много диалектов и жаргонов. В соответствии с этим, английский язык, распространенный на континенте, считался языком бедных и неграмотных и резко отличался от стандартного английского языка. Язык аборигенов, слова, заимствованные из американского английского языка имели определенный эффект в формировании австралийского варианта. Географические, социальные, экономические и другие факторы играли важную роль в появлении австралийских слов. Необходимость наименований предметов и событий, ранее не существовавших в первом периоде колониализма в Австралии, привело к появлению множества новых лексем. Слова, составляющие лексику австралийского варианта английского языка, связаны с названиями городов, флоры и фауны, сельского хозяйства, а также географической среды. Историческое исследование австралийского английского показывает, что его основное различие проявляется в области лексики.

Rəyçi:

Mehdi Rəhimov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XATİRƏ HÜSEYNOVA

AU

xatira@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ TOPONİMLƏR VƏ ONLARIN İNGİLİS BƏDİİ ƏSƏRLƏRİNDƏ İŞLƏNMƏSİ

Açar sözlər: toponim, onomastika, mürəkkəb adlar, morfoloji, semantik, Anqlosaks

Key Words: toponym, onomastics, compound names, morphological, semantic, Anglo-Saxon

Ключевые слова: топоним, ономастика, сложные имена, морфологический, семантический, Англосакс

Hər bir xalqın tarixi, dili, təfəkkürü, məşğuliyyəti haqqında dəyərli məlumat verən toponimlər onomastik vahidlər sırasında öz zənginliyi ilə seçilir. Bir elm sahəsi kimi toponimika coğrafi obyektləri, onların yaranma yollarını, meydana gəlmə səbəblərini, mənşyini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Toponimik materiallar xalqın tarixi, dini, dili ilə bağlı problemlərin həllində tutarlı dəlil, inandırıcı fakt rolunu oynadığı üçün toponimlərin 3 funksiyasını qeyd etmək olar:

- 1) İdeoloji funksiya daşıyır.
- 2) Maarifləndirmək xarakteri daşıyır.
- 3) Toponimlər digər elmlərlə sıx əlaqədardır.

İngilis dili uzun illər german tayfalarının - anqlosaksların, yutların, keltlərin, skandinaviyalıların, normandların təsirinə məruz qalmışdır. Bunun üçün də İngilis toponimləri müasir formada hansısa mənada germanları xatırladır. Bunlar hidronim və oronimlərdə daha çox öz əksini tapmışdır. Kelt mənşəli toponimlər Şotlandiyada, İrlandiyada; Skandinaviya mənşəli adlar isə Yorkshire və Lancashire-də tez-tez təsadüf olunur.

İngilis coğrafi adların yaranmasına tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif dillərin təsiri olub:

1. **Kelt elementləri.** Bu Böyük Britaniya ərazisində *britlərin* və *anqlosaksların* məskunlaşması ilə əlaqədardır.

Məsələn:

--**Wal-** elementi keltlərin məskunlaşdığı ərazilərdə olan coğrafi adlarda rast gəlinir. (məsələn: *Walton, Walcott, Walden, Walbrook*)

- **Pen** – kelt komponenti “yamac” mənasını ifadə edir və *Pencoyd, Penketh* kimi coğrafi adlarda öz əksini tapır.

- **Tre-** kelt mənşəli toponimdir və “kənd” mənasını verir. Bu toponim Karnoulda (*Tredrustan*, *Tregavethan*), Derbşir və Lankaşirdə (*Trelleck*, *Trehill*) təsadüf olunur.

- **Lan** – “kilsə” mənasını verir və *Landulf*, *Lanreath* kimi coğrafi adlarda rast gəlinir.

2. Latın elementləri. Roma dövründə latın elementləri ilə yaranan coğrafi adlar aşağıdakılardır:

London-Londonium

Manchester-Mamucian

Lincoln-Lindum coloma

3. Skandinaviya elementləri

- **By** – elementi Skandinaviyalıların güclü təsiri olduğu yerlərdə rast gəlinir.

Məs: *Derby*, *Wilby*, *Moorby*, *Blackforby*. Burada *-by* – “kənd” mənasını ifadə edir.

- **Thorp-** “torpaq” mənasını ifadə edir və *Simonstrop*, *Ringstthrop* kimi coğrafi adlarda rast gəlinir

- **Toft-** elementi “malikanə” deməkdir. *Longtoft*, *Fishtoft*, *Moortoft* kimi adlarda rast gəlinir.

- **Holm** – “ada, adacıq” mənasını ifadə edir. Məsələn : *Bromholm*, *Oxenholme*

4. Fransız elementləri

- **Mont-** fransız mənşəli komponent “dağ” mənasını ifadə edir. Məs: *Eamont*, *Grostmont*

- **Ville** – (malikanə) əsasən *Coalville*, *Bronville* coğrafi adlarda rast gəlinir.

Quruluşuna görə İngilis toponimləri aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1. Sadə toponimlər. Məs: *Stock*, *Road*, *Lee*

2. Mürəkkəb toponimlər. Məs: *London*, *Manchester*, *Bristol*, *Roadshy*, *Scaldwell*

3. Tərkibi toponimlər. Məs: *Little Saxham*, *Stock-on- Trent*, *Stratford –on Avon*

Məna cəhətdən mürəkkəb coğrafi adlar arasında məskunlaşma yerini, onun xarakter və formasını, tipik əlamətlərini ifadə edən toponimlər var:

-**gham-** “ev, qəsəbə” mənasını ifadə edir. Məs: “*Bermingham*, *Rockingham*.”

- **ton-** “ev, qəsəbə” mənasını ifadə edir. Məs: *Burmingham*, *Haughton*, *Boston*, *Bathampto*

Bəzən hər 2 element *-gham-* və *-ton-* eyni coğrafi adda rast gəlinir. Məs: *Northghamton*

-ber – bury- elementi daha çox ölkənin qərb şəhərlərinin adlarında təsadüf olunur. “ Möhkəmlənmə” mənasını ifadə edir. Məs: *Limber, Middlesbury*

-stock- elementi “yeni kənd” mənasını ifadə edir. Məs : *Woodstock*

-chester- “düşərgə” mənasını ifadə edir. Məs: *Manchester, Chester, Colchester*

-clough – “dərə, vadi” mənasını ifadə edir. Məs: *Cowclough*

-was- “nəm, rütubətli” deməkdir. Məs: *Alrewas*

Anqlosaks mənşəli **-cot-** elementi “ saray” mənasını ifadə edir. Məs: *Woodcot, Willcot*. Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən komponentlər Great və Little öz yerini Magna (böyük) və Parva

(kiçik) sözlərinə verir. Məs: *Ashby Magna , Ashby Parva*

Mürəkkəb adlarda bir sıra tipik terminlər var ki, bunlar müəyyən mənalar ifadə edir.

Məs: bridge (körpü), town (şəhər), field (sahə, tarla), wood (meşə), market (bazar), house (ev), water (su), dyke (bənd, arx), hill (təpə) və s. Məs: *Cambridge, Stockbridge, Sheffield, Woodstock*.

Yeni toponimlər *Newton, Newport, Newcastle* Şotlandiya, İrlandiya və Uelsdə rast gəlinir. Semantik xüsusiyyətlərinə görə toponimlər aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1) İngilis toponimləri **relief** terminləri ilə işlənir. – **ness** – “burun” deməkdir.

2) **Landşaft** terminləri. Bura əsasən çökəklik, bataqlıq adları daxildir. Məs: Messtorf – bataqlıq

3) Müəyyən **torpaq** sahəsini bildirmək üçün terminlər. Məs: medaw – çəmən, sand – torpaq.

4) **Geobotanik** termin. Məs: oak – palıd.

5) **Hidroqrafik** terminlər. Məs: brook – kiçik bulaq.

Toponimlər yazılı ədəbiyyatda xalqın başqa xalqlarla ictimai, siyasi, tarixi, mədəni, iqtisadi və sair əlaqələri təsvir və tərənnüm edir. Bədii ədəbiyyatda emosional əhval – ruhiyyə yaradan coğrafi adlar İngilis ədəbiyyatında zəngin üslubi keyfiyyətlərə malikdir. Bu da əsərin ideyasının qüvvətlənməsinə və üslubi cəhətdən zəngin olmasına xidmət göstərir. İngilis əsərlərində toponim yer haqqında məlumat vermək üçün istifadə olunur. Məsələn:

-“*Somebody had left an evening paper, and he turned it over with his foot, nothing the headline about the five hundred soldiers who refused to embark in **Glasgow** at King George’s Dock for Singapore*” (J.Lindsay “Betrayed Spring”)

-“*They’re the enemy I’ve felt ever since I landed at **Liverpool**, ambushed in all the shadows, in every cranny of greed*” (J.Lindsay “Betrayed Spring”)

Bəzən toponimlər frazeoloji birləşmələrin tərkibində əsərlərdə rast gəlinir.

Məsələn: “*This very morning I said to him: You’re grinning like my granny at a hot puff-cake, anyone’d think you enjoyed yourself. And he only **grinned** the wider. **Like a Cheshire cat** chewing growl. And now he won’t grin no more...*” (L.Lindsay “Betrayed Spring”)

Burada **Grin like a Cheshire cat** – Boş və mənasız yerə gülmək – mənasını verir.

“*It’s no good smiling at me **like a Cheshire cat**. Mr. Lubin...*”

(B.Show “Back to Methuselah”)

Məsələn: “*And that’s a fine thing to do... though it’s not exactly what we understand by **coming Yorkshire over us** in London.*” (Ch.Dickens “Nicolas Nickleby”)

Burada – **come Yorkshire over smb** – kimisə aldatmaq mənasını ifadə edir.

Bu cür frazeoloji birləşmələr adi halda da rast gəlinir. Məsələn :

Smithfield bargain – razılaşdırılmış evlilik

Tyburn blossom – cavan, gənc oğru.

Bristol compliment – Hədiyyə verənin özünə lazım olmayan hədiyyə.

Kentish fire – haylı – küylü ifadə, kəskin etirazlar

Cheshire cat – mənasız, boş yerə gülən adam.

Hull cheese – tünd pivə.

To go to Bungay – rədd olub getmək.

Smithfield match – xüsusi məqsədlərlə razılaşdırılmış nikah.

Toponimlər sifət birləşmələrində də geniş yayılmışdır.

Məsələn : *As poor as the Bishop of Chester* – Həddindən artıq varlı.

As true as Ripon steel – etibarlı.

As plane as Dunstable road – açıq sözü üzə deyən.

As big as Dorchester buft – həddindən artıq kök.

Toponimlər qafiyədə də işlənə bilər. Məsələn: *As true as Coventry blue* – etibarlı.

Harley Street – tibb dünyası, Londonda məşhur həkimlərin yaşadığı yer.

Scarborough warning – qısa müddətə edilmiş xəbərdarlıq.

Come Yorkshire over smbd. – Kimisə aldatmaq.

Toponimlər bədii əsərlərdə həmcins üzvlər kimi də işlənə bilər. Məs: “*Kensington, Hammersmith, Cheswick, Kew Bridge, Bretford*, were all

passed: and yet they went on as steadily as if they had only just begun their journey.” (Ch.Dickens “The Adventures of Oliver Twist”) Qeyd etmək lazımdır ki, toponimlər ingilis şerlərində də tez – tez rast gəlinir:

Upon the white Rock England, a Female Shadow, as deadly damps

Of the Mines of **Cornwall** and **Derbyshire**, lays upon his bosom heavy,
Moved by the wind in columns of thick cloud, returning, folding round.
(William Blake) İngilis ədəbiyyatında toponimlər təyin kimi də işlənə bilər.
“*She came from an out of the way country district on the Pennine slopes, and kept lots of old **Lancashire** ways of thought and speech, which Dick had never heard before but which somehow went warmly to his blossom.*”
(L.Lindsay “Bitrayed Sppring”)

İngilis ədəbiyyatında yazıcının öz təxəyyülünə əsaslanan süni toponimlər də işlənir. Məsələn: *Great Scoldings, Sleepy Hollow, Weary Road, Great Gloom, Great Mountain.*

“...*There happened an extraordinary accident which had like to have put a period to the fate of that monarchy, at least as it's now instituted, **Lindalino**, the second city in the kingdom, was the first his Majesty visited in his progress...*”

(J.Swift “Gulliver’s Travels”) Sonda qeyd etmək olar ki, dilçiliyin bir sahəsi olan toponimka tədqiqat obyektı olaraq dilçilər arasında böyük marağa səbəb olub. Belə ki, coğrafi adlar vasitəsi ilə müxtəlif millət və xalqların tarixini və dilini tədqiq etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Mauer A. *Problems of place-names study*. Cambridge press, 1929
2. Reany P.H.. *The origin of English Place names*. Cambridge Press. (1960)
3. Cameron K. *English Place names*. London. Batsford (1996)
3. Ekwall E. *The Place names of Lancashire*. Manchester. University Press.(1922)
4. Ekwall E. *The Concise Oxford Dictionary of English Place names*.- Oxford: Clarendon Press, 1974
5. Никонов В.А. *Введение в топонимику*. М. Наука. 1965
6. Леонович О.А. *Введение в англоязычную ономастику*. М. Книжный дом «Университет» (КДУ) . 2012.

X.Huseynova

English toponyms and their usage in English fiction

Summary

The article “English place names and their usage in English literature” deals with the place – names (toponyms) and their usage forms in English literature. The article touched upon the problems such as the classification of place names according to the morphological and lexical forms; the functions of place names and their usage in English literature. In literary works toponyms portray cultural, historical, economic relations between different peoples and give emotional coloring to the work. Different languages have greatly influenced the origin of English toponyms at various times in history. As a result of the research, we come to the conclusion that there are Celt, Scandinavian, French and Latin elements in English toponymy. The article presents passages chosen from English literary works representing stylistic possibilities of geographic names.

X.Гусейнова

Английские топонимы и их использование в Английской литературе

Резюме

В статье «Английские географические названия и их использование в английской литературе» рассматриваются названия мест (топонимы) и формы их использования в английской литературе. В статье затрагиваются такие проблемы, как классификация географических названий в соответствии с морфологическими и лексическими формами, функции географических названий и их использование в английской литературе. В литературных произведениях топонимы изображают культурные, исторические, экономические отношения между разными народами и придают эмоциональную окраску работе. Различные языки сильно повлияли на происхождение английских топонимов на различных этапах истории. В результате исследования мы пришли к выводу, что в английской топонимии имеются элементы Кельтского, Скандинавского, Французского и Латинского языков. В статье представлены отрывки, выбранные из английских литературных произведений, представляющих стилистические возможности географических названий.

Rəyçi:

Sevda Kazımova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

PƏRVANƏ MÖVSÜMOVA
AU
parvana@mail.ru

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE ENGLISH LANGUAGE IN DIFFERENT PARTS OF THE ENGLISH-SPEAKING WORLD

Key words: language, dialect, communication, varieties of English, regional variants, speech patterns, pronunciation, grammar, vocabulary.

Açar sözlər: dil, dialekt, rabitə, ingilis dili növləri, əyalət variantları, nitq nümunələri, tələffüz, qrammatika, lüğət.

Ключевые слова: язык, диалект, связь, разновидности английского, региональные варианты, модели речи, произношение, грамматика, лексика.

English is the national language of England proper, the USA, Australia and some provinces of Canada. It was also at different times imposed on the inhabitants of the former and present British colonies and protectorates as well as other Britain- and US-dominated territories, where the population has always stuck to its own mother tongue. It is natural that the English language is not used with uniformity in the British Isles and in Australia, in the USA and -in New Zealand, in Canada and in India, etc. The English language also has some peculiarities in Wales, Scotland, in other parts of the British Isles and America. Is the nature of these varieties the same?

Modern linguistics distinguishes territorial variants of a national language and local dialects. Variants of a language are regional varieties of a standard literary language characterized by some minor peculiarities in the sound system, vocabulary and by their own literary norms. Dialects are varieties of a language used as a means of oral communication in small localities, they are set off (more or less sharply) from other varieties by some distinctive features of pronunciation, grammar and vocabulary. It is not difficult to establish that the varieties spoken in small areas are local dialects. The status of the other varieties is more difficult to establish.

It is over half a century already that the nature of the two main variants of the English language, British and American (Br and AE) has been discussed. Some American linguists, H. L. Mencken for one, spoke of two separate languages with a steady flood of linguistic influence first (up to about 1914) from Britain to America, and since then from America to the British Isles. They even proclaim that the American influence on British English is so powerful that there will come a time when the American

standard will be established in Britain. Other linguists regard the language of the USA as a dialect of English.

Still more questionable is the position of Australian English (AuE) and Canadian English (CnE).

The differences between the English language as spoken in Britain, the USA, Australia and Canada are immediately noticeable in the field of phonetics. However, these distinctions are confined to the articulator-acoustics characteristics of some phonemes, to some differences in the use of others and to the differences in the rhythm and intonation of speech. The few phonemes characteristic of American pronunciation and alien to British literary norms can as a rule be observed in British dialects. The variations in vocabulary, to be considered below, are not very numerous. Most of them are divergences in the semantic structure of words and in their usage.

The dissimilarities in grammar like AE gotten, proven for BE got, proved are scarce. For the most part these dissimilarities consist in the preference of this or that grammatical category or form to some others. For example, the preference of Past Indefinite to Present Perfect, the formation of the Future Tense with will as the only auxiliary verb for all persons, and some others. Recent investigations have also shown that the Present Continuous form in the meaning of Future is used twice as frequently in BE as in the American, Canadian and Australian variants; infinitive constructions are used more rarely in AE than in BE and AuE and passive constructions are, on the contrary, more frequent in America than in Britain and in Australia.

Lexical Differences of Territorial Variants

Speaking about the lexical distinctions between the territorial variants, of the English language it is necessary to point out that from the point of view of their modern currency in different parts of the English-speaking world all lexical units may be divided into general English, those common to all the variants and locally-marked, those specific to present-day usage in one of the variants and not found in the others (i.e. Britishisms, Americanisms, Australianisms, Canadianisms, -etc.).

When speaking about the territorial differences of the English language philologists and lexicographers usually note the fact that different variants of English use different words for the same objects. Thus in describing the lexical differences between the British and American variants they provide long lists of word pairs

The main lexical differences between the variants are caused by the lack of equivalent lexical units in one of them, divergences in the semantic structures of polysemantic words and peculiarities of usage of some words on different territories. The most marked difference between dialects and

regional variants in the field of phonetics lies in the fact that dialects possess phonemic distinctions, while regional variants are characterized by phonetic distinctions. In matters of vocabulary and grammar the difference is in the greater number and greater diversity of local peculiarities in the dialects as compared with the regional variants.

The Relationship Between the English National Language and British Local Dialects

The local dialects in Britain are sharply declining in importance at the present time; they are being obliterated by the literary language. This process is two-fold. On the one hand, lexical units of the literary language enter local dialects, ousting some of their words and expressions. On the other hand, dialectal words penetrate into the national literary language. Many frequent words of common use are dialectal in origin, such as *girl*, *one*, *raid*, *glamour*, etc. Some words from dialects are used as technical terms or professionalisms in the literary language, e.g. the Scotch *cuddy*--'ass' is used in the meaning of *jack-screw* and *lug*--'ear' in the meaning of *handle*.

Dialect peculiarities (phonetic, grammatical, but mainly lexical) modify in varying degrees the language spoken in different parts of Britain. These speech-forms are called regional variants of the national language and they are gradually replacing the old local dialects. It should be noted that the word *dialect* is used in two meanings nowadays: to denote the old dialects which are now dying away, and to denote the regional variants, i.e. a literary standard with some features from local dialects.

The so-called local dialects in the British Isles and in the USA are used only by the rural population and only for the purposes of oral communication. In both variants local distinctions are more marked in pronunciation, less conspicuous in vocabulary and insignificant in grammar. The English language in the United States is characterized by relative uniformity throughout the country. One can travel three thousand miles without encountering any but the slightest dialect differences. Nevertheless, regional variations in speech undoubtedly exist and they have been observed and recorded by a number of investigators.

The following three major belts of dialects have so far been identified, each with its own characteristic features: Northern Midland and Southern, Midland being in turn divided into North Midland and South Midland. In modern times dialect divergence cannot increase. On the contrary, in the United States, as elsewhere, the national language is tending to wipe out the dialect distinctions and to become still more uniform.

Comparison of the dialect differences in the British Isles and in the USA reveals that not only are they less numerous and far less marked in the USA, but that the very nature of the local distinctions is different. What is

usually known as American dialects is closer in nature to regional variants of the literary language. The problem of discriminating between literary and dialect speech patterns in the USA is much more complicated than in Britain. Many American linguists point out that American English differs from British English in having no one locality whose speech patterns have come to be recognized as the model for the rest of the country.

The British local dialects can be traced back to Old English dialects. Numerous and distinct, they are characterized by phonemic and structural peculiarities. The local dialects are being gradually replaced by regional variants of the literary language, i. e. by a literary standard with a proportion of local dialect features.

Local variations in the USA are relatively small. What is called by tradition American dialects is closer in nature to regional variants of the national literary language.

Ədəbiyyat

1. Wells, J. C. (1982). Accents of English 2: The British Isles.
2. Moore, B 2008, Speaking our language: the story of Australian English, Oxford University Press, Melbourne, p. 69.
3. Wells 2006. Accents of English. P.595/
4. Concise Oxford companion to the English language, pp. 96-102. 2005.
5. Crystal, David (2003). The Cambridge encyclopedia of the English language (2nd ed.). Cambridge University Press.

P.Mövsumova

İngilis dilli dünyanın müxtəlif hissələrində ingilis dilinin müxtəlif xüsusiyyətləri

Xülasə

Dünyanın müxtəlif dilləri arasında ingilis dili ən çox istifadə edilən şifahi və yazılı dildir. Bu gün ingilis dili beynəlxalq dil kimi nüfuzlu yer tutur. Dünyanın beş qitəsində bütün xalqlar tərəfindən ən çox istifadə olunan ünsiyyət vasitəsidir. Dil məzmunu, fərqliliyi və dialektləri arasındakı bölgü xəttləri hələ də tam aydın deyil. Məqalədə qeyd edildiyi kimi, ingilis dilinin hal-hazırdakı tədqiqində ən əsas məsələ müxtəlif variantların necə dərk edilməsi və istinad edilməli olmasıdır. Dil kimi istinad dialektdən istifadəyə nisbətən daha böyük mahiyyət daşıyır. Danışiq formasında linqvistik

cəhətdən bir-birinə bənzəsələr də (kifayət qədər qarşılıqlı anlaşılan olsa da), müxtəlif dövlətlərlə əlaqəli olduğundan müxtəlif dil kimi qəbul edirlər.

Р.Мовсумова

**Общие характеристики английского языка в разных частях
англоязычного мира**

Резюме

Среди разных языков мира английский язык является наиболее широко используемым как в разговорной так и письменной речи. Сегодня английский язык обладает престижным статусом международного языка. Он является самым популярным средством общения среди всех народов на пяти континентах мира. Однако, разделительные черты между содержанием, различиями и диалектами языка не достаточно ясны. Как отмечается в этой статье, одним из вопросов, лежащих в основе изучения английского языка, является то, как воспринимаются различные варианты английского и какие ссылочные материалы используются. Отношение к чему-то как к языку, а не к диалекту, обозначает повышение статуса. Несмотря на их лингвистическое сходство в устной форме (настолько, что они взаимно понятны), варианты языка рассматриваются как разные языки, поскольку они связаны с разными национальными государствами.

Rəyçi:

Mehdi Rəhimov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

АФЕТ МУСАЕВА

БСУ

afetmusayeva2013@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОЙ ЛЕКСИКИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Acar sözlər: leksika, xarici dil, lingvistika

Ключевые слова: лексика, иностранный язык, лингвистика

Key words: lexis, foreign language, linguistics

Дети имеют репутацию учащихся, которые с большой легкостью изучают любые новые языки. Почти все без исключения дети, изучают свой родной язык с легкостью, и к шести годам они доводят его до уровня когда они могут бегло общаться, что является предметом зависти не-носителями языка. Родители, которые приводят своих детей в школу где изучают второй язык и погружают их в новую среду, например, часто испытывают своего рода чудо. Через 6 месяцев, их ребенок начинает хорошо себя чувствовать в новых условиях, и имеет такой лингвистический уровень, до которого родители не могут прийти, сколько бы они не стремились, даже если они изучали язык в течении определенного периода времени и довольно серьезно. Таких примеров можно привести огромное множество, и это говорит о естественных способностях детей к приобретению языковых навыков, можно предположить, что лучше всего окунуть ребенка в среду языка который он должен изучить, а затем со стороны наблюдать чтобы чудо произошло. К сожалению, такой подход невозможно применить ко всем детям. Поэтому учеными создано множество и лингвистических и психологических теорий, чтобы помочь детским усилиям в приобретении второго языка и обеспечить понимание характеристики молодых учащихся.

Успешные учителя, учитывающие различия учеников на разных уровнях развития и индивидуальных особенностей.

Прежде чем начать разговор на данную тему, зададим вопросы, которые могли бы интересовать многих учителей:

- Что нужно знать о студентах которых я обучаю?

Класс может стать лучшим местом приобретения языка для учащегося. Учитель, поняв эту среду, и рассматривая различия учеников, понимания принципы развития ребенка и особенности детей

на разных этапах развития поможет подготовить учителя для создания учебной программы и различных упражнений, которые помогают детям изучать неродной язык намного эффективнее. Дети приобретают языки быстрее и, видимо, с гораздо меньшими усилиями, чем их родители, когда помещены в среду второго языка. Дети, погружаются в условия, где они окружены языком, который становится значимым и интересным из-за контекста и из-за различных способов, которыми учителя преподносят студентам его. Учителя дают время, чтобы вначале просто отличать изучаемый язык от других, затем они начинают слышать и понимать, затем они постепенно готовятся к использованию пассивного запаса слов и выражений, накопленных в процессе слушания и чтения. Взрослые люди, с другой стороны, обычно заняты обучением лексике и грамматических правил, и они считают, что должны вначале выучить учебный материал и только затем, попытаться применить изученный материал на практике. По выражению Стивена Крашена, лингвиста, который синтезировал множество современных исследований приобретения второго языка делает вывод что, дети овладевают языком, в то время как взрослые пытаются учить его.(1, 47) Крашен популяризовал идею понятного ввода, количество или уровня языка, учащимся предлагается такое количество языка, которым он может полностью овладеть и понять, плюс еще немного: $y + 1$. В соответствии с вводной гипотезой Крашена, наиболее важным фактором в размере языка, приобретенного учащимися, является количество приемлемого ввода, которому учащийся подвергается. Вводная гипотеза обеспечивает главный подход для исключительного использования изучаемого языка для всех целей в классе. Тем не менее, просто решив использовать изучаемый язык не достаточно. Он должен быть использован таким образом, чтобы сообщение было понято всеми учениками, даже если не каждое слово сообщения знакомо. Это достигается за счет использования жестов, примеров, иллюстраций, навыков и простой речи, как будет описано далее. Когда учителя жалуются, что студенты не понимают их, когда они используют изучаемый язык, вполне может быть, потому, что они используют данный язык на уровне, который является слишком сложным и выходит за рамки данных способностей ребенка, чтобы понять, на самом деле $y + 10$ или, возможно, $y + 50$. Учащиеся, которым представлен язык слишком сложным для их понимания и выходящим далеко за пределы их нынешнего уровня также могут сделать вывод, что они не могут хорошо усваивать язык и изучаемый язык является просто слишком трудным для их понимания. Важной частью планирования времени учителя для занятий, основанной на принципах

приобретения второго языка должна быть посвящена стратегии для создания изучаемого языка понятного учениками. Педагоги при вводе новых слов должны обращать внимание на важность навыков прослушивания и потенциальная помощь, которую учителя дают ученикам при расширении возможностей прослушивания для всех, особенно, на начальном уровне изучения языка. Продолжительный период прослушивания дает учащимся возможность собрать значения и связывать их с языком. Они могут уделить полное внимание к пониманию сообщения, которые доводятся, без давления, чтобы имитировать или реагировать немедленно.

Характеристики учащихся младших классов.

Использование очень простой речи в классе, направленной на поощрение приобретения второго языка, является очень важным моментом для начала разговора на изучаемом языке. Учитель окружает учеников средой, в которой они получают сообщения на изучаемом языке, и очень важно создать такую среду где ученикам интересно общаться интересно, и соответствующая информация на таком доступном языке, который они способны понять. Учитель использует естественный язык, а не надуманный язык, предназначенный для включения тех грамматических правил, которые он недавно изучал. Он отличается от языка, используемого со сверстниками. Часть создания понятного ввода для приобретающего язык, заключается в использовании стратегий понятного языка, известны под разными терминами, такими как "motherese", "caretaker", "teacherese" или "foreignertalk." Некоторая характеристика такой речи, и это вполне естественно, может наблюдаться, когда дедушка беседует с внуком, или когда опытный преподаватель вводит новый язык. Вот некоторые особенности этого вида речи:

1. несколько медленнее речи (с нормальной скоростью речи для этого возраста, но на нижнем диапазоне).
2. отличающееся произношение (не искаженное произношение, но на самом деле, изменяет звуки языка). Например, большинство говорящих на американском диалекте английского языка произносят "ТТ" в слове, как "ДД". Если говорящих попросить, произнести слово четче, они часто меняют свое произношение звука в "ТТ", искажая тем самым язык чтобы попытаться произнести это "точно". Такие искажения не значительны для учащихся.
3. Более короткие, менее сложные предложения.
4. Больше перефразировки и повторение.
5. Частые проверки педагогом смысла слушаемого, чтобы убедиться, что он или она понимает.

6. Использование жестов и визуального подкрепления.
7. Более широкое использование конкретных символов и смысла.
8. Подмости. Учитель окружает ученика языком, позволяя студенту стать участником диалога.

В начале освоения языка, учитель фактически обеспечивает обе словесные части разговора. Позже, учитель может украсить одно - два слова в ответах учеников, затем можно довести до полных высказываний в естественной разговорной манере, в то же время моделируя расширенный дискурс и обеспечивающий значительный опыт прослушивания. Через некоторое время ученики будут способны взять на себя ответственность на увеличение разнообразия разговора. Условия, необходимые для приобретения второго языка в классе Согласно Крашен и его коллегам (1, 68), а также других исследователей, овладение языком происходит наиболее эффективно, когда ввод значителен и интересен для ученика, и когда он понятен ($y + 1$). Эти идеи резко контрастируют с некоторыми практиками, которые были распространены в преподавании языка несколько лет назад, и к сожалению, присутствуют в некоторых школах до сегодняшних дней. Теория приобретения языка предполагает, что язык, на котором говорят учащиеся должен быть как можно более естественным, что например, прошедшее время, которое проходят в классе как новую тему, не должно преподноситься таким образом, чтобы студенты не в состоянии были бы проанализировать прошедшее время сами. Ключевым фактором в этом случае должно быть то, как легко дети понимают это время. В общем, грамматические детали не имеют не имеют никакого значения, а важно обращать внимание как на усвояемость так и контекст, окружающий устное сообщение и словарный запас, с которым сообщение передается, особенно на ранних стадиях приобретения языка. Осмысленность и интерес, который проявляют ученики являются наиболее существенными факторами для дальнейшего изучения языка.

Майкл Лонг (1983) и другие предполагают, что освоение языка происходит лучше в обстановке, в которой учащиеся понимают значение слова и фразы через взаимодействие, и таким образом ученик может влиять на передаваемые сообщения. Конечно, чем больше языковые знания слушателя, тем более эффективно взаимодействие может влиять на сообщение. Это означает что, учителя, в начале должны обращать внимание на обеспечение студентов возможностью передачи сообщений, такие как, "я не понимаю" "Не могли бы вы, пожалуйста, повторить, что ?," "вы имели в виду. , , ? "," Не могли бы вы, пожалуйста, говорить медленнее ?," "и так далее. Меррил Суэйн (1985) приняла идею Крашена и пошла ещё дальше с предложением,

что студенты овладевают языком наиболее осмысленно, когда у них есть возможность понятного "выхода", или "толкающий выход." То есть, они должны иметь обстановку в которой оцениваются и формируются их попытки общения, чтобы сделать их приемлемыми и понятными, коммуникативными путями больше чем грамматической коррекцией. Когда учащиеся «вытолкнуты», чтобы выразить себя на новом языке, они начинают прислушиваться к грамматике языка, а не только к лексике. Выход также позволяет учащимся проверить гипотезы о целевой грамматике языка (2, 123). Монтаж данных свидетельствует о том, что прямая коррекция ошибок имеет небольшое или вообще никакого влияния на точность сообщений (Дулай, Берт, и Крашен, 1982). Коррекция, которая влияет на значение сообщения, однако, имеет гораздо большую вероятность изменения к лучшему. Частые коррекции грамматических ошибок и прерывания педагогом речи ученика приводят к тому, что последние переключают внимание от сообщения к исправлению грамматических ошибок и в конце концов подавляют их готовность говорить. Основные понятия при изучении второго языка и осведомленности о том, как происходит изучение иностранных языков является частью важного понятия для любого учителя языка. Ниже мы приведем характеристики молодых учащихся:

- Освоение второго языка происходит при приобретении предсказуемых этапов.
- Степень приобретения коррелируется с имеющимся временем для обучения.
- Дети приобретают язык лучше всего в среде где ниже уровень переживания
- Культура тесно связана с языком и является важным компонентом обучения.
- Дети овладевают языком через фокус на смысл, а не фокусируя внимание на грамматику.
- Дети вкладывают много чувства в процессе освоения языков.
- Значение в L2 установлено, в школьной обстановке, через тематические, комплексные подходы, включающие содержание в общеобразовательной программе.
- Значение устанавливается через визуальные сигналы.
- Дети овладевают языком через упражнения с многочисленными прослушиваниями и угадыванием смысла.
- Соответствующий, смысл контекста необходим для эффективного овладения языком.
- Учитель может использовать различные методы, чтобы сделать язык понятный детям (понятным вход).

• Дети приобретают язык через задачи, соответствующие их уровню развития: а) Более манипуляции необходимо для младших школьников. б) анализ языка начинается позже (философский слой / поздний подростковый возраст). в) Старшие ученики часто пользуются упражнениями с переводами.

• Скорость и степень приобретения L2 влияет отличающиеся стили обучения студентов.

• Личностно-ориентированная инструкция облегчает приобретение второго языка.

Это краткое изложение нашего нынешнего понимания эффективной педагогики иностранных языков для школьников и студентов.

Литература:

1. Stephen Krashen / Principles and Practice in Second Language acquisition/ ,1982/ Vintage books, London p. 47, 68
2. Larsen-Freeman, D., & Long, M. H. (1991). An introduction to second language acquisition Research. London: Longman. p.123
3. Бутко Г.В. Языковые игры на уроках английского языка в 4 классе // ИЯШ. – 1987. – №4. – С.1-21.
4. Гудкова Л.М. Игры на уроках английского языка в младших классах // ИЯШ. – 1988. – №4. – С.105.
5. Дворник М.В. Игра и игровая ситуация на начальной и средней ступени обучения // ИЯШ – 1990. – №6. – С.103.
6. Лобачева Н.П. Игры и сказки // ИЯШ – 2007. – №1. – С.78.
7. www.lvc.vidaho.edu
8. www.oswego.edu

A.Musayeva

Peculiarities of teaching english language in elementary school

Summary

In this article, the author tries to consider aspects, problems and questions that arise when teaching a foreign language in an elementary school. The theory of language acquisition suggests that the language spoken by students should be as natural as possible.

The author assumes that the mastering of the language occurs better in an environment in which students understand the meaning of the word and phrase through interaction, and so the student can influence the messages

transmitted. Of course, the more the language knowledge of the listener, the more effectively the interaction can influence the message.

The author pays special attention to the fact that the teacher can use various methods to make the language understandable for children. The article also pays special attention to correction, which affects the meaning of the message.

Frequent correction of grammatical errors and interruption of the pupil's speech by the teacher gives result in the latter switching attention from the speech to correcting grammatical errors and finally suppressing their readiness to speak.

A.Musayeva

Ibtidai məktəbdə ingilis dilinin tədrisində leksik xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalədə müəllif xarici dilləri örgənən zaman yaranan sualları və problemlərə cavabxtarır. O cümlədən müəllif ibtidai və orta siniflərdə xarici dilinin tədrisi zamanı ortaya çıxan fərqlərə xüsusi fikir ayırır.

Müasir alimlər elə fikrə gəlibər ki, ikinci dil tədrisi zamanı nə gədər tədris mühiti təbii şəraitə yaxın olsa, bir o gədər uşaqlar dili effektiv və sürətli örgənə bilərlər. O cümlədən müəllim tədris zamanı ilk mərhələlərdə müxtəlif metodlardan geniş istifadə etməyi təklif edir.

Məqalədə, həmçinin düzəlişlərin təsir mənasını, xüsusi diqqət yetirir. Müəllim şagirdin qrammatik səhvləri tez-tez düzəliş, korrektə etməklə şagirdi danışmağa hazır olmadıqlarını göstərir və nəticədə uşaqlar danışmağa başlaya bilmirlər.

Rəyçi:

Günay Babayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

СЕВИНДЖ КАРАЕВА
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности
sevinc@mail.ru

СФЕРЫ УПОТРЕБЛЕНИЯ ЛЕКСИКИ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА

Açar sözlər: leksika, istifadəsahəsi, ümumişlək sözlər, ümumtanınmış, məhdud, dialekt, social mühit, leksik özək.

Ключевые слова: лексика, сфера употребления, общенародные слова, общеизвестные, ограниченные, диалектный, социальная среда, лексическое ядро

Key words: lexis, usage sphere, common words, common, limited, dialect, social environment, lexical core

Лексика современного русского языка с точки зрения сферы своего употребления распадается на две большие группы. Одну образуют общенародные слова - общеизвестные и употребляемые всеми говорящими на русском языке, другую - слова, ограниченные в своем бытовании определенным говорящим коллективом, определенной диалектной или социальной средой.

Общенародная лексика представляет собой то лексическое ядро, без которого немислим язык, невозможно общение, ее составляют слова, являющиеся выражением наиболее необходимых, жизненно важных понятий.

Общенародная лексика - костяк общенационального литературного словаря, необходимейший лексический материал для выражения мысли на русском языке, тот фонд, на базе которого в первую очередь происходит дальнейшее совершенствование и обогащение лексики. Подавляющее большинство входящих в нее слов устойчиво в своем употреблении и употребительно во всех стилях речи.

Слова ограниченного употребления (не являющиеся общенародным достоянием) характеризуют лишь какой-либо определенный говорящий коллектив, который предстает как территориально или социально определенная группа людей. Это - диалектизмы, профессионализмы и арготизмы.

Дифференцируя общенародный и социально или территориально ограниченные пласты словаря, следует учитывать те изменения, которые постоянно в них происходят. Некоторые группы слов, бывшие ранее диалектизмами, профессионализмами или арготизмами, являются

в настоящее время уже общенародными словами. Это можно сказать о словах *ченуха*, *вобла*, *учесть*, *скостить*, *наверное*, *ерунда* и др., из которых первые два первоначально были диалектизмами, вторая пара вначале характеризовала лишь речь счетных работников, а два последних пришли в общенародный словарь из арго: картежного (*наверное из идти на верную*) и бурсацкого (*ерунда* от лат. *герундий*).

И напротив, отдельные общенародные слова могут, выходя из общего употребления или приобретая особое значение, становиться словами ограниченного употребления. К таким, например, словам можно отнести диалектизмы *зобать* (есть), *брезг* (рассвет), профессионализмы *шапка* (в значении «заголовок, служащий общим заглавием нескольких статей»), *щека* (в значении «боковая, обычно плоская часть чего-либо»: *щека револьвера*), арготизмы *подбросить* (в значении «подвести»), *кол* (для обозначения неудовлетворительной оценки), *баранка* (в значении «руль»), *заморозить* (в значении «сделать анестезирующий укол»).

Подвижность границ между лексикой общенародной и лексикой с ограниченной сферой использования свидетельствует о непрерывном развитии и изменении русского словаря.

Под диалектной лексикой подразумеваются такие слова, которые не входят в общенародную лексическую систему, а принадлежат одному или нескольким диалектам русского общенационального языка. Диалектная лексика является лексикой внелитературной, лексикой устной разговорно-бытовой речи какой-либо части русского народа, объединенной территориальной общностью.

Диалектизмы, будучи употребленными в художественной литературе, осознаются как чуждые литературному языку и употребляются обычно в стилистических художественно-выразительных целях.

Слова диалектного характера принято называть диалектизмами, употребляются и другие термины: «провинциализмы», «областные слова» и т. д. Лучше всего пользоваться наиболее распространенным термином — «диалектизмы», но с уточнением — «лексические». Такое уточнение необходимо в силу того, что диалектизмы могут быть и иного характера, именно фонетические («Аринка, глянь-ка, па *бочкою* сидит»; «Ишь ты, куда *фатает!*» (вместо литературного *хватает*), — строго сказал близко стоявший солдат». — Л. Толстой. Война и мир) и грамматические («Спину погреешь, а *брюха* замерзла. Вот *чуда*», «Да червь капусту *гложет*, а сам прежде *пропадает*», «Я бы его *изловимши*, да в землю бы закопала» и т. д. — Л. Толстой. Война и мир).

В связи с нормативностью литературного языка, в связи с необходимостью сохранять его чистоту и правильность особую важность приобретает вопрос, в какой степени и в каких стилях правомерно ис-

пользование диалектных слов в системе современной литературной лексики. Ясно, что укрепление диалектных слов в общенародной лексике возможно в настоящее время лишь в двух случаях: 1) если в обиход всего народа входит тот или иной предмет, который был известен вначале в одной какой-либо области; 2) если лексический диалектизм является хорошим экспрессивно-выразительным синонимом общелитературного слова.

Употребление лексических диалектизмов в художественной и публицистической литературе возможно и вне этих условий, в качестве стилистических средств, характерологических фактов, позволяющих давать речевую характеристику героя, стилизовать речь и т. д. Использование лексических диалектизмов вне определенных художественно-выразительных задач, а также во всех остальных стилях литературного языка является нарушением норм современной русской литературной речи.

Профессионализмы - это слова, являющиеся принадлежностью речи определенного говорящего коллектива, объединенного какой-либо производственной деятельностью, специальностью или профессией (медицинских работников, работников полиграфии, юристов, моряков и т. д.). Профессионализмы обозначают специальные понятия, орудия или продукты труда, трудовые процессы производства. Поэтому их называют иногда специальными словами или специальными терминами.

Как и диалектизмы, профессионализмы составляют такой пласт слов в лексике общенационального языка, сфера употребления которых ограничена. Однако они серьезно отличаются от диалектизмов: 1) сфера их употребления ограничена не территориально, а социально, 2) они входят в состав лексики литературного языка.

Среди профессионализмов наблюдаются и узкоспециальные слова, например *глинка* — высший сорт глины (каолин), употребляемый в ситцепечатании (технический термин), и слова более широкого употребления, например *корттик* — нож, холодное оружие в виде кинжала у командного состава морского и воздушного флота.

В ряде случаев сфера употребления тех или иных профессионализмов расширяется настолько, что они превращаются в общенародные слова. Это объясняется или широким распространением специального предмета и понятия, или метафорическим употреблением их для обозначения ранее не называемых ими предметов и явлений действительности. Например, слова *комбайн*, *глобус*, *экран* стали достоянием общенародного словаря после того, как в нашем сельском хозяйстве прочно вошла в жизнь уборка при помощи комбайна, глобус стал необходимой принадлежностью при обучении географии, а кино

стало одним из наиболее популярных видов искусства. В силу метафорического употребления стали из профессионализмов общенародными, например, слова: *аврал* (ср.: «Был объявлен аврал») - первоначально морская команда «Все наверх!»; *брожение* (ср.: *брожение умов*) - первоначально биологический термин; *сфера* (в *высших сферах*) - первоначально математический термин; *мякотелый* — первоначально специальное слово садоводов, термин для определения спелости плодов; *темп* (ср.: *темпы роста*)-первоначально музыкальный термин.

Под арготизмами следует понимать социально ограниченные в своем употреблении слова, которые являются эмоционально-экспрессивным выражением того, что стилистически нейтрально обозначается общенародными словами. Арготизмы отличаются от профессионализмов следующими чертами: 1) они всегда представляют собой слова, являющиеся не основными, а параллельными обозначениями какого-либо явления действительности. Это значит, что рядом с ними всегда существуют синонимы общенародного употребления; 2) всем без исключения арготизмам (в отличие от профессионализмов, являющихся нейтральными словами) присуща яркая экспрессивно-стилистическая окраска; 3) в силу яркой экспрессивно-стилистической окраски арготизмы имеют обычно более широкое распространение и легко переходят из того или иного арго в просторечие, т. е. в общенародную разговорно-бытовую речь, не связанную строгими литературными нормами.

Поскольку по экспрессивно-стилистическим свойствам арготизмы аналогичны вульгаризмам, с их употреблением следует бороться, так же как и с употреблением вульгаризмов

Литература

1. Б р а г и н а А. А. Русское слово в языках мира. М., Просвещение, 1978.
2. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова.— *Вопр. языкознания*, 1953, №5.
3. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Лингвострановедческая теория слова. М., Русский язык, 1980.

S.Qarayeva

**Müasir rus dili leksikasının istifadə sahələri
Xülasə**

Müasir rus dilinin leksikası istifadə nöqtəyi nəzərdən iki böyük qrupa bölünür. Müəllif bu iki qrupu vurğulayır. Birinci ümumxalq sözlərdirki, buraya ümumişlək və bütün rus dilində danışanların istifadə etdiyi sözlər daxildir.

İkincisi-müəyyən kollektivdə danışılan məhdudlaşmış sözlərdir. Ümumişlək sözlər leksik özəkdir, bunsuz dil və ünsiyyət mümkünsüzdür. Məhdud istifadə olunan sözlər –dialekt sözlər, peşəkar sözlər və arqotizmlərdir. Bu söz qruplarında daimi dəyişikliklər olur. Əvvəldialekt, peşəkar və arqotizm olan bəzi sözlər hal-hazırda ümumişlək sözlərdir.

Ümumişlək sözlərin və istifadə sahələri məhdud olan leksikanın arasında sərhədlərin hərəkətliyi rus lüğətinin daimi inkişafını və dəyişikliyinə sübut edir.

S.Qarayeva

**Using spheres of modern Russian language lexicology
Summary**

According to usage the lexicology of modern Russian language is divided into 2 great groups. The author indicates 2 groups. The first one is called common words that here includes common words and words that are used by Russian speaking people.

The second one is called limited words that are used by certain collective.

Common words are lexical core and without it language and communication is impossible. Limited used words are: dialect words, professional words and argotisms. These word groups are constantly changing. The words commonly used as dialect words, professional words and argotisms are now common words.

Movement of borders between common words and limited used words proves the improvement and variability of Russian dictionary.

Rəyçi: **Bəyim-xanım Əliyeva**
filologiya elmləri namizədi, dosent

GÜLNUR ƏHMƏDOVA

Hərbi Akademiyası, Xarici Dil və Tərəfdaşlıq Mərkəzinin

İntensiv Dil Kursu Bölməsinin

e-mail: ahmadova778@gmail.com

DƏRSİN TEXNOLOGİYASINA QOYULAN MÜASİR TƏLƏBLƏR

Açar sözlər: müasir, dərs, müəllim, dinləyici, prinsip, texnologiya, fəal

Key words: modern, lesson, facilitator, learner, principle, technology, active

Ключевые слова: современный, урок, преподаватель, студент, принцип, технология, активный

Məlumdur ki, ideoloji baxışların, ictimai münasibətlərin dəyişdiyi indiki şəraitdə yeni yaşayış formalarına adaptasiya olunmağa, həmçinin sosial həyatın əsas prinsiplərini öyrənməyə, yeni siyasi reallıqların və inkişaf istiqamətlərinin ictimai şüurda, praktikada möhkəmləndirilməsinə nail olmaq üçün təhsil geniş imkanlara malikdir. Milli-mənəvi və sosial-mədəni dəyərlərə yiyələnmiş insan, hazırda təhsilin rolunu, onun həlledici mahiyyətini aşağıdakı kimi görür və əsas kimi qəbul edir:

- təhsil ictimai formasiyanın müstəqil forması, idarəetmə mexanizmi, təşkilati struktur və fəaliyyət sistemi olub, bütün sosial sferalarla əlaqəli elə bir infrastrukturudur ki, o bir tərəfdən ictimai mühitin bütövlüyünü saxlayır, digər tərəfdən onun inkişafını təmin edir;
- təhsil tarixi-mədəni təcrübəni, insanların həyat tərzini və yaşam qaydalarını, onların ümumi həyatının norma və dəyərlərini zaman-zaman qoruyub saxlayır;
- təhsil cəmiyyətin, bütövlükdə bəşəriyyətin ictimai-siyasi və tarixi-mədəni dəyərlərini formalaşdırma və inkişafetdirmə vasitəsidir;
- təhsil zaman və məkan daxilində insan şəxsiyyətinin və mədəniyyətinin formalaşmasında, onun tərbiyəsində, bacarıqlarının dərinləşməsində həlledici rol oynamış və oynamaqdadır.
- təhsil həm sistemdir, həm prosesdir, həm nəticədir və həm də dəyərdir [1].

XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində cəmiyyətdə dominant rol oynayan ənənəvi təhsil sistemində təhsilalanlara bir obyekt kimi yanaşılıb, təhsildə avtoritar idarəetmə üsullarına üstünlük verilmişdir. Azərbaycanda müstəqillik qazandıqdan sonra demokratik, müstəqil ölkənin əsas prinsiplərinə uyğun yeni, müasir tələblərə cavab verən təhsil sisteminin qurulmasına başlandı. Ənənəvi təhsil sistemi artıq dövrünü başa vurmuş, təkamül yolu ilə, yeni keyfiyyət dəyişiklikləri aparılmaqla tədricən dəyi-

şərk, öz yerini yeni sosial, şəxsiyyətyönlü təhsil sisteminə verməyə başladı.

Tədris prosesində yeni texnologiyaların tətbiqi, pedaqoji prosesin idarə edilməsində yeni yanaşmalardan istifadə, keyfiyyətli sinif-dərs sisteminin qurulmasına geniş imkanlar açır. Sinif-dərs sisteminin keyfiyyət təminatında ənənəvi dərslərdən fərqli olaraq, müasir dərsin təşkili həlledici rol oynayır. Bu halda sinif mühitində son dərəcə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir, öyrədənə öyrənən arasında, dinləyicilərin öz aralarında müasir tələblərə cavab verən qarşılıqlı əlaqələr qurulur. Müasir təlim metodlarından biri olan interaktiv təlim üsullarından və İKT-dən geniş istifadəyə yeni imkanlar yaranır [2].

Müasir dərsin paradigmaları

Təhsilalanlara subyekt kimi yanaşma. Öyrənənə təkrar olunmayan fərd, daxilən azad, müstəqil və yaradıcı fəaliyyət göstərmək qabiliyyəti olan, şüurlu, inkişaf edən bir şəxsiyyət kimi yanaşılır. Bu zaman:

- təhsilalanların maraqları nəzərə alınır;
- dərstdə fərdiləşdirilmiş, diferensiallaşdırılmış, problemli təlim texnologiyalarına və İKT-yə üstünlük verilir;
- dərstdə psixoloji və sosial- pedaqoji xidmətlər inkişaf etdirilir;
- seçmə fənlər üzrə dərslərin təşkili genişləndirilir.

Dioloji yanaşma. Təhsilalanlar arasında ən humanist ünsiyyət üsulu olan dioloji münasibətlərə (subyekt-subyekt münasibətlərinə) üstünlük verilməsi nəticəsində:

- dərstdə problemli, dialoqlu, refleksiv təlim texnologiyalarına, kollektiv (qruplarla) fəaliyyətə üstünlük verilir;
- kommunikativ fəaliyyətlər (dinləmə və eşitmə), açıqlıq, səmimilik, tolerantlıq, həmsöhbətinə hörmət etmək bacarığı inkişaf edir;
- sağlamlığı qoruyan mühit yaranır;
- tələb olunan çoxlu sayda informasiya mənimsənilir.

Ekzistensiallıq (insan təbiətinin bütövlüyünün nəzərə alınması). Dərsin insan təbiətinin bütövlüyünün nəzərə alınmaqla qurulması (yalnız intellektual imkanların deyil, həmçinin obrazlı düşünmə, intuisiya, yaradıcı təxəyyül, emosiyalar, hislər və s. psixoloji halların nəzərə alınması) nəticəsində:

- insan təbiətinin bütövlüyü təmin olunur;
- öyrənənlər mənəvi və ruhi cəhətdən inkişaf edir;
- öyrənənlərin səhhətinə müsbət təsir göstərilir;
- dərstdə informasiyaların yadda saxlanması deyil, başa düşülməsi dominant xarakter alır.

İnteqrativlik. Dərslərdə fənlərin tədrisinə kompleks yanaşmaqla tədris-təlim prosesinin bütövlüyünün təmin edilməsi nəticəsində:

- öyrənənlərin bütöv halda dünyanı dərk etməsi təmin olunur;
- öyrənənlərin sağlamlığının qorunmasına müsbət təsir göstərilir;
- dərstdə rəqabət mühitinin formalaşması təmin edilir.

İnkişafetdirici xarakterin təmin edilməsi. Bu halda tədris prosesinə öyrədənin (pedaqoqun) münasibəti dəyişir. Bilikvermə, bacarıq və vərdişlərin aşılmasından başqa, dərstdə fərdi və sosial əhəmiyyətli keyfiyyətlərin (təfəkkür, nitq, emosional hissi davranış, kommunikativ, fiziki, yaradıcı) inkişaf etdirilməsi nəticəsində:

- dərstdə şəxsiyyətyönlümlü və problemli texnologiyalar üstünlük təşkil edir;
- dərsin praktik, həyati və mənəvi-praqmatik yönümlülüyü (öyrənən həm inkişaf edir, həm də cəmiyyət üçün faydalı insana çevrilir) güclənir [3].

Pedaqoji kadrların müasir tələblərə cavab verən səviyyədə formalaşdırılması. Öyrədənlərin konseptual-metodoloji hazırlığının, texnoloji hazırlığının (yüksək elm tutumlu pedaqoji, informasiya və idarəetmə texnologiyalarına yiyələnmə), metodiki hazırlığının həyata keçirilməsi nəticəsində:

- pedaqoji fəaliyyətdə yaradıcılıq üstünlük təşkil edir;
- pedaqoji fəaliyyətdə bacarıqlı müəllimlərə tələbat artır;
- başqasının iş təcrübəsinin kor-koranə tətbiq olunmasına imkan verilmir.

Tədris-təlim prosesinin fundamentallığı. Dərstdə tədris fənləri və sinifdən xaric tədbirlərin məzmunca və mənəvi zənginliyi (klassik və ən yeni elmi nailiyyətlərə əsaslanmaq, tədris fənləri və tərbiyəvi işlərin fəlsəfə, pedaqogika, psixologiya və mənəviyyat fənləri ilə əlaqələndirilməsi) nəticəsində:

- dərstdə rəqabət genişlənir;
 - dərstdə motivasiya yüksəlir;
 - müasir dünyagörüşün, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin inkişafı təmin olunur.
- Beləliklə, müasir dərsin, ənənəvi dərstdən fərqli olaraq əsas paradigmalarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:
- öyrənənlərin təlim prosesinin mərkəzinə gətirilməsi;
 - tədris prosesinin qurulmasında öyrənən şəxsiyyətin bütövlüyünün nəzərə alınması (ekzistensiallıq);

- * inkişafetdiricilik;
- inteqrativlik;
- fundamentallıq.

İnteraktiv təlim metodlarından istifadə etməklə müasir fəal dərsin mərhələlərini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq daha məqsədə uyğun hesab edilir:

- 5.1. Motivasiya (problem situasiyanın yaradılması, fərziyyələrin irəli sürülməsi, tədqiqat sualları).
- 5.2. Tədqiqat işi (qruplarla iş).
- 5.3. Məlumat mübadiləsi (öyrənənlərin cavabları, qrupların cavablarının bir-birinə təqdimatı).
- 5.4. Məlumatın müzakirəsi və onun təşkili (hər alınan cavabdan sonra).
- 5.5. Ümumiləşdirmə və nəticələrin formalaşdırılması.
- 5.6. Qiymətləndirmə.
- 5.7. Yaradıcı tətbiqetmə (ev tapşırığının verilməsi) [4].

Vaxtın (45 dəqiqənin) mərhələlər arasında faydalı bölünməsi öyrədən tərəfindən həyata keçirilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, fəal dərslərin əhəmiyyəti təkcə onun məzmunu ilə deyil, həm də forması ilə şərtlənir. Fəal dərslər həm də düşünməyi öyrətdiyinə görə də faydalıdır. Araşdırmalar göstərir ki, dərslər o zaman fayda verir ki, öyrənəndə canlı maraq, kəskin reaksiya doğursun, onları diskusiyaya girməyə, məzmunla bağlı materiallara uyğun hərəkətə sövq etsin. Bu cür dərslər təkcə canlı və maraqlı keçməklə qalmır, o həm də öyrənənlərə bütün ömrləri boyu onlar üçün faydalı olan sərbəst düşüncə vərdişləri aşılayır və onların inkişafını təmin edir.

Müasir dərslərin planlaşdırılmasından sonra, dərslə qədər, dərslər prosesi və dərslərdən sonrakı mərhələlərin geniş təhlili aparılmalı, dərslərin məzmununa keçmədən əvvəl, mövzunun əhəmiyyəti, eləcə də onun öyrənənlər qarşısında qoyduğu məqsəd və vəzifələrə dair suallar formalaşdırılmalıdır. Sualların əksəriyyəti və tipləri elə seçilməlidir ki, öyrənənlərdə bilik (informasiyanı eşitdiyi formada təkrar etmək bacarığı), anlama (mövzuya dair hər hansı bir fikri öz sözləri ilə və ya hər hansı başqa bir yolla yenidən söyləmək bacarığı), tətbiq etmə (yeni öyrəndiyi üsuldən istifadə etməklə, yeni bir tapşırığı həll etmək bacarığı), analiz (mürəkkəb bir ideyanın səbəblərini, nəticələrini və digər tərkib hissələrini tapmaq bacarığı), sintez (bir neçə ideyanın bir yeni ideya ilə birləşdirilməsi, köhnə ideyanın yeni variantını tapmaq bacarığı) və qiymətləndirmə (konkret ideyanın, yaxud hər hansı bir prosesin izahı üçün tam uyğun gəldiyini qiymətləndirmək bacarığı) kimi bacarıq və qabiliyyətlərin formalaşması təmin olunsun və dərslərin düşünmə mərhələsində öyrənənlər özləri üçün müəyyən nəticələr çıxara bilsinlər.

Tədris prosesində müasir dərslərin paradigmalarının həyata keçirilməsində üç əsas prinsip -*humanistləşmə*, *humanitarlaşma* və *informatlaşma*-nın tətbiqi həmişə nəzərdə tutulmalıdır [5].

Humanistləşmə prinsipi. Müasir ekzistensial fəlsəfi baxışlarda öyrənənlərə (bütövlükdə insanlara) subyekt kimi yanaşma, onun unikal, fəal, daxilən azad və mənəviyyətli bir şəxsiyyət kimi tanınması əsas faktor kimi qəbul olunur. Öyrənənlərin unikallığı dedikdə hər bir fərdin təkrarolunmamazlığı, bənzərsizliyi başa düşülür. Unikallıq texnokratizmin

(öyrənənə obyekt kimi yanaşma) əksi olub, təhsilalanlara, təhsilverənlərə obyekt münasibəti göstərməklə bir araya sığmır. Bunlar, fərdi xüsusiyyətləri və qabiliyyətləri müxtəlif olan öyrənənlər üçün variativ tədris proqramlarının hazırlanması və tətbiqi yolu ilə tədris prosesini fərdiləşdirməyi və differensiyalaşdırmağı tələb edir. Şəxsiyyətin fəallığı dedikdə təşəbbüskar, fəaliyyətsevən, öz hərəkətlərində və davranışında müstəqil olan öyrənən anlaşılır. Daxili azadlıq dedikdə isə öyrənənin seçim hüququ nəzərdə tutulur. Hər bir öyrənənin təhsil alacağı elm ocağını, fənn proqramını, müəllimi seçməsinə, təlim prosesində sərbəstliyinə, problemin həll olunması variantını seçmə hüququna malik olması, həmişə diqqət mərkəzinə gətirilməli və buna hörmətlə yanaşılmalıdır.

Mənəviyyatlılıq öyrənənə hörmət, məhəbbət, qarşılıqlı anlaşma, inkişafa və yaradıcılığa meyletmə kimi dəyərlərə əsaslanan həyat təzi ilə bağlıdır. Deməli, müasir dərsin humanistləşməsi nəticəsində zor, güc tətbiqetmə pedaqogikası və psixologiyasından uzaqlaşmağı tələb edir. Bu prinsip həmçinin tədris prosesində, dərstdə dialoji münasibətlərin qurulması ilə reallaşdırılır. Dialoji fəaliyyət forması (frontal sorğu, cütlüklərlə işin təşkili və s.) subyekt-subyekt münasibətlərinin qurulmasıdır. Dialoqlar zamanı qarşılıqlı hörmət, bir-birini tamamlamaqla qarşılıqlı anlaşma, bir-birinin biliklərini zənginləşdirmək, birgə yaradıcılıq və s. insani münasibətlər inkişaf edir. Dialoq, eyni zamanda çox aspektli – şaquli, üfiqi, intellektual, emosional ünsiyyət formasıdır [6].

Humanitarlaşma prinsipi. Bu prinsip tədris prosesinin, dərsin mahiyyətə dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Fəlsəfi və didaktik səviyyədə dərş prosesinin humanitarlaşdırılması hər hansı fənnə aid tədris materialında ümumbəşəri dəyərlərin və öyrənənə (şəxsiyyətə) aid mənəvi keyfiyyətlərin onun özünə yönəldilməsi mahiyyətinin olmasını tələb edir. Humanitarlaşma, əslində humanistləşmənin vasitəsi olub, təbii- texniki mədəniyyətin humanitarlaşmasının təmin olunmasında istifadə edilir. Humanitarlaşma, eyni zamanda humanitar problematikaya, humanitar mədəniyyətə dönüşdür. Bu təkcə humanitar fənlərin öyrədilməsi deyil, həm də ümumelmi və ümumtexniki fənlərin məzmununda olan humanitar dəyərlərin istifadəsi hesabına tədris prosesinin, təbii-texniki və sosial-humanitar hissələri arasında müvafiqliyin dərstdə saxlanması üçün prosesin yenidən qurulmasıdır. Bu halda öyrənənin idrak fəaliyyətinin xarakteri dəyişir, tədris materialının məzmununun yalnız yadda saxlanılmasına deyil, həm də onun mahiyyətinin qavranılmasına yönəlir. Humanitarlaşma, dərşin əsas məqsədini müəyyən edən, onun məqsədinə gətirilən öyrənənin inkişaf etdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Ənənəvi dərstdə tədris fənləri həm məqsəd, həm də məqsədə nailolma vasitəsidir. Bu isə öyrənəni idrak fəaliyyətindən uzaqlaşdırır, onun inkişafını ləngidir, faktları, hadisələri, qanun və qanunauyğunluqları dərk etmədən

əzbərləməyə sövq etdirir. Öyrədənin fəaliyyətinin səmərəliliyi təkcə öyrənənin qazandığı bilik və bacarıqların səviyyəsi ilə deyil, həmçinin onların şəxsi keyfiyyətlərinin inkişaf səviyyəsi ilə ölçülür. Demokratik cəmiyyətdə elm ocaqlarında təlim-tədris və dərs prosesinin başlıca vəzifəsi öyrənənin bütöv şəxsiyyət kimi inkişafına nail olmaq və onu sonrakı həyata hazırlamaqdır. Bütün bu məsələlərin həllində humanitarlaşma prinsipi xüsusi rol oynayır və öyrədənə tədris etdiyi fənni fəlsəfi, kulturoloji, pedaqoji-psixoloji və elmi cəhətdən təhlil etmək bacarığı tələb edir [7].

İnformatlaşma prinsipi. Bu prinsip informatika, informasiya və İKT texnologiyalarının nailiyyətlərindən dərsdə, idarəetmədə və pedaqoji tədqiqatlarda geniş istifadəni nəzərdə tutur. İnformatlaşdırma müxtəlif informasiyaların kompyuter vasitəsilə yaddaşa alınması, saxlanması, təhlili və təqdiminə əsaslanır.

Dərsdə tətbiq olunan müasir informasiya kommunikasiya texnologiyalarının ən mühümlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- birbaşa kompyuterdə və blank formasında pedaqoji testləşdirmə;
- təlim prosesinin (dərsin) müxtəlif informasiyalarla (pedaqoji məzmunlu, yeni texnologiyalara dair məlumatlar, təhsil müəssisəsi ilə bağlı tələb olunan məlumatlar) təmin edilməsi;
- öyrədici və görüntüləri nümayiş etdirən kompyuter multimedia sistemləri.

Belə multimedia sistemləri tədris materialının əyaniliyini və onların görünmə müxtəlifliyini, videokeyfiyyətini yüksəldir və fənnin tədrisinə dair müxtəlif informasiyaları vizual şəkildə qavramağa imkan verir [8].

Nəticə

Göstərilən prinsiplər əsasında qurulan müasir dərs rəqabətə davamlı şəxsiyyətin inkişafı kimi ümumbəşəri dəyərləri reallaşdırır, təlim prosesində fundamental, eyni zamanda praktik yönümlü bilik və bacarıqlar aşılayır, kamil insanın, vətənin, millətini sevən rəqabətəqabil şəxsin formalaşmasını təmin edir.

Tələbəni dərsi oxumağa məcbur etmək deyil, onda dərsə maraq oyatmaqla, şəxsiyyət kimi yanaşmaqla fənnə qarşı maraq yaratmaq olar. Tələbənin fikrinə hörmətlə yanaşdıqda, onun səhvlərini ustalıqla düzəltəndə onda fənnə qarşı maraq yaranır, cavab verməkdən çəkinmir. Dərsin hərtərəfli, dolğun keçməsi məqsədilə müəllim öz fantaziyasına uyğun olaraq müxtəlif məsələlər tərtib etməlidir. Pedaqogika fənninin tədrisi zamanı dərsin motivasiya mərhələsində mövzunun məqsədinə uyğun olaraq pedaqoji məsələlərdən istifadə, krassvordlar tərtib edərək tələbələrdə dərsə, fənnə qarşı maraq oyatmağa çalışmalıdır.

XXI əsrin hazırkı mərhələsində Azərbaycan təhsil sistemi qarşısında çox mühüm problemlər durur. Müasir dərsin əsas məqsədi tədrisin səmərəliliyini artırmaq, öz düşüncəsi, ağılı, potensial enerjisi, güclü məntiqi

ilə fənləri dərinlən mənimsəyən və onu tətbiq etməyi bacaran, hər cür situasiyalarda işin məğzini tutub çıxış yolunu tapmağı bacaran yüksək intellektli gənclər yetişdirməkdir. Bu məqsədləri yerinə yetirmək üçün fəal-interaktiv təlim metodlarından istifadə edərək, keyfiyyətli tədris-təlim prosesinin təşkili təmin edilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Təhsil haqqında - Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı-2009
2. Kərimov.Y.Ş. - Təlim prosesində yeni texnologiyalar, Bakı-2011 (7s)
3. Gordon Drayden, Dr.Jeannette Vots – The Learning Revolution, 2002 (359p)
4. Veysova Z. - Fəal və interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait, Bakı-2007 (70s)
5. Joy Egbert and Elizabeth Hanson-Smith, Editors Call Environments - Intentional Cognition, Learning styles, and Motivation, (Chapters 18,19, 523p).
6. Həmzəyev M.A. - Yaş pedaqoji psixologiyasının əsasları, Bakı-2003 (33s)
7. Rüşət Hüseynzadə, Kəmalə Qəhrəmanova - Tərbiyə Prosesinin Hüquqi-Normativ Əsasları (Magistr hazırlığı təhsil pilləsi üçün nəzərdə tutulmuş Proqram), Bakı-2015 (60s)
8. İsa Musayev, Mətləb Əlizadə - İnformatikanın əsasları (Dərs vəsaiti), Bakı-2014 (228s)

G.Ahmadova

Modern lesson: the basic requirements and process of its organization Summary

The article is dedicated to the designing forms of modern teaching, its content, methods and ways, principles and other issues. The main aim of modern teaching is training learners to modern life, to think independently, to express free opinion, to make a decision, to form critical thinking and so on. A well-developed lesson plan reflects the interests and needs of students. It incorporates best practices for the educational field. The lesson plan correlates with the teacher's philosophy of education, which is what the teacher feels is the purpose of educating the students. Students need to be involved in tasks they find interesting in an environment where active and successful learning is encouraged. Students make the most progress when

they are enjoying themselves. Competitions and quizzes keep motivation levels high, and rewards for communicating in the target language in the various skill areas offer chances for constant self-improvement. The smallest of tasks, such as matching pictures to words or phrases, or even word searches, can be turned into competitions – against the clock, first to finish, fastest class, etc. The facilitator has to direct the learners properly appreciating their personality, education, morals. The appliance of such methods, technical means contributes to students to master the fundamentals of their skills.

Г.Ахмедова

**Основные требования современного урока и процесс его
организации
Резюме**

Статья посвящена формам, содержанию, методу и средствам, принципам и другим вопросам организации современного урока. Основные задачи современного обучения подготовить студентов к жизни в современном мире, к независимому мышлению, к свободному выражению мысли, принятию решений, формированию критического мышления. Хорошо разработанный план уроков отражает интересы и потребности студентов. Он включает передовые методы в области образования. План урока коррелирует с философией образования учителя, которая, по мнению учителя, является целью обучения студентов. Студенты должны быть вовлечены в задачи, которые они находят интересными в среде, в которой поощряется активное и успешное обучение. Студенты добиваются наибольшего прогресса, когда наслаждаются. Соревнования и викторины сохраняют высокий уровень мотивации, а вознаграждение за общение на целевом языке в различных областях навыков предлагает шансы на постоянное самосовершенствование. Самые маленькие задачи, такие как сопоставление изображений со словами или фразами или даже поиск по словам, могут быть превращены в соревнования - против часов, сначала до конца, самого быстрого класса и т. д. Педагог, оценивая личность, воспитание, этику студентов, должен правильно их направлять. При использовании современных методов обучения, развивается мышление студентов. Применение таких методов, технических средств помогает учащимся овладеть основами их навыков.

Rəyçi:

**Sədi Sadiyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor**

ELVİN SƏMƏDOV
AMEA-nın Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunu
esmes_tx@list.ru

ƏDƏBİ DİL NORMALARININ FORMALAŞMASINDA DİALEKT FAKTORUNUN ROLU

Açar sözlər: Ədəbi dil, norm, ədəbi dildə norma, dialekt, fonetik norma, leksik norma, sintaktik norma

Ключевые слова: Литературный язык, нормы, норма в литературном языке, диалект, фонетическая норма, лексическая норма, синтаксическая норма

Key words: Literary norms, norms, literary language, phonetic norm, lexic norm, syntactic norms

Dil ona olan tələbatı yerinə yetirmək və insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmasını qoruyub saxlamaq üçün öz daxilində daim yenilənmələrlə müşahidə olunur. Ədəbi dilin formalaşmasında bir sıra faktorlar əhəmiyyət daşıyır ki, bunlardan da birinci olaraq dialekt faktorunu qeyd etmək olar. Ədəbi dil daim dialektlərlə üzvi şəkildə əlaqəli olur. Dialektlər ədəbi dilin zənginləşməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, ədəbi dil inkişaf etdikcə ona lazım olan sözləri əldə etmək üçün daim dialektlərdən faydalanır və özünü zənginləşdirir. Ədəbi dili dialektə təəvvür etmək qeyri-mümkündür. Dil tarixi hadisə olduğu üçün onun daxilində dəyişikliklər baş verir. Dəyişiklik dedikdə bunun dilin tam olaraq yeni formaya keçməsi kimi başa düşülməsi düz olmaz. Zamanla dildə olan bir norma öz yerini digər bir normaya verir. Bu proses zamanı dialekt faktoru xüsusi rol oynayır. Hər bir ədəbi dilin əsas qida mənbəyi dialektlərdir. Ədəbi dildə norma anlayışı seçmə əməliyyatının aparılması üçün dildə olan variantların olması ilə əlaqəlidir. Əgər variantlar mövcud deyilsə, o zaman hər hansı bir normadan söhbət açmağa ehtiyac qalmır. “Norma problemi o halda meydana gəlir ki, dil sistemində eyni hadisənin istifadəçisi olan variantlar mövcud olsun.” (11, səh. 19-20). Dildə bu variantlılığın əsas mənbəyi kimi dialektlər çıxış edir.

Dialektlərdən danışarkən onların normasız mövcud olmasını demək yalnış olar. Dialektlərin də özünəməxsus normaları vardır. Ünsiyyətin anlaşılıqlı olması üçün ədəbi dildə olduğu kimi, dialektlərdə də normalar vardır. “Demək olmur ki, dialekt üçün norma xarakterik deyil. Normal, maneəsiz anlaşılan ünsiyyətin mümkünlüyü üçün dialektlərdə də norma mövcuddur, lakin ədəbi dil normalarından fərqli olaraq, bunlar ənənə ilə qorunur, şüurlu surətdə seçilmir və yazıya alınmır.” (9, Səh. 9). Ədəbi dili dialektdən fərqləndirən cəhətlərdən biri də

onun normalarının şüurlu olaraq seçilməməsidir. Yazı meydana gəldikdən sonra ədəbi dilin normaları sabitləşməyə başlamış və yazı vasitəsi ilə qorunub saxlanılmışdır. Belə demək olar ki, yazının meydana gəlməsindən sora dialektlərlə ədəbi dil arasında olan nisbi sərhəd getdikcə möhkəmlənməyə başlamışdır

Ədəbi dilin formalaşmasında müəyyən bir dialekt əsas baza kimi çıxış edir. Lakin bu o anlama gəlmir ki, həmin dialektlə ədəbi dil tam olaraq eyni məzmun daşıyır. Bu haqda danışarkən A. S. Çikobava bunu aşağıdakı kimi qeyd etmişdir: “ Bu linqvistik yox, ictimai-siyasi xarakterli şəraitdən aslıdır, yəni ədəbi dilin yarandığı anda ölkənin mədəni və ictimai-siyasi həyatında aparıcı rolu hansı dialektin nümayəndələrinin oynamasından asılıdır.” (12, səh. 117-118). Ədəbi dil normaları xalqın ümumi istifadəsi üçün tam anlaşıqlı bir formada yaradılır. Əgər burada hansısa bir dialektin üstünlüyünə yol verilərsə, digər qurup insanları bu dialekt faktlarını anlaması üçün çətinliklər yaranacaqdır. Ədəbi dilin formalaşmasında mərkəz dialekt faktorunun əsas rol malik olması haqqında V. Reşetov öz fikirlərini belə qeyd edir: “Ədəb dilin əsasında durmaq uğrunda mübarizədə mədəni-iqtisadi baxımdan yüksək olan rayonun dialekti qalib gəlir.” Fərqli dövürlərdə ədəbi dilin əsasını başqa-başqa dialektlər təşkil edə bilər. Lakin taixi şəraitin dəyişməsi ilə bağlı olaraq ədəbi dilin əsasını təşkil edən mərkəzi dialekt də dəyişir. Azərbaycan ədəbi dilinin formalanmasında da bu fikirlər mövcuddur. “Azərbaycan ədəbi dili XIII-XIV əsrlərdə Şirvan dialektinə, XV-XVII əsrlərdə Təbriz dialektinə, XVIII- əsrdə Qarabağ dialektinə, XIX-XX əsrlərdə isə bütün dil nümayəndələrinin daxil olduğu Bakı şəhəri əhalisinin danışığına istinad etmişdir. (5, səh. 286-287). Bu heç də Azərbaycan ədəbi dilinin müəyyən zaman çərçivəsində tam olaraq yalnız bir dialektin əsasında fəaliyyət göstərməsi və normaların həmin dialekt əsasında mövcud olması demək deyildir. Qeyd edilən dövürlərdən XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin əsasında Şirvan dialektinin durması Şirvan şəhərinin ictimai-siyasi cəhətdən mərkəz rolunun oynaması ilə bağlıdır. Bununla yanaşı XVIII əsrdə ədəbi dilin formalaşmasında Qarabağ dialektinin əsas kimi çıxış etməsi həmin dövürdə Qarabağın Azərbaycan ictimai-siyasi mühitində başlıca rol oynaması, mərkəz mövqeyində durmasıdır. Həmçinin həmin dövr Azərbaycan ədəbiyyatında xalq dilinə yaxın ədəbiyyat nümunələrinin artması, M. V. Vədadi, M. P. Vəqif və s. şairlərin sadə dilə meyl etməsi dilin ərəbizimlərdən yüngülləşdirmə meylinin olması Azərbaycan ədəbi dilinin qərb dialektinin əsasında inkişaf etməsinə zəmin yaratmışdır. Ədəbi dil öz normalarını yazıda möhkəmləndirir və qoruyur. Əgər ədəbi dil yazıda öz əksini tapmazsa, dildaxili və dilxarici təsirlərin davamlı təsirinə məruz qalaraq tez-tez dəyişikliklərə məruz qalacaq və ünsiyyət üçün çətinliklər yaratmış olacaqdır. “Ədəbi dildə sabitliyin təmin olunması normativ xüsusiyyətlərin yazıya alınması ilə mümkündür. Belə ki, ədəbi dil norması nə qədər sabit olsa da, tarixi kateqoriya olduğu üçün

dəyişir ədəbi dildə normanın möhkəmlənməsi və hamı üçün vacibliyi prinsipinin təmin edilməsində yazının rolu əvəzsizdir.”(8, Səh. 8). Bu nümunələrin yazıya köçməsi də ədəbi dilin qərb dialekti əsasında inkişafına təkan vermişdir. Normalar öz əksini yazıda tapdıqca daha da möhkəmlənməyə başlamışdır.

*Dost dostun yolunda düşər ziyana,
İgid gərək tab gətirə dayana.* M. P. Vaqif

*Qatar-qatar olub qalxıb havaya,
Nə çıxıbsız asimana, durnalar!* M. V. Vidadi

Azərbaycan ədəbi dilinin dialekt əsasında formalaşma fikrini əsaslanaraq demək olarki, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında Bakı-Şamaxı dialekti mərkəz mövqeydə durmuşdur. XIX cü əsrdə paytaxtın Şamaxı şəhəri olması və Şamaxı zəlzələsindən sonra paytaxtın Bakı şəhərinə köçməsi bu işdə mühüm rol oynamışdır. Həmçinin XIX əsrdə Bakıda neft sənayesinin inkişafı iqtisadi mərkəz kimi Bakı şəhərinin rolunu artırmışdır. Buna görə də bütün dialektlərə mənsub insanların bura axını ilə Bakı şəhəri dialektlərin cəmləşmə mərkəzinə çevrilmişdir. Bununla yanaşı ictimai-siyasi mərkəzə çevrilərək ədəbi dilin yeni mərhələsinin formalaşması üçün şərait yaranmışdır. Bu dövürdə mətbuatın inkişafı ədəbi dilin normalarının sabitləşməsinə kömək etmişdir. Mətbuatın yaranması ilə dialektlərdən gələn norma variantları üzərində seçmə əməliyyatı genişlənmiş və münasib variant yazıya gətirlərək daha da möhkəmlənmişdir.

Ədəbi dilimizin Bakı dialekti əsasında formalaşması müxtəlif yanaşmalar vardır. M.Şirəliyev bu haqda yazarkən fikrini belə qeyd etmişdir: “Milli ədəbi dilimiz Şamaxı-Bakı dialekti əsasında formalaşib..., Şamaxı-Bakı diləkti ətrafında təmərküzləşərək hər bir dialekt bu prosesə müəyyən pay verib və inkişaf edən milli dili zənginləşdirib.” (3, səh. 83-84).

Lakin bu fikri tam olaraq dəstəkləməyən alimlər də olmuşdur. Onların fikrincə ədəbi dilimiz Bakı dialekti əsasında formalaşmamışdır. Həmin dövürdə Bakıda mərkəzləşmə olduğundan bura toplaşan əhali öz dialektlərini buraya gətirmiş və burada bütün dialektlər üzərində seçmə əməliyyatı aparıldıqdan sonra norma səviyyəsinə salınmışdır. Bakı şivəsinin əsas olmadığını bildirən Ə.Dəmirçizadə öz fikrini belə qeyd etmişdir: “Paytaxt tələffüzü əsasən qurultaylarda Azərbaycan xalqının qabaqcıl ziyalıları tərəfindən aparılın seçmə, əvəzetmə, nəticəsində respublikanın paytaxtı olan Bakı şəhərində qovuşdurulan, ümumiləşdirilən və mərkəzləşdirilən tələffüzdür.” (2, səh. 14).

Azərbaycan dialektləri qərb, şərq, şimal və cənub qrupu olmaqla dörd yerə ayrılır. Quba, Şamaxı, Bakı, Muğan və Lənkəran dialektləri şərq qrupuna, Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri qərb qrupuna, Şəki və Zaqatala-Qax dialektləri şimal qrupuna, Naxçıvan, Ordubad, İrəvan dialektləri isə cənub

qrupuna daxildir. Hər bir qrupun özünəməxsus fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər də ədəbi dilin normlarının formalaşmasında mühüm əhəmiyyət daşıyırlar. Hər bir qrupun özünəməxsus xüsusiyyətləri olsalar da, hamısı ədəbi dilin zənginləşməsində eyni işi görmüş olur. Dil tarixi proses olduğundan daim dəyişikliklərə məruz qalır. Ədəbi dildə olan dəyişikliklər dilin bütün yaruslarında eyni dərəcədə getmir. Dilin fonetik və leksik normlarında gedən dəyişikliyə daha çox məruz qalır. Dilin qrammatik quruluşu isə bu cəhətdən daha az dəyişikliyə qalan hissəsidir. Fonetik dəyişikliyin daha sürətli baş verməsi səbəblərindən biri də dialektlərdə olan fonetik variantlığın çoxluğu və danışq zamanı dildə istifadə edilməsi, dil üçün münasib variantların seçilməsi ilə əlaqədardır. Dialektlərə xas xüsusiyyətlərdən biri də sağır n-nin (ŋ) olması ilə bağlıdır. Bu səs dialektlərdə müxtəlif səs çalarlarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan dili şivələrində samit düşümlü nəticəsində sözdəki saıtlərin uzun tələffüzü üçün şərait yaranmış olur. Sait səslərin uzun tələffüz səbəblərindən bir də ŋ samitidir. Tarixi mərhələlərdə “ŋ” samiti müəyyən bir yol keçərək öz yerini digər bir variantlara vermiş və bu variantlardan ədəbi dilə gətirilərək norma kimi götürülmüşdür. Bu səs XX əsrin 30-cü illərinə qədər əlifbada öz əksini tapsa da, sonralar əlifbadan çıxarılmışdır. Bəzi dialektlərdə sait səslərin uzun tələffüz edilməsi kimi hallara rast gəlinməsi müşahidə olunur ki, bu da ŋ samitinin təsirini olması ilə əlaqədardır. Məsələn: ma: (məŋə), sa: (səŋə), oa: (ona), gö:lüm (könlüm), gö:ül (könül) və s. ŋ səsinin sonrakı inkişaf yolunu və hansı mərhələlərdən keçərək norma halına çevrildiyini M. Şirəliyev aşağıdakı kimi qeyd etmişdir: “Daha sonralar qovuşuq “nq” səsi get-gedə öz hissələrinə parçalanmış, bir qrup dialektlərdə bu səsin n ünsürü, başqa bir qrup dialektlərdə isə “q”, “ğ”, “g” ünsürlərinə üstünlük verilmişdir. “Ğ” səsinin yumuşalması nəticəsində onun yerinə bəzi dialekt və şivələrdə y səsi meydana gəlmiş, bəzi dialekt və şivələrdə isə “g” səsi v səsi ilə əvəzlənmişdir.” (9, səh 76.)

Fonetikanın əsas normalarından biri də ümümtürk dil qanunu olan ahəng qanunudur. Ədəbi dillə müqayisədə dialektlərdə ahaəng qanunu o qədər də möhkəmliyini qoruyub saxlaya bilmir. Azərbaycan dialektlərinin bəzilərində ahəng qanunu gözlənilsə də, bəzilərində bu qanun gözlənilmir. Məsələnə bu baxımdan yanaşdıqda dialektləri üç hissəyə ayırmaq olar. 1. Ahəng qanunun bir çox hallarda pozulduğu dialekt və şivələr. Bura Bakı, Quba, Lənkəran və s. dialekt və şivələri daxil etmək olar. Məsələn: Alecek, tutacek, aleyəm, daneşerəm, dedix, beşlix və s. 2. Əksər hallarda ahəng qanununa əməl olunan dialekt və şivələr; Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri daaxildir. Məsələn: çanax, maağar, oxumuyuf, almiyif, gözdüyür və s. Bu qrupa aid dialektlərdə ədəbi dilin normlarına zidd də olsa belə, bəzi hallarda ahəng qanunu qoruyub, saxlayır. Məsələn: ılxı, ıldırım və s. 3. Ahəng qanunun az hallarda pozulduğu dialekt və şivələrdir ki, bura Şamaxı, Naxçıvan dialektləri və Muğan şivəsi daxildir.

Ədəbi dilin zənginləşməsində onun leksik tərkibinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Dilin lüğət tərkibi onun fonetik və qrammatik normalarına nisbətən daha çox dəyişikliyə məruz qalır. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq baş verən dəyişikliklər, yeniliklər özünü dilin lüğət tərkibində göstərir. Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin bura qəbulunu heç də kor-koranə gəliş kimi düşünmək düz deyil. Qrammatik, fonetik normaların olduğu kimi ədəbi dilə gələn leksemlər də müəyyən normalarla tənzimlənir. Bu proses zamanı dilə gələn sözlər dilin dxili qanunları ilə seçilir, onlardan dil üçün faydalı olanı dilə qəbul olunur və norma hüququ qazanmış olur. Bu zaman dilə lazım olmayanları seçmə əməliyyatından sonra dildən kənarda qalmış olur.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi iki yolla; dilin daxili imkanları hesabına və alınmalar hesabına zənginləşir. Ədəbi dilin dildaxili imkanlarının hesabına zənginləşmə yollarından biri də onun dialektlərinin ədəbi dillə əlaqəli olması ilə bağlıdır. Beləki, ədəbi dil dialektlərlə sıx bağlıdır və dilalektlərdən istənilən sayda sözlər dilin lüğət tərkibinə daxil ola bilir. Sonrakı mərhələlərdə isə yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi seçmə əməliyyatı nəticəsində bunlardan ən münasib olanı norma kimi öz yerini ədəbi dildə tutur. Ədəbi dilə dialektlərdən söz gələrkən burada bir prinsipə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu prinsipə görə ədəbi dilə dialektlərdən gətirilən söz daha geniş ərazidə istifadə edilən olmalıdır. Çünki geniş ərazidə işlədilən söz insanlar tərəfindən daha anlaşıqlı ola bilir. Məhdud dairədə işlənən sözü ədəbi dilə gətirərkən digər bir qrup üçün istifadə zamanı çətinliklər yaratmış olacaqdır.

Dialekt sözlərinin ədəbi dilə gətirilməsi prosesindən danışarkən bədii ədəbiyyatın, onun yaradıcıları olan şair və yazıçıların əməyini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Hər hansı bir yazıçı və şair öz əsərində müəyyən dialekt faktlarından istifadə edir ki, zaman keçdikcə onların bəziləri ədəbi dildə norma hüququ qazanıb istifadə olunur. Bədii əsərlərin dilində dialekt sözlərin istifadəsi iki yolla baş verir: 1. Yazıçı və şairlər birbaşa olaraq öz əsərlərində müəyyən dialekt faktlarından istifadə edirlər. Məsələn: Səməd Vurğunun “Rəhbərə salam!” şerində işlətdiyi “*sayrışmaq*” sözü zaman keçdikcə istifadə dairəsi genişlənərək ədəbi dildə tamhüquqlu söz olaraq dilin lüğət fondunda öz yerini tutmuşdur. Qazax, Sabirabad, Salyan və s. şivələrində də işlənən “*ilğım*” sözü ötən əsrin 40-cı illərinə qədər ədəbi dilimizdə olmamışdır. Bu sözü ilk dəfə Səməd Vurğun “Aygün” poemasında vermişdir. Sonralar bu söz də özünə ədəbi dildə yer tutmuşdur. Əvvəllər isə bu sözün yerinə ədəbi dildə fransız dilindən gələn “*miraj*” və ərəb sözü olan “*sərab*” sözü paralel olaraq işlənmişdir. Qərb dialektinə aid olan “*qurum*” (hiss,tüstü mənasında) sözü 40-cı illərə qədər dilekt sözlərə aid olsa da, sonralar ədəbi dildə norma hüququ qazana bilmişdir. Eyni sözləri ədəbi dilə dialektlər vasitəsi ilə daxil olmuş sırsıra, haşiyə, qəlib və s. haqqında da deyə bilərik. 2. Hər hansı bir yazıçı və şair öz əsərində hansısa bir surəti onun öz dili ilə ifadə etmək üçün dialekt faktorundan istifadə edir.

Surətlərin dili ilə verilən dialektizmlər onların daxili aləmini oxucuya dəqiq çatdırmaq üçün verilir.

Dialektlərdən ədəbi dilə gələn sözlərin böyük bir qismi isə termin xarakterli sözləri təşkil edir. Ədəbi dilə daxil olan terminlərin daxilində bədii əsərlərin vasitəsis ilə gələn terminlər olsa da, əsasən terminlər ədəbi dilə elmi əsərlər vasitəsi ilə daxil olmuşdur. Bu prosesdə Həsən bəy Zərdabının fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun təsis etdiyi “Əkinçi” qəzetinin vassitəsi ilə çoxlu sayda terminlər dialektlərdən ədəbi dilə gəlmişdir. Məsələn: çəki, yatalaq, yağışölçən, tullama, soyuq yer və s.

Termin yaradıcılığında dialektlərin əhəmiyyətindən danışarkən Ə. Ə. Orucov belə qeyd edir: “ Lakin termin yaradıcılığında dialekt leksikasıdan istifadə edərkən üstünlüyü nəzərdə tutulmuş təsərrüfat sahəsi cəhətdən səciyyəvi olan rayonun dialektinə vermək lazımdır.” (7, səh.13).

Dialektlərlə ədəbi dil sintaktik quruluş cəhətdən bir-birinə yaxın olduğundan burada variantlar az sayda mövcuddur. dildə seçmə əməliyyatına və normaların dəyişməsinə səbəb olur. Azərbaycan dili dialektlərində sintaktik cəhətdən böyük bir fərq mövcud deyildir. Lakin bununla yanaşı müəyyən sintaktik fərqlilik özünü göstərməkdədir. Bu cəhətdən dialektlərdə olan təyini söz birləşmələrində ədəbi dillə müqayisədə müəyyən fərqlər özünü göstərir. Fonetik cəhətdən fərqlər olsa da, sintaktik quruluş cəhətdən I növ təyini söz birləşmələri ədəbi dildə olduğu kimidir. Yəni, hər iki tərəf şəkilçi qəbul etmədən yaranır. Məsələn: *gümüş qaşır, üç bölür, qara üzüm, şirin qənfet və s.* II növ təyini söz birləşmələri əmələ gələrkən müəyyən fərqlər özünü göstərir. II növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisinin köməyi ilə əmələ gəlir. Lakin bəzi hallarda dialektlərdə mənsubiyyət şəkilçisindən istifadə olunmur. Məmmədəğa Şirəliyevin apardığı tədqiqatların nəticəsində əldə etdiyi nümunələr də dialektlərdə belə fərqliliyin olduğunu şahidi oluruq. Məsələn: “*Yığıd qolxoz idarə aktivlə; dağ aradan su gəlir; mənim uşyuz iqrmi iş gün var; məndə baş aqru tez-tez oluy; at idarənin müdiridir; baytar qaydaynan bilmirəm, camat o xəstəligə boz deyir.*” (10, səh. 289) Sintaktik quruluş cəhətdən fərqlilik III növ təyini söz birləşmələrində də müşahidə edilir. III növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisinin köməyi ilə meydana gəlir. Lakin dialektlərdə bu norma müəyyən hallarda pozulur. Məsələn: *Gözümün üstə yerin var; rəhmətlik oğlu, məktəblilər həyatında və s.* Bəzi dialekt və şivələr var ki, III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi ismin yönlük halı, ikinci tərəfi isə ismin adlıq halı ilə işlənir. Məsələn: *Mənim atama iki maşın var, onun qardaşına iki diplom var və s.* (Zaqatala-Qax).

Dialektlərin sintaktik quruluşundan danışarkən sintaktik əlaqələrin ədəbi dillə olan fərqi də diqqəti cəlb edir. Dialektlərdə də ədəbi dildə olduğu kimi tabelilik əlaqəsinin üç növü mövcuddur: Yanaşma, uzlaşma, idarə.

Ədəbi dildə olduğu kimi dialektlərdə də yanaşma əlaqəsi heç bir hal və mənsubiyyət şəkilçisinin iştirakı olmadan düzəlir tabeəddici söz tabe olan sözdən əvvəl işlənir. Məsələn: *beş uşax, qərə kitab, göy bulut, böyük köynəg və s.* Uzlaşma əlaqəsi həm mübtədə və xəbər arasında, həm də ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri arasında olur. Dialektlərdə bui əlaqənin müxtəlif formalarını müşahidə etmək olur. Bəzən mübtədə şəxsə və kəmiyyətə görə xəbərlə uzlaşsa da, bəzən uzlaşmır. Məsələn: *Mən qalxoççi, sən şirvanı və s.* Bəzi hallarda dialektlərdə hətta bütün şəxslərə görə uzlaşma hadisəsi pozulur. Məsələn: *Məni qız, səni qız, onu qız, onların qız və s.* Bəzi hallarda mübtədə şəxsə görə üzlaşsa da, kəmiyyətə görə uzlaşmır. Məsələn: *Doxdurrar der ki, gözüünə mirvarı suyu duşufdu; mülkün üssündə olar dava salır və s.* Bundan başqa A. Vəliyevin apardığı tədqiqatların nəticəsində İlisu şivəsində I və II şəxsin həm tək, həm də cəminin şəxsə görə uzlaşmasında uzlaşma hadisəsinin pozulması müşahidə edilmişdir. Lakin III şəxsdə isə bu cür norma pozuntusuna rast gəlinmir. Belə ki, I və II şəxs həm tək, həm də cəmdə şəxs sonluğu əvəzinə III şəxsə aid olan mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir. Məsələn:

menim atası bizim atası

senin atası sizin atası

onun atası onların atası

III növ təyini söz birləşmələri arasında da bəzən uzlaşma əlaqəsi pozulur. Məsələn: *bizim kitab (bizim kitabımız), sizin kitab (sizin kitabınız) və s.*

Ədəbi dillə müqayisədə daha çox fərq özünü idarə əlaqəsində göstərir. Bu fərqlərə əsas səbəb dialektlərdə idarə əlaqəsinin yaranmasında ismin hallarının birinin digərinin yerinə keçib, onu əvəz etməsi ilə bağlıdır. Bu səbəbə görə müxtəlif variantlar meydana çıxır. M. Cəfərzadə dialektlərə məxsus sintaksisdən bəhs edərkən bu haqda aşağıda olan fikiri bildirmişdir: “Halların bir-bir birinin əvəzinə işlənməsinin otuza yaxın tipi vardır” (1, səh 47). Bəzi hallarda ədəbi dil normasından fərqli olaraq idarə əlaqəsi zamanı adlıq hal yönlük halın yerinə işlənir. Bu hal Qazax dialektində müşahidə olunur. Məsələn: Bu dədəsinə məslə:t getdi. (3, səh. 178). Bundan başqa Şəki dialektində yönlük halın yerinə təsirlik hal işlənir. Məsələn: *Uşağı büyyür, dalınca yüyür.* (4, səh. 164). Bəzən bunun əksinə də rast gəlmək olur. Məsələn: *Döymə qapıma barmağnan, döyəllər qapua toxmağnan.* (4, səh. 164). Bəzi dialektlərdə yerlik halın yerinə yönlük halın işlənməsinə rast gəlinir. Bu hala Gəncə dialektində rast gəlmək mümkündür. Məsələn: *Dərzinin qızı hamamın bir küncünə gizdənir; - İdris öyə gizlənif və s.* Naxçıvan, Şəki dialektində, Ordubad, Şərur, Zaqatala və Qax şivələrində çıxışlıq hal əvəzinə yönlük halın işlənməsi prosesi özünü göstərir. Məsələn: *Mənim o aynıya xoşum gəlir; - Üzümə, əriyə, qavına xoşum gəlir və s.* (6, səh.156).

Ədəbiyyat

1. Cəfərzadə M. "Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi." Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1990. Səh 47).
2. Dəmirçizadə Ə.Ə. "Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları." Bakı, "APİ nəşriyyatı", 1969
3. Əzizov E. "Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı." Bakı, "Bakı universiteti nəşriyyatı", 1999. Səh.178).
4. İslamov M. "Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti." Bakı, Azərbaycan SSR EA, 1968. Səh. 164).
5. Məmmədov N., Axundov A. "Dilçiliyə giriş." Bakı, "Maarif", 1966. Səh.286-287
6. "Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri." Bakı, "Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı", 1962.səh.156).
7. Orucov Ə. Ə. "Müasir az dilində termin yaradıcılığı məsələləri." Bakı, "elm" 1984, səh.13) .
8. Qızıyeva N. "Azərbaycan Ədəbi Dilinin formalaşmasında dialektlərin rolu." Bakı "Təhsil". 2003
9. Şirəliyev M. "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları." Bakı, "Maarif", 1968
10. Şirəliyev Ş. "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları." Bakı, "Şərq-qərb" 2008
11. Горбачевич К.С. "Изменение норм русского литературного Языка." Л., Просвещение, 1971
12. Чикобава А. С. Введение в языкознание. Ч. 1. М., Учпедгиз, 1952
13. Ширалиев М.Ш. "О диалектной основе азербайджанского литературного языка." Вопросы языкознания, 1958, N1.

Е.Самадов

**Роль фактора диалекта в формировании норм
литературного языка
резюме**

В статье рассказывается об описании литературного языка и фактора диалекта в формировании литературного языка. Также затронута тема, как проведен процесс выбора между диалектами и литературным языком. Наряду с фонетическим, лексическим отделами диалектов, также дана информация о синтаксическом отделе. В Формирование литературного языка, рассказы о всех четырех направлении диалектов, подчеркнута их характеристика. В статье по мимо вышеуказанного ещё рассмотрено историческая путь Азербайджанская диалектологию. Без исключение восточный, западный, южный или северный диалекты имеет важную

значение для нормативы литературного языка. Диалекты постоянно играют важную роль в развитии литературного языка. Основная доля в обновлении, изменении норм литературного языка принадлежит диалектам. В Связи изменением по требованию языковая направление каждом развивающее обществе, нормативе литературном языке нуждается нововведение. Один из языковых факторов чтобы опередить таких вопросы считается диалекты. И по этой причине тема имеет особое значение.

E.Səmədov

“The role of the dialect forms in the formation”

Summary

The influence of a dialect factor in the formation of literary language is disputed in the article. Also how the choice process among dialects and literary language must be carried is considered. Besides phonetic, lexic departments of dialects, the syntactic one is also touched. In the formation of the literary language, talked about the four dialects of our language and their particularities. In addition to these, the historical way of Azerbaijan dialectology has been examined. Dialects are important for literary language norms such as east, west, south, or north. Dialects always play an important role in the progress of a literary language. Dialects are given main attention in the process of their changing, renovation. As the language needs of the developing society changes, the need for renewal in the norms of the literary language increases. One of the language factors that provides these are dialects. So this theme is played a special importance.

Rəyçi:

Aqil Cəfərov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NİGAR NAMAZOVA

BSU

nigar.namazova@list.ru

“TERMIN” VƏ “HÜQUQ TERMINLƏRİ” ANLAYIŞI, ONLARIN LİNGVİSTİK SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər: termin, terminologiya, hüquq terminləri, peşə sözləri.

Ключевые слова: термин, терминология, юридические термины, профессионализмы.

Key words: term, terminology, technical terminology of law, professional slang.

Dilçilikdə xüsusi leksikanın rəsmi və ya nizamlanmış yarım sistemə **terminologiya** deyilir.

Adətən *termin* “xüsusi anlayışların dəqiq ifadəsi və xüsusi obyektlərin işarə edilməsi üçün yaradılmış (və ya qəbul edilmiş, alınmış) xüsusi dilin (elmi, texniki və s.) sözü və ya söz birləşməsi kimi müəyyən edilir” [1, 474].

Bu tərifdə, həmçinin digər dilçilərin verdiyi təriflərdə, terminin əsas səciyyəsi – elmi-texniki anlayışa bilavasitə aid olması - düzgün qeyd edilir. Bundan başqa, O. S. Axmanova qeyd edir ki, əgər termin bir elmi anlayışın və ya bir xüsusi predmetin adlandırılmasına xidmət edirsə, onda termin tək sözdən deyil, söz birləşməsindən də ibarət ola bilər. Lakin bu tərifdə terminin digər xüsusi leksik vahidlərin yarım növlərindən fərqləndirən başqa vacib xüsusiyyəti qeyd olunmayıb. Terminlər elmi nitqin həm yazılı, həm də şifahi formalarında istifadə olunan xüsusi anlayışlarının nizamlanmış, sistemləşdirilmiş, rəsmi qəbul olunmuş adlandırılmasıdır.

S. P. Xijnyak qeyd etdiyi kimi, **hüquqi terminologiya** hüquqi aktlarda rəsmi şəkildə təsbit edilir [5, 10]. Hüquqi aktlarının əsasını hüquqi normalar təşkil etdiyi üçün hüquqi terminlərinin açıqlanmasında onların həmin hüquqi normalarla əlaqəsini nəzərə almaq lazımdır. S. P. Xijnyak “nominativ funksiyada çıxış edən və hüquqi normanın əsas anlayışını (fərziyyələr, dispozisiyalar, sanksiyalar) ifadə edən istənilən söz və ya söz birləşməsini” *terminoloji* hesab etməyə təklif edir [5, 24].

Bir çox Britaniya və Amerika dilçiləri elm və texnikanın xüsusi terminologiyasının adlandırılması üçün *jargon* terminindən istifadə edirdilər [12, p. 7; 8, p. 6; 10, p. 42].

İngilis jargon lüğətlərinə, adətən, elm və texnikanın rəsmi terminləri, həm də müxtəlif sosial qrupların (o cümlədən peşə qruplarının) danışdığı ifadələri də daxil edilir [9].

Jargon terminində mənfi çalarların olmasını nəzərə alaraq XX əsrin bəzi dilçiləri bu termini yalnız nitqdə yersiz işlənən anlaşılmaz terminologiya daxilində büsatlı, iddialı, uzun ifadələrə aid etməyi təklif edirlər [14, p. 171; 11, p. 2; 9, p. IX].

Müasir dilçilər əksər insanlara məlum olmayan (lakin mütəxəssislər üçün tam aydın olan) elmi anlayışları adlandıran leksik vahidləri bildirmək üçün “*technical terminology*” söz birləşməsindən istifadə etməyə təklif edirlər [14, p. 171; 13, p. 13; 11, p. 2].

Bu terminin birinci ünsürü - *technical* - həmçinin hüquqi mənaya malikdir: “*referring to a specific legal point or using a strictly legal interpretation*”, buna görə də ingilis dilində hüquq terminlərini *technical terminology of law* kimi işarə edirlər [2, 8]. Hüquq terminində *technical* sözü rəsmiliyi və ümumədəbi leksikadan fərqliliyini göstərir.

Termin və ümumxalq dilinin sözləri arasında aydın, dəqiq sərhəd yoxdur, mürəkkəb keçid halları müşahidə olunur.

A. A. Reformatskiy termin və nomenlər arasındakı fərqi göstərəkən qeyd edir ki, terminlər çoxsaylı olsalar da, hesablanıla bilər və mürəkkəb sistem yaradır, nomenlər isə saya-hesaba gəlmir və sistem təşkil etmir. Nomenklatura (hər hansı bir ixtisas sahəsində işlənən adların ümumi siyahısı) əlifba hərfləri, rəqəm və digər şərti işarələrin ardıcılığından ibarət ola bilər [4, c. 47-49]. Biz Kuznetsovanın fikri ilə razılaşırıq və belə hesab edirik ki, nomenlər terminlərin bir növüdür, nomenlərdə əşyavi məna məfhumu mənaya üstünlük təşkil edir [2, 10]. Britaniya və Amerika dilçilərinin tədqiqatlarında peşə anlayışlarının adlandırılmasına xidmət edən qeyri-rəsmi danışiq ifadələri *cant* [8, P. VI], *occupational dialect* (məüyyən sosial qruplarda işlənməsi ilə səciyyələnir) [7, p. 18] və ümumxalq səciyyəli *professional slang* [6, p. 73] kimi terminoloji söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

İ.L. Bruk hesab edir ki, “slenq” və “peşə leksikası”nı danışiq və aşağı üslub birləşdirir. Ümumi xüsusiyyətlərdən başqa, bu terminləri fərqləndirən əlamətlər də var. Slenq sözləri qısa müddətli “həyat yaşayırlar”, əsasən gənclər tərəfindən qəsdən istifadə edilir, peşə leksikasının əksəriyyəti isə (*occupational dialect*), əksinə, uzun müddət müxtəlif yaş qruplarında qəsdən olamadan istifadə edilir [7, p. 23-24].

Danışıq peşə ifadələri (peşə qruplarından kənar geniş istifadə olunğu halda) slenqlərə daxil ola bilər və beləliklə, danışiq peşə ifadələri slenqlərin əmələ gəlmə mənbələrindən biri kimi çıxış edir [8, p. VI, VII].

Y. A. Kuznetsova “*hüquq professionalizmləri*” adı altında hüquq müdafiə orqanlarında çalışan işçilərin danışiq nitqində peşə mövzuları ilə bağlı istifadə edilən leksik vahidləri başa düşür [2, 15]. *Professionalizmlər*, terminlərdən fərqli olaraq, qeyri-rəsmi, bir çox hallarda lüğətlərdə əks

olunmayan qeyri-sabit leksik vahidlərdir; ixtisarlara bir çoxu professionalizmlərə aiddir. Qeyri-sabitlik, variantlılıq və emosionallıq professionalizmləri ikinci dərəcəli nominasiyaya aid edir.

Termin və professionalizmlərdən başqa, xüsusi dilin leksikasına peşə *jarqonları* da aiddir. Professionalizmlərdən fərqli olaraq jarqonlar gizlilik, məxfiliyə meyillidirlər, jarqon sözləri mənfi qiymətləndirmə və məcazi əmələ gəlmə yolu ilə səciyyələnir. Bəzi elmi ədəbiyyatda jarqonların cinayətkarların leksikasında işləndiyi göstərilir [2, 19].

Terminlərin əsas xüsusiyyətləri:

- terminlərin mənası aydın və dəqiq olmalıdır;
- terminlər həm konkret, həm müərrəd anlayışları bildirir;

- terminlər qeyri-emosional və qeyri-ekspressivdirlər. Lakin bəzi dilçilər terminlərdə konnotasiyanın olduğunu qeyd edirlər. Belə ki, V. N. Proxorova yazır ki, alınma terminlər qeyri-emosional və neytraldırlar; dilin öz daxili vasitələrin hesabına (leksik-semantik, morfoloji və digər üsul ilə) yaranmış terminlərdə isə bəzi hallarda ekspressivlik və emosionallıq qeyd olunur. Əlavə edək ki, V. N. Proxorova terminlərə peşə sözlərini aid edir [3, c. 154-159]. Peşə sözləri ilə terminləri qarışdırmaq olmaz, çünki peşə sözləri danışqda, terminlər isə rəsmi-işgüzar üslubda istifadə edilir. S.P. Xijnyak düzgün qeyd edir ki, terminlərdə yalnız qiymətləndirmə ola bilər, çünki “qanun hər zaman şəxslərin hərəkətlərini qanuni və ya qeyri-qanuni olub-olmaması nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirir” [5, 17].

- Formal cəhətdən terminlər qısa, semantik quruluşu isə aydın olmalıdır [2, 21-23].

- Bir termin bir anlayışı bildirməlidir. Lakin terminlər ümumdəbi dilin bir tərkib hissəsi olduğu üçün, burada da bütün leksik-semantik proseslər izlənilir: sinonimlik (dubletlik), çoxmənalılıq, antonimlik (hətta terminlər arası daha çox antonimlik müşahidə olunur, nəinki ümumdəbi dilin digər leksik qruplarında) [2, 99-104].

Dublet terminlərin əmələ gəlmə səbəbləri onunla bağlıdır ki, ingilis dilinin hüquq terminologiyası latın və fransız dillərinin güclü təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Bu dillərdən olan alınmalar və ingilis dilinin özündə olan terminlər eyni anlayışı ifadə etdikləri üçün dublet olurlar: *paternity - fatherhood, dolus malus - malice, delict - tort, place of residence - habitat, crime - offence*. Nadir hallarda tam sinonimlər dilin müxtəlif nominativ imkanlarının ifadəsi nəticəsində əmələ gəlmişdir: *female offender - offendress, old offender- repeat offender*.

Hüquq terminləri arasında həm eyni köklü, həm də müxtəlif köklü antonimlər mövcuddur: *legal - il-legal, tmth - he, guilty - innocent, justice - injustice, rightful - unrightful, merciless -merciful, punishability - unpunishability, sanctioned – unsanctioned*. S.P. Xijnyak qeyd edir ki,

ingilis dilinin hüquq terminologiyasında antonimlərin iki - kontrar və komplementar növlərindən yalnız komplementar qarşılaşmanı bildirən antonimlər var [5, 19].

Omonimlik, ümumiyyətlə, terminlərə xas olmasa da, hüquq terminologiyasında struktur omonimlik geniş yayılıb (yəni konversiya halları – sözün heç bir morfoloji dəyişikliyə uğramadan bir nitq hissəsindən digərinə keçməsi): *award, n - award v, censure, n - censure, v, license, n - license, v, torture, n - torture, v*.

Terminologiyada çoxmənalılıq təkcə yaxın sahələrdə və ya metonimiya hallarında ola bilər. Bütün bu hallarda terminin mənaları həqiqi məna ifadə edir (məcazi olmur).

Məsələn, ***inheritance*** 1) *the devolution of property on the death of its owner*. 2) *property that a beneficiary receives from the estate of a deceased person*; ***law*** 1) *the enforceable body of rules that governs any society*, 2) *one of the rules making up the body of law*. ***Judgement*** 1) *a decision made by a court in respect of the matter before it*; 2) *the process of reasoning by which the court's decision was arrived at* [2, 104].

Mandate termini xüsusi hüquq sahəsində aşağıdakı mənanı ifadə edir: “*an authority given by one person to another to take some course of action*”, beynəlxal hüquqda isə aşağıdakı mənanı ifadə edir: “*the system by which dependent territories were placed under the supervision (but not the sovereignty) of mandatory powers by the league of Nations after World War I*”. Eyni şəkildə ***general verdict*** termini mülki hüquqda: “*a verdict that is entirely in favour of one or other party*” mənasını ifadə edir, cinayət kodeksində isə “*a verdict either of guilty or not guilty*” [2, 104].

Franchise termininin üç mənası var, onlardan ikisi konstitusiya qanununda, üçüncüsü isə ticarət hüququnda işlənir: 1) *(in constitutional law) a special right conferred by the Crown on a subject*, 2) *(in constitutional law) the right to vote at an election*; 3) *(in commercial law) a licence given to a manufacturer, distributor, trader, etc., to enable them to manufacture or sell a named product or service in a particular area for a stated period* [2, 104].

Ədəbiyyat

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., Сов. энциклопедия, 1966, 608с.
2. Кузнецова Ю.А. Соотношение юридической терминологии и профессионализмов в лексической системе английского языка. Саратов, Изд-во «Научная книга», 2004, 130 с.

3. Прохорова В.Н. Об эмоциональности термина // Лингвистические проблемы научно технической терминологии М., Наука, 1970, с.153-159.
4. Реформатский А. А. Мысли о терминологии // Современные проблемы русской терминологии. М., Наука, 1986, с. 163-198.
5. Хижняк С.П. Юридическая терминология: формирование и состав. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1997, 136с.
6. Andersson L., Trudgill P. Bad Language. L.: TJ Press Ltd., 1990, 202 p.
7. Brook I. L. English Dialects. L.: New Oxford University Press, 1963, 232p.
8. Flexner St. B. Preface// Wentworth H., Flexner St. B. Dictionary of American Slang. L.: George G. Harrap & Co. Ltd., 1960. P.VI-XV.
9. Green J. Introduction // Green J. Dictionary of Jargon. L.: Routledge & Kegan Paul Limited. 1987, P. IX-XI.
10. Greenough T.B., Kittredge G. L. Words and Their Ways in English Speech. N. Y.: The Macmillan Company, 1961, 431p.
11. Hudson K. The Jargon of the Profession. L.: Andre Deutsch Ltd, 1979, 703 p.
12. Marples M. University Slang. L.: Williams & Norgate Ltd.. 1950. 188 p.
13. Partridge E. Introduction // Vigilans' Chamber of Horrors London: Andre Deutsch Ltd , 1952, p. 13-21.
14. Quirk R. The Use of English. L.: Longmans, Green & Co Ltd.. 1968. 372p.

Н. Намазова

Понятия термин и юридические термины, их лингвистическая характеристика

Резюме

Статья посвящена анализу юридических терминов, которые являются одним из разрядов специальной лексики. В статье раскрываются такие понятия, как: «термин», «терминология», «юридическая терминология». Дается их отличие от других разрядов специальной лексики: жаргонов, номенов, профессионализмов. Отмечаются основные особенности юридических терминов.

В статье рассмотрены мнения различных ученых по данному вопросу. Поскольку термины являются частью литературного языка, то и здесь наблюдаются все присущие языку лексико-семантические процессы, такие как: синонимия (дублетность), многозначность, ан-

тонимия. Омонимия, хотя в общем и не присуща терминам, но в юридической терминологии структурная омонимия (т.е. случаи конверсии) широко распространена.

N. Namazova

The concept of "term" and "legal terminology", their linguistic character

Summary

The article is devoted to the analysis of a particular lexicon of terms related to the law.

Concepts "term" and "terminology", "legal terminology" are explained in the article.

Their difference is shown a particular lexicon related to slang, nomens and professional words (law professionalism).

The main features of the legal terms (technical terminology of the law) is remarked.

The views of different scholars on the subject are being considered. As the terms are generally an integral part of the language, here all lexical-semantic processes are observed: synonymy, duplicity, antonymism. Although ammonia is not typical of terms, structural jurisdiction (conversion cases) is widely spread in legal terminology.

Rəyçi:

Tamilla Hüseynova
filologiya üzrə doktor, professor

XOŞQƏDƏM HÜSEYNZADƏ
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Xarici Dillər -1 kafedrası
xashqadam@mail.ru

KLASSIFIKATIONSPRINZIPIEN DER PHRASEOLOGISCHEN EINHEITEN IN DER DEUTSCHEN SPRACHE

Açar sözlər: Frazeologiya, Sabit söz birləşməsi, dil vahidi, frazeoloji mürəkkəb birləşmələr, təsnifat

Ключевые слова: фразеология, словосочетание, языковая единица, фразеологические сложносочетание, классификация

Key words: phraseology, word combination, linguistic unit , complex combination of phrase, classification

Der Fachausdruck Phraseologie ist zweideutig, er bedeutet: die Gesamtheit aller stehenden Wortverbindungen (Phraseologismen) und den Zweig der Sprachwissenschaft, der sich mit der Erforschung stehender Wortverbindungen befasst. Mit dem Problem der Phraseologie als Gesamtheit aller stehenden Wortverbindungen befassen sich viele russische und deutsche Wissenschaftler. Was die deutschen wissenschaftlichen Werke auf dem Gebiet der Phraseologie anbetrifft, so sind es vor allem umfangreiche Sammlungen von verschiedenen stehenden Wortverbindungen. Man findet dort ausführliche Erklärungen der Bedeutung und der Herkunft von Phraseologismen, aber fast keine theoretischen Auslegungen der Phraseologie.

Alle Phraseologismen sind nach dem Grad der Umdeutung und Einheit der Bedeutung in drei Gruppen eingeteilt:

- A) phraseologische Zusammenbildungen
- B) phraseologische Einheiten
- C) phraseologische Verbindungen

Dieser Einteilung liegt das semantische Prinzip zugrunde, deswegen kann man sie die semantische Klassifikation nennen. Bei dem Versuch diese Einteilung auf stehende Wortverbindungen der deutschen Sprache anzuwenden, würde das ganze phraseologische Gut der deutschen Sprache folgendermaßen eingeteilt werden:

1. Phraseologische Zusammenbildungen

Hierher gehören viele deutsche Phraseologismen mit unmotivierten Gesamtbedeutungen, bei voller Umdeutung des ganzen Ausdrucks: durch die Lappen gehen „entwischen“(əkilmək), an jemandem an etwas einen Narren gefressen haben, (dəli olmaq), für j- n, für etwas stark eingenommen sein (kimin üçünsə cazibılı olmaq)

2. Phraseologische Einheiten

Diese Gruppe umfasst viele deutsche Phraseologismen mit motivierter Gesamtbedeutung, ebenfalls mit voller Umdeutung: *große Augen machen* „staunen“, *auf die Beine kommen* „genesen“ oder „in bessere Verhältnisse kommen“. 3. Phraseologische Verbindungen

Diese Phraseologismen werden im Gegensatz zu den ersten zwei Gruppen der Phraseologismen durch teilweise Umdeutung und völlige Motiviertheit gekennzeichnet, es sind meist verbale Verbindungen, bei denen in der Regel nur das Verb metaphorisch gebraucht wird, während der nominale Teil gewöhnlich seine dingliche Bedeutung behält, z. B. zum Ausdruck bringen. In dieser Wortverbindung ist das Verb *bringen* metaphorisch umgedeutet, das Substantiv *Ausdruck* bewahrt seine eigentliche Bedeutung, das Ganze aber bedeutet „ausdrücken“. Hierher gehören auch nicht in Frage kommen „nicht wichtig sein“, in Gefahr schweben „in Gefahr sein“. Da die deutschen stehenden Wortverbindungen ihre Spezifik besitzen, ist es unmöglich die semantische Klassifikation von V. W. Winogradow zur deutschen Phraseologie anzuwenden, ohne diese Spezifik zu beachten. Einige sowjetische Linguisten halten es für möglich, bei der Anwendung der semantischen Klassifikation von V. W. Winogradow die stehenden Wortverbindungen der deutschen Sprache nur in zwei Gruppen einzuteilen. Die 1. Gruppe umfasst phraseologische Einheiten, die durch die Umdeutung ihrer allgemeinen Bedeutung charakterisiert werden und die 2. Gruppe phraseologische Verbindungen, deren Gesamtbedeutung teilweise motiviert ist. Aus der Einteilung von V. W. Winogradow ausgehend, werden die phraseologischen Redewendungen im Lehrbuch von M. D. Stepanowa und J. J. Tschernischowa nach dem funktionalen Prinzip klassifiziert. Sie teilen alle phraseologische Redewendungen in zwei große Gruppen. Die 1. Gruppe – lexikalische Einheiten umfasst solche stehenden Redewendungen, die eine Nenn- oder Nominative Funktion erfüllen, z. B. die Deutsche Demokratische Republik, zum Ausdruck bringen, Schlüsse ziehen u. a. Diese lexikalischen Einheiten sind stilistisch neutral und unaforistisch. Sie entsprechen phraseologischen Verbindungen in der Klassifikation von V. Winogradow, existieren in der Sprache und bereichern den deutschen Wortschatz quantitativ. Die 2. Gruppe – phraseologische Fügungen schließt in sich Phraseologismen im eigentlichen Sinne ein. Das sind expressive Synonyme zu den schon existierenden Einheiten, sie bereichern deswegen den deutschen Wortschatz qualitativ.

Die 2. Gruppe wird von den Verfassern Idiomatik genannt. Die beiden Gruppen unterscheiden sich hauptsächlich dadurch, dass die stehenden Wortverbindungen der 2. Gruppe außer dem Ausdruck des Begriffs noch als

Ergänzungsmomente eine emotionale, expressive, einschätzend Charakteristik haben. Zu der 2. Gruppe gehört eine Reihe der phraseologischen Fügungen.

1. Idiome- vollkommen unmotivierte phraseologischen Wortverbindungen. 2. Bildhaftmotivierte phraseologische Wortverbindungen 3. Wortpaare 4. Sprichwörter 5. Geflügelte Wörter 6. stehende Vergleiche

Da diese Klassifikation das funktionelle Prinzip zugrunde legt, nämlich das Kriterium des Vorhandenseins verschiedener stilistischen Kategorien, kann man sie eher auf dem Gebiete der Stilistik als auf dem der Lexikologie anwenden.

Es gibt auch andere Versuche, die deutsche Phraseologie einzuteilen.

Eine andere, die sogenannte traditionelle Klassifikation kann die strukturell –semantische genannt werden. Sie ist sowohl in der sowjetischen als auch in der ausländischen Fachliteratur bekannt. Laut dieser Klassifikation werden die Phraseologismen in folgende Gruppen eingeteilt. Wortpaare, Idiome, geflügelte Worte, Sprichwörter.

Wortpaare (Zwillingsformeln) sind stehende Verbindungen von zwei Wörtern, die einer und derselben grammatischen Wortart angehören. z. B.

Mann und Maus (hamı), *schalten und walten* (istədiyini etmək), *fix und fertig sein* (tamamilə hazır) u.s.w. Der Struktur nach unterscheiden sie sich von anderen phraseologischen Gruppen sehr deutlich. Am häufigsten tritt als Verbindungsmittel die Konjunktion auf: *Haus und Hof* (ev-eşik), *hoffen und harren* (ümidlə gözləmək). Die Wortpaare werden charakterisiert:

a) durch die Alliteration, Zwecke und Ziel, *Kisten und Kasten*(sandıqlar və yeşiklər) u.a.

b) auch den Reim mit *Sack und Pack* (çuval və bağlama), mit *Ach und Krach* (qəm və kədər) u.a.

Idiome bilden die nächste Gruppe stehender Wortverbindungen. Unter Idiomen versteht man Wortgruppen, die in ihrem Gebrauch erstarrt sind. Sie entstehen auf Grund bildhafter Vorstellungen von der Wirklichkeit, entwickeln sich aus freien syntaktischen Wortgruppen, bekommen infolge der Umdeutung einen allgemeinen umgedeuteten Sinn, der der Summe der Komponentenbedeutungen nicht entspricht. Die deutsche Sprache ist sehr reich an Idiomen:*Die Augen in die Hand nehmen*- „genau zusehen“, *sich die Beine in den Leib stehen* – „lange warten“, *unter die Haube bringen*- „verheiraten“.Die Gesamtbedeutung des Idioms kann sowohl motiviert als auch nicht mehr motiviert sein. Motiviert sind solche Idiome, deren Sinn aus den Bedeutungen ihrer Komponenten zu schließen ist: *ins Auge fallen* „bemerken sein“, *nicht auf den Kopf gefallen sein* „kein Dummkopf sein.“

Unmotiviert sind solche Idiome, deren Sinn aus den Bedeutungen ihrer Komponenten nicht zu schließen ist: auf etwas Gift nehmen „sich auf etwas verlassen“ u. a. Geflügelte Worte ist eine besondere Art stehender

Wortverbindungen. Dieser Fachausdruck stammt aus dem Griechischen, ist eigentlich selbst ein geflügeltes Wort. Man weiß seine Abstammung von Homer hin. Man findet in der „Ilias“ und in der „Odyssee“ folgende Äußerungen: Geflügelte Worte warf er auf, mit geflügelten Worten wendete er sich an. Unter dem Fachausdruck „geflügelte Worte“ versteht man nicht nur einzelne Wörter, sondern auch Wortverbindungen. Hierher gehören sowohl der rote Faden (Goethe) als Bezeichnung der Idee, die sich durch alle Ausführungen hindurch zieht, wie auch Sisyphusarbeit (Homer) – ein schweres und vergebliches Bemühen. Geflügelte Worte fallen ihrer Struktur nach in verschiedener Sprachen nicht immer zusammen, ihre Struktur hängt von Eigentümlichkeiten jeder Sprache ab. Da für die deutsche Sprache die Entwicklung der Zusammensetzung als eine der inneren Gesetzmäßigkeiten gilt, gibt es im deutschen viele geflügelte Worte in der Form eines zusammengesetzten Wortes, z.B.

Der Apfel der Zwietracht, daneben aber auch der Erisapfel

Ədəbiyyat:

1. Barsuk R.Y. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri.
2. Е. А. Иванникова. Об основном признаке фразеологических единиц.

X.Hüseynzadə

Alman dilində frazeoloji vahidlərin təsnifat prinsipləri

Xülasə

Bu məqalədə alman dilindəki frazeoloji vahidlərin təsnifat prinsiplərindən söhbət gedir. Frazeologiya iki mənalıdır: o, bütün mənalı sabit söz birləşmələrinin toplusudur və eyni zamanda bu sabit söz birləşmələri ilə məşğul olan dilçilik elminin bir sahəsidir. Alman dilindəki leksik vahidlər stilistik cəhətdən neytraldır. Onlar V.Vinaqradozun təsnifatındakı frazeoloji birləşmələrə uyğun gəlir, dildə mövcuddur və alman dilinin söz ehtiyatını zənginləşdirir.

Bu təsnifat funksional prinsipə və müxtəlif stilistik kateqoriyalara əsaslandığına görə onları həm stilistika, həm də leksikologiya sahələrində tətbiq etmək mümkündür. Bu məqalədə frazeoloji mürəkkəb sözlərdən, frazeoloji vahidlərdən, frazeoloji birləşmələrdən, idiomatik ifadələrdən, qanadlı kəlamlardan, atalar sözlərindən bəhs olunur.

Х.Гусейнзаде

**Классификационные принципы фразеологических единиц
на немецком языке.**

Резюме

В статье говорится о принципах классификации фразеологических единиц в немецком языке. Технический термин фразеология является неоднозначным. Это совокупность всех неизменном сочетании слов, и это отрасль науки лингвистики имеет дело с словосочетаний области зафиксировано. Лексические единицы на немецком языке является нейтральными с точки зрения стилистики. Они соответствуют фразеологическим соединениям классификации В.Виноградова, являются составной частью языка и обогащают словарный запас немецкого языка. Эта классификация основана на функциональном принципе и потому их можно применять как в стилистике, также и в лексикологии. В этой статье говорится о словосочетаниях, фразеологических единицах и соединениях, идиоматических выражениях. крылатых фразах и пословицах.

Kh.Huseynzade

Classification principles of the phraseological units in German language

Summary

The article describes the principles of classification of phrase logic in German. The technical term phraseology is ambiguous. It is a collection of all invariable combination of words, and it is a branch of science of the linguistics science that deals with the area fixed word combinations. Lexical units in German are neutral from the point of view of stylistics. They correspond to the phraseological compounds of V. Vinogradov's classification, are an integral part of the language and enrich the vocabulary of the German language. This classification is based on a functional principle and therefore they can be applied both in style and in lexicology. This article deals with word combinations, phraseological units and compounds, idiomatic expressions, winged phrases and proverbs.

Rəyçi:

Dürdanə Nağıyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə dosktoru, dosent

NƏRGİZ HÜSEYNZADƏ
Bakı Slavyan Universiteti
nargiz@mail.ri

**“AMERİKA İNGİLİS DİLİSİ”NİN LÜĞƏT FONDUNA DAXİL
OLMUŞ YENİ SÖZLƏR, ONLARIN “STANDART İNGİLİS DİLİ”
İLƏ MÜQAYİSƏSİ VƏ “AMERİKA LEKSİKASI”NİN
YARADILMASI**

Açar sözlər: amerika ingilis dilisi, lüğət fondu, yeni sözlər, müqayisə, leksika, termin

Key words: American English, vocabulary stock, new words, comparison, lexics, term

Ключевые слова: американский английский, словарный запас, новые слова, сравнение, лексика, термин

Üç əsrdən daha çox bir müddətdə Amerika lüğət tərkibi Britaniya (İngilis) lüğət fondundan tam və ya qismən asılı olaraq inkişaf etmiş və yaranmış yeni mühitin də bu lüğət fondunun inkişafına böyük təsiri olmuşdur.

İngiltərədə “to advocate” (vəkillik etmək), to placate (plakat çəkmək), “to antagonize” (ziddiyyət yaratmaq) terminlərinə qarşı ədəbiyyatçılar 19-cu əsrdə müharibə elan etmişlər.

Çünki bu sözlərin yerli hinduların dilindən götürüldüyü güman edilirdi. Lakin “amerikanizm”ə daxil olan bütün sözləri Amerikanın yerli əhalisi hinduların dilindən hazır şəkildə götürüldüyünü demək də düzgün olmazdı. Elə sözlər var ki, onlar amerikan həyat tərzini və əşyanı adlandırmaq üçün verilən terminlərdir. Məsələn, hamıya tanış olan “telephone” (telefon), “photograph” (fotoqraf) və s.bəzi başqa sözlərin köklərinin “amerikanizm” olduğu bəllidir. Məsələn, “to lunch” (cəzalandırmaq), “jazz” (caz) və s. Bəzən isə yaranmış söz hamı tərəfindən qəbul edilərək, başa düşüldükdən sonra adlanır. Məsələn, “hue və hue and cry” (hay-küy) sözlərindəki “hue” (rəng) sözünün mənası artıq “hue və cry” sözündəki “hay-küy” mənasını vermir. Yaxud “meat” (ət) sözü “One man`s meat is another man`s posion” atalar sözündə “sweet meat” (yemək) mənasında, yəni “birinin cərəyi-əti o biri üçün zəhərdir” – mənasında işlənir.

Bəzən yeni terminlər siyasi məqsədlər üçün yaradılır və dildə də uzun müddət işlədilir. Məsələn, “superdövlətlər” olan Birləşmiş Ştatlar və Sovetlər İttifaqı (dağılmazdan əvvəl) bəzi müstəmləkə zülmündən azad olmuş ölkələri “Third World” (Üçüncü Dünya) ölkələri, yaxud “underdeveloped” (inkişaf etməkdə olan) ölkələr adlandırmışlar. Bu dövrdə “rat-race” (yavaş

sürətli yarış), “consolium” (məsləhət, məşvərət), “confrontation” (qarşıdurma), “update” (hazırkı) və s. kimi terminlər yaradılır.

Elə yeni sözlər, terminlər meydana çıxır ki, onların əksəriyyəti demək olar ki, müəyyən şeylərə verilən ad kimi üzə çıxır, yaranır. Məsələn, “a bubble car” (avtomobil) termini maşının yuxarı hissəsi, damı plastmas materialdan düzəldilmişdir, həm də köpüyə bənzədiyi üçün bu maşına həmin ad “a bubble car” köpük maşını adı verilmişdir. Məsələn, “paper pack” (kağız torbacıq) termini də öz mənasını məhz aid olduğu şeydən almışdır. Belə ki, əvvəllər mağazadan kitab alan zaman həmin kitabı kağız torbacıqda bükün verərmişlərmiş, sonralar isə bu hadisə getdikcə yayılmış, təkcə kitab deyil, başqa şeyləri də kağız torbacıqları büküb verirlərmiş ki, həmin termini “kağız torbacıq” mənasını daşımışdır.

Yeni söz və terminlərin yaranması və məna dəyişiklikləri demək olar ki, 1960-1980-ci illərdə aparılmış statistik məlumatlara əsasən (bu dövrdə çoxlu kitab və jurnallar nəşr olunmuşdur ki, bunlarda da heç şübhəsiz, xeyli sözlər və mənalar öz əksini tapmışdır) tədqiq olunmuşdur.

Hər hansı bir sözün strukturu, yaxud mənası Britaniya ingiliscəsinə oxşamadığı halda, dərhal onu “amerikanizm” adlandırmaq səhv olardı. Bu məsələdə də israfçılıqdan yan keçə bilməyənlər “amerikanizm” hesab olunan sözlərə qarşı müəyyən dövrlərdə mübarizə aparmışlar. Ancaq süni vasitə və üsullar dilin təbii inkişafının qarşısını ala bilməmişdir.

Amerikan ingiliscəsində yenis sözlərin yaranmasına təkcə yeni texnika deyil, həmçinin də yeni texnoloji dəyişikliklər zəmin yaratmışdır. Məsələn “gasoline” (benzin), “alcohol” (alkoqol, spirt) terminlərinin yaranması ilə əlaqədar bunlara aid oxlu derivativlər meydana gəlmişdir. Adamların benzinə, yaxud spirtə olan tələbatı ilə də ya da benzinin, spirtin qiymətinin qalxıb-düşməsi ilə əlaqədar terminlər yaranmışdır. Belə texnoloji dəyişikliyə dair terminlər (təyyarə və avtomobillərdə qəza və digər təhlükəsizlik texnikası ilə əlaqədar terminlər, İkinci Dünya Müharibəsi zamanı yaranmış terminlər sə s.) artırmaq da olar.

“Computer” (kompyüter, sayğac) sözü hələ İkinci Dünya Müharibəsindən əvvəl İctimaiyyətə “sayan adam” mənasında “to compute” kimi məlum idi. Hazırda həmin söz “sayan maşın” mənasında istər böyük “mainframe”, yaxud kiçik “micro-computer”-lə əlaqədar çoxlu yeni sözlər, ifadələr meydana gəlir. Leksikoqrafların fikrincə, ingilis dilinin lüğət tərkibi öz tarixində heç bir zaman 20-ci əsrdəki kimi çoxlu dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Bütün bunların başlıca səbəbi Birləşmiş Ştatlarda yeni sözlərin yaranması, bu ölkədə əsas etibarilə texnologiya və elmin inkişafı ilə bağlıdır. Əlbəttə, Amerikan ingiliscəsində nə qədər təmiz söz olduğunu (yəni Amerikan ingiliscəsinin məhz özünü sözləri) heç kəs deyə bilməz. Hətta onu da demək mümkün deyil ki, Amerikan ingiliscəsində say etibarilə nə qədər

söz var. Son zamanlar buraxılmış Amerikan ingiliscəsinə dair bir sıra lüğət kitablarının köməyi ilə sözlərin yaranması ilə əmələ gəlmiş dəyişiklikləri müqayisə edərək aydınlaşdırmaq mümkündür. Amerikan ingiliscəsinin lüğət tərkibindəki sözlərin say etibarilə nə qədər artdığını Vebsterin lüğətinə baxdıqda görə bilərik.

Amerikan söz və ifadələri artıq dildə hiss olunmaq dərəcəsinə gəlmiş zamanı etibarən “amerikanizm” haqqında mübahisələr başlandı. Əvvəlcə ingilislər amerikanlıları ingilis dilini təkrar etməkdə, on yeddinci əsrdə İngiltərədə işlənmiş sonra isə arxaikləşmiş və dilin lüğət tərkibindən çıxmış sözləri yeni “amerikanizm”-lər adı altında götürülüb nitqdə işlətmələri üstündə tənqid etməyə başlamışlar.

Sonralar ingilis tənqidçiləri sakitləşən kimi amerikalılar özlərini müdafiə etməyə, həm də bütün amerikalıları dillərinin təmizliyi uğrunda mübarizə aparmağa çağırdılar. İngilislərlə amerikalıların bu mübahisəsi bütün on doqquzuncu əsrdən indiyə qədər davam etməkdədir.

Qeyd olunduğu kimi, “Amerikanizm” sözünü ilk dəfə termin kimi işlədən şəxs Con Vinderspun olmuşdur. O, ilk dəfə bu sözü termin kimi ən yuxarı təbəqədə, təhsil sistemində, alimlər arasında ingilis dilindən fərqli bir ifadə kimi işlətməmiş və həmin sözün lüğət tərkibində özünə yer tutması üçün yazmışdır: “Amerikanizm” sözü mənim dediyim, tələffüz etdiyim şəkildə, yaranışına, ifadə funksiyasına görə “Skotizm” (Şotlandiya dili) yaranması ilə eynidir. Əgər bir şotland özünün ingilis olmadığını bilirsə və öz dilinin də “şotland dili” olduğunu başa düşürsə, ingilis dilinin qayda-qanunlarını şotland dilininki hesab etmirsə, mən də deyirəm, “amerikanizm” də onun kimidir. Amerika Birləşmiş Ştatlarını o dövrdəki prezidenti Cefferson həmin mübahisə ilə əlaqədar demişdir: “Hər sözdən ötrü hay-küy qaldırmaq lazım deyil. Biz yeni sözlərin yaranmasına, nitqdə işlənməsinə etiraz etmirik. Lakin ingilis dilini, London dilini, onların ayrıca dövlətləri olduğu kimi bizim dilimiz ingilis dilindən tamamilə fərqlənincəyədək işlədəcəyik. Bəli, mən etiraz edirəm, lakin arzum budur ki, bizim dilimizin elə imkanı olsun ki, arxaikləşmiş, lakin bizim başa düşdüyümüz sözlərlər birlikdə yeni ifadələr yaratmağa imkan olsun”. Amerika Birləşmiş Ştatlarında ilk “amerikanizmlər” lüğəti 1816-cı ildə Con Fikkerin rəhbərliyi altında Amerika Birləşmiş Ştatlarında çox işlənən söz və ifadələrin lüğəti” adı ilə çap olunmuşdur. Con Fikkerin lüğətin girişində göstərir ki, o, həmvətənlərinə ölkəsinin dilinin saflaşdırmaq arzusu ilə bu lüğəti hazırlayıb. Onun bu təşəbbüsünü bütün dünyada öz “Vebster” lüğəti ilə məşhur olan Noah Vebster onun haqqında bir az geniş danışmaq qərarına gəlir. Noah Vebster deyirdi ki, yeni sözlər (o, “amerikanizm”ləri nəzərdə tuturdu) ingilislərin icazəsi olmadan da yaranacaqdır, çünki artıq mübarizə başlanmışdır.

Daha mükəmməl “amerikanizm”lər lüğəti 1848-ci ildə Con Bartlet tərəfindən çap edildi. Müəllif üç ilə Meksika ərazisi ilə sərhəddə işləmiş və bu müddət ərzində sərhəd həyatından topladığı yeni sözləri lüğətə daxil etmişdir. Bilyam Dnin habelə yazırdı: “Bizim romançılar çalışırlar bütün epizodları amerikanca yazsınlar. Eybi yoxdur, yazsınlar. Çünki onlar da Amerikada doğulublar, indi onların növbəsidir. Amma mən istərdim ki, onların qəhrəmanları düzgün amerikan variantında danışsınlar, yəni tennensiyalı, bostonlu, filadelfiyalı kimi öz dialektlərində danışsınlar, Nyu York aksentində danışsınlar. “Amerikanizm”lərin hətta ayrıca “Amerika dili”nin olması üçün həddindən artıq fəaliyyət göstərən hazırda bütün dünya ölkələrində məşhur olan “Vebster lüğətləri” –nin yaradıcısı və müəllifi olmuş Noah Vebsterin böyük zəhməti olmuşdur. Xarici dil mütəxəssisləri, daha doğrusu, ingilis dilini öyrədənlər, onun leksikologiya, leksikoqrafiya və eləcə də lüğət ilə məşğul olan hər bir şəxs üçün Noah Vebster haqqında məlumatla malik olmaq çox maraqlı olardı. Çünki dünyanın elə bir kitabxanası, kitab mağazası yoxdur ki, orada “Vebster” ingilis dili lüğəti olmasın. Amma həmin lüğətlərdə də Vebsterin şəxsiyyəti, tərcümeyi-halı haqqında heç bir məlumat yoxdur.

Ədəbiyyat

1. English (United States) at Ethnologue (18th ed., 2015)
2. "Unified English Braille (UEB)". Braille Authority of North America (BANA). 2 November 2016. Retrieved 2 January 2017.
3. Bailey, Richard W. (2012). Speaking American: A History of English in the United States 20th-21st century usage in different cities

N.Hüseynzadə

New words included in american english word stock, their comparison with standart english and creation of american lexics **Summary**

Over three centuries, the American vocabulary has evolved entirely or partially from the British (English) word stock and has created a great impact on the development of this word stock.

It was supposed that most words were taken from the native Hindu language. But all the words included in “Americanism” would not be right to say to have been taken out of the Indian language. There are words that these are the terms used to call the American lifestyle and items.

It would be a mistake to call it “Americanism” immediately, unless the structure or meaning of any word resembles the British one. In this case,

those who could not overcome wastefulness fought in certain situations against the word “Americanism”. However, artificial means and methods could not prevent the natural development of language.

Н.Гусейнзаде

Новые слова, включенные в американский английский словарь, их сравнение с стандартным английским и созданием американская лексика

Резюме

Более трех веков американский словарь полностью или частично эволюционировал от английского (английского) словарного запаса и оказал большое влияние на развитие этого слова.

Предполагалось, что большинство слов было взято из родного индусского языка. Но все слова, включенные в «американизм», не были бы прав, если бы они были выведены из индийского языка. Есть слова, что это термины, используемые для обозначения американского образа жизни и предметов.

Было бы ошибкой назвать это «американизмом» сразу, если структура или значение какого-либо слова не будет напоминать британский. В этом случае те, кто не мог преодолеть расточительность, сражались в определенных ситуациях против слова «американизм». Однако искусственные средства и методы не могли помешать естественному развитию языка.

Rəyçi: Lalə Məsimova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RANA BABAYEVA

ASOIU

babayeva.rena.a@gmail.com

SOME METHODS USED IN LEARNING ESL

Açar sözlər: yanaşma, asılı olmaq, məqsəd, mənbə, dəqiq, səlist.

Key words: approach, depend on, aim, resource, accurately, fluently.

Ключевые слова: подход, зависеть, цель, источник, безошибочно, бегло.

Language learning is a gradual process that involves creative use of language through trial and error. The main role of learning is to be able to use the new language accurately and fluently.

There are various approaches to teaching English as a second language. They have a great impact on the English language teaching practices and materials. Let's consider some of them.

Total physical response (TPR) method involves grammatical structures and vocabulary. The language is taught by exposure i.e. hearing the language around him/her all the time. This method is used mainly with young learners and beginners. According to this method language is learnt when it is accompanied by doing things physically carrying out the instructions in the classroom for example; "Open the door." "Take the book."

Presentation, Practice and Production (PPP) method - based on this method learners move from the presentation stage to the practice stage to the production stage. Typical activities involved in this method are situational presentations and miming at the presentation stage, drills at the practice stage, role plays and information gap activities at the production stage. The learners are guided by the teacher and do not make decisions about what and how to learn. Lexical approach involves vocabulary, the most important aspect of language. Vocabulary consists of individual words and different kinds of chunks such as collections, idioms, fixed expressions. Learners are given activities, which encourage them to notice chunks in authentic texts.

After noticing chunks, learners are asked to carry out tasks, which will involve them in using the chunk.

Functional approach focuses on a reason why we communicate based on learners' communicative needs. This method doesn't have any typical practices of its own. It often makes use of PPP stages in lessons, or of communicative activities.

Communicative approach focuses on communication as the most important aspects of language. Meaning is communicated through functions, grammar, vocabulary, discourse and skills.

In this method fluency is more important than accuracy. Learners become active users of the language.

The teacher's role is to set up communicative activities, provide correction after fluency activities.

The classroom is a community where learners through interaction share information. Effective classroom learning tasks provide opportunities for learners to negotiate meaning, notice how language is used, and take part in meaningful interpersonal exchange.

Grammar-Translation Method makes emphasis on grammatical accuracy. Classroom practices include studying grammatical rules presented through grammatical terms, then applying them in exercises. Classes are taught in the students' mother tongue, with little active use of the target language. Vocabulary is taught in the form of isolated word lists. Elaborate explanations of grammar are always provided. Grammar instruction provides the rules for putting words together; instruction often focuses on the form and inflection of words. Reading of difficult texts is begun early in the course of study. Little attention is paid to the content of texts, which are treated as exercises in grammatical analysis. Often the only drills are exercises in translating disconnected sentences from the target language into the mother tongue, and vice versa. Little or no attention is given to pronunciation. Guided Discovery Method. According to this method the language is viewed having patterns of meaning and use. Classroom practices include a text containing several examples of the past tense, a recording containing several sentences each with different patterns of sentence stress. The learners are asked to work out what the rules of use seem to be for the target language. This method is used along with PPP, Task-based Learning and the Functional Approach. Content-based learning focuses on grammatical, lexical, functional areas and skills. This method is mainly used in primary and secondary schools. Language is presented through topics related to school subjects or learning about the world. Content and Language Integrated Learning (CLIL) method. According to this method language serves to communicate meaning. Lexis, grammar, functions, skills, discourse – all aspects of language help communicate meaning. Classroom practices include the subject matter and cognitive (thinking and learning) skills related to a school subject, for example, maths, history, art. Lessons focus on the subject rather than on language.

Audiolingual Method. New material is presented in the form of a dialogue. Based on the principle that language learning is habit formation,

the method fosters dependence on mimicry, memorization of set phrases and over-learning. Structures are sequenced and taught one at a time. Structural patterns are taught using repetitive drills. Little or no grammatical explanations are provided; grammar is taught inductively. Skills are sequenced: Listening, speaking, reading and writing are developed in order. Vocabulary is strictly limited and learned in context. There is abundant use of language laboratories, tapes and visual aids. There is an extended pre-reading period at the beginning of the course. Great importance is given to precise native-like pronunciation. Use of the mother tongue by the teacher is permitted, but discouraged among and by the students. Successful responses are reinforced; great care is taken to prevent learner errors. There is a tendency to focus on manipulation of the target language and to disregard content and meaning. Motivation is necessary for successful language learning, but learners may not be motivated, can make use of strategies to motivate their students. Praising learners can be very motivating especially younger learners respond well to praise. Teachers can encourage learners to use English as much as possible in their out-of-class time. They could, for example, listen to radio programmes or songs, read books or magazines, use websites, make English-speaking friends, talk to tourists, write emails to English-speaking penfriends. Teachers may need to discuss their methods with learners who are unhappy with new methods. They may need to introduce the new methods gradually and explain the reasons for them.

Activities in lessons are usually linked so that the first one leads into and helps the next, etc. when selecting activities for practicing and developing language, it is up to the teacher to decide whether to do a controlled practice, freer practice or an activity that focuses on accuracy or on communication. There are several different ways of linking activities in lesson. Some of them are given below.

Language-focused lessons:

1. Presentation → controlled practice activities → freer practice activities;

2. Lead-in → tasks → presentation → further tasks skills-based lessons:

Warmer and/or lead-in → comprehension activities/tasks → post task activities.

Comprehension activities for listening or reading often start by focusing on more general levels of comprehension, then involves detailed or specific attention to the text, then to a focus on the language used in the text.

Example 1. A listening skills lesson.

Lead-in: discussing the topic of the listening and learning any important new vocabulary → comprehension tasks: listening to the recorded

conversation and answering multiple-choice gist questions. About it → listening to the conversation again and completing a form with specific information → post-task activities, brief discussion of the topic of the conversation.

Example 2. A topic-based skills lesson.

Lead-in: speaking about the topic and doing related language work→ tasks: Listening to a recording about the topic→ post-task activities: discussing the topic and/or focusing on the language of the topic→ writing a composition about the topic.

This is an integrated skills lesson, i.e. a lesson that involves working on a variety of skills with each leading into the next.

Many language teachers these days do not use one single method. They may use one method one week and another approach the next, or they may combine or mix different approaches. For example, the teacher asks learners to carry out a task before giving PPP lesson on the same area, or a communicative lesson in which the learners are asked to do a drill on a common mistake. This “mix and match” method is called eclectic approach, i.e. an approach which mixes techniques from different methods.

But actually it is difficult to say that one method is better than another. For example, for a group of motivated upper-intermediate 18 year-olds who are learning English for their future jobs in the tourist industry, a communicative approach, which focuses on using language fluently, may will be very useful. However, for another group of 18 year-olds taking a grammar exam to get into the university a structural approach, which focuses only on learning and practising structures, might be more suitable.

The best approach to use depends on who the learners are and what the teaching conditions are. The choice of methods also depends on the aims of learning, the learners' age, what resources are available to the classroom, class size and number of hours of English in the course.

References

1. English for the Teacher : A Language Development Course, Mary Spratt, Cambridge, United Kingdom, 1994;
2. Right Now: Teacher's Book Level 1, Alan Pulverness, Antoinette Moses, 2000;
3. Approaches and Methods in Language Teaching, Richards, Jack; Rodgers, Theodore, Cambridge University Press, 2001;
4. Exploring English Language Teaching: Language in Action, Hall, Graham, London, New York: Routledge, 2011.

R.Babayeva

**İngilis dilinin ikinci dil kimi öyrənilməsində istifadə edilən bir neçə üsul.
Xülasə**

Dilin öyrənilməsi tədrisi prosesidir. O, özündə dilə kreativ yanaşmanı birləşdirərək sınaq və səhvlər yolu ilə başa gəlir. Səlist və dəqiq istifadə qabiliyyəti dilin öyrənilməsində əsas rol oynayır. İngilis dilini ikinci dil kimi öyrənilməsində bir neçə üsul mövcuddur. Məqalədə onlardan bəzisi araşdırılmışdır. Məsələn, Ümumi fiziki cavab (Total Physical Response) – bu üsul qramatik quruluşu və lüğəti özündə cəmləşdirir. Bu üsul başlanğıc mərhələdə faydalıdır. O, “Qapını aç”, “Kitabı götür” kimi fiziki göstərişləri yerinə yetirməklə müşahidə olunur. Kommunikativ yanaşma – ünsiyyət vasitə ilə dili öyrətmə üsuludur. Bu yanaşmaya görə səlistlik dəqiqlikdən daha üstün hesab olunur. Öyrənelər dilin fəal istifadəçilərinə çevrilirlər. Məqalədə digər üsullar da əhatə olunmuşdur və həmçinin öyrədənin və öyrənənlərin rolları haqqında bəhs edilmişdir.

Р.Бабаева

**Некоторые методы, используемые в изучение английского как
второго языка.
Резюме**

Изучение языка – постепенный процесс, который включает креативное использование языка методом проб и ошибок. Основной ролью изучения является способность использования языка бегло и безошибочно. Существуют различные методы изучения английского как второго языка. Рассмотрим некоторые из них: Общий физический ответ (Total Physical Response) – метод, который включает грамматические структуры и словарь. Этот метод используется, в основном, с начинающими изучение языка. По данному методу языку обучают в комплексе с физическим выполнением команд таких, как «Открой дверь», «Возьми книгу». Коммуникативный подход – обучение языку посредством общения. В этом подходе беглость речи считается более важной, чем точность в речи (т.е. правильность использования грамматики). Обучаемые становятся активными пользователями языка.

В статье большое внимание уделяется другим методам обучения английскому языку, а также описаны роли обучающихся и обучаемых.

Rəyçi:

Rəhimə Məmmədova
filologiya elmlər namizədi, dosent

RAMIQƏ ŞİRƏLİYEVƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
rshiraliyeva7@gmail.com

İNGİLIS DİLİNDƏ AZLIQ BİLDİRƏN QEYRİ-MÜƏYYƏN KƏMİYYƏTİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: universal kəmiyyət kateqoriyası, azlıq bildirən qeyri-müəyyən kəmiyyət kateqoriyası, ifadə vasitələri

Key words: universal category of quantity, category of indefinably low quantity, ways of expression

Ключевые слова: универсальная категория количества, категория неопределенно малого количества, формы выражения

Kəmiyyətin universal kateqoriyası prinsip etibarı ilə yalnız isimlərə xas substansiyalara (əşyalara, cisimlərə və hadisələrə) deyil, təsvir olunan situasiyalara uyğun olaraq feillərlə ifadə olunan hərəkətlərə də aiddir. Kəmiyyətin hesaba alınmasının mahiyyəti substansiyaların azlığı və ya çoxluğu ilə müəyyənləşir, dəqiq və qeyri-müəyyən tərzdə ifadə olunur.

Fəlsəfi anlamda kəmiyyət müqayisəsi yalnız əşyaların keyfiyyət baxımından dərk olunmasından sonra mümkün olur. Bu səbəbdən keyfiyyət və kəmiyyət kateqoriyalarının öyrənilməsi sıx əlaqəlidir (1).

Dilçilikdə kəmiyyət kateqoriyası kateqorial mənə anlayışı ilə müəyyənləşir. Kateqorial mənələr məntiq əsasında ümumiləşdirilmiş xüsusiyyətlərə malikdir və hadisələrin ümumi xarakterini əks etdirir. M.Y.Blox göstərir ki, kateqorial mənə paradigmatik formalar vasitəsi ilə ifadə olunan ayrı-ayrı (individual) mənələri əhatə edir (2, s.27).

Grammatikada kəmiyyət müxtəlif dillərdə tək və cəm hallarının əksliyi (oppozisiyası) ilə təqdim olunan say kateqoriyası ilə əlaqəlidir. Bütün dillərdə say kateqoriyası tək halın ifadə etdiyi mənanı bir sayı, cəm halda işlənən isimlərin mənələrini isə birdən çox kəmiyyət bildirən saylar vasitəsi ilə təqdim edir. Hər hansı dildə qeyri-müəyyən çoxluğu və ya azlığı tədqiq etmək üçün isə bu formula kifayət etmir.

Tədqiqat göstərir ki, dilçilikdə kəmiyyət kateqoriyası çoxdan dilçi alimlərin tədqiqat obyektı olmuşdur. Tanınmış dilçilər və filosoflar (İ.A.Boduen de Kurtene, O.X.Yespersen və b.) bu problemi müxtəlif aspektlərdən tədqiq etmişlər. V.V.Akulenko, S.A.Şvaçko və E.İ.Bukreyeva “Müasir avropa dillərində kəmiyyət kateqoriyası” adlı tədqiqat işində kəmiyyət kateqoriyasının strukturunu funksional-semantik sahə kimi müəyyənləşdirmişlər. Göstərilən əsərdə kəmiyyət sahələri (mikro və makro sahələr olmaqla) müəyyən və qeyri-müəyyən kəmiyyət baxımından tədqiq

olunur. Müəyyən kəmiyyət sahəsi əsasən saylar ətrafında formalaşır. Qeyri-müəyyən kəmiyyət daha mürəkkəb struktura malikdir, öz növbəsində qeyri-müəyyən çoxluğu və azlığı bildirir (3).

S.M.Platiqina göstərir ki, “qeyri-müəyyən az kəmiyyət sahəsi “qiymətləndirilə bilən” qeyri-müəyyən kəmiyyət sahəsinə daxil olduğu üçün qiymətləndirilmə anlayışına diqqət ayırmaq lazımdır” (1, s.144). E.M.Volf belə qiymətləndirməni emotiv (subyektiv mülahizə əsaslı) və rəasional (obyektiv mülahizə əsaslı) adlandırır (4).

Azlıq bildirən qeyri-müəyyən kəmiyyət sahəsi mürəkkəb struktura malik olduğu üçün onun mənası yalnız leksik yolla deyil, eyni zamanda sintaktik üsulla da ifadə oluna bilər.

Qeyri-müəyyən az kəmiyyət kateqoriyası funksional-semantik sahə kimi təqdim edildiyindən onun strukturu həm nüvə, həm də periferiya konstituentlərinə bölünür (1, s.144). Qeyri-müəyyən azlıq kəmiyyəti nüvə konstituentlərinə aid olduğuna görə onun ifadəsi subyektiv qiymətləndirmə (emotiv) xarakteri daşıyır, istifadə olunan leksika (leksemlər) neytral üsluba uyğunlaşdırılır. Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən az kəmiyyətin nüvə sahəsinə mənsub olan leksemlər bunlardır: / *az, bir az, bir neçə, bir qədər* / və s. İngilis dilində isə / *little, few, some, scant, only, insufficient, short, meagre, insignificant, scarce, a bit of* / kimi leksik vahidlər qeyri-müəyyən az kəmiyyəti ifadə edir.

L.A.Petroçenko yazır ki, elmi dərki üçün kəmiyyətin dəqiq ölçülməsi vacibdir və müxtəlif növ cihazlar, ölçü vahidləri vasitəsi ilə belə bir əməliyyat həyata keçirilir. Məişət planında isə kəmiyyətin ifadə vasitələrinin öyrənilməsi tədqiqatçıları müxtəlif sözlərə və dil konstruksiyalarına müraciət etməyə sövq edir. Həmin dil materialları bərk və maye halında olan maddələrin yalnız təxmini kəmiyyətini ifadə edə bilər. Kəmiyyətin qeyri-dəqiq qiymətləndirilməsi həm konkret maddə və cisimlərə, həm də mücərrəd isimlərlə ifadə olunan mental sahələrə aiddir (5, s.29).

Dilçilikdə kəmiyyət anlayışı qrammatik kateqoriya kimi öyrənilir. Onun ifadə vasitələri, morfoloji göstəriciləri vardır. Gündəlik həyatda, məişət sferasında kəmiyyət “əşyaviləşir” (L.A.Petroçenko), ölçülmür, sayılır, qiymətləndirilir. Qeyri-müəyyən kəmiyyət münasibətləri insan psixologiyası əsasında formalaşır və bir neçə proseduralara əsaslanır:

1) əşya və cisimlərin öz aralarında müqayisəsi və onların kəmiyyət dərəcələri (balacadan böyük, böyükdən balaca, o birindən balaca, lap balaca);

2) insanın özünün ölçüsü ilə ətraf aləmdəki obyektlərin müqayisəsi (dizə qədər su (ot), mən boyda bir adam, əl boyda kağız);

3) əşyaların ölçüsü ilə müəyyənləşən kəmiyyət (bir stəkan çay, bir vedrə su);

4) əsas məna kəsb edən normaların kəmiyyəti (nə az-nə çox, minimum, maksimum) (6, s.126-127).

Ən az miqdar (ölçü və kəmiyyət) ifadə etmək üsulları hər bir dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir. Müasir ingilis dili qeyri-müəyyən az kəmiyyəti təqdim etmək üçün müxtəlif kontekstlərdə göstəricilər (kvantifikatorlar) kimi çıxış edə bilən isimlərlə zəngindir. Həmin isimlər /of/sözünü ilə konstruksiya tərkibində (a + N + of) qeyri-müəyyən az kəmiyyətin kvantifikatorları kimi çıxış edir: *a bit of, a dash of, a flicker of, a jot of, a scrap of* / və s.

Müasir ingilis dilində belə birləşmələrdə işlənən isimlər həm ədəbi, həm də danışq dili üçün xarakterik sayılır. Bu sözlərin əksəriyyəti çoxmənalıdır. Bu səbəbdən aşağıda təqdim etdiyimiz sözlərin az kəmiyyət ifadə etmə çalarları əsas götürülmüşdür:

/ace/ – kiçik hissə: not worth an ace – bir qəpiyə dəyməz, within an ace of death – ölümün bir addımlığında;

/bit/ - hissə, az miqdar: a bit of cheese - bir az pendir, a bit of luck - bir az uğur;

/dab/ - yüngül toxunma, yaxma, yaxım, lap az, damcı: a dab of perfume - lap az ətir;

/dash/ - çimdik: a dash of salt - bir çimdik duz;

/dollop/ - bir qaşığı, az miqdar: a dollop of sour cream - bir qaşığı xama, a dollop of luck - bir az uğur, a dollop of truth - bir qram həqiqət;

/drop/ - damcı; az miqdar: a drop of water - bir damcı su, a drop of cruelty - bir az qəddarlıq;

/flicker/ - qəfil peyda olma, yanıb sönmə, sayrışma, birdən görünüb yox olma: not to show a flicker of interest - azacıq da olsa maraqlı göstərməmək, a flicker of understanding, admiration - azacıq anlama, heyran olma;

/ghost/ - əsər-əlamət, zərrə qədər: a ghost of a smile - güclə sezilən təbəssüm, not to have a ghost of a chance - zərrə qədər şansı olmamaq;

/grain/ - dənə, zərrə: a grain of sand - qum dənəsi, a grain of sense - bir zərrə (qram) ağıl;

/hair/ - tük; ən az məsafə və ya kəmiyyət: within a hair of death - ölümün bir addımlığında;

/jot/ - çox az miqdar: not a jot of humour - bir damcı yumor hissi olmamaq;

/lick/ - az miqdar, bir az: a lick of paint - bir az rəng, a lick of anticipatory pleasure - gözlənilən məmnunluq əlaməti;

/mite/ - az miqdarda pay, ianə: not a mite - lap az, a mite of sense - bir az ağıl;

/morsel/ - kiçik hissə: a morsel of cheese - bir az pendir, a morsel of good news - bir az yaxşı xəbər;

/modicum/ - çox az miqdar: a modicum of pocket money - bir az cib pulu; a modicum of enthusiasm - bir az ruh yüksəkliyi;

/nugget/ - kiçik hissə: a nugget of butter - bir az yağ, a nugget of information - çox az informasiya;

/ounce/ - damcı, bir az: not to have an ounce of sense - çox az düşüncə tərzinə malik olmamaq;

/particle/ - hissəcik, zərrə: without of particle of evidence - heç bir sübut olmadan;

/pat/ - hissə: a pat of butter - az yağ;

/pinch/ - çimdik: a pinch of salt, dry musturd - bir çimdik duz/quru xardal;

/scintilla/ - az: not a scintilla of gratitude - lap azacıq minnətdarlıq hissi olmadan;

/scrap/ - hissə, damcı: a scrap of paper - bir tikə (parça) kağız, a scrap of grass - bir cəngə ot;

/shade/ - kölgə, çox az miqdar: a shade of satisfaction - bir az razılıq, a shade of warmth - bir az istilik;

/shadow/ - kölgə, iz, işarə, kinayə, eyham, him - a shadow of power - zor (güc) izi, without a shadow of doubt - kölgə salmadan, şübhəsiz;

/shred/ - hissə, parça, damcı: a shred of ground - bir parça torpaq, a shred of independence - azacıq müstəqillik;

/whiff/ - zəif qoxu: a whiff of perfume - zəif (az) ətir iyi

Göstərilənlərə əlavə olaraq ingilis dilində /of/ sözünü ilə birləşərək az kəmiyyət bildirən, lakin az işlənən bəzi isimləri də qeyd etmək olar: /atom, crumb, dram, dribble, glimmer, hint, nip, round, scruple, skerrick, smack, smattering, smear, snap, spark, splash, spot, strain, streak, suspicion, title, trace, whisper, whit/ və s.

Az kəmiyyəti ifadə edən maye halında olan isimlərlə işlənən bəzi kvantifikatorları da nəzərə alsaq siyahını tamamlamış olarıq: /drop (a drop of water, a drop of rain), drink (a drink of water, scotch), sip (a sip of tea, wine), swallow (a swallow of coffee, wine, beer) / və s.

Az kəmiyyətin ifadəsi üçün işlədilən sözlərin öyrənilməsi göstərir ki, onlar dilin aksioloji ("aksiologiya insani dəyərlər sistemini və onun cəmiyyətdəki yerini öyrənir" (7, s.11)) aspekti ilə əlaqələndir. Həmin sözlər özünəməxsus şəkildə kəmiyyət şkalasının təsdiq (pozitiv) və inkar (negativ) polyusuna uyğun işlədilir və "minimum – norma – maksimum" şkalasını tamamlayır. Məsələn,

"I have to leave this place while I have an ounce of pride and sanity left" (8).

“I get on and do things while other people are talking about them” she said without an ounce of boastfulness (8).

Tədqiqat göstərdi ki, təqdim edilən sözlər (kvantifikatorlar) qrupu eyni struktura (a+ N + of, not + a + N + of) malik olmasına baxmayaraq semantik potensialı müxtəlif cür genişləndirə bilər. Belə ki, az kəmiyyəti ifadə edən təyinedici sözlərin işlənməsinin semantikasi onların yalnız konstruksiyalar tərkibində qrammatik funksiya daşması ilə deyil, eyni zamanda onların emosional çalar əldə etməsi və kəmiyyətin metoforik ifadə olunması mexanizmi ilə müəyyənləşir.

Nəzərdən keçirilən az qeyri-müəyyən kəmiyyəti ifadə edən sözlərin işlənmə tezliyinin aşağı olması belə leksik vahidlərin leksik-semantik mənalı və onların müxtəlif kommunikativ məqsədlər üçün işlənməsinin xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Bizə belə gəlir ki, bu sözlər və söz birləşmələri daha geniş tədqiqata cəlb oluna bilər. Onların a + N + of konstruksiyası tərkibində bir-birilərini əvəz etməsi, sinonimlik yarada bilməsi və hər birinin ayrıca (sərbəst) leksik vahid kimi işlənməsi tədqiqatçıların marağına səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Платигина С.М. Репрезентация неопределенного малого качества в лексической семантике (на материале русского и английского языков). Актуальные вопросы филологической науки XXI века. – Екатеринбург: Из-во Уральского университета, 2014, с.143-147.
2. Блох М.Я. Теоретическая грамматика английского языка. М.: Высшая школа, 1983, 383 с.
3. Акуленко В.В., Швачко С.А., Букреева Е.И. Категория количества в современных европейских языках. Киев: Наукова думка. 1990, 182 с.
4. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. М.: Наука, 1985, 228 с.
5. Петроченко Л.А. Средства выражения малых величин (на примере английских существительных) Вестник Томского государственного педагогического университета. 2014, №10(151), с.29-33.
6. Рябцева Н.К. Язык и естественный интеллект. М.: Academia, 2005, 640 с.
7. Nəzərova A. Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, 224 s.
8. BNC – The British National Corpus. URL: <http://www.natcorp.ox.ac.uk>

9. Bybee I. Language, Usage and Cognition. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, 252 p.
10. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013, 420 s.
11. Veysəlli F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil, 2003, 409 s.

Р.Ширалиева

**Формы выражения неопределенного малого количества
в английском языке**

Резюме

В настоящей статье исследуются средства выражения неопределенного малого количества в английском языке. В ней дается анализ способов выражения понятия неопределенного малого количества в разных контекстах.

В статье сначала рассматривается понятие категориального значения в философии, лингвистике и грамматике, затем определяется структура неопределенного количества как функционально-семантическое поле. На основании анализа слов и словосочетаний, обозначающих неопределенного малого количества в английском языке, определяется, что поле неопределенного малого количества имеет достаточно сложную структуру, так как его значения могут выражаться не только лексическими, но и синтаксическими средствами.

Поле определенного количества формируется по большей части вокруг числительных.

В статье содержится перечень основных слов, обозначающих малые величины в английском языке и проводится анализ их употребления.

R.Shiraliyeva

**Ways of expressing of indefinably low quantity in the English
language**

Summary

The article studies ways to express the indefinably low quantity in English language. It presents the analysis of the ways to convey the notion of indefinably low quantity in different contexts.

The present study discusses the notion of category of quantity in philosophy, linguistics and grammar and the structure of indefinite quantity is determined as a functional-semantic pole.

On the basis of the analysis of words and word combinations presenting indefinably low quantity in the English language it becomes certain that the pole of indefinably low quantity has quite complex structure and its sense can be expressed not only in lexic but in syntactic way.

The pole of definite quantity is mainly formed round the numerals.

The article contains list of words presenting indefinably low quantity in the English language.

Rəyçi:

Fəxrəddin Veysəlli
filologiya elmləri doktoru, professor

KÖNÜL DƏNZİYEVA
Lənkəran Dövlət Universiteti
konul@mail.ru

İFADƏLİ NİTQİN YARANMASINDA ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİN ROLU

Açar sözlər: İfadəli nitq, atalar sözləri, zərb- məsəllər, aforizmlər.

Keys words: expressive speech, proverbs, sayings, aphorisms.

Ключевые слова: выразительная речь, пословицы, поговорки, афоризмы

İfadəli nitq dilin söz xəzinəsinə, onun qayda- qanunlarına yaxşı bələdlilik, fikrin ifadəsində onlardan məqsəduyğun istifadə edə bilmək bacarığı ilə bağlıdır. İfadəli nitq üçün bacarıq və vərdiş əsas şərtidir. İfadəli nitqi dinləyənlər asanlıqla onu qavrayır, mənimsəyir və uzun müddət yaddaşlarında saxlayırlar. Beləki, mükəlləmlərin əvvəlində, ortasında və sonunda eyni sözlərin təkrarı, qoşa sözlərin işlədilməsi, nitqdə ədəbi tələffüz normalarına düzgün əməl olunması, danışdıqda fasilə və durğulardan düzgün istifadə kimi cəhətlər nitqin ifadəliliyinə müsbət təsir göstərir, musiqiliyini gücləndirir.

Bu baxımdan nətiq fikrini düzgün, aydın məqsəduyğun surətdə ifadə etməklə yanaşı, onu cazibəli, təsirli, emosional bir formada verməyi, dinləyicinin qəlbinə, zehninə nüfuz edə biləcək inandırıcı və təsirli dil vasitələrindən istifadə etməyi də bacarmalıdır. Parlaq, kəskin, orjinal, ifadəli nitq dinləyicilərin hisslərinə təsir edir, irəli sürülən fikirlərin məzmununu yaxşı dərk etməyə kömək göstərir.

İfadəli nitq təsirli nitqdir. Bu, mü sahibin iradəsinə və hisslərinə təsir göstərən, onu həyəcanlandıran, diqqətini cəlb edən, maraqlandıran, düşündürən nitqdir. Dədə Qorqudun gücü ağıllı, ifadəli, musiqili danışığında, yerində söylədiyi nəğmələrdə, Koroğlunun əzəməti onun təsirli müraciətlərində, səfərbəredici çağırışlarında, sazla söylədiyi qoşma və gəraylılarındadır. F. Volter demişkən “ən gözəl fikir də pis ifadə edildikdə qiymətini itirir.”

Demək, ifadəli nitq dinləyicilərin və oxucuların həmişə diqqət mərkəzindədir. Buna maraq onlarda güclüdür. İfadəlilik keyfiyyətinin əmələ gəlməsində dilin bütün sistemləri: fonetika, leksika, semantika, qrammatika intonasiya, üslubiyyat iştirak edir. Dilimiz ifadəlilik baxımından çox zəngin dillərdəndir. Görkəmli yazıçımız M.İbrahimovun dili ilə desək: “Bu dil zəngin, obrazlı, ahəngdar, ifadəli dildir. Onda çayların, bulaqların axarlığı var. Xalqımız təşbehlərlə, aforizmlərlə danışmağı sevir. Eyni zamanda

dilimiz oynaq dildir, fikri və hissiyyatı müxtəlif çaraları ilə müxtəlif ahənglərlə səsləndirə bilir”.

İfadəli nitqi yaradan vasitələrdən biri də atalar sözləri, zərb məsəllər və aforizmlərdir. Xalq zəkasının, müdrikliyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsi olan atalar sözü, zərbi- məsəllər və aforizmlərdən ünsiyyət prosesində geniş istifadə olunur. Bu konkret, yığcam, həkimanə, aforistik ifadələr öz dərin mənaları ilə yanaşı, gözəl səslənməyə də malikdir. Orada səslərin, xüsusən samit səslərin asseonansı, saıtlərin alliterasiyası ifadənin deyilişində ahəngdarlığı, qafiyəni yaradır ki, bu da həmin ifadələri qulağayatımlı edir, ölçülü nəzm kimi səslənməsinə səbəb olur. Məsələn: uma- uma döndüm muma; asta vur, usta vur; kor- kor, gör-gör; qız yükü, duz yükü; bala dadı, bal dadı; pulu pul, minnəti minnət və s. Bu qəbildən olan atalar sözü və məsəllər nitqə səslənmə baxımından xüsusi effekt verir, söylənən fikri konkretləşdirir, onu daha maraqlı edir.

“Atalar sözü sabit söz birləşmələrinin mühüm bir qismini təşkil edir. Öz quruluşu və mənası etibarilə hikmətli sözlərə oxşayan atalar sözləri yuxarıda gördüyümüz xüsusiyyətlərinə görə onlardan fərqlənir. Bu iki növ sabit söz birləşməsi arasındakı ən əsas fərq ondan ibarətdir ki, hikmətli sözlər yazılı ədəbiyyata mənsub olduğu halda atalar sözü, əsas etibarilə, xalq ədəbiyyatına mənsub olur və mənşəyi məlum olmur. Atalar sözü müəyyən ibrətamiz fikirləri bir məfhum kimi qısa, obrazlı, bitkin bir şəkildə ifadə edir: Məsələn:

Hesab var dinar- dinar,
Baxış var xalvar- xalvar.

Uşağa buyur, dalınca yüyür.

Yaman yeyənin olsun,
Yaman deyənin olmasın və s.

Bu misallarda birinci atalar sözü ticarətdə düzgün olmağı, ikinci atalar sözü işi onu yerinə yetirənə buyurmağı, üçüncü atalar sözü isə qeybət etməməyi təbliğ edir”. [3,119]

Atalar sözlərindən tərbiyəli mövzuda aparılan söhbətlərdə fikri əsaslandırmaq, dinləyəni hər hansı bir işin icrasına sövq etmək və ya ondan çəkəndirmək, düşündürmək, deyilənləri əsaslandırmaq, yekunlaşdırmaq və s. məqsədlərlə istifadə olunur. Düzgün, yerinə düşən atalar sözü və məsəllər söylənilən fikrin bir növ məntiqi mərkəzi olur. Dinləyici, oxucu bu hikmətli ifadələrin köməkliyi ilə nə vaxtsa eşitdiyi və ya oxuduğu bir əhvalatı xatırlaya və bütövlükdə yaddaşında bərpa edə bilər. İnsanlar bəzən hər bir atalar sözünü və ya məsəli əsas götürüb onun məzmununa uyğun mühakimələr söyləyirlər. Bu baxımdan şair və yazıçılarımız da əsərlərində

tez- tez qeyd etdiyimiz xalq hikməti xəzinəsinə müraciət edirlər. Görkəmli şairimiz Səməd Vurğunun yaradıcılığına diqqət yetirəndə onun atalar sözləri və zərbi – məsəllərdən mahiranə, yerli- yerində istifadə etməklə güclü, təsiredici nitq nümayiş etdirdiyinin sahidi oluruq. Çünki, nitqin ifadəliliyi nəsrə nisbətən şeirdə daha üstündür. Şeirdə bədiilik, sadəlik, anlaşıqlıq və obrazlılıq çox güclüdür. Buna görə də S.Vurğun yaradıcılığı ifadəli nitqin ən yaxşı nümunəsidir. Məsələn:

Bir məsəl qalmışdır ata- babadan,
Uçarda turacdır, qaçarda ceyran.
Bir mən deyiləm ki, hüsnünə heyran,
Şöhrətin yayılıb hər yana ceyran! [11, 238]

söyləməklə şair sadə, incə bir nitqlə ceyranın şan- şöhrətini vəsf etmişdir. Bu sadəlik və incəlik şairin təbiətinə doğmadır. O, öz səmimi hisslərini özü üçün deyil, başqaları, hamı, bütün Azərbaycan üçün ifadə etmişdir.

Qulaq ver sözümə, ellər, obalar!
Mərhəmət, iltifat ürəkdən keçər.
Nə böyük hikmətlə demiş babalar:
“Hər şey öz suyunu ürəkdən içər.” [11, 238]

bu nümunədə şair öz fikrini əsaslandırmaq üçün atalar sözünə müraciət etmişdir. Heca vəznində yazılmış bu şeirdə nitqin ifadə vasitələri insanların ürəyindəki hissləri yox, şairin mövqeyini ifadə edən açıq nətiq müraciətidir. Bu tipli müraciətə şairin aşağıdakı şeirində də təsadüf edirik:

Yeridir bir məsəl desəm yadigar,
Deməsəm ürəyim sıxılacaqdır:
Birinci addımda lovğalananlar,
İkinci addımda yıxılacaqdır!...[11,48]

və ya

Bayrağını çəkmiş səhər,
Gəl səhərin gülünü də,
Bizim eldə, bizim dildə
Bir məsəl var, bilsən əgər:
“Zər qədrini zərgər bilər” [11,30]

Şairin qələmə aldığı hər bir lirik parça həyat nəğməsidir. O göstərirdi ki, əsl ədəbiyyat həyatı bütün mürəkkəbliyi və ziddiyyətləri ilə əks etdirməli, insanın mübarizəsini, inkişafını, əməyə münasibətini, mənəvi aləmini canlandırmalıdır. Buna görə də şair atalar sözləri və məsəllərdən istifadə etməklə nitqinin əsaslı, təsiredici olmasına şərait yaratmışdır.

Ümumiyyətlə, atalar sözü şifahi xalq ədəbiyyatının ən çox yayılmış formalarından biri, həyatın bütün sahələrini müşahidə etmək və sınaqdan

keçirmək sayəsində yaradılan, şifahi nitqdə və yazılı ədəbiyyatda çox işlədilən hikmətli sözlərdir.

Xalq atalar sözü vasitəsilə özünün həyata baxışını, təcrübədə əldə etdiyi nəticələri, əxlaqi- tərbiyəvi fikirlərini ifadə edir. Məsələn: İşləməyən dişləməz; Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş; İgid ölür, adı qalar və s. Hər bir natiq həyatın müxtəlif sahələrinə aid belə hikmətli ifadələrdən öz nitqində yerində və məqsədəuyğun istifadə etməyi, onları mövzularla, izah olunan məsələlərlə uyğunlaşdırmağı bacarmalıdır. Çünki atalar sözü və tərbi-məsəllər yerində deyiləndə daha təsirli olaraq nitqin ifadəliliyini təmin edir.

N.Abdullayevin dili ilə desək: “Gözəl müəllim, istedadlı natiq olan mərhum yazıçımız İ.Şıxlı öz danışığında, mühazirələrində, əsərlərində xalqın yaratdığı bu zəngin ifadələrdən ustalıqla istifadə edirdi. Vətənin ağır günləri idi. Torpaqlarımız bir-birinin ardınca işğal olunurdu. Belə ağır vaxtda satqınlar, dönüklər əl-qol açmışdı, meydan sulayırdı. Ermənilərdən də qorxulu olan belələrini xalqa tanımaq lazım idi. Elə bu vaxt İ. Şıxlının dövrü mətbuatda kəsərli bir yazısı çap olundu. Yazıçı “sapı özümüzədən olanlar” aforizmini misal çəkərək satqınlar, xainlərlə bağlı dolaşiq fikirlərə bir aydınlıq gətirdi. Xalq dostu və düşməni tanıdı. Bu misal indi dəyərlərləri adlandırmaq üçün ən tutarlı ifadə kimi işlədilir. [1,100]

Göründüyü kimi, hikmətli ifadələr, misallar, əhvalatlar yerində, vaxtında deyiləndə daha güclü olur, nitqi zənginləşdirir, onun təsir gücünü artırır.

Atalar sözü xalq ədəbiyyatının ən qüvvətli, ən zəngin janrlarından biridir. S.Cəfərov yazır: “Atalar sözlərinin mənşəyi kimin tərəfindən və nə zaman deyildiyi konkret olaraq məlum olmasa da, hər bir atalar sözünün müəyyən bir dövrün məhsulu olduğu və müəyyən bir hadisə ilə əlaqədar yarandığı aydındır. Məsələn: ” belə bir işi daha tutmam” mənasında işlənən “qələt edər, Vartan bir də Cara gedər” atalar sözü aşağıdakı hadisə ilə əlaqədar yaranmışdır.

Deyirlər ki, keçmişdə Vətran adlı bir tacir Qaxdan Cəz bazarına (Zaqatalaya) gedərkən yolda qaçaqlar tərəfindən soyulmuş və geri qayıtmağa məcbur olmuşdur; Qaxda onu görənlər xəbər almışlar:

- Vartan, bəs sən Cara getməmişdin? Vartan belə cavab vermişdir:
- Qələt edər Vartan bir də Cara gedər.

O zamandan bəri bu ifadə Şəki, Qax, Zaqatala və Balakən rayonlarında atalar sözü olaraq işlədilir.[3,119]

Beləliklə, atalar sözü belə həyatı hadisələrlə əlaqədar olaraq yaranır və zaman keçdikcə, yəni, öz mənşəyindən uzaqlaşdıqca abstraktlaşır, ümumiləşir, öz həqiqi mənasını tamamilə itirir.

Ə.Hüseynzadə yazır: “Hər bir azərbaycanlı şirin, bədii eyhamla, məzəli, bəzən üstüörtülü və ikimənalı, işarə və ibarə ilə danışmağı sevir.

Öyüd- nəsihət, ibrətamiz kəlam, aforistik ifadə azərbaycanlıların dilindən, ağzından əksik olmur, qulağını yormur. Əksəriyyəti hazır cavabdır, söz altında qalan deyildir. Atalar sözü bu xüsusiyyətləri daşımaqla azərbaycanlıların köməyinə gəlir, dillərində əvəzsiz bir vasitəyə çevrilir, bəlkə elə ona görə çox zəngin bir sərvətə çevrilmiş, geniş intişar tapmış, kütləvi şəkil almışdır. [5,5]

Buna görə də bir sıra şair və yazıçılarımız da bu bu hikmətli ifadələrə önəm vermiş və öz münasibətlərini bildirmişlər. Belə ki, görkəmli şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə atalar sözü barədə belə demişdir:

Atalar sözü öyüddür bizə,

Yüz illər, min illər deyiləcəkdir. [10,56]

Hüseyn Arif isə zərbi- məsəli bu cür qiymətləndirmişdir.

Hər zərbi- məsəlin öz tarixi var,

Yersiz söz deməyib bizim babalar! [6,95]

Bəzi ədiblər isə əsərlərini atalar sözləri ilə adlandırmışlar. N.Vəzirov “Daldan atılan daş topuğa dəyər”, “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, “Adı var, özü yox”, “Nə əkərsən, onu da biçərsən” və s. adlı əsərlərinin ideyasını, mahiyyətini məhz atalar sözü ilə ifadə etmişdir. Həyat həqiqətlərinə sadıq qalan ədib bu əsərlərində həyat hadisələrini, insan surətlərini bədii ümumiləşdirmə yolu ilə atalar sözləri vasitəsilə açıqlamışdır.

Eləcə də Ü.Hacıbəyovun “O, olmasın, bu olsun” adlı musiqili komediyaşının da məzmunu atalar sözü vasitəsilə ifadə olunur. Bu tipli əsərlərə diqqət yetirəndə atalar sözü və zərbi- məsəllərin bədii ədəbiyyatda ifadəliliyin təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynadığını da görürük.

Zərbi- məsəllər bəzən sadəcə məsəllər də adlanır. Bunlar öz mənası və qrammatik quruluşu etibarlı ilə atalar sözünə çox yaxındır, hətta onları birbirindən ayırmaq belə çətin olur. Zərbi- məsəllərdə atalar sözündən fərqli olaraq, fikir nisbətən daha tam şəkildə ifadə olunur və nəticə çıxarılır. Həmçinin zərbi- məsəllər müəyyən hədəfi güdür, bu və ya digər şəxsin xüsusiyyətlərini göstərmək üçün də işlədilir. Məsələn:

Bağda ərik var idi,

Salaməleyk var idi.

Bağda ərik qurtardı,

Salaməleyk qurtardı.

Bundan başqa atalar sözündən fərqli olaraq, məsəl müstəqil nəsihətamiz məna daşıma və müəyyən bir hadisəni məcazi dil ilə əks etdirməkdən ibarət olur. Buna görə də, bitkin və aydın fikir ifadə etməyən çox vaxt söhbət arasında yaxud yeri gəlmişkən, sözə qüvvət vermək məqsədi ilə işlənir. Məsələn:

Adam var ki, adamların naxşıdır,

Adam var ki, dindirməsən yaxşıdır.

Yaxud:

Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni,
Yatma aslan kölgəsində, qoy yesin aslan səni.

Göründüyü kimi bu xalq hikməti xəzinəsi dilimizin ifadə imkanlarının genişlənməsində, fikrin daha təsirli, emosional, əsaslandırıcı deyilməsində böyük əhəmiyyəti vardır. Bəzən şair və yazıçılarımız atalar sözləri və məsəllərdən istifadə edərkən ona poetik don geyindirərək cildini dəyişir. Məsələn: “Canan sevən canından keçər” atalar sözünün klassik lirikamızın ustadı Məhəmməd Füzuli:

Canı canan diləmiş verməmək olmaz, ey dil,
Nə niza, eyləyəlim ol nə sənindir, nə mənim.

Yaxud:

“Ayaq bir- bir qoyarlar nərdivana” atalar sözünü Şah İsmayıl Xətayi:

Ululuq istəsən, qulluq elə,
Ayaq bir- bir basarlar nərdivanə.

şəklində işlətmişdir. Cildi dəyişilmiş bu kimi atalar sözü yenə də dərin məna kəsb etmiş, fikrin təsirediciliyini, dilin ifadəliliyini təmin etmişdir.

Aforizmlər də ümumiləşmiş, bitkin bir fikri yığcam, dəqiq ifadə edən, dildə müstəqil şəkildə yaşaya bilən kəlamlardır. Məna dərinliyi, ifadə gözəlliyi, obrazlılıq aforizmdə başlıca xüsusiyyətdir. Yazılı ədəbiyyatda aforizm çox təsadüf edilir. Belə ki, bir sıra şair və yazıçılarımız böyük istedadın, dərin aqlın və ilhamın köməkliliyi ilə bu ölməz kəlamları yaradırlar. Çünki bu kəlamlar onların fikirlərinin daha əsaslı, emosional, təsiredici olmasına şərait yaradır. Məsələn:

da qara torpaqlar,
ətini özündə saxlar. (S.Vurğun)

kürkü deyil, irslə övlada yetişə. (M.Axundov)

qədrini sidq ilə qədrin artırar,
qıdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz. (M.Füzuli)

Nitq söyləyən natiqlər də öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün məşhurların yaratdıqları belə aforizmlərə müraciət edir. Təkcə natiqlər deyil bəzən ədiblərimiz də yaratdıqları surətlərin dilində görkəmli şəxsiyyətlərin hikmətli sözlərini işlətməklə onun daxili hiss və duyğularını ifadə edir. Çətin vəziyyətə düşən bu obrazlar belə hikmətli kəlamları xatırlayaraq təsəlli tapır. Məsələn: T.Kazımovun “Cəhənnəmə aparan yol” romanında təsadüf etdiyimiz Emilya surəti belə surətlərdəndir. Ata qayğısına həsrət qalan bu gənc qız dahilərin hikmətli sözlərini özü üçün ata hikməti, nəsihəti,

məsləhəti sayır və özünün gələcək həyat yolunun bələdçisi olacağını qeyd edir:

“Ümitsiz həyat cansız bədən kimidir” (S.Anderson)

“Ümid və arzuları olmayan insan bədbəxtidir” (İ.Kant)

“İradəli insan üçün heç bir çətin şey yoxdur ” (E.Rotterdam)

“Bizim şəxsiyyətimiz bağcadırsa, iradəmiz onun bağbanıdır” (V.Şekspir)

“Kimin ürəyi arzu və ümidlə doludursa, o artıq gələcəkdə yaşayır” (L.Şefer)

“Bəxt gözləmə, lazım olsa, özü gəlib səni tapacaq” (Y. Labrüer) və s. [8,292]

Göründüyü kimi,istər yazılı ədəbiyyatda, istərsə də şifahi nitqdə atalar sözləri, zərbi- məsəllər və aforizmlərdən geniş istifadə obrazlılığın, ifadəliliyin, emosionallılığın təmin edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Oxucuların və dinləyicilərin qəlbinə, zehninə nüfuz edən, onları düşündürən bu təsirli dil vasitələrinin dilimizin leksik sisteminin zənginləşməsində də mühüm rolu vardır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N., Məmmədov Z. “Nitq mədəniyyətinin əsasları”, Bakı, 2005
2. “Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası”, III cild, Bakı, 1984
3. Cəfərov S. “Müasir Azərbaycan dili” (Leksika), Bakı, 1980
4. Həsənov H. “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları”, Bakı, 1999
5. Hüseynzadə Ə. “Atalar sözü”, Bakı, 1985
6. Hüseyn Arif “Ayrı düşəli”, Bakı, 1983
7. İbrahimov M. “Seçilmiş əsərləri”, Bakı, 1985
8. T.Kazımov “Cəhənnəmə aparan yol”, Bakı, 2010
9. Məhəmməd Füzuli “Seçilmiş əsərləri”, I cild, Bakı, 1988
10. Vahabzadə B. “Lirika”, Bakı, 1990
11. Vurğun S. “Seçilmiş əsərləri”, I və II cild, Bakı, 1986

К.Данзиева

**РОЛЬ пословицы и притчи для создания выразительной речи
Резюме**

Выразительность речи связана с богатством словарного запаса языка со знаниям правил языка и их использованием. Основным условием выразительной речи является умение и привычка. Те кто слышат такую речь с легкостью воспринимают его и надолго запоминают.

Одним из способов создания выразительной речи являются пословицы, поговорки и афоризмы. Будучи обобщенной литературной формой выражения народной мудрости, пословицы, поговорки и афоризмы широко используются в процессе общения. Эти конкретные и лаконичные выражения наряду с глубоким значением обладают и красивым звучанием.

Использование пословицу имеет целью обоснования мысли в рамках воспитательной темы, а также заставляет слушателя предпринимать действия или обдумать ситуацию. Правильно использованная пословица становится логическим центром высказанной мысли.

В заключении следует отметить, что пословицы, приговорки и афоризмы, широко использующиеся как в литературе так и в устной речи, играют большую роль в обеспечении образности, выразительности и эмоциональности. Эти языковые средства, которые затрагивают мысли слушателя и заставляют его задуматься, имеют большую роль в обогащение языка.

K.Danzyeva

Religious words and information related in inflammation

Summary

Expressive speech is closely connected with richness of the language knowledge of language, rules and the ability to use them correctly. The essential condition for expressiveness of speech are skills and habits. Those hearing this speech can easily accept and remember it.

One of the ways ensuring expressiveness of speech are proverbs, sayings and aphorisms. Proverbs, sayings and aphorisms being the generalized ways of expression of peoples mind are widely used in communication. Alongside with concreteness and conciseness they have prefect sounding.

The use of proverbs aim at motivating educational topics, encouraging the listener to action or deviating from it, mating people think the things over, dedicating and generalizing. The properly used proverb becomes the logical Centre of the thought.

To conclude we should say that proverbs, sayings and aphorisms used in literature and oral speech are of great importance in ensuring conditions for figurativeness, expressiveness and emotionality. They have great role in affecting the listener's thoughts and enriching vocabulary of the language.

Rəyçi: **Ayəddin Əliyev**
 filologiya elmləri namizədi, dosent

ZUMRUD FARZALIYEVA

Western University

zumrudf@hotmail.com

LIFESTYLE AS A SOURCE OF THE ENGLISH LEXICON

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, həyat tərz, ünsiyyət, tərcümə, denotativ, konnotativ

Ключевые слова: язык, культура, образ жизни, коммуникация, перевод, денотативный, коннотативный

Key words: language, culture, lifestyle, communication, translation, denotative, connotative.

The language we speak refer to common experience. It expresses facts, ideas or events that are communicable as they reflect the knowledge about the world that other people share. The words of any language also reflect their authors' attitudes and beliefs, their outlook, traditions and moral life of a given nation. It evidences that language expresses cultural reality of the nation whose language we learn.

The members of a community or social group do not only express experience, they also create experience through language. They give meaning to words through the medium they choose to communicate with one another. Therefore, the way in which people use the spoken, written, or visual medium itself creates meanings that are understandable to the group they belong to.

Language is a system of sights that is seen as having itself a cultural value. They view their language as a symbol of their social identity. Thus we can say that language symbolizes cultural reality.

Language is a guide to social reality. People do not live in the world alone, nor alone in the world of social activity, they are under the influence of the language which has become the medium of expression for their society. It is impossible to imagine that one adjusts to reality essentially without the use of language and that language is merely an incidental means of solving specific problems of communication or reflection.

The question of relationship of language and culture has long been under the focus of linguists.

Culture as an important extra-linguistic factor influences the formation of language. National culture includes lifestyle, customs and traditions, mentality and other factors.

As a cultural dimension traditions greatly influence the enrichment of language with denotative and connotative lexicon. We can observe that old

English customs and traditions has had a significant contribution to formation of English lexicon.

According to V.L. Whorf, word is the basis of conscious activity of people. People's thinking and behaving manner is interconnected with the language. Therefore, the same object or event can be admitted or named differently by different peoples. The difference between these names and things in world languages originates from cultural, behavioral specifics of peoples. According to V.L. Whorf's theory, people live not only in the world of things surrounding them, and in the world of their social activities, but also in the world of their mother tongue, in the world of words (2, s. 146).

And other linguistic theories relating to the relationship of language and culture reveal the existence of inseparable ties between these two dimensions. Study of language and culture in close relationship has recently attracted the attention of numerous linguists. The question is actual for its utmost importance for translation from one language to another. Scientists come to the conclusion that beyond the grammatical structure of a language there is a semantical field which makes it difficult for others to understand it.

This semantic field reflects the life-style, ethic and aesthetic world of a concrete people formed during many years. Therefore those who translate from that language, or communicate with bearers of that language have some difficulties in understanding it.

For this reason the study of the English language based previously on linguistic factors had also acquired socio – culturological tendency since 1990 s. This aspect of language study is based on the indivisible connection of the language with the culture of the nation who speak this language. Socio – cultural aspect of learning the language enables those who learn foreign languages to get a better experience of communication and translation from one language into another. As language and culture are interconnected with each other, learning the language should be closely associated with culture. Only through a large acquaintance with the culture one can better understand the language, and communicate with the bearers of that language. In order to acquire the communicative potential, communicators must have a sufficient knowledge about the culture, life-style, mentality and other extralinguistic features of language bearers.

Without paying attention to cultural diversity of nations, the differences in their evaluation system can arouse number of misunderstandings in the communicative activity. Consequently, study of the English language in close relationship with culture is actual for language learners.

The vocabulary of a language connected with culture is divided into two distinct branches called denotative and connotative realities.

Denotative vocabulary covers the words denoting the objects and nations referring to a concrete nation – its life style, life experience, the specific features of the environment in which a given nation live. Therefore such objects and nations find its expression just in the language spoken by the representatives of that nation. Such words do not have lexico-semantic equivalents in other languages and they are interpreted through explanation or description.

Connotative vocabulary covers the denotative vocabulary or ordinary words on the basis of which metaphorical meanings have appeared. However, despite the denotative meanings the connotative ones can occur in other languages in different lexical units, therefore their translation by means of the metaphorical expressions serving as semantic equivalents of the original word. The semantic equivalents of the original idiom serve for right translation from the original language in which the connotative, metaphorical meaning of the original one is preserved. Consequently the emotive, stylistically equal counterpart of the original lexical unit is realized.

For this reason the comparative study of language and culture has become an actual question of linguistics. This is connected with the fact that the difficulties observed in translation from the English language into the native language are not often connected with grammatical structure of the English language. Beyond the English grammar there is a semantic field reflecting the English lifestyle, traditions, mentality, etc. This semantic field was formed during hundreds years, translation of which requires completely a different approach. According to V.Humboldt, understanding the cultural lexicon requires the “anthropological approach” from linguistic. This approach learns the language in close connection with moral nature, spirit, traditions, history, life style of the given people (1, s. 115).

Study of the grammatical structure of the language turns out to be only one aspect of language learning for having a successful communication. The most important factor is, as G.O.Vinokur states, the acquaintance with the culture of the nation (2, s. 210).

One of the famous linguists seeing close ties between the language and culture is L.Whorf, according to whom, language helps learn about cultural history of peoples, and conditions regarding the future development of the culture. He notifies that language is a guide to social reality (3, s. 226).

English life style is a nation covering large areas of cultural life. It includes everyday life, forms of entertainment, the organizations that organize the types of entertainment, rest of old and young people, as well as sport competitions. Most of English traditions and customs date back to historical past. As English people are fond of their traditions they even try to keep them although some of them has already ended their existence. English

traditions and customs which are a part of English lifestyle deserve a great interest for their character and moral value. For instance, the expression Flower people which refers to a group of English youth who were against bourgeois moral and avoid living in the society where bourgeois customs were dominant. This group of young people in the 1960's and 1970's were in favour of peace, love and beauty and often carried flowers to show their beliefs. They were known for their long hair, unusual clothes, and use of soft drugs (4, p. 499).

The specific life style also caused appearance of lexicon with national colour in American English. The lifestyle of early American immigrants became a source of colourful expressions. For instance, the word shanty which denoted huts where poor Irish immigrants used to dwell was the basis on which a number of new words were coined. Shantytown meant the houses in the suburb where poor Irish people lived. Another colourful expression – shanty Irish was used to denote poor Irish immigrants (4, p. 1236).

Colourful expressions in the English language cover various layers of the lexicon – words denoting dwellings, cuisine, vehicles, clothes, etc. For instance, the word shack denoting a primitive type of hut was converted into a verb (to shack) denoting “to live together while unmarried”: She's shacking up with her boyfriend (4, p. 1233).

We see a metonymic tie between, the semantic of the primitive hut and its verb derivation (“to spend time”, “to live temporarily”).

On the basis of the words denoting English cuisine a great number of colourful expressions became into use. It is observed that both positive and negative connotations could emerge based on the words denoting cuisine. For instance, the word bad eggs denotes a person who is often in trouble, but big cheese is used to denote a very important person: I thought I was just going to interview the secretary, but they let me talk to the big cheese himself. Or the expression hard cheese is used when you are sorry for someone because they have had bad luck: “I failed the exam”. Oh, hard cheese (4, 211).

All spheres of national culture are known to be a source of colourful words and expressions. As observations show, the language is not at all an independent phenomenon. The language gains semantical nations not isolatedly from people's moral values and life experiment. When dealing with the ties of language and culture we often hear the expression “the language is the mirror of the culture”. This tie is also studied under the subject “culturology”, which deals with all extralinguistic factors that influence the language. We can come to the conclusion that study of a foreign language is only possible in its connection with the culture of the nation whose language is learned.

And in the formation of varieties of the English language one can easily see the contribution of the culture

English lifestyle is observed to include numerous forms of entertainment, clubs, holidays, specific types of rituals and ceremonies.

Actuality of the article lies in the fact that the role of the lifestyle of the people is inseparably connected with its languages. Study of this subject is of great importance for correct and easy communication and proper translation of culturally coloured expressions from the English language. The results of the research can serve for elimination of misunderstandings both in communication and translation process. Therefore learning the English language in interconnection with culture and lifestyle of the bearers of that language is of great practical importance.

Literature

1. Longman Dictionary of English Language and Culture. Longman, 1998
2. Whorf L.B. Language, Thought and Reality: Selected writings of B.L. Whorf. Massachusetts Institute of Technology Press, 1956
3. Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. М., 1989
4. Гумбольдт В. Характер языка и характер народа / Введение в языкознание. М.: ПрогрессБ 1984

Z.Fərzəliyeva

Həyat tərzı ingilis leksikonunun mənbəyi kimi Xülasə

İngilis dilinin formalaşmasında həyat tərzinin və bütövlükdə mədəniyyətin böyük rolu olmuşdur. Dildə onu danışan xalqın mədəniyyətinin – həyat tərzinin, adət və ənənələrinin, psixologiyasının, inanclarının, mentalitetinin əksi olduğundan dildə digər xalqların nümayəndələrinin anlamadıkları çox sayda söz və ifadələr yaranmışdır və onların mənalarının açılması xüsusi araşdırma, xalqın milli mədəniyyətinin bütün ünsürləri ilə dərin tanışlıq tələb edir. Bu zəruriyyət dil ilə onun danışan xalqın mədəniyyətinin paralel şəkildə öyrənilməsinə tələb edir.

Bir çox dilçilər dilin kökündə milli mədəniyyətin dayandığını görərək, onu dərindən araşdırmış, dil və mədəniyyətin sıx əlaqədə öyrənilməsinin vacibliyini göstərmişlər.

Dil və mədəniyyətin əlaqəli şəkildə öyrənilməsi həm bu dildə danışan xalqın nümayəndələri ilə ünsiyyət prosesində, həm də həmin dildən tərcümədə böyük önəm daşıyır.

З.Фарзалиева

Образ жизни как источник английского лексикона

Резюме

Образ жизни английского народа, культурная жизнь в целом, имеет огромное воздействие на развитие английского языка. Огромное количество слов и выражений в английском языке отражают культуру, образ жизни, традиции и обычаи, психологию и менталитет английского народа, поэтому интерпретация этих языковых единиц требует специального исследования, то есть параллельного глубокого изучения национальной культуры данного народа.

Многие языковеды, обнаружившие неразрывность языка и культуры народа говорящего на этом языке, указали важность параллельного изучения языка и культуры. Иначе так называемые культурно-обогащенные слова и выражения не всегда поддаются пониманию.

Поэтому изучение языка и культуры может обуславливать правильное понимание значения культурно-обогащенных слов как в процессе взаимной коммуникации, так и в переводе с английского языка на родной.

Rəyçi:

Çingiz Qaraşarlı
filologiya elmləri doktoru, professor

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

HƏBİB MİRZƏYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Texniki Universiteti

h.a.mirzayev@mail.ru

ŞEİRDƏ SƏS BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏKRARI VƏ NƏZƏRİ-ESTETİK MEYARLARI

Açar sözlər: dil, üslub, poeziya, səs kompleksləri, ritm, təkrar, bədii, şeir.

Ключевые слова: язык, стиль, поэзия, звуковые комплексы, ритм, повтор, художественный, стихотворение.

Key words: language, style, poetry, sound complex, rhythm, repetition, literary, verse.

Lirik janrın bədii tərtibatında təkrarlar bədii-üslubi kolorit yaradan, poetik ab-havanı formalaşdıran vasitələrdəndir. Səs birləşmələrinin şeir mətnində obrazlı sistemə daxil olması ifadə olunan fikir və duyğuların təsirini hiss olunacaq dərəcədə qüvvətləndirir. Xalq şeirindən gəlmiş bir sıra ənənəvi deyim üsulları kimi, səs komplekslərinin də müəyyən distansiyalarda təkrarı poetik naxışlar şəklində ortaya çıxır. H.Arif şeirində sadə və aydın xalq dili, danışiq üslubu, canlı ünsiyyətə xas olan detallar üstünlük təşkil etdiyi kimi, təkrarlar da şeir nitqinin dinamizmini, emosionallığını artırır, təkidli pafosa intensivlik gətirir. Qeyd edək ki, danışiq üslubundan, xalq şeirindən H.Arif şeir nitqinə keçən təkrarlar mahiyyət etibarilə geniş bədii diapozonlu və təsiredicidir. Onun şeirində izlənilən digər ifadə vasitələri kimi, təkrarlar da poetik sistemin elə tərkib hissəsidir ki, forma və məzmun ayrılmazlığında onun xidməti və rolu dərhal sezilir, forma-məzmun müstəvisində mühüm yaradıcılıq amilinə çevrilir.

H.Arifin şeir yaradıcılığı bir daha göstərir ki, xüsusi funksional rolu ilə seçilən təkrarlar yaradıcılıq psixologiyası ilə, estetik təfəkkür problemləri ilə birbaşa bağlıdır. Bu amillər müəyyən səs birləşmələrinin şeir nitqində təkrarlanmasını zənginləşdirmiş, təkrarlanmanın xüsusi fəallığına səbəb olmuşdur ki, bu da bütövlükdə şairin üslubunda bədii təsiri təmin etmişdir. “Şeiriyyət səs və məna arasındakı tərəddüddür” (10). Lirik janrda səs birləşmələrinin təkrarı bu tərəddüdlərə qətiyyət gətirmə funksiyası ilə

önəmlidir. Poetika elmi və poeziya təcrübəsi göstərir ki, bir çox hallarda şair sözünün taleyi təkrarlanan səs birləşmələrinin mənaya uyğunluq amilindən daha çox aslıdır. Poetik üslubun gözəlik prinsiplərinə vəqif olan H.Arif səs komplekslərini mətnin məzmununa uyğun seçib işlətməsiylə ona estetik təmliq məziyyəti qazandırır, təsvir-tərənnüm predmeti haqında özünün düşüncə tərzini, duyğularının dərinlik səmimiyyətini üzə çıxarır və beləliklə də bədii mətn sadəliyinə, poetik deyimin dəqiqliyinə təbii səslənmə keyfiyyətləri əlavə olunur:

Sinəmdə qövr edib qopan tufanım,
Üşüyən ürəyim, alışan canım,
Alovdan qovrulan yazıq aranım,
Dumandan ağlayan yaylagım sənsən. (5, 99)
Nə çiçəkdən soruş, nə otdan soruş,
Nə sudan xəbər al, nə oddan soruş,
Nə yardan, yoldaşdan, nə yaddan soruş,
Namərdə səs verir, mərdə tapılmaz. (2, 247)
Üfüqlə uzanıb, buludla axıb,
Şəfəqlə qızarıb, şimşəklə çaxıb,
Cüyürlə boylanıb, maralla baxıb,
Ceyranla yorulub yatmaq istəram. (4, 192)

Sistemli ardıcılıqlı ilə seçilən *-an,-ən,-da,-uş,-la,-ıb* və s. səs birləşmələri, göründüyü kimi, misralara xüsusi kolorit verir, bu koloritin sahəsində sətirlərin mənası və deyim tərzı təbiilik və təsirlilik qazanır. Deməli, poeziya dilinin estetik mahiyyətində səs birləşmələrinin başlıca amil olması şəksizdir və orijinal dəsti xətti olan qələm sahibləri kimi H.Arif şeir sənətinə daha miqyaslı formalarda nüfuz edir. Bu məziyyət şairin poetik dilə, xüsusən onun üslubi-fonetik qaynaqlarına yaradıcı münasibətidir və fikrin ilhamlı və səmimi ifadəsi üçün, poetik siqləti təmin etmək üçün olduqca mühüm üslubi vasitədir. Şeirin dilinə və ruhuna xüsusi əzəmət gətirməklə səs komplekslərinin sistemli təkrarı söz sənətkarına imkan yaradır ki, fonopoetikanın koloritli üslubi qatlarından məharətlə bəhrələnsin, məndə əksini tapan poetik fikri xalq sintaksisinin dəmir məntiqi ilə açsın, hər sözü öz yerində işlətsin, butövlükdə məndəki hər bir linqvistik vahid semantik tutumluluğa yielənsin. Poetik əlamət səviyyəsi kəsib edərək lirik ovqat formalaşdırən səs birləşmələlərinin təkrarı o zaman qüclü şeiriyyət doğurur ki, onlar bədii məzmunun ruhuna müvafiq gəlsin, təkrar lirik ovqatı şeirin ruhuna hopdursun.

Arifi nələr ağrıdır,
Eniş çətin, yoxuş ağır,
Ata dağımı ağrıdır,
Oğul dağımı, ay oğul?.. (5, 442)

Yaralar yarandı yar sorağından. (5, 399)
Can alışıb qora dönür,
Yaş yanağa yetişməmiş.
Qara tellər qara dönür,
Əl darağa yetişməmiş.(2, 330)
Hüseyn, sən hara, rahatlıq hara?!
Dənizdə dalğalar verməyir ara,
Fikir qar ələyər qara saçlara
Əməli görünər, özü görünməs.(4, 140)

“Təkrar hadisəsi dildə, xüsusən şeir nitqində real olaraq mövcuddur. Ümumi təkrar anlayışını dilin ayrı-ayrı elementlərinin – səsələrin, sözün morfoloji hissələrinin, sözlərin və sintaktik konstruksiyaların təkrarı kimi müəyyənləşdirmək olar. Məhz buna müvafiq olaraq dildə bütöv şəkildə təkrarlar sisteminin mövcudluğunu söyləmək olar: morfoloji təkrar, səs təkrarı, leksik təkrar, sintaktik təkrar”. (7, 2). Səsdən tutmuş sintaktik vahidlərin təkrarları bir üslubi məqsədə - poetik görünüşü dərinləşdirməyə xidmət edir. Təkrar hissi ekspressivlik gücləndirməklə ayrıca məna və əhəmiyyət kəsb edir, səs effektinin qabartma vasitəsi olaraq yalnız ritorik məqsəd daşımır, səs assosiasiyalarını formalaşdırır. Bu mənada səs kompleksinin təkrarının H.Arif poeziya dilində xüsusi çəkisi var. Dil rəvanlığı üslubi məqsəd aydınlığına xidmət etdiyinə görə təkrarlanan səs birləşmələri digər bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə güclü təmasda meydana çıxır, poetik vüsəti stimullaşdırır:

Torpağa qoşuldum, qoşuldu mənə,
Zəmilər, tarlalar, düzlər, zirvələr.
Daşlardan süzülən çeşmələr kimi
Süzüldü könlümdən odlu nəğmələr. (5, 10)
Nə meşə, nə bağça, nə dəniz qalır,
Nə gecə dayanır, nə gündüz qalır,
Dağın əvəzinə dərə, düz qalır
Gahdan dağa dönür düzü dünyanın. (4, 110)
Eniş, yoxuşu, düzü bir olub,
Məramı, məqsədi, üzü bir olub,
Bərkdə də, boşda da sözü bir olub
Şərəfli, şöhrətli, adlı babalar. (5, 89)

H.Arif poeziyası üçün səs birləşməsinin təkrarı bədii mühakimə vasitəsidir. Bu vüsət onun şeirlərində forma, poetik struktur cəhətdən keyfiyyətli əlamətlərə zənginlik gətirir. Bədii düşüncə başlanğıcının geniş miqyas alınmasında təkrarların işləklik dərəcəsi artır. Daha çox məzmunu təbə etdirilən təkrarlar lirik düşüncədəki dərinliyə, obrazlar sisteminin mükəmməliyinə ciddi təsir göstərir. Eyni səs tərkiblərinin işləndiyi sözlərin

misralardakı təması səs-söz duyğusunun nəticəsi olaraq şeir texnikasının tələblərinə estetik uyğunlaşır. Səs komplekslərinin təkrarlanma meyli eyni zamanda şeir dilinin bədii məntiqinin kamilləşməsinə yol açır. H.Arif yaradıcılığındakı bu üslubi proses fonopoetik səviyyədə olduqca fəal və intensivdir və bu səbəbdən də emosionallıq və ekspressivlik H.Arifin lirik poeziya dilinin daimi səciyyəsidir. Bu xarakterik üslubi əlamət Hüseyn Arif şeir dilinə xüsusi aydınlıq və sadəlik gətirir və onu oxunaqlı edir. Çünki “Dil nə qədər açıq, sadə, guşadə olsa, bir o qədər gözəl, göyçək və məqbul olar” (9, 80). Səs birləşmələrinin təkrarı bu gözəlliyin əsas təminatçısı kimi çıxış edir:

Sevincə də baxdım, qəmə də baxdım,
Sevinc də baxtım, kədər də baxtım. (4, 136)
Yaz fəsli daşları sellər aşanda,
Çöllər çalxalanıb, çaylar daşanda,
Yarpaqlar titrəyib pıçıldaşanda,
Səsimi səslərə qatmaq istərim. (2, 227)
Çən ötdü, çiçək köçdü,
Güllər açıb gülüşdü. (5,62)
Yaxın başa, yad ayağa çəkəndə,
Biri bağa, biri dağa çəkəndə,
Gəlin sola, oğul sağa çəkəndə
Ümidini daşa çalır qocalar. (4, 126-127)

Mətni təşkil edən komponentlərin uyarlıq dərəcəsindən asılı olaraq təkrarlanan səs kompleksi şeirin bədii səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün meyara çevrilə bilər, onun estetik təsir dairəsini zənginləşdirir. Bu prosesdə dilin bütün fonogrammatik, leksik imkanları şair tərəfindən xüsusi dəqiqliklə ölçülüb-biçilir, təkrarların doğurduğu spesifik intonasiya çalarları fonunda linqvistik vahidlərin gözlənilməz ifadə imkanları açılır. Burada təkrarın doğurduğu bir cəhət də nəzərə çarpır; əvvəla, səs kompleksi olan leksik vahidlərin, qrammatik formaların, morfemlərin özünü aktuallaşdırması baş verir, sonra isə bu aktuallaşma mətnin digər üzvlərinə də təsir göstərərək semantik və sinonim təkrarların intensivləşdirilməsinə yol açır. Bununla da təkrarlanma poetik nəfəsi tərəvətləndirərək daha münasib ritmik məcraya istiqamətləndirir. Tərkibində səs kompleksi olan dil vahidləri təkrarlanma hesabına deyiliş tonunun yüksəkliyi ilə seçilir.

Söz var, qaşla, gözlə dedin,
Söz var, onu sözlə dedin,
Hüseynə: - Gözlə! - dedin
Ömür gözləsə, gözlərim. (3, 254)
Kişi görəndə arvad,
Arvad yanında bərbad,

Yada dost, yaxına yad,
Xalqa naz köpəkoğlu. (6, 196-197)
Yaş ötdü, yaşayan yaşıdlarım az,
Gecələr çən-çiskin, gündüzlər ayaz. (3, 512)
Çaylar daşır, daşlar aşır,
Bir-birini döyə-döyə. (3, 444)

H.Arifin şeirinin fonopoetik sanbalında, misraların avazlı tələffüzünün axarlılığında spesifik cəhətlərlə təzahür edir. Səs ahəngi, ritmik melodiyaya şeirin bədii mündəricəsinə vüsət verir, xüsusi intonasiya çalarları ilə müşayiət olunmaqla məzmunu poetikləşdirir. Buna görə də səs qruplarının təkrarı H.Arif şeirinin forma uğurlarını səciyyələndirən əsas cizgilərdir. Əksər hallarda səs qruplarının təkrarı, H.Arif poeziyasının spesifik cəhətləri və məziyyətləri kimi, forma zərifliklərinin nümunəvi təmsilçisi kimi işlənmə üstünlüyü ilə diqqət çəkir. Təkrarın H.Arif şeir dilində fəallaşmasının mühüm xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, onlar poetiklik əlamətlərinə zənginlik gətirməklə tələffüzü emosionallıq məcrasına salır. Bu və ya digər səs kompleksinin oyatdığı təəssüratın zənginliyi daxili ritmin səs materiallarındakı simmetrik ahəngi ilə şərtlənir. Şeirin ümumi forma mədəniyyətinin yüksəlməsinə xidmət edən bu təkrarlar eyni zamanda lirik düşüncənin səviyyəsində məna yetkinliyinə təsir göstərir.

Hüseyn Arifəm, közə dözərdim,
Enişə, yoxuşa, düzə dözərdim,
Səksənə, doxsana, yüzə dözərdim
Əllidə Arifi itirməsəydim. (5, 473)
Qaynayıb torpağın dərinliyindən,
Sıxılıb, açılıb, burular bulaq.
Sızıb damcı-damcı daşdan, qayadan,
Durna gözü kimi durular bulaq. (3, 73)
Özünü özgəyə tanıتما üçün
Dəyişib rəngini özgələşmə sən. (5, 74)
Bal sözü süzülüb baladan qalıb. (2, 60)
Balamı şirindir, balmı şirindir. (2, 60)
Yaz açılır çöllər, düzlər güllənir,
Bulud axıb, yerlər, göylər tüllənir.
Meh toxunur, göy yarpaqlar tüllənir
Uyumuşam yaylasına dünyanın. (6, 17)

“Mətn komponentlərinin struktur və məna əlaqələri sistemində təkrarlar geniş istifadə edilən vasitələrdəndir. Onlar müxtəlif tipli və müxtəlif cinsli olsa da, müəyyən sistem təşkil edir. Hər bir təkrar növü mətnyaratmada özünəməxsus funksiyalara malik olur” (8, 3). Bədii mətndə onların ümumi cəhətləri daha çox hiss olunur. Şeir nitqində arxitektonikanın cazibəli

strukturunun təminatçıları kimi onlıar mətn vahidləri arasında əlaqənin yaradılmasında aparıcı rol oynayır. Səs kimpleksi imkanlar açıq ki, bədii nitqin ritmik-melodik ifadə vasitələri şeirin emosional-ekspressiv imkanlarına təkan versin.

H.Arifin dilində səs komponentlərinin təkrarı ilk növbədə poetik ifadə tərzinə sanbal gətirir və bütün hallarda intonasiya elastikliyi həllinə tabe etdirilir. Bütövlükdə mətnin şeirləşməsində, hər təkrarın yeni emosiya dalğalarının əmələ gətirilməsində, ritmik tənzimlənmə prosesində təkrar psixolinqvistik hadisə kimi meydana çıxır.

Misralar alovlu, duyğular ulu,
Nə yaman yanmısan yanan könlümə.
Bir xalqa dağ çəkdi bir şair oğlu,
Aman harayladım, aman könlümə. (2, 69)
Qaradağın fərağına düşmüşəm,
Marağının marağına düşmüşəm,
Binələrin sorağına düşmüşəm,
Hələ yollar çən-çisəkdir, Eloğlu. (3, 214)
Neçə yol qayanı yel ayaqlayıb,
Qaya yerindədir, yeldən xəbər yox. (3, 464)
Buludla bulan baxışlarında
Şəfəqlə durulan səhər görürəm. (5, 136)
Turac qurar yuvasını budaqda,
Qartal qonar qayasına dünyanın.
Meşənin buz sərinliyi bulaqda,
Boya çatmaz boyasına dünyanın. (6, 17)

Səs kompleksinin təkrarı şeirdə fikir bitkinliyinə təminatçı funksiyasını yerinə yetirir, onu forma kamilliyi ilə çulğalaşdıraraq obrazlara aydınlıq verir, bədii mündəricənin qavranılmasına çeviklik gətirməklə onu xalqın poetik təfəkkür tərzinə yaxınlaşdırır. Şeirin ümumi intonasiya qəliblərinə maksimum uyğunluğu ilə həm bədii şəraitin diametri geniş miqyas alır, həm də bütövlükdə şeirin mətni semantik baxımdan ehtiva dairəsini hiss olunacaq dərəcədə genişləndirir.

Göründüyü kimi, səs birləşmələri şeirə melodik səslənmə verir. Linqvist alimlərin müəyyənləşdirdiyi kimi, “bu ritmik qrupların rolunun artması ilə əlaqədardır” (11, 27).

H.Arif səs birləşmələrinə təkrar vasitəsi ilə yeni çalarlar, yeni üslubi rənglər qazandırmaqla dilimizin ifadəlilik qüdrətini aşkarlamağa və bununla da poetik təfəkkür orijinallığını nümayiş etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Poetik düşüncəsində formalaşan poetik qənaəti münasib deyim tərzində gerçəkləşdirmək, bədii fikri daha anlaşıqlı formaya salmaq işində səs kompleksinin təkrarlanmasının müstəsna rolunu müəyyənləşdirmişdir.

Şeir ritminin formalaşmasında səs birləşmələrinin təkrarı müstəsna xidmət göstərir. Digər təkrar r növlərində olduğu kimi, səs birləşmələrinin təkrarları ritmik qruplaşmaların törəməsi üçün fəallıq göstərir. “Şeir vəzn vahidlərinə bölünür” (1, 239). Poetik əhvali-ruhiyyə bədii nitqin formasında, ritmdə aydın təzahür edir, bunların məzmununa uyğunluğunda aşkarlanır.

Ədəbiyyat

1. Античные теории языка и стиля. Москва – Ленинград, 1936.
2. Arif Hüseyn. Xatırla məni... Bakı, Şirvannəşr, 2009.
3. Arif Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Xalq Bank, 2011.
4. Arif Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
5. Arif Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. Şeirlər. 9 cildə. II c. Bakı, MBM, 2014.
6. Arif Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. Şeirlər. 9 cildə. III c. Bakı, MBM, 2014.
7. Астафьева И.М. Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Москва, 1962.
8. İsmayılova G.F. İngilis və Azərbaycan dillərində təkrarlar bədii mətnyaratma vasitəsi kimi. Fil.f.d. avtoreferatı. Bakı, 2013.
9. Köçərli Firudin bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1978.
10. Pol Valeri. Sənət haqqında. “Ədəbiyyat qəzeti”, 28 noyabr 2014-cü il.
11. Златоустова Л.В. Фонетическая структура слова в потоке речи. Казань, 1962.

Г.Мирзоев

О повторах звуко сочетаний и эстетико-теоретических критериях

Резюме

Статья посвящена принципам повторов звуковых комплексов и тем стилистическим моментам, которые они создают. Здесь обобщен имеющийся поэтический опыт творчества Гусейна Арифа, проанализирована насыщенная система повторов, создающая красоту формы с помощью звуко сочетаний.

В целом эта статья ставит во главу угла повторы звуко сочетаний и те стилистические особенности, которые создают, а также характеризуют эстетико-теоретические критерии.

В этом процессе все фонограмматические, лексические возможности языка с особой точностью отмерены поэтом и на фоне специфических интонационных оттенков, созданных повторами, раскрываются неожиданные выразительные возможности лингвистических единиц.

H.Mirzayev

The repetition of sound combinations and the theoretical-aesthetic aspects in the verse.

Summary

In the article are devoted the principles of sound complex repetition, their creating style features. Here have been generalized the artistic practice of our poetry in this field, in H.Arif's creation which showing itself in the richest repetition system with sound combinations of repetition have been analysed together.

Almost in this article the repetition of sound combinations and their creating style features have been paid attention and analysed the requirements of the theoretical-aesthetic aspects.

In this process all the language phonogrammar lexics is noted by poet and is opened the opportunities of the linguistic units on the base of the intonation meaning features of repetitions.

Rəyçi:

Sayalı Sadıxova
filologiya elmləri doktoru, professor

XALİDƏ METE

Filologiya üzrə fəlsəfə fəkətoru

AMEA Gəncə bölməsinin elmi işçisi

xalida@mail.ru

AZƏRBAYCAN MƏHƏBBƏT DASTANLARINDA BUTA ANLAYIŞI

Açar sözlər: dastan, qəhrəman, buta, sınaq

Ключевые слова: Сага, герой, бута, испытания

Keywords: saga, hero, buta, tests

Məhəbbət dastanlarında məzmun, yəni süjet əsasən qəhrəmanın buta ardınca getməsi və bu yolda başına gələn məcaraların, öz sevgilisi uğrunda apardığı mübarizənin təsvirindən ibarət olur. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında da, “Koroğlu” kimi sif qəhrəmanlıq, “Əsli-Kərəm”, “Abbas-Gülgəz” kimi məhəbbət dastanlarında da sınaq var, mübarizə var. Lakin onun variasiyaları fərqlidir.

Məhəbbət dastanlarının süjetini, yəni öz butasına çatmaq uğrunda mübarizə aparan qəhrəmanın başına gələn məcaranı, əhvalatı M.Təhmasib 4 hissəyə bölərək belə səciyyələndirir:

1. qəhrəmanın anadan olması və ilk təlim tərbiyəsi;
2. aşiq və məşuqənin buta almaları;
3. maneələr;
4. müsabiqə və qələbə.

Türk dastanlarının süjetinin səciyyələndirilməsi məsələlərinə bir çox tədqiqatçılar müraciət edərək, müxtəlif şəkildə qruplaşdırmalar aparmışlar.

Doktor Ülkü Kara Düzgün tərəfindən qələmə alınan, “Türk dastan qəhrəmanı və Başqırd dastanlarının tipologiyası” əsərində alim türk dastan qəhrəmanını 24 özəlliyini verilmişdir. Bu özəlliyin 15-cisi qəhrəmanın adətən müxtəlif sınaqlardan yalnız keçmək məcburiyyətində qalması, 20-cisi qəhrəmana olağanüstü kişilərin yardım etməsi, 21-cisi isə evlənəcəyi qızla tanış olmasıdır (11, 98-99). Bu qəlip müxtəlif dastanların incələnməsinin nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Əslində daha çox qəhrəmanlıq dastanlarının xüsusiyyətlərini özündə cəmləyən bu qəlipdə məhəbbət dastanlarına xas olan bir çox özəllikləri də görmək mümkündür.

Məsələn, “Mahmud və Ağcaqış”, “Şəhri və Mehri”, “Qul Mahmud” və onlarca bu kimi dastanlarda qəhrəman nəzir niyazla əldə edilmiş övladdır. Məhəbbət dastanı üçün səciyyəvi cəhət olan “buta” əhvalatı dastanın qız qəhrəmanının ortaya çıxması ilə başlayır. Məlumdur ki, buta verilən haqq aşığı olur.

Bir ozanın, üç badə içdiyi yuxunu görər. İlk badəni bir qurtumda içib "Yaradan eşqinə!" deyər. İkincini iki qurtumda içərkən "Yalvaç xətrinə!" deyər səslənər. Üçüncünü "Yar xətrinə!" deyərək üç qurtumda içər. Ona sevgilisinin adı deyilər. Oyandığında ağzından və burnundan köpük daşar (bəzi qaynaqlara görə qan gələr). Sazını və ya qopuzunu əlinə alar və çalır oxuyar. Bu qabiliyyəti o yuxu ilə birlikdə qazanmışdır:

“Yuxuda gördü ki, dərviş başının üstündə dayanıbdı:

-Gəlmişəm səni arzuna yetirəm. Al bu camı, içindəkini iç...

Mahmud camı içən kimi:

-Ağa dərviş, yandım, amandı yandım, yangımı söndür, ağa dərviş!

Dərviş dedi:

-O yangı elə yangıdır ki, əsla sönməz. O eşq yangısıdır” (3,s.35).

Dərviş insanlara buta verməklə onlara həm gözəllik, həm də məhəbbət bəxş edir. Hətta bir çox süjetlərdə çəlimsiz, o qədər də yar-yaraşığı olmayan qəhrəmanlar dərvişin camını içəndən sonra gözəl, boylu-buxunlu, yaraşığı, səsi məlahətli aşıqə, aşığa çevrilirlər. Göründüyü kimi aşıqlərə içirilən camlar miflik cəciyyələndir. Yuxuda buta verilənlərin ayıldıqdan sonra ağzından köpük daşması özü də miflik görüşlərlə bağlıdır. Bu yerdə qam-şaman və onun yaydıqları görüşlərdən bəhs edən (miflə səsləşən) adəti-hekayəti yad etmək yerinə düşər. “Şamanın azarlaması” adəti hekayətinin bir sıra variantlarında deyilir ki, şaman-qami narahat hal keçirir və o çayın qırağına gedib üzü üstə yerə yığılır, ağzından köpük gəlir. Müəyyən vaxt bu duruşda qalır. Ayılandan sonra şaman olur – şeir qoşur, qopuz çalır. Bu epizoda biz dastanlarda da geniş şəkildə rast gəlirik: “Üç gün keçdi. Mahmud asqırıb ayıldı, durub oturdu. Ondan xəbər aldılar: - Şahzadə, dərdin nədir? Dərdini de, çarə edək.

Mahmud dedi: Dildən dərdimi desəm dilim yanar. Bir saz gətirin, saznan deyim” (3, s.36). Buradakı bir məsələyə diqqət yetirək. Gələcəyin şamanının çay (su) qırağında üzü üstə torpağa yığılıb yatması adi bir təsadüf deyil. Əski mif təfəkkürü ilə bağlıdır ki, gələcək şamanın su qırağında azarlamasını əski türk xalqlarının suya inamı ilə səsləşir. Belə ki, türk xalqları suyu ilk başlanğıclardan biri saymışdır. Elə buna görə də şaman ilk başlanğıcın yanında azarlayır və bununla ondan yardım diləyir. Adəti-hekayətlərdəki digər bir duruşu göz qarşısına gətirək. Şaman torpağa yığılır və bu duruşda müəyyən müddət qalır. Bu da yerin müqəddəsliyi ilə səslənir. Yer türk xalqlarında ana (qadın) kimi qəbul olunmuşdur. Gələcəyin şamanı suya, torpağa - yerə ulu, uduq (yəni müqəddəs) anaya tapınır və onların yardımını ilə şaman-qam istedadına yiyələnir. Deməli, gələcəyin söz, qopuz, saz ustası, azarı, bəlanı qovan qam-şamanı suya, yerə inam yaratmışdır (14).

Türkmən variantında Koroğlu qəbirdə (yerin içində) doğulur. Bununla güman ki, türkmən Koroğlusunun anasının (ölmüş ananın onu doğması sonrakı əlavədir) Yer ilahəsi olduğuna işarə olunur. Daha bir misal çəkək. Yaqut Olonxo (xalq nağılları) igidlərinin batırlarının bir sırası doğulan vaxt çox zəif, eybəcər olurlar. Belə uşağı torpağa basdırırlar və o, torpaqdan qidalanır, gü-

clü, yaraşılıq batır olur. Azərbaycan nağılı “Simnar”da da uşaq doğularkən eybəcər olur: “...Onun başında, qaşında, kipriklərində tük yox idi, özü də ət kim-iydi” (2). Bu eybəcər, ölgün uşağı su dirçəldir, saç verir. Azərbaycan “Koroğlu”sunda Qoşa bulağın suyu Koroğluya gur səs, güc verir, onu aşıq edir. Su “Koroğlu” dastanında aktiv, “Şamanın azarlaması”nda passiv iştirak edir (7, s.231). Gətirilən nümunələrdən görünür ki, türk xalqlarında, o cümlədən Azərbaycan xalqında torpağa olan münasibət Yeri - torpağı müqəddəs etmişdir. Bu barədə “Qurani-Kərim”in 86-cı – “əl-Tariq” (“Gecə gələn”) surəsinin 6-cı ayəsində belə deyilir: “O, axıb-tökülən bir sudan yaradılmışdır”. 35-ci “Fətir” (“yaradan”) surəsinin 11-ci ayəsində yazılır: “Allah sizi (atanız Adəm) torpaqdan, sonra nütfədən xəlf etmiş, sonra sizi cüt-cüt yaratmışdır”. Deməli, bu ilkin tapınma obyektləri müqəddəs kitablarda da insanın yaranması ilə əlaqəlidir (4, s.16; 5).

Buta motivi dastanlarda çeşidli şəkildə təzahür edir:

1. “Məhr-Mah”, “Məhəmməd və Güləndam”, “Seyfəlmülk” sırasından olan dastanlarda qəhrəman şəklini gördüyü qıza aşıq olur.

2. “Şah İsmayıl”, “Kərim-Süsən”, “Əsli-Kərəm” dastanlarında qəhrəman qızın özünə vurulub aşıq olur.

3. Oğlan qızın sorasını eşidib onun arxasınca gedir.

4. Oğlan qızdan məktub və ya sifariş alıb onun arxasınca gedir.

Ən çox yayılmış variant – yuxuda hər iki qəhrəmana, oğlana və qıza bir şəxs tərəfindən buta verilməsidir (9, s.6-7).

Ümumiyyətlə, mifik təsəvvürə görə “buta vermək”, “buta almaq” gözəllik ilahəsi Batanın adı ilə bağlıdır. Şəqr mifologiyasında insanlar doğularkən onların gözəllik və məhəbbət payını paylayan gözəllik ilahəsi Batadır. Bu mifik tanrı insanları şərdən qorumaq üçün çoxlarının məhəbbət və gözəllik payını az verir, bəzən də pay verməyə gecikir. Heç bir süjetdə buta verilən qəhrəman məğlub olmamalıdır. Çünki gözəllik ilahəsi müxtəlif libaslarda öz aşıqlərini “qoruyur”, onlara lazım olduqda kömək əlini uzadır. Azərbaycan dastançılığına xas olan bu ənənə “Mahmud və Ağcaqış”, “Əzətli Əmrah”, “Məhəbbət və Səlbi”, dastanında özünü göstərir. Böyük mərhumiyyətlərdən sonra Mahmud öz butasına qovuşur və onlar xoşbəxt olurlar (6, s.8). Ümumiyyətlə, türk ədəbiyyatında buta daha çox vergi vermək kimi qəbul edilir və bergü olaraq daha çox tanınır. Bergü - türk xalq inancında qeyri-adi qabiliyyətlər əldə etmək, tanrı vergisi xüsusiyyətlər qazanmaq, bəzən müqəddəs yuxu görmək, ruhun hərəkətli hissəsinin bədəndən ayrılaraq mücərrəd diyarlara səfər etməsidir. Vəhy və ya ilham mənasını verir ki, “allah vergisi” sözünün kökündə bu anlayış vardır. Eyni kökdən gələn monqolcada “berh” çətinlik, türkcədə “berk” möhkəmlik mənasını da verir ki, bu da vəhyin və ilhamın çətinliyini və intizamını izah edir. Ancaq vəhy yalvaqlara xas bir vəziyyət olaraq algılansa da, islam

terminologiyasında bəzən ilahi bir xəbər olaraq da keçər. Məsələn “Qurani-Kərim”dəki Balarısı (Nəhl) surəsində, tanrının arıya vəhy etdiyi deyilir. Müqəddəs yuxu mənasında buta təbiri də istifadə edilir, lakin sözün mənşə etibarilə sanskritcə (qədim ədəbi hind dillərindən biri) olması ehtimalı yüksəkdir. Buta daha sonra badə ilə qarşılanmışdır. Tanrısal əsin və ya vəhy dəyişik adlarla bir çox dində iştirak edir (10). M. Təhmasib, M. Seyidov və bir çox tədqiqatçılar isə buta sözünü çoxmənalı söz olaraq dəyərləndirir, dəvə, qonçə, gül, budaq, nişan, nişanə, hədəf və sairə mənaları olduğunu bildirirlər. Bu sözə “hədəf”, “nişan”, “nişanə” mənasında “Kitabi-Dədə Qorqud”da rast gəlinir. “Qazan xanın evinin yağmalanması” boyunda deyilir: “Oğlum Uruz ox atanda buta qalmış”. Yaxud “Bamsı Beyrək” boyunda: “Məgər Sultanım, Dəli Qancaq dəxi... yoldaşları ilə buta atıb oturardı”. Xalq dastanlarındakı buta təsəvvürü də təqribən hədəf, nişan anlamına yaxın gəlir. Sadəcə olaraq, dastanlarda “buta” bir növ obrazlaşmış şəkildədir və poetik-simvolik səviyyəsi gücləndirilmişdir (9, s.5). Qəhrəmanların bir-birini yuxuda görüb sevməsi çox qədim ədəbi motivlərdəndir. Bu motivə hələ eramizdən əvvəl IV əsrin rəvayət və əfsanələrində təsadüf edilir. Zərirlə Odatidenin məcarası haqqında əsəri buna misal gətirmək olar. Kaspi qapıları ilə Sır-Dərya arasında yerləşən ölkənin hökmdarı Zərir Sır-Dəryaarası ölkəsi şahının qızını yuxuda görüb aşiq olur. Odatude də həmin gecə öz qəhrəmanlığı ilə dillərə dastan olan Zərir yuxuda görür və sevir (12, c.170-171). Bir çox tədqiqatçılar “buta”-nı daha çox islamıyyətin gətirmiş olduğu hicabla əlaqələndirirlər ki, bəlkə də dastan yaradıcıları bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün qəhrəmanların bir-birini yuxuda görməsi motivi ilə onları biri-birinə “buta” etmək metodundan istifadəyə yer vermişlər. Nisbətən qədim dastanlarda da bu iş kilmliyi məlum olmayan qoca nurani dərvişlərin, daha sonralar darda qalanların köməkçisi olmaqla yanaşı həm də ailə, məhəbbət, gənclik məbudu olan əlverişli bir “sima” - Xızırın vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Lakin islam, xüsusilə şiəlik yayıldıqca Əli kultu qüvvətlənmiş, dastan yaradıcılığından Xızırı sıxışdırıb çıxarmışdır.

Buta almaq qəhrəmanın daxili aləmini, onun bütün varlığını kökündən dəyişdirir, onu tamamilə yeni bir insana çevirir. Hətta bəzi dastanlarımızda qəhrəmanın butadan əvvəlki mənliyi ilə butadan sonrakı mənliyi tam mənası ilə bir-birinə zidd olur. Məsələn, hələ buta almamış Qurbaninin əlindən demək olar ki, heç bir iş gəlmir. Qurbani o qədər şüursuz, fərsiz uşaqdır ki, əmisindən borc aldığı öküzlərin birini canavara yedirdir, ikincisini isə palçığa batirib öldürür. Yaxud “Abbas-Gülgəz” dastanına görə anası Abbası hər gün məktəbə qoysa da, Abbas oxuyub yaza bilmir. Belə ağır dəqiqədə Qurbani mağarada, Abbas bağda yatır. Bu anlarda Xızır və ya nurani dərviş, yaxud da Əli ümitsiz gəncin yuxusuna gəlir, əlindəki badəni içir, sonra da iki barmağının arasından buta göstərərək “nur”dan ibarət olan nur badəsinə içir. Buta alıb badə içən qızın – məşuqənin başına nə gəldiyi dastanlarda adətən təsvir edilmir. Oğlan isə mütləq xəstələnir. Bu

xəstəlikdən bəzən bir neçə gün özünə gəlmir, hüssuz şəkildə yatır. Nəhayət ayılıb saz istəyir. İndiyə qədər heç bir işə yaramayan şüursuz uşaq birdən-birə dönüb həm şair, həm müğənni, həm də yaxşı saz çalan sənətkar olur. Zəmanəsinin qabaqcıl müdrik arifi dərəcəsinə yüksəlir. Haqq yolunda, həqiqət uğrunda vuruşmağa başlayır, hətta gizli sirrlərə də vaqif olur. Qəhrəman öz butası ilə rastlaşdıqdan sonra bəzən butanın harada olduğunu heç bilmədən doğmalarına: “Gəlin halallaşaq, mən gedər oldum” – deyə bəzən öz lələsi, nökeri, dostu ilə, bəzən də təkbaşına yola çıxır ki, buradan da növbəti sınağı başlayır. Yol maneələri, yol sınağının dastanlarımızda müxtəlif formaları vardır ki, bunların ən əsaslı və səciyyəvi olanlarını M.H.Təhmasib qruplaşdırır.

Bəzi dastanlarımızda - Qurbanı Saleh sövdəgərlə, Valeh Məsum əfəndi ilə, Tahir Xanverdi sövdəgərlə və başqaları ilə rastlaşırlar ki, bu alim, fazil, xeyirxah adamlar qəhrəmanı dərdinə şərikinə olar, ağıllı, kamallı olduğunu müəyyən etdikdən sonra getdiyi yoldan qaytarmağa çalışır, onu oğulluğa götürməyə, hətta öz qızını, yaxud bacısını ona verməyə hazır olduqlarını deyirlər. Bir sıra dastanlarımızın qəhrəmanları isə yolda həramilərə, qırx quldura, kəlləgözlərə rast gəlir, ölüm-dirim mübarizəsinə girirlər, bəzilərinə isə onlara aşiq olan gözəl, ağıllı, qeyri-adi bacarıqlara malik olan qızlarla dostlaşırlar. Lakin nə xeyirxah insanlar, nə onlara dost, sirdaş olan qızlar tərəfindən vəd olunan xəşbəxt həyat, nə də əzab əziyyətlər onlara öz sevgililərini unutturmur, ilk fürsətdə butalarının dalınca gedirlər.

Qəhrəmanın butanın yaşadığı yerə çatması ilə yeni maneələr, yeni mübarizələr başlayır. Bu mübarizəyə bəzən şah özü, bəzən vəzir, dərğası, baş pəhləvanı, baş aşığı və digərləri rəhbərlik edir. Abbas zəhər quyusuna salınır, Qurbanın taleyi qumara qoyulur, Tahir sandığa qoyulub çaya atılır və sairə. Dastançı qəhrəmanın möhkəm, dönməz, basılmaz olduğunu nümayiş etdirmək üçün öz qəhrəmanını bütün girdablara salır, hamısından da qabiliyyətlə çıxardır. Bu sınaqlarda dostlaşmış olduğu çoban, naxırçı, keçəl, müflisləşmiş bəy, sövdəgər, bağban anası, qoca qarı, kəniz, nöker, yaxud qonaq düşdüyü qoca və buna bənzər sadə adamlar kömək edirlər. Nəhayət, onun haqq aşığı olub-olmadığını yoxlamaq qərarına gəlirlər ki, bununla da dastan süjetinin müsabiqə-qələbə hissəsi başlanır.

Məhəbbət dastanlarımızda böyük eşq və məhəbbətlə təsvir edilən bu müsabiqələr ümumdünya eposunda olduğu kimi, Azərbaycanda da müxtəlif inkişaf mərhələləri keçmişdir. “Əsl-Kərəm” və bir neçə başqa dastanlar istisna olunmaqla əsas məhəbbət dastanlarımızda qəhrəman, müsabiqələrdə və ya sınaq-imtahan məclislərində qalib gələrək öz butasını alır, bununla dastanın əsas süjeti bitmiş olur (8, s.7-8). Bununla da əsl məhəbbətə, haqqa, ədalətin bərpasına inanan xalq yaratdığı əsərlərdə sevginin qələbəsinə təmtəraqa qeyd edir və cəmiyyətdə müsbət obraz və ideyaların təbliği ilə bir növ tərbiyələndirmə işi aparmış olur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dastanları V cildə. - B.: Lider, 2005
2. Azərbaycan nağılları. 5 Cildə. - B.; 1960-1964.
3. Azərbaycan xalq dastanları. Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov.- B.:Yazıçı, 1983.-251s.
4. Babayeva X. Azərbaycan folklorunda Xizir Nəbi (İlyas) obrazı (*türk folkloru kontekstində*).- B.: Çarşıoğlu, 2013.- 174 s.
5. Qurani-Kərim: Tərcümə Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev. - B.: Azərnəşr, 1992. - 711s.
6. Nəbiyev A. Mənəvi sərvət xəzinəsindən//Azərbaycan xalq dastanları. Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov.- B.:Yazıçı, 1983.-5-12s.
7. Seyidov M. Qam şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. - B.: Gənclik, 1994. – 232s.
8. Təhmasib M. İlk söz // Azərbaycan məhəbbət dastanları. – B.: Elm, 1979.- s.3-22.
9. Təhmasib M. Qasımlı M. Dastanlar //Azərbaycan dastanları V cildə. C.1.-B.: Lider, 2005.- s.4-34
10. Dəniz Qaraqud. Türk Əfsanə Sözlüyü.- Türkiyə, 2011.- 250 s.
11. KARA-DÜZGÜN Ülkü. Türk Destan Kahramanı ve Başkurt Destanlarının Tipolojisi. Konya: Kömen Yayınları, 2014.- 670s.
12. Литература древнего Востока.- Изд-во МГУ, 1962.
13. Образцы народной литературы якутов. Собранные И.А.Худяковым.- Часть 1. П.изд. Рос. Акад. Науки. 1918. - 258с.
14. Сеидов М. Хызыр - продукт Тюркского мифологического мышления //Аз ССР ЕА Хябярляри.-1980. - № 4. – с.10-37.

Х.Мете

Понятие "Бута" в Азербайджанских сагах на тему про любовь

Резюме

В сагах на тему про любовь характерной особенностью буты является начало сюжета про любовь в саге. История «Бута» (Bud), являющаяся характерной чертой любовных историй, начинается с появления эпического героя девушки. В целом, в турецкой литературе Бад рассматривается как дарение любви, которое более широко известно как Бергу. В тюркских народных убеждениях Бергу означает получение необыкновенных способностей, получение характеристик божественного дара, иногда встречающих священные мечты, в течение

которых живая часть духа отделяется от тела и путешествует в абстрактные миры. Приобретение Будда радикально изменяет внутреннюю жизнь героя и все его существование, превращая его в совершенно нового человека.

Герой сталкивается с различными препятствиями, чтобы добраться до своего Будда через испытания, и независимо от того, что происходит, он достигает своего Бада. Эта статья систематизирует виды испытаний, с которыми сталкивается герой, чтобы приобрести свой Бад.

KH.Mete

The concept of "Buta" in Azerbaijani sagas on the subject of love

Summary

In the sagas on the theme of love, the characteristic feature of the bottle is the beginning of the story about love in the saga. "The Buta" (Bud) story being a characteristic feature of love stories begins with the emergence of the epic hero of the girl. In general, in Turkish literature the Bud is regarded as giving love, which is more commonly known as Bergu.

In Turkic folk belief Bergu means acquiring extraordinary abilities, gaining the characteristics of divine gift, sometimes seeing sacred dreams during which the lively part of the spirit separates from the body and travels to abstract worlds. Acquiring the Bud radically changes the hero's inner life and his whole existence transforming him into a totally new person. The hero faces various obstacles to reach their Bud going through trials, and no matter what happens he reaches his Bud. This article systematizes the kinds of trials the hero faces to acquire his Bud.

Rəyçi:

Əziz Ələkbərli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

LƏTİFƏ QOCAYEVA
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
omar_yusif@mail.ru

RƏSUL RZANIN 60-70-Cİ İLLƏR POEMALARINDA SÜJET VƏ QƏHRƏMAN

Açar sözlər: süjet və kompozisiya, lirik qəhrəman, süjet və qəhrəman, poema, poeziya, 60-70-ci illər,

Key words: plot and composition, lyrical hero, plot and hero, poem, poetry, 60-70 years

Ключевые слова: сюжет и композиция, лирический герой, сюжет и герой, поэма, поэзия, 60-70-е годы.

XX əsr poeziyası müasir ədəbiyyatşünaslığın və ədəbi tənqidin müxtəlif baxışlardan təhlil obyektinə çevrilir. Obyektiv qiymətlərlə yanaşı, «sovet ədəbiyyatı» məfhumuna yerli-yersiz şamil edilən, siyasi məzmun daşıyan ifratlar, hər şeydən öncə, bədii materiala üzdən, səthi yanaşmanın nəticəsidir. Digər tərəfdən, böyük bir tarixi dövrü əhatə edən, dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olmuş yüzlərlə əsərin, o cümlədən poeziya nümunələrinin üzərinə kölgə salmaq tədqiqatçıların elmi təhlillərdə tarixilik prinsipinə məhəl qoymamalarıdır.

XX əsrin 60-70-ci illəri Azərbaycan ədəbiyyatının güclü yaradıcılıq axtarırları apardığı bir dövrdür. Ədəbiyyatın bütün janrlarının da məzmun və formasında maraqlı dəyişikliklər baş verdi. Bu baxımdan poema janrının strukturunda xüsusi mövqeyi olan süjet və qəhrəman problemi önəmlidir.

«Süjet bir-biri ilə bağlı olub, ardıcıl surətdə inkişaf edən və bilavasitə epik, lirik-epik, yaxud dramatik əsərin məzmununu təşkil edən həyat hadisələridir. Bu hadisələrin içərisində göstərilən adamların qarşılıqlı əlaqə və rəftarı insan xarakterinin müxtəlif cəhətlərini, əsərdə iştirak edənlərin fikir, hiss və danışqlarını, xarakterin inkişafı tarixini və yüksəlişini əks etdirir.»

Ədəbiyyatşünaslıqda süjet və fabula ətrafında ciddi mübahisələr davam etməkdədir. Q.N. Pospelov süjet və fabula münasibətlərini nəql edilənlə nəqlin necə edilməsi münasibətləri səviyyəsində götürür; fabula-nəql etmə üsuludur, nəqlin kompozisiyasıdır, onun qurulmasıdır. Süjet əsərdə təsvir edilən hadisə və hərəkətin özünün ardıcılığı və əlaqəsidir, fabula onun haqqında nəql edilənin əlaqəsi və ardıcılığıdır. Ədəbiyyatşünaslığın qollarından olan «Formal məktəb» in nümayəndələri bu cütlüyü forma və material arasındakı ziddiyyət kimi müəyyənləşdirir: «...Nəql olunanda material və formanın münasibəti fabula və süjetin münasibətidir». U.Y. Lotman «Süjeti həyatın dərk olunmasında güclü vasitə» kimi təqdim edir.

Süjet və kompozisiya nisbətini N.Gəncəvi şərinə araşdıran Azərbaycan ədəbiyyatşünası R.Azadə yazır: «Yaxşı sənət əsəri yalnız maraqlı süjet əsasında meydana gəlir. Sənətkarın mürəkkəb və ziddiyyətli həyat axarından seçib ayırdığı qəhrəmanın xarakteri məhz süjetdə sabitləşir, dəqiqləşir. Demək, xarakter təqdimində süjet ən vacib bədii vasitələrdən sayılır. Lakin bu vacib bədii vasitənin özünü təşkil edən digər mühüm bir poetik vasitə də vardır ki, bu da əsərin quruluşudur». R.Azadənin qeyd etdiyinə görə əsərdəki «ənənəvi müqəddimə hissələrini, təhkiyə içərisində-süjetdəki lirik ricətlər və bədii haşiyələri, süjetdən kənar element və vəqiələri-bütün bunların küllünü kompozisiya əhatə edir... Beləliklə, süjet və kompozisiya bir-birini tamamlayan bədii vasitələrdir. Kompozisiya süjetin açılması üçün obraz və xarakterlər əsasında işıqlandırır». Alimin gəldiyi nəticəyə görə, süjet və kompozisiya formal bədii vasitə deyil, fikri-estetik kateqoriyadır.

60-70-ci illər sovet ədəbiyyatını yeni mərhələ kimi şərtləndirən ideya-bədii axtarışlar xalq şairi Rəsul Rzanın yaradıcılığında özünün parlaq əksini tapmışdır. Cəmiyyətdə insana, onun fərdi daxili aləminə artan maraq sənətkar üçün yeni yaradıcılıq imkanları açdı. Şəxsiyyət öz mürəkkəb daxili aləmi ilə Rəsul Rza poeziyasının əsas predmetinə çevrildi. Şair müasir insanın mənəvi əxlaqi dünyasını hərtərəfli əks etdirmək üçün gərgin yaradıcılıq axtarışları aparırdı. Onun poema janrına gətirdiyi yeni sənətkarlıq xüsusiyyətləri də bu axtarışlardan irəli gəlirdi.

Pospelov, M.Çislov, A.L.Mixaylov, Ə.Ağayev, Ş.Salmanov, A.Hüseynov, Ş.Alışanov kimi alimlərin poema haqqında tədqiqatları göstərir ki, bu janr 60-70-ci illərdə öz məzmununa və poetik quruluşuna görə yeni keyfiyyətlər kəsb edir.

«Lenin» poeması Rəsul Rzanın bu janrda orijinal mövqe tutduğunu sübut etdi. Bir-birini əvəz edən geniş epik lövhələrlə ictimai-fəlsəfi məzmunlu lirik təhlillər şairin keçmişə və bu günə fəal müdaxiləsindən irəli gəlirdi. 60-cı illərdə yazdığı «Bir gün də insan ömrüdür», «Yer oğlu», «Xatirələr düzüümü», «Min dörd yüz on səkkiz», «Son gecə» poemaları Azərbaycan ədəbiyyatında bu janrın poetik strukturunda gedən yeniləşmə prosesini əks etdirir. Xüsusən süjet və qəhrəman baxımından R.Rzanın poemalarında orijinal cəhətlər çoxdur. Çünki yeni həyatın irəli sürdüyü sosial və mənəvi məsələlər, müasir qəhrəman, konfliktin psixoloji sferaya keçirilməsi və s. təzə bədii ifadə vasitələri tələb edir.

60-70-ci illərdə həyata yazıçı müdaxiləsinin güclənməsi ilə lirik-psixoloji təhlilin üstünlük qazanması poema janrının da strukturuna təsirsiz qalmadı. Lirik və eposun sintezi bu illərdə yaranan poemaların süjet quruluşunda da öz əksini tapdı. Ənənəvi təhkiyə formasına, hadisələrin xronoloji ardıcılıqla davamına əsaslanan süjet quruluşuna maraq azaldı.

«Son gecə» poeması böyük Azərbaycan şairi Nəsimiyə həsr olunmuşdur. «Min dörd yüz on səkkiz» əsərində isə Böyük Vətən müharibəsində sovet xalqının qələbə uğrunda tarixi mübarizəsindən bəhs olunur. Hər iki poemada tarixin faktları ilə müasir sənətkar düşüncəsi birləşir. Təsvir olunan hadisələrlə bağlı şairin fəlsəfi düşüncələri, həyəcanları aparıcı mövqe tutur, lirik-psixoloji təhlillər bir-birini əvəz edir. Bu poemaların heç birində hadisələrin xronoloji ardıcılığı əsasında qurulmuş süjet formasına təsadüf edilmir.

«Son gecə» poeması Hələb (Aleppo) şəhərinin təzadlı təsviri ilə başlayır. Şair əyani təsvirlərlə oxucunu Hələb şəhərinin canlı tarixi hadisələrinin şahidi olan yerləri ilə tanış edir. Nəsiminin edamdan əvvəl keçirdiyi son gecəni şair təsadüfən seçməmişdir. Nəsiminin mənəvi portretini yaradarkən şair daxili monoloqdan, ricətlərdən məharətlə istifadə edir. Poemada Nəsiminin doğma vətəni Şirvan, Təbriz, Naxçıvan haqqında düşüncələr, qəlbin realist lövhələrini əks etdirən sətirlər, Sabir poeziyası ilə bağlı mühakimələr bir məqsədə təbə edilir. Rəsul Rzanın müxtəlif zaman və məkanda baş vermiş hadisələr məzmun, ideya etibarı ilə birləşdirən assisiativ düşüncə tərzini onları birləşdirir.

Nə bilsin ki,
Hələ uzun əsrlər, İnsanlığın yolu
İztirablar, dözümlər
Yolundan keçəcək.
Bir gün,
Şirvan oğlu Sabir də
Haqsızlığın, xalq dərdinin
Acısını içəcək.
Səslənəcək yana-yana
Üz tutub dövrəyə.
... «Artıqca həyasızlıq
olur el mütəhəmmül,
Hər zülmə dözən canları
neylərdin, ilahi?
Bir dövrdə ki
Sidq, vəfa qalmayacaqmış,
Bilməm belə dövrələri
neylərdin, ilahi»

Rəsul Rzanın Sabiri xatırlaması və onun məşhur misralarını poemaya daxil etməsi təsadüfi deyildir. Bu misraların ifadə etdiyi məzmunla Nəsiminin yaşadığı dövrün cəmiyyəti arasında oxşarlıq çox yaxındır. Sabir sanki Nəsiminin qatillərini ittiham edir. Rəsul Rza Nəsimi ilə Sabiri qarşılaşdırmaqla poemanın təsir gücünü xeyli artırmışdır. Poemada müəllif hadisələri, faktları təsvir etmək məqsədi güdmür. Əksinə tarixi fakt burada ideal və ölüm, ağıl və nadanlıq haqqında fəlsəfi mühakimələr üçün vasitəyə

çevrilir. Çislov yazır: «Müasir bədii əsərdə tarixi faktor «gözəllik qanunları» əsasında dərk olunur. Tarix əsərlərdən çıxmır, onlar (əsərlər) tarixdə iştirak edir. Amma həmişə plastik görünüşdə deyil, hər şeydən əvvəl müəllif mövqeyi və mənəvi atmosfer kimi. Bəzi hallarda isə müasir poema konkret tarixi fakt üzərində qurularkən, onların keçən illərin onoloq poemalarından uzaqlaşır, kor kimi onların ardınca getmir.»

«Min dörd yüz on səkkiz» poeması Rəsul Rzanın müharibə mövzusunda yazmış olduğu poemaları ilə mövzuca eyni olsada həcimcə son böyük poemasıdır. Tarixi mövzu bu poemada Elmi Texniki Tərəqqi əsrinin konseptual mənəvi problemlərinin bədii dərkinə yönəlib. «Tarix müasirliyin mənəvi-əxlaqi sınaq meyarı kimi üzə çıxır. Müharibənin hadisələri bu baxımda seçilir, təsnif olunur və bu faktların 70-ci illərin bədii fikri səviyyəsindən istifadəsində assosiativ məqamlar, ictimai fəlsəfi ümumiləşdirmə əsas rol oynayır. Poetik təfəkkürün assosiativ prinsip üzrə ifadəsi bu gün müasirlərimizi narahat edən əxlaqi-mənəvi problemləri zaman və məkan etibarilə müxtəlif hadisələrin vəhdətində təsvir və tərənnüm etməyə imkan yaradır.»

«Min dörd yüz on səkkiz» poemasının həcimcə böyük olmasına, ayrı-ayrı fəsillərdə müharibənin vaxt və məkan etibarilə müxtəlif lövhələrinin verilməsinə baxmayaraq, orijinal, kompozisiya keyfiyyətləri əsərin bədii bütövlüyünü tamamlayan əsas amilə çevrilir. Poemada hadisələrin təsvirində müəllif mövqeyi əsas yer tutur. Məhz müəllif mövqeyi bir-biri ilə zahirən əlaqəsi olmayan hadisələri birləşdirir. Poemada müharibənin başlanması, gedişi, arxa cəbhədə xalqımızın əmək rəşadətini göstərən elə hadisələr seçilmişdir ki, onlar oxucuda real təsəvvür yaradır. Moskva, Kursk, Leninqrad döyüşlərinin tarixi təsviri əvəzinə müəllif onların mənəvi tərəflərini əsas götürür. Əsərin konkret hadisələrlə bağlı adlandırılmış fəsillərə bölünməsinin mənası var. Burada ümumilikdə konkretliyin qarşılıqlı əlaqəsinə xidmət edən axtarış duyulur. Poemada təsvir olunan hadisə-lər, lövhələr lirik qəhrmanın obrazını hərtərəfli əks etdirir. Lirik qəhrmanın zəngin həyat təcrübəsi, müdrikliyi, onun ən çətin vəziyyətlərlə nikbin, mövqe tutmasına kömək edir.

«Könlümün gözü ilə gördüklərim» fəslində müharibənin tragik mənzərəsi real həyatı faktlarla qələmə alınmışdır. Burada bir dağ kəndində didərgin düşmüş uşaqlar təsvir olunur. Müxtəlif millətlərdən olan bu uşaqların taleyində müharibənin dəhşətləri acı izlər qoymuşdur. Lakin adi bir ailədə səmimi insani hisslər kifayət edir. Biz bu hissləri gecə ana deyərək ağlayan körpəyə analıq edən gənc qadın obrazında görürük.

Uşaqla doludur
böyük otaq.
Üçü rusdur,
Biri eston,
Dördü ukrayna balası,

Dörd nəfəri yəhudidir,
Üç nəfəri belorus.
Latviyadan, Moldaviyadan, Litvadan da
tək-tək, bir-bir
İki polyak,
iki macar,
bir də bolqar
balası var
Görəsən: bu ev yiyəsi nəçidir
Gəlin müəllimədir,
qarı kolxoz briqadiri,
qoca-bənnə!

Əsərdə ifadə olunan əsas ideya bu fəslin sonunda ifadə olunur. Məktəbdə, uşaqlara Vətən və Qələbə sözlərinin birinci növbədə öyrədilməsi təsadüfi deyil. Vətənimizin taleyi bu qələbə ilə bağlı idi. Göründüyü kimi Rəsul Rza poemalarında simvolları tez-tez istifadə edir.
İlk əlifba dərslidir

Sinifdəki lövhədə
İlk hərf V-dır
Niyə
Körpələr səslənirlər
«Vətən! Vətən! Vətən!» deyər
İkinci gün hər kiçik «Qələbə»
öyrənib bilir
necə yazılır
böyük hərflə Qələbə!

Poemada epik lövhələrlə lirik mühakimələr bir-birini tamamlayır. Əslində epik təsvirlər lirik qəhrəmanın müharibə və sülh haqqında mühakimələrini mücərrədlikdən azad edir.

«Min dörd yüz on səkkiz» poeması haqqında görkəmli ədəbiyyatşünasımız prof. Ş.Salmanovun bəzi təklif və arzuları da poemadan alınan təəssüratın təsirini qətiyyənlə azaltmır.

Poemanın yeni parçalarını yazıb çap etdirməsi göstərir ki, müəllif əsər üzərində yaradıcılıq işini davam etdirir və buna görə bəzi təklif və arzularımızı da hörmətli şairimizin nəzərinə çatdırmağı lazım bilirik. Hər şeydən qabaq, poemada Azərbaycan mövzunu daha da dərinləşdirməyə ehtiyac hiss olunur. Poemada bu mövzu tamamilə kənarda qalmışdır. Bir çox fəsillərdə, məsələn, biz arxada xalqımızın həyatından maraqlı, məzmunlu səhifələrlə tanış oluruq. Lakin bütün bunlar müharibə haqqında düşünülmüş belə geniş, əhatəli əsər üçün, güman edirik ki, azdır. Poema üzərində yaradıcılıq işini davam etdirərkən şair real, canlı döyüşçü obrazı məsələsinə

də diqqət yetirsə epik vüsəti xeyli artır, müharibənin realist təsviri dərinləşir. Bunu poemanın janr təbiəti tələb edir: Çünki poema bir xüsusiyyəti ilə – ideyanı mümkün qədər əhatəli, müfəssəl qabarması ilə fərqlənir. R.Rza buna ciddi səy göstərmişdir və əsgər parçalarında bu yaradıcılıq məqsədinə nail olmuşdur. Lakin bununla belə poemada mükəmməl bədii tamlıq naminə dövrün qəhrəmanlıq ruhunu ifadə edən epik surətdə zəruri ehtiyac vardır.

Göründüyü kimi, R.Rzanın bu əsəri də Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrının yeni forma kəsb etdiyini təsdiq edir.

R.Rzanın haqqında danışdığımız bu iki əsərində, həmçinin «Xatirələr düzüümü» poemasında lirik qəhrəmanın sosial-psixoloji və bioqrafik amillərlə müəyyən olunan obrazı gözümüz önündə dayanır. Bu əsərdə lirik qəhrəman adı müşahidəçi rolunda çıxış etmir, Əksinə hadisələri vahid ideya istiqamətində birləşdirir. «Xatirələr düzüümü» poemasında R.Rza öz qələm dostu Sabit Rəhmanla bağlı düşüncələri ifadə etmişdir. Bu düşüncələr adı bir şəxsin tərcümeyi-halı ilə məhdudlaşmayıb, ziyalısının ən tipik mənəvi keyfiyyətləri ətrafında poetik sözə çevrilir. Poemada Azərbaycan ədəbiyyatının əsasını qoymuş yazıçı nəslinin yaradıcılıq taleyi onların ədəbiyyatın inkişafı, xalqın mənəvi tərəqqisi yolunda gördükləri nəcib işdən danışılır. Zamanın sərt sınağından çıxmış sənətkar və onun sənətinin ölməzliyinə, əbədiyyətinə inam hissi poemanın mərkəzində duran əsas ideyadır.

Bu poemada Sabit Rəhmanın və şairin digər qələm dostlarının obrazı, onların qarşılaşdıqları sosial və mənəvi məsələlərin mahiyyəti lirik qəhrəmanın dərin fəlsəfi məzmunlu təhlilləri ilə üzə çıxır. Müəllifin birbaşa təsvir üsulunu birdən-birə sərt realist həqiqətlərdən xəbər verən assosiasiyalar, xatirələr əvəz edir. Bu isə poemanın süjet quruluşuna rəngarənglik gətirir.

«Yeroğlu» və «Bir gün də insan ömrüdür» poemalarında isə lirik qəhrəmanın yeni mənəvi keyfiyyətləri üzə çıxır. «Yeroğlu» poemasında insanın doğma planetin tarixi və gələcək taleyi qarşısında cavabdehliyi ifadə olunmuşdur. Poema kosmosu ilk dəfə fəth etmiş kosmonavtın daxili monoloqu şəklində qurulmuşdur. O, kosmosdan doğma planetə nəzər yetirir, onun keçmişi, indisi və gələcəyi haqqında düşünür:

Baxdım sənə heyran-heyran
Nə gözəlsən, planetim mənim!
Nə qəşəngsən
Kosmik, buludların mavi dumanında.
Nə əziz, nə mehribansan
Fəzaları dolduran
Saysız aləmlər ümmanında.
İlk dəfə eyni vaxtda gördüm
Sahilsiz okeanını da,
Qarlı dağlarını da.

Poemadakı ayrı-ayrı hissələr də müstəqil şər təsiri bağışlayır. Çünki onlar bitmiş bir fikir ifadə edir. Lakin insanı torpağa, doğma planetə bağlayan mənəvi ehtiyac onları bir məqsədə tabe edir. Lakin qəhrəmanın doğma planetlə bağlı hissələri mücərrəd xarakter daşıyır.

Nə gözəlsən, anam Yer
Ayrıldığım bir saat deyil,
Həsrətinlə ürəyim yanır,
Burnumun ucu göynəyir,
Yaman səni görməyim gəlir.

Bu hissələrin səmimiliyinə inanmamaq çətindir. R.Rzanın poemalarının lirik qəhrəmanı həyat, dünya, ölüm haqqında aydın qənaətləri olan nikbin, müdrik şəxsiyyətin prototipidir. Lakin o, kövrəlməyi, insan naminə sarsılmağı da bacarır, lazım gələndə sərt həqiqətləri də cəsarətlə deyir.

Bu poemaların orijinal ideya-poetik keyfiyyətləri süjet və qəhrəman tipində daha konkret ifadəsini tapmışdır. R.Rza poeziyasına məxsus olan bədii-psixoloji təhlil, assosiativ düşüncə tərzini son poemalarının da kompozisiyasında əks olunmuşdur. Lirik-fəlsəfi başlanğıc bu əsərlərin yeni tipli süjet formasını lirik qəhrəmanın özünü ifadə üsullarını şərtləndirmişdir.

Ədəbiyyat

1. «Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti.» Bakı, 1978
2. Л.С.Левитан, Л.М.Цилевич. Сюжет и идея. Рига, 1973, с.9-37.
3. Г.Н.Поспелов. Проблемы литературного стиля. М., 1970, с.50-52.
4. Л.С.Выготский. Психология искусства. М., «Искусство», 1968, с.187-188.
5. Ю.М.Лотман. Происхождение сюжета в типологическом освещении. Статьи по типологии культуры. Перту, 1973, с.40.
6. R.Azadə Nizami şerində süjet və kompozisiya nisbəti. Sovet ədəbiyyatşünaslığının aktual problemləri. B., 1974, s.271.
7. Rəsul Rza. «Güneylər guzeylər» Bakı, 1977, «Son kəcə» poeması
8. М.Числов Советская поэма на новом рубеже. М.1976 стр.15
9. Ş.Alışanov. «Sözün estetik yaddaşı» «Elm» 1994, s.158.
10. R.Rza «Güneylər Quzeylər» B.1977, «Min dörd yüz on səkkiz», səh.168-169.
11. R.Rza. «Güneylər Quzeylər» B. 1977, «Min dörd yüz on səkkiz», səh.170.
12. Şamil Salmanov Müasirlik mövqeyindən (məqalələr) B.1982, s.115.
13. R.Rza seçilmiş əsərləri. 4-cü cild, səh.148. R.Rza seçilmiş əsərləri 4-cü

L.Gojayeva

Plot and hero in rasul rza's poems of 60-70 years

Summary

The idea -artistic searches that stipulated the Soviet literature in 60-70 years as a new stage were reflected in Rasul Rza's creativity. The poet made creative search for reflecting the human's spiritual moral world comprehensively. The new features of craftsmanship that he brought to the poem genre were based on these searches.

Rasul Rza's poem "Last Night" was dedicated to Azerbaijani poet, Nasimi. In his work "One Thousand Four Hundred and Eighteen" is dealt with historical struggle for the victory of the people during Great Patriotic War. The historical facts and modern artistic thoughts united in both poems. Poet's philosophical thoughts and excitements on the described events take a leading position and lyrical psychological analyzes commutes each other. There is no plot form on the basis of chronological sequence of events in any of the poems.

Rasul Rza's poetry is the innovative poetry literally. He created something new in his lyric. The poet did not want to achieve the innovation for the sake of innovation; he pondered each word and made them with special sound and breath. His every work was sounded in a completely different way and did not look like anyone else. The only tool that united them was move towards philosophy.

Л.Годжаева

Сюжет и герой в поэмах расула рзы 60-70-х годов

Резюме

Идейно-художественные искания 60-70-х годов, характеризующиеся как новый этап в развитии советской литературы, нашли своё яркое отражение в творчестве народного поэта Расула Рзы. Напряжённые творческие поиски поэта были направлены на всестороннее отражение нравственного мира современного человека. И новые художественные особенности, привнесённые им в жанр поэмы, явились результатом этих поисков.

Поэма Расула Рзы «Последняя ночь» посвящена великому азербайджанскому поэту Насими. А в большом по объёму произведении «Тысяча четыреста восемнадцать» повествуется об исторической борьбе советского народа за победу в Великой Отечественной войне. В

обеих поэмах современное художественное мышление объединяется с фактами истории. Философские размышления, переживания поэта, связанные с описываемыми событиями, играют ключевую роль, лирико-психологические отступления сменяют друг друга. В этих поэмах не встречается сюжетная форма, построенная на хронологической последовательности событий.

Одним словом, поэзия Расула Рзы была новаторской в истинном значении этого слова. Он в своей лирике создавал нечто новое. Он не стремился к новизне во имя новизны, взвешивал каждое слово, отшлифовывал его особым звуком, особым дыханием. Каждое его произведение звучало по-новому, было совершенно непохожим на другие. Единственным средством, объединяющим их, явилось движение по направлению к философии.

Rəyçi: Şirindil Alışanov
filologiyaelmləri doktoru, professor

LALƏ ƏLƏKBƏROVA
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
elekberova.lale@mail.ru

HÜSEYN CAVID YARADICILIĞININ KLASSİK İRS BAXIMINDAN TƏDQIQINƏ DAİR

Açar sözlər: poetika, klassik irs, irfan, təsəvvüf, sosialist realizmi

Key words: poetics, classical heritage, irfan, tasawwuf, socialist realism

Ключевые слова: поэтика, классическое наследие, ирфан, тасаввуф, социалистический реализм

Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatının özünəməxsus yaradıcılığı, üslubu, klassik dönmə xas olan abu-havasıyla seçilən tanınmış şairlərindən biridir. Bu baxımdan da onun yaradıcılığı müxtəlif yönərdən saysız-hesabsız tədqiqatların obyektı olmuşdur. Buna görə də biz yalnız müstəqillik dönmində yazılan bəzi tədqiqatlara müraciət etməyi zəruri hesab etdik. Tədqiqatlar içərisində şairin klassik ənənəvi mövzulara həsr olunmuş əsərlərinin öyrənilməsinə də yer verilmişdir. Bu anlamda nəzər-diqqətimizi Kamran Əliyevin iki – “Hüseyn Cavidin şəxsiyyəti və poetikası” və “Hüseyn Cavid: həyat və yaradıcılığı” əsərləri cəlb etdi. Böyük şair və dramaturqun həyat və yaradıcılığından bəhs edilən bu kitabda həmçinin şəxsiyyəti, ədəbiyyata baxışı, poeziyası, dramaturgiyası, bədii yaradıcılığının poetikası, folklorla əlaqəsi və sənətkarlıq məziyyəti və s. araşdırılmışdır. İkinci əsərdə isə XX əsr Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndəsi Hüseyn Cavidin şəxsiyyətindən və bədii yaradıcılığının problemlərindən bəhs olunur.

Tədqiqatlar içərisində “Azərbaycan ədəbi fikri və Hüseyn Cavid” monoqrafiyası da marağımıza səbəb oldu. Kitabda tanınmış şair Hüseyn Cavidin yaradıcılığına həsr olunmuş monoqrafiya və məqalələr elmi təhlil obyektinə çevrilir, keçən əsrin 20-ci illərindən başlayaraq çağımıza qədər bu dövrü əhatə edən böyük zaman müddətində Hüseyn Cavidə, onun şəxsiyyətinə, yaradıcılığına münasibət aydınlaşdırılır. Kitabda eyni zamanda cavidşünaslıqla yanaşı XX əsr ədəbiyyatında klassik dühalarımıza göstərilən mənfi və müsbət münasibət, dövrün tələbləri əks olunmuşdu. “... bütün bunlar – bu inkarçı mövqə Azərbaycan ədəbi tənqidində proletkultçuluq və vulqar sosiologizm kimi bədnam “nəzəriyyə”lərdən doğmuşdu. Proletkultçular proletar mədəniyyətini ilahiləşdirir, fətişlik dərəcəsinə qaldırırdılar. Onlar sübut etməyə çalışırdılar ki, mədəniyyətdə hər bir hadisə proletariyatın istəyinə tabe etdirilməlidir, keçmiş mədəniyyətin yaratdığı nə varsa, bu gün üçün gərəkli deyildir. Onlar Nizamini, Füzulini, Mirzə Fətəli Axundovu rədd edir,əruz və heca vəznlərini artıq gərəksiz vəznlər hesab edir, milli musiqi

alətlərinin çalınmasına qadağa qoymağa çağırırdılar..... proletariat diktaturasının və hakim sinfi ideologiyanın sənətkardan sosializm realizmi metoduna sadıq qalması tələb etdiyi bir dövrdə azad ədəbiyyat və yalnız sevdiyin mövzular üzrə gözəl bədii əsərlər yaratmaq əsl qəhrəmanlıq idi. Bu mənada, Azərbaycanın böyük mütəfəkkir sənətkarı Hüseyn Cavidin yaradıcılığı totalitar bir cəmiyyətdə əsl qəhrəmanlıq sayılmalıdır.... (1, 62)

Hüseyn Cavid məhz belə bir çətin və mürəkkəb dövrdə yaşayıb-yaratmışdır, lakin onun heç bir əsərində sosializm realizmi prinsipləri öz əksini tapmamışdır. Cavid sanki gəmidə oturub gəmiçi ilə amansız bir mücadilədə olmuşdur.... İyirminci illərin əvvəllərində Cavidə münasibət hələ sırf tənqidi müstəviyə keçməmişdi, hələ vulqar sosiologizm və proletkuluşluq meydan sulamırdı, Azərbaycan teatrlarında Cavidin əsərləri tamaşaya qoyulur, bu əsərlər repertuarda geniş yer tuturdu. Lakin hiss olunurdu ki, Cavid böyük bir sənətkar kimi etiraf olunsa da, proletar ədəbiyyatı mövqeyində dayananlar onu lazımınca dərk etmir, buna görə də Cavidin əsərlərində tənqid olunması motivlər axtarılır.” (1, 62)

Əsərdə dövr haqqında ümumi “mənfə” baxış səslənsə də, Cavidin dövrün tələblərinə qarşı “mübariz ruhu” da təzadlı şəkildə əks etdirilmişdir. Cavid yaradıcılığının böyüklüyü və təkrarolunmazlığı da budur! “Kitabda H.Zeynallının məqaləsindən çıxış edilərək belə bir haqlı qənaətə gəlinir ki: “Cavid romantikdir. O, həyatın zəhərli neştərini görmək, onu duymaq istəməyir... Cavid nə istəyir? Bütün həyatı bir gözəllik bürsün; şəfəqlərlə çiçəklər açınsın bütün insanlar mələyə dönmüş olsa da, yenə ən müstəsna bir gözəl qıza bütün kainat əyilmiş olsun... Gözəllik və sevgi Cavidin bütün varlığını qaplamışdır.” (1, 62) Hətta: Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir – deməsi Cavid üçün ən səciyyəvi bir cəhətdir: (1, 62)

Hər qulun cihanda bir pənahı var,

Hər əhli-halın bir qibləgahı var,

Hər kəsin bir eşqi, bir ilahı var,

Bənim tanrım gözəllikdir, sevgidir. (2, 130)

Kitabda “İsa Həbibbəyli Cavidin müraciət etdiyi oxşama, gəraylı, şərq və sonet şeir növlərindən də söz açılmışdır. Müəllif, belə bir elmi həqiqəti ortaya çıxarır ki, Azərbaycan şeirində sonet janrı heç də bəzilərinin düşündüyü kimi poeziyamıza sovet dövründə yox, XX əsrin əvvəllərində, romantik şairlərin təcrübəsindən gəlmişdir. O, həmçinin haqlı olaraq yazır ki, hələ inqilabdan əvvəl ... H.Cavidin “Bahar şəbnəmləri” (1917) şeir məcmuələrində bir neçə sonetə rast gəlirik. Bu formalı sonet iki katren (hər katren dörd misralı bənd deməkdir) və iki tersetdə (tersetdə bənd üç misralı olur) təşkil edilən 14 misralı şeirdir. H.Cavidin “Mən istəyəm ki”, “Çəkinmə, gül” sonetləri həmin formaya uyğun olaraq iki katren və iki tersetdən düzəldilmişdir. Beləliklə, Azərbaycan şeiri tarixində dörd misralı bəndlərlə

üç misralı bəndlərin birləşməsindən düzələn, orijinal qafiyə quruluşuna malik olan yeni poetik forma – sonet yaradılmışdır”.(1, 62) Budur, Hüseyn Cavid yaradıcılığında əksini tapmış sonetlərdən biri:

Çəkinmə gül! O lətif, incə, nazlı qəhqəhələr
Simaxi-ruhimi öpdükcə məsti-zevq olurum.
Şaqır-şaqır ötüşündən. Ey əndəlibi-səhər
Bir etilə duyarım, başqa bir səfa bulurum.

Nədən şəfəqli buludcuqlar öylə çöhrəndə
Bir ehtizaz ilə nəşr eyləməkdə şəbnəmlər?
Günəş gülər, bulut ağlarsa, ey mələkxəndə,
Səmada qevsi-qüzəhlər saçar təbəssümlər.

Bütün bir ömrə bərabərdir öylə hər gülüşün,
Bilirmisin, gözəlim, ah sən nə afətsən?!
Bu abü tab ilə bir mevceyi-lətafətsin. (2, 62)

M.Füzuli qitəsində də “Sən nə afətsən” ifadəsi öz şairanə əksini tapıb:

Sən nə afətsən mənə, ey əqli-bədfərcəm, kim,
Bulmaq olmaz surəti-qərbündə asarı-nişat.
Tifllər, divanələr səndən mübərri olmağın,
Dünyəvü üqbadə bulmuşlar kəmalı-inbisat.
İzzətü zillətdə bilməzlər tərifi-imtiyaz,
Hillətül hirmanda çəkməzlər əzabi-ehtiyat.
Ol ki, daim həmnəşinindir, müəzzəbdir müdam,
Nə kim təklifə hökmi-şər’ ilə sənsən mənət.
Ol zamandan kim, sənə verdim inani-ixtiyar,
Ol zamandan keylədim möhkəm sənənlə irtibat,
Olmayıb xali qəmə ənduhdən qəbrim evi,
Xar bəstərdir mənə peyvəstə, xakistər – büsat.
Olmayaydım, kaş ki, hərgiz sənənlə həmnəşin,
Qılmayaydım kaş ki, mütləq sənənlə ixtilat. (3, 358)

Dövrün tələb və dəyişikliklərini nəzərə almaq şərti ilə, H.Cavidin Füzuli irsindən bəhrələndiyi açıq-aşkar görünür. Beləki, Füzulinin “Sən nə afətsən” qitəsinin təsiri Cavidsonetində özünü bariz şəkildə göstərir. Səsləşmə məzmun baxımından daha çox, istifadə edilən ifadələr yönündən özünü göstərir.

Şairin yaradıcılığı ilə bağlı Cavidşünaslıq I (araşdırmalar toplusu) da marağımıza səbəb oldu. Azərbaycanın mütəfəkkir şairi “Hüseyn Cavidin Ev muzeyi”ndə hazırlanmış bu kitaba şairin yaradıcılığı ilə bağlı illər öncə və bugün müasirlərimiz tərəfindən tədqiq edilən və qələmə alınan xatirə,

oçerk, elmi tədqiqatlar və esse xarakterli materiallar toplanmışdır. Müntəzəm nəşri nəzərdə tutulan “Əsərlər”in bu ilk cildinə yeni məqalələrlə yanaşı klassik ədəbiyyatşünaslarımız tərəfindən ayrı-ayrı vaxtlarda yazılmış, xarici və yerli mətbuatda öz əksini tapmış materiallar da daxil edilmişdir. Topludakı məqalələrdən Teymur Kərimlinin “Hüseyn Cavid və klassik irs” məqaləsi diqqətimizi daha çox çəkdi. Çünki bizim də məqsədimiz H.Cavidi bu baxımdan öyrənməkdir. Beləki, məqalədə Hüseyn Cavidin klassik şairlərin yaradıcılığını öyrənməklə yanaşı, öz şeirlərində də bu zəngin irsdən bəhrələndiyi qısa şəkildə də olsa öz tədqiqini tapmışdır. Məqalədə qeyd edilir: (4, 250-251) “Cavidin müraciət etdiyi klassik əsərlər arasında İran şairləri – Əbülqasım Firdovsi, Ömər Xəyyam və Fəridəddin Əttar daha çox üstünlük təşkil edir. Ancaq maraqlıdır ki, bütün bu qaynaqlar Cavidə ancaq forma materialı kimi lazım olmuşdur. Məzmunca onun ən çox iki qaynağa – Nizami humanizminə və Füzuli məhəbbətinə söykəndiyini görürük. Xüsusən yaradıcılığının ilk dövrlərində məhəbbət mövzusunda yazılmış əsərlərə üstünlük verən Hüseyn Cavid böyük Füzulinin layiqli xələfi kimi çıxış edir. İlk şeirlərindən sayılan “Könlümü” rədifli qəzəlində də Füzuli və Füzulinin yeni dövrdə ən böyük ardıcıllarından biri olan Seyid Əzim təsiri açıq-aşkar duyulmaqdadır:

Verdim o gün ki, zülfi-pərişanə könlümü,
Saldı nigar o zülfə zindanə könlümü.
Yalvardım iczinən ona, bəlkə xilas edə,
Zənciri-zülfə bağladı divanə könlümü.
Hər qədr uydum ol büti-tərsa cəmalinə,
Yandırdı şəmi-hüsnə çü pərvanə könlümü
Gülzari-hüsnə Yusifi-dil çıxdı seyr edə,
Saldı o yar çahi-zənəxdanə könlümü.
Etdikcə mən məhəbbət o kafər balasına,
Etdi cəfayi-naz ilə viranə könlümü.
Vəslə yetirməyib, gecə-gündüz fəraqda
Təbdil edibdi lələsifət qanə könlümü.
Bəzmi-vüsalə həsrəti-ümmidvar idim,
Saldı bəlayi-firqətə məstanə könlümü.
Gülçini-binəva idim, oldum müridi-şeyx,
Yandırmışam mən atəşi-hicranə könlümü. (2, 112)

Buradakı “zülfi-pərişan”, “zənciri-zülf”, “büti-tərsa”, “şəmi-hüsn”, “çahi-zənəxdan”, “bəzmi-vüsal” və s. ifadə və obrazların birbaşa klassik Azərbaycan poeziyasından gəldiyi şübhəsizdir. Eyni zamanda, şeirin ümumi ruhunda Füzulinin məşhur:

Tutuşdu qəm oduna şad gördüyün könlüm,
Müqəyyəd oldu ol azad gördüyüm könlüm. (3, 232)

Mətləli qəzəlinin də ətri, rayihəsi duyulmaqdadır. Hətta bu qəzəldəki:
Gətirdi əcz, görüb eşq müşkül olduğunu,
Qamu hünərlərə ustad gördüyün könlüm. (3, 232)

-beyti də Cavid qəzəlinin ikinci beytinə poetik qida verməmiş deyildir. Bundan başqa, Füzulinin başqa bir bəhrdə yazılmış “Könlümü” rədifli qəzəli də vardır ki, bunun da ümumi ruhu Cavid qəzəli ilə səsleşməkdədir:

Giryədir hər dəm açan qəmdən tutulmuş könlümü,
Əşkdir xali qılan qan ilə dolmuş könlümü.
Ey pərvəşlər, cəfa rəsmi unutmayın, lütf edin,
Eyləmin bədxu cəfa mötadı olmuş könlümü və s.”

T.Kərimlinin bəzi qeydləri ilə razılaşıırıq, çünki bu şeirlərin səsleşməsi ilk öncə özünü “könlüm” rədifi üstündə qurulması baxımından saxlayır.

Bütün bunlara baxmayaraq, Hüseyn Cavid yaradıcılığı bu günə qədər islami dəyər, Qurani motivlər baxımından tam şəkildə tədqiq olunmamışdır. Halbuki, onun bir sıra əsərləri, xüsusilə də, “Peyğəmbər” əsəri şairin bu yönünə meyilli olduğunu qabarıq şəkildə göstərir. Onun yaradıcılığında klassik ənənə, xüsusən M.Füzuli irsinin təsiri duyulsa da, bu məsələ tam şəkildə öz sistemli həllini tapmışdır. Bu gün Füzuli yaradıcılığının bu şairə olan təsirini və oxşar mövzuların müqayisəli tədqiqini aparmağa ehtiyac olduğunu duyuruq. Onu da qeyd edək ki, bu dönm Azərbaycan ədəbiyyatının ən mürəkkəb və ziddiyyətli dövrü olduğu üçün qeyd etdiyimiz şairə münasibət təzadlı olmuşdur. “...yersiz həbs və sürgünlərə, talan və qırğınlara, nahaq axan qanara, vaxtsız ölümlərə son qoyulmuşdur... İnsan oğlu şairənə ağ günə çıxmış, əbədi bir baharla qovuşmuşdur”. (5, 3) Hüseyn Cavidə olan haqsız münasibət Mir Cəlal və Pənah Xəlilovun “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” kitabında da özünü göstərir: (6, 280)

Sovet dövründə ədəbi tənqidin üzərinə düşən məsuliyyət artmışdır. O, ədəbiyyatın inkişafına fəal təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı, onun yolu hamar olmamış və bəzən ədəbi prosesdən geri qalmış, mütərəqqi yeniliyi vaxtında görüb təbliğ edə bilməmişdir. H.Cavidə, C.Cabbarlıya, S.Vurğuna tənqidin bəzən qeyri-obyektiv münasibəti buna misal ola bilər. Bu məsələlərin H.Cavid yaradıcılığında həllini tapmaması, sözsüz ki, zamana, ictimai-mühitə bağlıdır.

Eyni fikir proletar ideologiyasına sadıq bir yazıçı, tənqidçi kimi çıxış edən Mehdi Hüseyn yaradıcılığında da özünü göstərir:

“O, Nizami, Füzuli, Nəsimi yaradıcılığına yüksək qiymət versə də, Füzuli ənənələrinə bağlı olan Natəvan haqqında gözəl bir məqalə yazsa da,

onun tənqidi məqalələrindən görünür ki, 1920-60-cı illərin poeziyasında Füzuli təsiri ilə, Füzuli kimi əsərlər yazmağa yer, imkan olmamışdır.” (7, 7)

Onu da qeyd edək ki, Füzuli irsinin özünə də yanaşma bu dövəndə mürəkkəb bir səciyyə daşımış, vahid bir yanaşma – Füzuliyə xas şəkildə öz təhlilini tapmamışdır. Afaq Yusiflinin Çağdaş poeziya və Füzuli irsi kitabında maraqlı bir fikirlə qarşılaşdıq. “Azərbaycan ədəbiyyatının “sovet dövrü” adlanan bu mərhələsində poeziyanın Füzuli irsi ilə əlaqələri özü də mürəkkəb bir səciyyə daşımış, vahid bir məcrada cərəyan etməmişdir. Özünü Füzulinin yadigarı sayan və böyük sələfi kimi əsasən qəzəllər yazan Əliağa Vahid də, əruzu, qəzəli, ənənəvi şeir formalarını rədd edən, sərbəst şeir sahəsində qələm çalan və novator kimi tanınan Rəsul Rza və Əli Kərim də, öz novatorluqlarını ənənəvi poetik formalarla yerinə yetirən Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Mikayıl Müşfiq kimi sənətkarlar da bu dövrdə yaşamışlar. Bütün bu müxtəlif üslubla sənətkarlar hamısı Füzuli irsindən öyrəndiklərini, onun varisi, davamçısı olduqlarını bəyan etmişlər.” (7, 3-4)

Gördüyümüz kimi təkcə H.Cavid deyil, M.Füzuli də o zaman dövrün tənqid atəşinə tutulmuşdur. Yəqin elə bu səbəbdəndir ki, nə H.Cavid poeziyası nə də M.Füzuli yaradıcılığının ona təsiri öz layiqli tədqiqini tapmamışdır.

Son dövrlərdə, xüsusilə müstəqillik dövründə H.Cavid və Füzuli yaradıcılığına marağın yetərinə artdığını izləyirik və bu tədqiqatlar öz yönümü baxımından əvvəlkilərdən köklü şəkildə seçilir.

Mənbələri araşdırdıqca qarşımıza çıxan maraqlı məqamlardan biri də Hüseyn Cavidin irfana olan bağlılığıdır. Beləki, sənətkar yaşadığı dövrün ictimai-siyasi tələblərinə baxmayaraq irfan məsələsindən yan keçməmiş, öz yaradıcılığında klassik əsərlərin əvəzəlməz mövzusuna toxunmuşdur. “Eşqdır mehrabi uca göylərin” fikrini əsas tutaraq romantik ruhlu əsərlər yazmışdır.

2014-cü ildə Mütərcim nəşriyyatında dərc olunan “Hüseyn Cavid və XX əsr Qərb fəlsəfi düşüncəsi” kitabında Hüseyn Cavid yaradıcılığı məhz klassik ənənələrə, o cümlədən Füzuli yaradıcılığına bağlılıq tərəfindən də tədqiq olumuşdur. Nizami, Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai və Füzuli yaradıcılıqları ilə qarşılaşdırılaraq təhlil edilmişdir. Əsərdə H.Cavidin yaradıcılığında Qərb və Şərq fəlsəfi cərəyanları, müxtəlif Avropa mütəfəkkirlərinin yaradıcılıqları ilə bağlılıq, M.Füzuli yaradıcılığından bəhrələnmə məsələlərinə önəmli yer verilir. Bizi Füzuli yaradıcılığının H.Cavid yaradıcılığına təsiri maraqlandırdığı üçün yalnız aşağıdakı məqamlar üzərində dayanırıq:

- 1) Hüseyn Cavid yaradıcılığında irfan və təsəvvüf.
- 2) Hüseyn Cavid yaradıcılığında klassik ənənələr.
- 3) Hüseyn Cavid yaradıcılığında Füzuli motivləri.

Birinci məsələ ilə bağlı Cavidə Məmmədli yazır:

Böyük ədibin yaradıcılığında əksini tapan təsəvvüf ideyaları onun fəlsəfi təfəkkürünün əsas dayağı kimi artıq elmi şəkildə tədqiq olunmuşdur. H.Cavidin yaradıcılığında irfan düşüncəsini mükəmməl şəkildə tədqiq edən cavidşünas alim Azər Turan H.Cavid yaradıcılığında “İrfan amilinin müstəqim, Cavidin bütün digər problemlərindən əlahiddə araşdırmağın” (Turan, 2010: 114) mümkünsüzlüyünü vurğulayaraq yazır: “Azərbaycanda orta çağda ictimai şüurun mənəvi-məfkurəvi mahiyyətinə aşılaraq irfan düşüncəsi XX əsrdə Cavid yaradıcılığında yenidən ehyat tapıb dirildi” (Turan, 2004: 85). Təbii ki, H.Cavidin öz əsərlərində irfan düşüncəsinə qayıdışı təsadüfi yaradıcılıq hadisəsi deyil. Bu, hər şeydən əvvəl, mütəfəkkir yazarın həm tarixi, həm də müasir siyasi gerçəklikləri bütün incəliklərinə qədər çözüən mürəkkəb ideyalar aləminin ən ali məqamlarını səciyyələndirən başlıca keyfiyyətdir. Məhz bu baxımdan diqqət edildikdə dramaturqun nə “Şeyx Sənan” faciəsində dinlərin, xüsusilə, islamın tənqidinə geniş yer verilir” (Məmmədov, 1983: 114), nə həmin faciə “Eşqin dini etiqad üzərində təntənəsi” ideyasına gəlir (Qarayev, 1962: 154), nə də “Peyğəmbər” əsəri “bizə bütün dinlərin, o cümlədən isə islam dininin insanlar üçün bir aldanış olduğunu təsdiqləyən” “böyük bir mənanı fərz etməyə, tarixin acı həqiqətini dərk etməyə imkan verir” (Məmmədov, 1983: 114). Əksinə, H.Cavid yaradıcılığının mahiyyətini təşkil edən təsəvvüf fəlsəfəsi böyük dramaturqun ideyalar aləminin ən möhkəm, sarsılmaz sütunlarından, tükənməz mənbələrindən biridir. (8, 28-29)

Hüseyn Cavid yaradıcılığında klassik ənənələrə gəlincə, dövrün tələblərinə baxmayaraq şairin klassik ənənələrə bağlılığı özünü güclü şəkildə göstərir. Klassik ənənələrə bağlılığı Cavidə Məmmədli bu şəkildə təhlil edir:

Azərbaycan ədəbiyyatı, artıq qeyd etdiyimiz kimi, XX yüzilliyin əvvəllərində böyük romantikimiz H.Cavidin yaradıcılığı ilə özünün yeni böyük mərhələsinə qədəm qoyur. H.Cavid lirikasının əsasında, hər şeydən əvvəl klassik poeziyamızın özünəməxsus ideya-məzmun keyfiyyətləri, bədii-fəlsəfi fikir dünyası dayanmaqdadır. H.Cavid Qərb ədəbiyyatından faydalanaraq yeni, fərqli məzmun kəşb edən müasir poeziya nümunələri yaratmış, eyni zamanda da çox mükəmməl şəkildə orta əsrlər klassik Şərq ədəbiyyatı ənənələrini, onun poetik gözəlliklərini, ideya mahiyyətini zamanın tələblərinə müvafiq şəkildə öz yaradıcılığında davam və inkişaf etdirmişdir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, orta yüzilliklərdə bədii ədəbiyyatın ideya əsasını təşkil edən və ötən əsrin əvvəllərində məhz H.Cavidin yaradıcılığında sistemli şəkildə əksini tapan təsəvvüf ideyaları şairin bədii-fəlsəfi təfəkkürünün əsas dayağı kimi təzahür etməkdədir. Bu səbəbdən də İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, və digər bu kimi böyük klassiklərimizin yaradıcılığında əksini tapan bədii-fəlsəfi ideyalara və bir sıra

motivlərə H.Cavidin poeziyasında da yeni üslub və deyim tərzində təsadüf edilir. Həm də H.Cavidin lirik qəhrəmanları hər cəhətdən klassik ədəbiyyatdan bizə tanış olan ənənəvi aşiq obrazlarına çox bənzəyir. Belə ki, şairin “Gecəydi” şeirindəki lirik qəhrəmanı Füzulinin yaratdığı Məcnun obrazının taleyini və iztirablarını yaşayır. Məcnun Leyliyə şikayətlənərək:

Əhd bünyadın mürüvvətdirmi viran etdiyin?

Qanı, ey zalım, bizimlə əhdü peyman etdiyin?!(Füzuli, 1977. 112)

-deyə sorursa, H.Cavidin gənc qəhrəmanı da “zalım” sevgilisində eyni şikayətlə üz tutur:

Mənimlə hər gecə həmbəzm olub gülümsər idin,

Məhəbbət olmasa aləm xarab olar der idin.(8, 107-108)

Hüseyn Cavid yaradıcılığında Füzuli motivləri məsələsinə gəlincə, tədqiqatçı Yaradıcılığında Füzuli motivləri və terminoloji sistemini H.Cavid yaradıcılığı Füzuli əsərləri ilə müqayisə edir:

Füzuli poeziyasının ruhuna hakim olan kədər, qeyd olunduğu kimi, şairin görüşlərinin, tapındığı müqəddəs idealın şərhinə yol açan mövzulardan biridir. Şairin:

Dost bəpərvə, fələk bərhəm, dövrən bisükun

Dərd çox, həmdərd yox, düşməni qəvi, tale zəbun,

-misraları dünya sevgisindən və həvəsindən keçib, bütün varlığını Allah eşqinə təslim etməyin uralığını əsaslandırmaqla yanaşı, zamanın zahiri və daxili mənzərəsini təqdim edərək həm də ictimai-siyasi məzmun daşımaqdadır. Başqa sözlə desək, eşq - əsil dərdədir ya da dərdin məğzini eşq təşkil edir ki, bu anlayacaq bu dərdə ortaq olacaq insan tapmaq qeyri-mümkündür. Düşməni qüvvətli, buna qarşı təzadlı şəkildə qoyulan tale isə çox zəif və gücsüzdür. Eyni mövzu C.Məmmədli tərəfindən H.Caviddən gətirilən nümunə ilə müqayisə edilir. Bütövlükdə klassik irsi bir şairin yaradıcılığında izləmək çətin olduğundan bu tədqiqat işini dövrünün bütün elmlərini və Şərq poetik sistemini birəbir yaradıcılığında istifadə edən Məhəmməd Füzuli qəzəlləri əsasında izləməyi önəmli hesab edirik.

Məndən fələk ayırdı vəfəpişə yarimi

Tar zülfü yar kimi rüzgarimi,

Səbrim tükəndi, yox qəmi-hicranə taqətim,

Hicri nigar əlimdən alıb ixtiyarimi

Bir əhli dərd yoxdur bu viranə şəhərdə

Tainki mən kəşf edim ona hali-zarimi.

Dərdi fəraq bəhrdə bir müşkül əmr imiş

Ya rəb, tükətdi taqəti səbrü qərarimi.

Bəzmi-vüsələ məhrəm olan vəqtdə bilmədim
Məndən fələk kənar edər ol gülüzarimi

Bir aşiqəm ki, lələsifət tuş qılmışam
Tiri bəlaya mən bu dili-dağdarimi

Ya rəb, əsib səmumi-cəfa bir dəqiqədə,
Qıldı əvəz xəzana mənim növbəharimi.

Başə əcəl yetişdi, fəraq öldürür məni,
Bir görmədim o ahu baxışlı nigarimi.

Hər kəs ki, çəkib eşqin bəlasını
Mən eyləməz, görəndə mənim ahü-zarımı. (2, 115)

Hüseyn Cavidin bu qəzəli bizə Füzulinin “Fələk ayırdı məni cövr ilə cananımdan” qəzəlini xatırladır:

Fələk ayırdı məni cövr ilə cananımdan,
Həzər etməzmi əcəb, naləvü əfganımdan?

Oda yandırmasa gər şölə ilə nöh fələki,
Nə bitər atəşi-ahi-dili-suzanımdan?

Qəmi-pünhan məni öldürdü, bu həm bir qəm kim,
Gülruxüm olmadı agəh qəmi-pünhanımdan.

Ah idi həmnəfəsim, ah ki, ol həm axır
Çıxdı ikrah qılıb külbeyi-əhzanımdan.

Mən, nə hacət ki, qılam daği-nihanım şərhin?
Aqibət zahir olur çaki-giribanıradan.

Həq bilir, yar degil canü dilimdən qaib,
Nola gər qaib isə didəyi-giryanımdan.

Can əgər çıxsa tənimdən əsəri-mehri ilə,
Əsəri-mehrini sanman ki, çıxar canımdan.

Lütf edib sən məgər, ey bad, bu gündən böylə
Verəsən bir xəbər ol sərv-i-xuramanımdan.

Ey Füzuli, qəmi-hicr ilə pərişandır hal,
Kimsə agah degil hali-pərişanımdan. (9, 60)

Qəzəlləri qarşılaşdırdıqda diqqətimiz ilk öncə ilk beytlərin ilk misrası çəkmişdir. Hər iki qəzəldə fələkdən şikayət var.

Tədqiqata yönəltmək istədiyimiz işin əhəmiyyət və vacibliyini iki alimin fikri ilə təsdiqləyirik: “Bugün humanitar düşüncənin yeni nəzəri-metodoloji axtarışlarının bərqərar olması daha çox H.Cavid irsinə yenidən qayıtmaq üçün gərəklidir. H.Cavidin irsinin yenidən təhlili ilə yanaşı onun tarixinə də ehtiyac yaranmışdır. Bu iki zəmində müasir cavidşünaslığın inkişafına rəvac vermək olar” (10, 248) Hüseyn Cavid və klassik irs mövzusu çoxcəhətli və rəngarəngdir. Biz burada onun yalnız bir çalarına toxunmaqla kifayətlənmək istədik. (4, 253) Deməli, bu mövzu müstəqillik dönməsinin bugünkü məqamı baxımından (Quran, islam dəyərləri, terminoloji və sırf Füzuli yaradıcılığı baxımından öz təhlilini) tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. Gülbəniz Babaxanlı. Azərbaycan ədəbi fikri və Hüseyn Cavid. Bakı, Çapıoğlu, 2010
2. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. I c., “Lider nəşriyyatı”, Bakı-2005
3. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri I c., Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005
4. Kərimli Teymur. Hüseyn Cavid və klassik irs. Cavidşünaslıq I (araşdırmalar toplusu), Bakı “Elm”, 2007
5. Mümtaz Salman. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, Yazıçı, 1986, s.77; Yusifli Afaq. Çağdaş poeziya və Füzuli irsi. Bakı-Gəncə, OKA-Ofset, 2008,
6. Mir Cəlil, Pənah Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı, Maarif-1988, s.280
7. Yusifli Afaq. Çağdaş poeziya və Füzuli irsi. Bakı-Gəncə, OKA-Ofset, 2008,
8. Məmmədli Cavidə. Hüseyn Cavid və XX əsr Qərb fəlsəfi düşüncəsi. Bakı, Mütərcim, 2014,
9. Məhəmməd Füzuli. Leyli və Məcnun. Şərq-Qərb, Bakı-2005,
10. Şirindil Alışanlı. Hüseyn Cavid sənəti və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının nəzəri - metodoloji inkişaf mərhələləri. Cavidşünaslıq I (araşdırmalar toplusu), Bakı “Elm”, 2007

L.Alakbarova

**About research of Husseyn Cavid's creativity in terms
of classical heritage**

Sammary

Husseyn Cavid is one of the poets of Azerbaijanian literary who is selected with his specific creativity, his style and his atmosphere according to classical period. On that score his creativity was object of excessive researches from various orientations. In the article we have looked through more monographes and collections of articles, have paralleled Husseyn Cavid's creativity with Fuzuli's creativity and have precised important place of radifs and expressions in the harmony of Fuzuli's creativity with Husseyn Cavid's creativity by way of irfan and tasavvuf. Though there is necessity for study of Husseyn Cavid's creativity, In terms of classical heritage, The Koran and islamic values. Exploration of multilateral and multicoloured orientations of classical heritage is important on the basis of Husseyn Cavid's lyrics.

Л.Алекбеперова

**Об исследовании творчества Гусейна Джавида с точки зрения
классического наследия**

Резюме

Гусейн Джавид - один из поэтов азербайджанского литературоведения, который отобран со своим специфическим творчеством, своим стилем и атмосферой в соответствии с классическим периодом. С этой точки зрения его творчество было объектом чрезмерных исследований из разных ориентаций. В статье мы просмотрели большинство монографий и сборников статей, объединили творчество Гусейна Джавида с творчеством Физули и определили важное место радифов и выражений в гармонии творчества Физули с творчеством Гусейна Джавида. А также просмотрели путь ирфана и тасаввуфа в его творчестве. Хотя есть необходимость изучения творчества Гусейна Джавида, в терминах классического наследия, Корана и исламских ценностей. Изучение многосторонних и многоцветных ориентаций классического наследия важно на основе текстов Гусейна Джавида.

Rəyçi: Mahirə Quliyev
Filologiya üzrə elmlər doktoru

SƏNUBƏR SƏMƏDOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

senuber_samedova@mail.ru;

HÜSEYN CAVID VƏ ƏBDÜRRƏUF FİTRƏTİN ƏSƏRLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ-TİPOLOJİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, Əbdürrəuf Fitrət, özbək, müqayisəli təhlil, cədid

Keywords: Huseyn Javid, Abdurauf Fitrat, Uzbek, comparative analysis, jadid.

Ключевые слова: Гусейн Джавид, Абдулрауф Фитрет, узбек, сравнительный анализ, джадид

Sovet dövründə, fəlsəfi fikirlərin ifadəsi üçün ideoloji çəpər çəkildiyi bir vaxtda, neçə minillik tarixi olan milli məfkurə azda olsa ancaq bədii ədəbiyyatda rahatlıqla öz əksini tapa bilirdi. Gələcək nəsillərə çatdırılmaq üçün öz varisliyini təmin etmək məqsədilə zamanın dahiləri bədii ədəbiyyata müraciət etməli oldular. Bu mənada xüsusi diqqət çəkən, öz həyatı bahasına milli ideologiya uğrunda mübarizə aparan, bütün yaradıcılığını bu istiqamətdə quran yazıçılar arasında seçilənlər arasında Azərbaycanın görkəmli dramaturqu Hüseyn Cavid və Özbək ədəbiyyatının inkişafında böyük rolu olmuş yazıçı, cədid hərəkatının əsas nümayəndələrindən biri Əbdürrəuf Fitrət simaları da var idi. Onların yaradıcılıqlarında geniş yer alan milli özünüdərk ideyalarının əksi bu istiqamətdə müqayisəli təhlilin aparılmasına imkan verir. “Cavid və Fitrətin görüşləri və bir-birinə yazdıqları məktublar barədə dəqiq sənədlər və faktlar olmasa da, bu iki dahi şairin yaradıcılıqlarını müqayisə, əsərlərinin qəhrəmanlarını müşahidə və qəhrəmanların düşüncə və fikirlərini təhlil etsək, görərik ki, onlar bir-birlərinin yaradıcılıqlarından bəhrələnmişdirlər” [1].

1905-ci ildə Türkiyəyə gedən Hüseyn Cavid burada İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsində təhsil almışdır. Gənc Cavid burada görkəmli türk alimlərindən və pedaqoqlarından öyrənmiş, idealist fəlsəfənin sirlərinə yiyələnmişdir. Elə həmin dövrdən sanballı şeirlərini yazmağa başlamışdır. “İstanbulda tələbə olarkən H.Cavidin Əziz şərəfin atası Qurbanəli Şərifzadənin ünvanına göndərdiyi məktublar həm o dövrün ədəbi-ictimai mühitini, həm də görkəmli sənətkarın bədii-estetik görüşlərinin araşdırılmasında mühüm mənbədir. Cavid təhsil illərində vaxtaşırı Türkiyə mərbuatında iştirak etmişdir. “İstanbulda aparılan araşdırmalar nəticəsində aydın olmuşdur ki, İstanbul Darül-Fünununda bir yanğın nəticəsində 1927-ci ilə qədər olan bütün arxiv sənədləri də kül halına dönmüşdür. O cümlədən

Hüseyn Cavidin Türkiyədə olan yaradıcılığı ilə bağlı heç bir qaynaq qalmamışdır. Sadəcə Mehmed Akif Ərsoyun redaktoru olduğu “Sıratül-müstəqim” jurnalında dərc olunan üç şeiri “Yadı mazi”, “Elmi-bəşər”, “Son baharda” indi də “Bəyazıt Dövlət Kitabxanası”nda qorunub saxlanmaqdadır”[2].

Həmin dövrdə İstanbulla səfər edən Mərkəzi Asiyadan olan gənc yazıçılar arasında Fitrət də var idi. XX əsrin əvvəlində Fitrət İstanbulla gəlmiş, təhsilini burada davam etdirmiş və “Voizon” (1909-1913) adlı mədrəsədə dərs demişdir. Burada o, Rusiya müsəlmanları arasındakı cədid cərəyanının liderlərindən olan İsmayıl Qaspiralı ilə tanış olmuşdur[3].

Fitrətin İstanbuldakı həyatı ilə bağlı dəqiq informasiya verən Professor Zəki Vəlidı Toqan yazır: Fitrət Türkiyənin “İstiqlal marşı”nın müəllifi Mehmet Akiflə görüşmüş və Akifin baş redaktoru olduğu “Sırot-ul-mustaqim” jurnalında bir neçə məqalə dərc etdirmişdir. Həmin dövrdə müxtəlif ölkələrdən təhsil almağa gələn gənclər İstanbulda özlərinin elmi cəmiyyətlərini yaratmışdılar. Cəfər Seyidəhməd Kirimer “Kırım tələbələrinin birliyi”ni (1909), Şərqi Viktora “Rusiya müsəlman tələbələri birliyi”ni (1914), Mehmed Sədiq Aran “Azəri türk gənclər birliyi”ni (1917) qurmuşdu. Mənbələrdən məlumdur ki, Fitrət də bu istiqamətdə “Buxara ümumi təhsil cəmiyyətini” (1910) yaratmışdı[4]. Fitrət İstanbulda olarkən demokrat partiyalarından biri olan “İttihad və tərəqqi” partiyasına qoşulmuşdur. İstanbul universitetində təhsil aldığı zaman ona partiyanın “Yeni məcmuə” nəşriyyatının baş redaktoru, “Türkçülüyn əsasları” əsərinin müəllifi Ziya Gökalp dərs keçmişdir. Fitrət “Münazara”, “Say-yohi hindi” və “Sayha” kitablarını burada çap etdirmişdir.

Fitrət İstanbulla Hüseyn Caviddən (1905-1909) sonra gəlmişdir. Buna görə də onların görüşü yalnız 1926-cı ildə Bakıda keçirilən “Dil və orfoqrafiya qurultayı” zamanı baş tutmuşdur.

Bu iki mütəfəkkirin yaradıcılığının başlıca oxşarlığı ondan ibarətdir ki, həm Hüseyn Cavid, həm də Fitrət yaradıcılığa şeir yazmaqla başlamışdır. Bu şeirlərin məhz fars dilində olması isə xüsusi diqqət çəkən məqamlardandır. İlk qəzəllərini Gülçin təxəllüsü ilə yazan Hüseyn Cavid, Təbriz və Urmiyada olarkən ustadı Sədiqiyyə fars dilində bir neçə məktub yazmışdır ki, həmin məktublardan onun bu dili dərindən bildiyi aydın olur.

Fitrət fars dilindəki yaradıcılığına Mijmar (köz sinisi) təxəllüsü ilə başlamışdır. Buxarada yazılan fars dilindəki şeirlərdən ibarət “Sayha” (çağırış) toplusu 1912-ci ildə İstanbulda çap olunmuşdur.

Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan”, “İblis” pyeslərinin sujeti Fitrətin “Əbu Muslim”, “Qan” (1921) “Əsl sevgi” (1921) və “Hindli inqilabçılar” (1922) əsərləri ilə oxşarlıq təşkil edir. Dahi dramaturq Hüseyn Cavidin yazdığı “Şeyx Sənan” (1914) mənzum dramı müsəlman şeyxi Sənan və xristian gürcü qızı Xumar (Tamar) arasındakı sevgidən bəhs edir. Yazıldıqdan sonra tez bir zamanda türk ölkələrinə yayılan pyes, Şəmsəddin Xurşid tərəfindən özbək

dilinə tərcümə olunaraq 1920-ci ildən etibarən özbək tamaşaçılarının ən sevimli tamaşalarından birinə çevrilmişdir. Özbək tənqidçilər pyesin səhnə təhlili ilə bağlı bir sıra məqalələr və xülasələr yazmışlar. Miyonbuzruk Salixovun araşdırmalarına əsasən təxminən 10 xülasə dərc olunmuşdur ki, [5] onlar arasında Şaiq, Turqunbay, Çolpan, Şeyxzadə tərəfindən yazılanlar daha mühüm hesab olunur.

Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan”, Fitrətin “Əsl sevgi” və “Hindli inqilabçılar” əsərləri müqayisəli şəkildə tədqiq edilmiş, Hüseyn Cavidin idealizmi və Fitrətin realizmi tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və o dövrdən bu günə kimi öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Buna görə də “Şeyx Sənan” ikinci dəfə özbək dilinə Usman Kuçkar tərəfindən tərcümə olunmuşdur[6].

Şeyx Sənan hekayəsi ilk dəfə Fərididdin Əttardan etibarən sufi şairlərin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır, lakin Hüseyn Cavid bu hekayəni müasirləşdirmişdir; aydındır ki, o, əsərində insan sevgisini nəzərdə tutmuşdur. Fitrət də “Əsl sevgi” (1921) və “Hindli inqilabçılar” (1922) kimi dramlarını bu istiqamətdə yazmışdır. Fitrətin əsərlərində hadisələrin Hindistanda baş verməsinə baxmayaraq, əsas məqsəd Türkünstanın müstəqilliyi idi. Bu cür elementləri- Fitrətin “Əbu Muslim” (1921), “Qan” (1921) əsərlərində də müşahidə etmək olur.

Hüseyn Cavid nəslrlə yazdığı “Şeyda” dramını (1911-1912) illərdə tamamlanmışdır. Dramda həm cəmiyyətin sosial ziddiyyətləri, həm də ayrı-ayrı fərdlərin dünyagörüşlərindəki, mənəviyyatlarındakı təzadlar konfliktin özəyini təşkil edir “Şeyda” faciəsi özbək dilinə Həməzə tərəfindən tərcümə edilmişdir. Tərcümə əsəri : “Rauza və Şaydo” adlanır. H.H.Niyazinin arxivində Hüseyn Cavidin “Şeyda” pyesindən iki vərəq əlyazması saxlanılır [7]. Əmir Teymurla bağlı sujet ədəbiyyata tanışdır. Özbək dramaturq Fitrətin “Teymurun mavzoleyi” (1918-1919) pyesi bu sahədə ilk pyes hesab olunur. Bu pyesdə Fitrətin məqsədi XX əsrin insanının düşüncəsinə təsir göstərmək və çağırış etmək idi. Əsərdə Teymurun müstəqillik uğrunda mübarizəsi öz əksini tapmışdır. Onun tarixi əsərlərində də digər əsərlərindəki kimi, bolşeviklərin zülm və zorakı milli siyasətinə qarşı kəskin tənqiddə yönəlmişdir. Bununla əlaqədar Fitrət ilk olaraq 1918-ci ildə “Ölkənin kədəri” adlı şeir, daha sonra təsir dairəsini genişləndirmək üçün dram yazmışdır. Dramın başlanğıcında qəhrəman kədərlə Teymurun mavzoleyinə gəlir, ölkədəki vəziyyətlə bağlı şikayət edir. İkinci səhnədə isə Teymurun dirilməsi əsərin pik nöqtəsi hesab olunur. Beləliklə, Fitrət səhnədəki ifadəni gücləndirmək üçün metaforadan istifadə edərək sözü Teymura verir. “Özbək dramaturgiyasının islahatı və inqilabı” adlı məqaləsində amerikalı alim E.Olvörs qeyd edir ki, “dramındakı qəhrəmanı xalqına daha çox bənzətmək üçün dramaturq metaforada istifadə edir” [8].

Başqa bir mənbədə bu, belə izah edilir: “Səhnənin yuxarısında qara bulud, buludun altında dirək var. Teymurun ruhu dirəyin üzərində parlayır və tamaşaçıya doğru gəlir”[9].Əsərin mətni saxlanılmasa da “Doğu Türkünstan

jurnalı”ndan kiçik bir hissəyə nəzər salaq: “... mən sizə çox şey qoymuşam. Niyə qürurlu və mərd bir xalqın nümayəndələri digər xalqın hakimiyyəti altında qalır. Siz atanızın irsindən nə götürmüşünüz? Mən sizi, yəni xalqı (hamı ayağa qalxır) ölkəni yeniləməyə, mənim nəsilələrimi müstəqil yaşatmağa çağırıram. Əgər bunu etməsəniz bu ölkə böyük bir məzarlığa çevriləcək!”[10]

Fitrət Əmir Teymurun gözləri ilə zamanın hadisələrini müşahidə etmiş, anlamış və ölkəsini “böyük bir məzarlığa çevrilməkdən” qurtarmaq istəmişdir.

Hüseyn Cavid “Topal Teymur” tarixi dramında kamil səhnə əsəri yaratmışdır. Əsərin mövzusu XIV əsrin iki nəhəng hökmdarı – teymurilər imperiyasının banisi, Orta Asiya hökmdarı Əmir Teymurun və Türkiyə sultanı Yıldırım Bəyazidin apardıqları axırncı qanlı müharibədən (1402) götürülmüşdür. “Topal Teymur” dramındakı Şair Girmani müəyyən mənada Hüseyn Cavidin özüdür, onun ideyalarının, insanlıq, hökmdarlıq, məhəbbət, ülviyyət, mərdlik duyğularının tərənnümçüsüdür. Xalq oyun-tamaşalarındakı liliput oyunçularının estetikası əsasında işlənmiş Cücə personajı dramaturqun kəskin satirasının və kinayəli sarkazmının tərənnümçüsüdür. Hüseyn Cavid əsərdə Əmir Teymurun Avropaya hücumunu təsvir etmiş, Teymur və Bəyazidi əsərin mərkəzinə qoymuşdur. O, Əmir Teymuru böyük rəhbər və güclü dövlət xadimi kimi təsvir etmişdir [11]. H.Cavidin Əmir Teymura olan rəğbətinin əsas səbəbi onun mədəniyyətə olan qayğısıdır. Əsərdə Teymurun ən çox məsləhətləşdiyi adam şair Kirmanidir. Bir çoxlarının deyəcəyi bilmədiklərini Şair çəkinmədən söyləyir. Cavid Divanbəyinin dili ilə Teymura öz rəğbətini ifadə edir. Bu bilavasitə öz dövründə şairin azad fikrinə qoyulan məhdudiyyətlərə üsyandır.

“Şair Kirmani böyük ruhşinasdır. O pək gözəl biliyor ki, Teymur hökumətləri yıqar, məmləkətləri yaqar, ən məğrur hökmdarları əzər, ən şücaətli qəhrəmanları qəhr edər, fəqət dəyərli şair və ədiblərə, alim və fəzil şəxslərə qarşı da nisbətdə hörmət və məhəbbət bəslər [12]. Şair bu sözləri ilə həm də sovet ideologiyasının şair azadlığına qarşıqoyduğu məhdudiyyəti əks etdirir. Teymurun şairə göstədiyi qayğını öz dövrünün hakimlərinə nümunə göstərir. Teymur eyni zamanda xalqını hər zaman zalımlardan qoruyan ədalətli bir hökmdardır. O, sadəcə xalqa zülm edən başçıya ən ağır cəza verir və deyir:

“Əhalini incidən bir hakim yavrusunu parçalayan bir heyvan qədər şüursuzdur”[12].

“Hüseyn Cavid və Əbdürrauf Fitrət şəxsiyyətini birləşdirən ən mühüm cəhətlərdən biri hər iki sənətkarın yaradıcılığında problemin işıqlandırılmasındakı ortaqlıq mövqedir” [13]. Fitrət “Yurt qayğısı” adı altında çap olunan şeirlər silsiləsində Turana müraciət edərək deyir:

Ey ulu Turan, Aslanlar ölkəsi
Ey Çingizlərin, Teymurların, Oğuzların,
Atillaların şanlı beşikləri

Əski dövlətin, əski səltənətin, əski igidlərin, əski aslanların hamısı var, heç biri yox olmamışdır[14].

Eyni ideyanı H.Cavidin “Topal Teymur” əsərində Divanbəyinin dilindən ifadə olunan sözlərdə də görmək mümkündür:

“Fəqət bən biləkis, Yıldırım məsələsinə əsla tərəfdar olmaq istəməm. Çünki hər ikiniz Turan aləminin birər qütbüsünüz. Şu iki qütb bir-birilə çarpışırsa, ortada fəlakətli bir uçurum açılmış olur. Və bu nifaqdan istifadə edərək ətrafı saran əcnəbi devletlər türk dünyasına saldırmağa fürsət bular. Bir də ordumuz bütün cihanı saracaq deyil a.... Alınan ölkələri haqqilə idarə etsək daha böyük müvəffəqiyyətdir”[12].

“İlk baxışdan Cavidin əsərdə Teymura “topal” deməklə Sovet hökumətinə yaxınlaşmağa cəhd etdiyini, hökumətin xanlara, sultanlara qarşı apardığı anti-təbliğatının dəstəkçisi olduğunu iddiasına düşmək mümkündür”[13]. Sultan Bəyazid isə özündənrazı və eqoist kimi, Əmir Teymur isə problemləri alimlərə məsləhətləşərək həll edən biri kimi təsvir edilmişdir. Əsərdə dramatruq məhz Əmir Teymurun axsaqlığını və İldırım Bəyazidin görmə qüsurlu onların türk dünyasını fəlakətə apardıqlarını əsərin sonunda Teymurun dili ilə bir daha əyani şəkildə ifadə edir:

“Hiç məraq etmə xaqanım! Sən kor bir abdal, bən də dəli bir topal! Əgər dünyanın zərrə qədər dəyəri olsaydı, yığm-yığm insanlara, ucu bucağı yox məmləkətlərə sən kibi bir kor, bənim kibi bir topal müsəlləh olmazdı[12].

Hüseyn Cavidin əsərinin nəşrindən sonra Əmir Teymur obrazı ilə bağlı bir çox tənqidi məqalələr dərc olunmuşdur. H.Baltabayev Fitrətin yaradıcılığından bəhs edərkən Əmir Teymurun adının sənətkarın otuzdan çox əsərində istifadə olunduğunu yazmışdır[15].

1925-ci ildə tamamlanan “Topal Teymur” adlı tarixi dram əsəri Bakı və Daşkənddə səhnəyə qoyulmuşdur. Tamaşa böyük maraq və heyranlıqla qarşılandı da, tezliklə qadağan edilmişdir. Əmir Teymur obrazı sovet ideologiyasına uyğun gəlmirdi. H.Cavid “Topal Teymur”da onu qəddar, zalım, axsaq kimi yox, böyük sərkərdə, türk dünyasını birləşdirən, elmin, incəsənətin, müxtəlif sənətlərin və ticarətin hamisi kimi qələmə vermişdi. Hüseyn Cavidə və teatrın rəhbərliyinə təkidlə bildirilmişdi ki, Əmir Teymur obrazı xoşagələn tərzdə verilməsin. 1937-ci ildə H.Cavid həbs olunarkən ona qarşı irəli sürülən ittihamlardan biri də Əmir Teymur şəxsiyyətini təbliğ etməyi idi[7].

Məlumdur ki, Firdovsinin “Şahnamə” əsəri bu dövrədək Siyavuş obrazını ədəbiyyata gətirən əsas mənbədir. XX əsrin 20-30-cu illərinə “Şahnamə”nin sujeti üzərində bir neçə əsər yazılmışdır. Amma həm Hüseyn

Cavidin “Siyavuş”, həm də Fitrətin “Əbülfəzخان” əsərləri bu əsərin təsiri altında yazılmamışdır. Hüseyn Cavid İran-Turan qarşıdurmasının təsvirindən yaranmış “Şahnamə”dən fərqli olaraq insanların, münasibətlərin yaxınlaşdırılması yollarındakı maneələrin aradan qaldırılmasından söz açmışdır. Fitrət isə faciənin sonunda yuxunu təsvir edir və yuxuda Siyavuş tarixi bir cümləni Əbülfəzخان kimi hökmdara oxuyur.

“Fars şairi Ömər Xəyyam” adlı elmi traktatı Fitrəti elmi cəhətdən alim və şair, dövlət xadimi və astronom olaraq tanıtmışdır. Bu əsərdə o, Bayxakinin “Tatimmat us-savon al-khikma” əsərində verilmiş faktlardan istifadə etmişdir[1]. Hüseyn Cavidin “Xəyyam” dramı (1935) ədəbi əsər idi; buna görə də o, əsərdə Xəyyamı şair və alim kimi təsvir edir. Özbək tədqiqatçılarının fikrincə, Cavid Fitrətin əsərindəki bəzi faktlardan istifadə etmişdir. Fitrət isə “Oğuzخان” (1919) və “Əbu Muslim” (1925) dramlarını yazarkən Hüseyn Cavidin tarixi dram yaradıcılığı məktəbinə müraciət etmişdir[1]. Hüseyn Cavidin müqəddəs hekayəyə əsaslanan “Peyğəmbər” dramı dini sujetin müasir aspekti baxımından əhəmiyyətli əsər, Fitrətin “Əbu Muslim” əsərinin qəhrəmanı Xorasan Xilafətində mühüm qəhrəman idi. O, Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s) yaratdığı İslam Xilafətini dağılmaqdan xilas etmiş, ona ikinci həyat bağışlayaraq və Abbasilər sülaləsinin əsasını qoymuşdur.

Məhəmməd peyğəmbər obrazını milli dramaturgiyamızda ilk qələmə alan Hüseyn Cavid olmuşdur. O, “Peyğəmbər” mənzum dramını 1922-ci ildə yazmışdır. İştirakçılar verilməyən pyes dörd pərdədən ibarətdir. Hər pərdədə Məhəmməd peyğəmbərin həyatının müxtəlif tarixi dövrləri əks olunmuşdur.

Ədəbiyyatda İblis obrazı dəfələrlə əks olunmuşdur. İblis, Hötenin “Faust” faciəsində, Dostoyevskinin Rusiya zadəganlarının əks olunduğu “Şeytanlar” əsərində, Estoniyalı yazıçı Anton Taamsari XX əsrin əvvəllərində yazdığı “Cəhənnəmə yeni şeytan gəlib” adlı əsərlərdə rast gəlinir. Hüseyn Cavid və Fitrət yaradıcılığında da bu fantastik obraz yaradılmışdır. Hüseyn Cavidin “İblis” əsərində əsas ideya Arif və Asifin Rəna ilə bağlı mübarizəsi üzərində qurulmuşdur. Əsərin sonunda verilən misralar təkcə qəhrəmanlara deyil, bütün bəşəriyyətə yönəlmişdir:

Bilməm şu cinayət, şu xəyanət, şu fəlakət

Bitməzmi, ilahi! Bu qədər səbrə nə hacət?

... İblis nədir?

– Cümlə xəyanətlərə bais...

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

– İblis!.. [16]

Fitrətin “Şeytanın Allaha qiyamı” adlı poetik dramının da özünəməxsus yeri vardır. O, bu əsəri 1923-cü ildə Moskvada yazmış və orada nəşr etdirmişdir. Fitrətin əsərlərini tədqiq edən bir çox alimlərin

fikrincə, bu əsər ekzistensializm üzərində qurulmuşdur[1]. Hətta Rusiyada bəzi alimlər bu əsəri ateizmlə də əlaqələndirmişlər[1].

Bütün bu təhlillərdən aydın olur ki, hər iki mütəfəkkirin əsərləri eyni ideyadan qaynaqlanır. İstər Cavid İstər Fitrət başəri mövzulara, milli ideyalara, tarixiliyə müraciət etməklə öz əsərləri ilə haqq səslərini ucaltmışlar. Milli məfkurənin ustalıqla əks olunduğu əsərlər bu baxımdan oxşarlıq təşkil edir.

Volter Skotun və Jurji Zaydanın tarix əsərləri Şərqlə Qərbi əlaqələndirdiyi, Həməzənin Nizami və Nəvai ilə bağılı işləri klassik poeziyanın əsasını təşkil etdiyi kimi, Hüseyn Cavid və Fitrətin əsərləri də qədim tarixi olan Azərbaycan və Özbəkistan ədəbi əlaqələrinin XX əsr ədəbi körpüsünün təməli hesab edə bilərik.

Müqayisəvi-tipoloji araşdırma XX əsrin əvvəli dünya ədəbiyyatı problemlərində türk zəkasinın milli özünüdərk, milli özünəqayıdış məsələlərini aydınlatmağa kömək edir.

Ədəbiyyat

1. AZƏRBAYCAN, UZBEK DISCIPLES (FITRAT) OF MEHMED AKIF ERSOY AND HUSAIN JOVID, Hamidulla BOLTABOYEV, “Türk dünyasını işıqlandıranlar: Hüseyn Cavid və Mehmet Akif Ərsoy” Beynəlxalq konfrans materialları, QAFQAZ UNİVERSİTETİ 16-18 May 2013-cü il BAKI, səh 133.
2. HÜSEYN CAVIDİN TÜRKİYƏDƏ TƏHSİL İLLƏRİ VƏ «SİRATÜL-MÜSTƏQİM» JURNALINDA ROLU Kamal Həsən oğlu CAMALOV, Türk dünyasını işıqlandıranlar: Hüseyn Cavid və Mehmet Akif Ərsoy” Beynəlxalq konfrans materialları, QAFQAZ UNİVERSİTETİ 16-18 May 2013-cü il BAKI, səh 133.
3. Балтабаев Һ. Фитрат ва жади́дчилик. Ташкент, 2007
4. Turkistanda Yenilik Hareketleri ve Ihtilaller: 1900-1924. Birinci Baski: 2001, Haarlem, Hollanda. S.467-483.
5. Zeynallı H, “Şeyx Sənan haqqında mülahizələrım” . Maarif və mədəniyyət” Bakı, 1926 . №12
6. Шоимов А. Хусайн Жовид ва ўзбек драматургияси. Номзодлик дисс. автореферати. Тошкент., 2008
7. Almaz Ülvi. Hüseyn Cavid və özbək ədəbi-mədəni mühiti / Ü. Almaz // Xalq qəzeti. - 2012.- 21 oktyabr. - N 237. - S. 7 .
8. Central Asia Reader. The Rediscovery of History. – New York-London: 1994. – pp. 36.
9. Hayit B. Sovyetler Birliпки’ndeki Türklіkın ve İslamin bazı Meseleleri. – İstanbul: 1987. - S. 197.

10. Doğu Türkistan Dergisi. – 1987. Mayıs.
11. Hüseyn Cavid, Topal Teymur, Bakı, 1926
12. Hüseyn Cavid əsərləri, 5 cildə 3-cü cild, Bakı, “Lider”, 2005-ci il
13. <http://davam.az/print:page,1,7630-fitr-v-hcavid-yaradclnda-tarix-v-masirlik.html>
14. http://www.ziyouz.com/index.php?option=com_remository&Itemid=57&func=fileinfo&id=440
15. Baltabayev H., Timur sağanasının izləri, Milli tikleniş qəzeti, 20 avqust 1996-cı il
16. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005, 304 səh

С.Самадова

**Сравнительно-типологический анализ произведений Гусейна
Джавида и Абдуррауфа Фитрета**

Резюме

Среди писателей ценой жизни боровшихся за национальную идеологию, строивших свое творчество в этом направлении, выделяются выдающийся азербайджанский драматург Гусейн Джавид и, писатель, сыгравший важную роль в развитии узбекской литературы, один из основных представителей движения джадид, Абдуррауф Фитрет. Определенные сходства в их творчестве позволяют проводить сравнительный анализ. В статье рассмотрены определенные сходства между произведениями Гусейна Джавида «Шейх Санан», «Иблис», «Хромой Тимур», «Шейда», «Сиявуш» и «Мавзолей Тимура», «Абу Муслим», «Кровь», «Настоящая любовь», «Индийские революционеры», «Абуль-фазхан» Абдуррауфа Фитрета. Будь то Джавид или Фитр, они обращаются к людям, национальным идеям и истории, и они оправдывают свои работы своими произведениями. Артефакты, отраженные в шедеврах национального стиля, представляют собой сходство в этом отношении. Сравнительно-типологические исследования помогают объяснить проблемы национальной разведки и национальной идентичности турецкой разведки в проблемах мировой литературы до двадцатого века.

S.Samadova

Comparative and typological analysis of Huseyn Javid and Abdurauf Fitrat's works.

Summary

Azerbaijan's prominent playwright Huseyn Javid and Abdurauf Fitrat, a writer who played a crucial role in the development of Uzbek literature, one of the key figures of Jadid movement were among those who struggled for their national ideologies at the cost of their own lives and who completely devoted their creativity to this cause. A comparative analysis was made possible thanks to certain similarities in their works. The article features a study of certain similarities between Huseyn Javid's "Sheikh Sanan", "Iblis", "Topal Teymur", "Sheyda", "Siyavush", and Abdurauf Fitrat's "Timur's Mausoleum", "Abu Muslim", "Blood", "Real Love", "Indian Revolutionaries", "Abdulfazkhan" works. Whether it's Javid or Fitrat, they appeal to human subjects, national ideas and history, and they have justified their works with their works. The artifacts reflected in the masterpieces of the national style constitute a similarity in this respect. Comparative-typological research helps to explain national intelligence and national identity issues of Turkish intelligence in the world literature problems before the twentieth century.

Rəyçi: Almaz Ülvi Binnatova
Filologiya elmləri doktoru

OBİD ŞOFİYEV
Araştırmacı, Termez Devlet Üniversitesi
(Özbekistan) shofiyev@mail.ru

ERKİN AZAM'IN EDEBİ KİŞİLİĞİ ÜZERİNE

Açar sözlər: Erkin Azam, özbək ədəbiyyatı, janr, hekayə, roman

Anahtar Kelimeler: Erkin Azam, Özbek edebiyatı, edebi tür, hikâye, kıssa, roman

Key words: Erkin A'zam, uzbek literature, genre, story, novel, narrative

Ключевые слова: Эркин Аъзам, узбекская литература, жанр, рассказ, роман

1990'lı yılların başlarında küresel siyaset arenasında yetmiş yıl hüküm süren büyük bir imparatorluğun yıkılışına şahit olundu. Bu imparatorluğun aslında sahte gayeler, cebir ve baskı politikaları üzerine inşa edildiği görüldü. Bir nesil, samimiyetle inandığı ve kurtuluş beklediği sistemin seraptan başka bir şey olmadığını geç anladı ve aldatıldığını, ömrünün yalanlarla geçtiğini fark etti. Bu uyanış, doğal olarak insanların dünya görüşünü etkiledi. Bu değişim, bu tesir edebiyata da yansdı. Bu devrin şiirine, nesrine, tiyatro eserlerine ya da sosyal ve siyasal yazılarına bakıldığında mezkûr durum rahatlıkla görülebilmektedir. Hal böyle olunca, bu devirde kaleme alınmış -insanların zihinsel değişimlerini aksettiren- edebi eserlerde dönemin sosyo-psikolojik etkenleri, tefekkürdeki evrilişler ve idealleştirilen fikirler vb. meseleleri tetkik etmek ehemmiyet arz etmektedir. 1970'li yıllarda Özbek edebiyatında belli ölçüde bir yenilenmenin başladığı bilinmektedir. Bu yıllardan itibaren edebiyat dünyasında yeni bir nesil boy göstermeye başlar. Bu neslin temsilcilerinden Togay Murad, Murad Muhammed Dost, Erkin Azam, Hayriddin Sultan gibi edipler Özbek milli nesrine yeni, farklı bir bakış açısıyla yazılmış eserler kazandırırılar. Özbek edebiyatına yeni bir ruh, cazibe, heyecan katarlar. Bu neslin temsilcilerinden Erkin Azam'ın eserlerinin ayrı bir yeri vardır.

Çağdaş Özbek nesrinin büyük temsilcisi, senarist, tiyatro yazarı sosyo-kültürel birçok yazının müellifi, Özbekistan Halk Yazarı Erkin Azam 10 Ağustos 1950'de Surhanderya vilayətinin Baysun ilçesinde dünyaya gelir. Geleceğin edibi, 1967 yılında ortaöğrenimini tamamlar ve Taşkent Devlet Üniversitesi (şimdiki Özbekistan Milli Üniversitesi) Gazetecilik Fakültesine girer. 1972 yılında Gazetecilik Fakültesini bitirir ve Cumhuriyet Radyosu'nda çalışmaya başlar. Önce Vatandaş adlı programın sunuculuğunu yapar, sonra "Edebî ve Dramatik Yayınlar Bölümü"nde editörlük görevini üstlenir. 1976-1981 yıllarında *Gülstan* dergisinde yazarlık ve sekreterlik yapar. 1981-1986 yıllarında *Yaşlık* (Gençlik) dergisinde mensur yazıların yayın yönetmenliğini

üstlenir. 1986-1992 yıllarında Gafur Gulam Neşriyatı'nda yazı işleri müdürlüğü, 1991-1994 Özbekistan Milli Haber Ajansı'nda başmüdür yardımcılığı görevine getirilir. 1994 yılından beri Tefekkür dergisinde baş editör olarak çalışmaktadır. Erkin Azam iki kez (1994, 2004) Özbekistan Cumhuriyeti Ali Meclisi'ne milletvekili olarak girer. 1998 yılında “Özbekistan Cumhuriyeti’ne Hizmet Eden Gazeteci” unvanına layık görülür. Edibe 2016 yılında “Özbekistan Cumhuriyeti Halk Yazarı” unvanı verilir. Yine aynı yıl “Yılın En İyi Tiyatro Yazarı” seçmelerine adaylığı üzerine “İtiraf” adlı milli ödüle layık görülür.

Edip, henüz öğrencilik yıllarında yazarlığa merak sarar. Aile çevresi de onun yazar olarak yetişmesinde belli bir etkiye sahiptir. Erkin Azam'ın babası öğretmen olup, kitaplarla iç içe bir yaşamı vardır. Yazarın kendisi tarafından kaleme alınan biyografisinde aile çevresi hakkında şu satırlar dikkat çeker: “ ... Biz on bir çocuk, şöyle bir ortamda yetiştik. Ben kitap okumaya başladığım dönemde aile kütüphanemizde *Hamse*'den tutunuz da *Tom Sawyer'in Serüvenleri*'ne kadar birçok kitap vardı. Tabir caizse, evimizdeki öğrenme yarışı sayesinde ablalarımın, ağabeylerimin ve küçük kardeşlerimin her biri ilkokuldan üniversiteye kadar her aşamada daima en başarılılardan biri oldular” (1,4).

Müstakbel edibin annesi de evladının yazar olmasında mühim bir role sahiptir. Bu konuda yazar şunları belirtir: “Annemiz mektep görmemiş lakin çok akıllı bir kadındır. Atasözleri, temsiller ve benzeri hikmet dolu sözleri kullanmadan konuşmazlar. Bunların bir kısmının kendisine ait olduğundan şüphem yok. ‘Benim akademisyen annem’ diyerek takılırım bazen” (1,4). Aile ortamının tesiri, özellikle kitap sevgisi onun kalemi eline erken yaşta almasını sağlar. Edip, otobiyografisinde bu konuya da değinir: “Gerçi tahminen dördüncü, beşinci sınıflarda şiir ve hikâye yazmaya başlamış ve bu hevesle yanıp tutuşuyor olsam da hayallerim arasında pilot hatta dağ taş demeden gezen jeolog olmak da vardı. ‘Keşke hem yazar hem pilot hem de jeolog olsam!’ diye düşündüğüm olurdu. Çocukluk hayalleri işte... Müzik ve tiyatroya da çok hevesliydim. Öğrenci piyesleri yazıp okulun sahnesinde oynadığım günler aklımda. İnâtçılığımın mıdır, çok da fırça yerdim” (1, 4-5).

Erkin Azam'ın bir grup hikâyesi 1974 yılında *Gülistan* ve *Şark Yıldızı* dergilerinde peş peşe yayımlanmaya başlar. İstidatlı yazar bu ilk yazılarıyla okuyucunun gönlünde yer edinir. Üç yıl sonra *Chiroqlar o'chmagan kecha* (Işıkların Sönmediği Gece) adıyla ilk hikâyeler toplamı basılır. Bu tarihten sonra sırasıyla *Otoyining tug'ilgan yili* (Atayî'nin Doğduğu Yıl, 1981), *Olam yamyashil* (Âlem Yemyeşil, 1984), *Javob* (Cevap, 1986), *Bayramdan boshqa kunlar* (Bayramdan Başka Günler, 1988), *Pakananing oshiq ko'ngli* (Cücenin Âşık Gönlü, 2001), *Kechikayotgan odam* (Geciken Adam, 2002), *Jannat o'zi qaydadir?* (Cennetin Kendisi Nerededir?, 2007), *Ertak bilan xayrlashuv* (Masal ile Vedalaşma, 2007), *Guli-guli* (Güli Güli, 2009), *Shovqin* (Gürültü, 2011), *Ertalabki xayollar* (Sabahki Hayaller, 2015) adlı kitapları neşredilir. Yazarın

bazı eserleri yabancı dillere tercüme edilir. Eserlerinden seçmelerin yer aldığı bir kitap *Mir v svetax* adıyla Rusça neşredilir. Yazarları arasında Erkin Azam'ın da olduğu *Shayxlar va jononlar* (Şeyhler ve Cananlar) kitabı 1991 yılında Çekçe basılır. 2015 yılında iki kıssa ve iki hikâyesini içeren kitap *Farevell to Fairy Tales* adıyla İngilizce, *Adieu aux contes de fées* adıyla da Fransızca yayımlanır. Kitap, İngilizceye şair ve tercüman Azam Abid, Fransızcaya ise Shoazim Minovarov ile Olima Nabiyeva tarafından aktarılmıştır.

Her iki kitabın galası Özbekistan'ın UNESCO temsilciliği tarafından Washington ve Paris'te gerçekleştirilir ve programa meşhur kişiler, diplomatlar, sanatçılarla birlikte Erkin Azam da iştirak eder. Özbekistan'ın UNESCO temsilcisi Lale Kerimova Tillayeva açış konuşmasında Erkin Azam'ın Özbek edebiyatının gelişmesine sağladığı katkının önemine dikkat çekerken şunları belirtir: “İnsanın tabiatını çok iyi okuyabilme kabiliyeti ile yoğrulmuş olan edibin eserleri, müellifin fikir dünyasının genişliğini ve manevî değerlerini terennüm etmektedir” (3).

2016 yılının son aylarında Özbekistan Halk Yazarı Erkin Azam'ın *Buyuk osiy Shayx San'on vorislari* (Büyük İsyancı Şeyh Senan'ın Varisleri) kitabı İngilizce *Heirs to the Great Sinner Sheikh San'on* adıyla İngiltere'de neşredilir ve Londra'da Avrasya Yazarlar Birliği himayesinde “Open Eurasian Literature Festival & Book Forum-V” ismiyle gerçekleştirilen uluslararası kitap fuarında galası tertip edilir. Hertfordshire Press Yayınevi tarafından basılan kitapta yazarın *Shovqin* (Gürültü) adlı romanıyla birlikte *Guli-guli* (Güli Güli), *Pakananing oshiq ko'ngli* (Cücenin Âşık Gönlü) adlı kıssaları, *Yozuvchining bog'i* (Yazarın Bahçesi), *Musofirning qizini it qopdi* (Yabancıncın Kızını Köpek Isırdı) adlı hikâyeleri dahil edilmiştir. Kitabın editörü ve önsöz yazarı Kerol Yermakova, eser hakkında şunları belirtir: “Edebî faaliyetlerim süresince Sovyet ülkeleri edebiyatlarına mensup birçok kitabın editörlüğünü yaptım. Bu bağlamda Erkin Azam'ın kitabı ellinci işim. Gerçi kitapta ‘Büyük İsyancı Şeyh Senan'ın Varisleri’ adlı eser olmasa da kitaptaki eserlerin tamamının o meşhur Şeyh Senan'ın itikadî felsefesine uygunluğu sezilebilmektedir. Edibin eserlerini okurken bugünkü Orta Asya'nın kalp atışlarını duyuyor gibi oluyoruz” (4,129). Erkin Azam sonraki yıllarda mahir bir tiyatro ve senaryo yazarı olarak da tanınır. Yazarın eserleri temelinde *Chantrimore*, *Piyoda* (Piyade), *Dilxiroj* (Yürek Dağlayan), *Erkak* (Erkek), *Suv yoqalab* (Su Boyunca), *Zabarjad* (Zeberced), *Jannat o'zi qaydadir?* (Cennetin Kendisi Nerededir?), *Parizod* (Perizat) gibi filmler çekilir. Bu filmlerin çoğu muhtelif ülkelerde gerçekleştirilen film festivallerine katılır ve hatırı sayılır ödüllere layık görülür. *Parizod* (Perizat) filminin galası 2013 yılında Paris'te yapılır ve sinema eleştirmenlerinin beğenisini kazanır.

Erkin Azam, köşe yazarlığı konusunda da oldukça aktif ve verimli bir yazardır. Köşe yazıları da kendilerine has derinliği ve güncelliğiyle önemli bir

yere sahiptir. Yirmi üç yıldan beri Özbekistan'ın en önemli manevi ve eğitsel yayınlarından biri sayılan Tefekkür dergisinde baş editördür. Derginin ilk sayısından itibaren yayımlanan makale, sohbet ve incelemeler, bilimsel güncellik ve ehemmiyeti açısından herkesin ilgisini çekmeyi başarır. Bu, mutlaka dergide çalışan personelle birlikte baş editörün de zahmetli çalışmalarının semeresidir. Derginin editör köşesinde çıkan köşe yazıları da yazarın edebi türlerde kaleme aldığı diğer eserleri gibi sevilerek okunmaktadır. Malum olduğu üzere köşe yazıları toplumdaki günlük gelişmeleri yansıtan bir türdür ve bu yönüyle önemli bir boşluğu doldururlar. Erkin Azam'ın köşe yazıları kinaye ve mizah ile yoğrulmuş olup, daha önce hiç duyulmamış fikir ve sözlerin ahengi okuyucuda derin izler bırakır. Özbekistan'ın bağımsızlığının ilk yıllarında yayımlanan makalelerinde edibin vatan, vatanseverlik, hürriyet ve bağımsızlık hakkındaki fikir ve mülâhazaları beyan edilir. Bağımsızlığın ilk yıllarında aydınlar, şairler, yazarlar, gazeteciler ve âlimlerin omuzlarına düşen bir sorumluluk vazifeleri vardı. Erkin Azam da bir kalem erbabı sıfatıyla bu sorumluluk vazifesinden kaçmaz. Bunu anlayabilmek için topluca basılmış makaleleri arasından *Vatan mas'uliyati* (Vatan Mesuliyeti), *Dohiyparastlik dardi* (Dahiperestlik Derdi), *Kulgidan yig'i chinroq* (Gülmektense Ağlamak Daha Gerçek), *Erkinlikning sharti* (Bağımsızlığın Şartı), *Demokratiya nadir?* (Demokrasi Nedir?) gibi makalelerine bakmak yeterlidir.

İlk yazılarından günümüze dek farklı türlerde ortaya koyduğu eserlerinde edibin 'söz'e bir kuyumcu hassasiyetiyle yaklaştığına, edebiyata, sanata karşı çok istekli olduğuna şahit oluruz. Yazarın eserlerinde lirizm, kinaye ve hafif mizah ağır basar. Sanatının bir diğer hususiyeti de eserlerindeki insanî duygular ve ilişkilerin samimi bir dille tasvir edilmesidir. Yazar, insan tabiatının çeşitliliğini, fiil ve davranışlarını, karakteristik özelliklerini, eserlerinde kendine has bir üslupla yarattığı tipler vasıtasıyla ifade eder. Aşağıda yazarın sanatının kendine has yönlerini örneklerle izah etmeye çalışacağız.

Yalnız Erkin Azam'ın değil belki de Özbek Edebiyatı'nın en seçkin eserlerinden biri sayılan *Anoyining jaydari olmasi* (Enayinin Yerel Elması) hikâyesinde en yüce duygulardan biri olan "dostluk" yüceltilir. Hikâyenin başkahramanı Ramazan'ın fitratındaki dürüstlük, açık yüreklilik, sevgi ve sadakat samimi bir üslupla tasvir edilir. Ramazan'ın bavulundaki yerel, doğal elmalar, berrak, saf duyguları temsil ediyor gibidir. Hikâyede sevgi, muhabbet, doğru sözlülük, açık yüreklilik gibi saf insani duygulara dikkat çekilir.

Erkin Azam'ın hikâyelerinde inatçı, dik başlı insan tipine sık rastlanır. *Piyoda* (Piyade) hikâyesinin başkahramanı Berdibay inatçı, dik başlı bir tiptir. O, gönlünden geçeni tereddüt etmeden söyler; sözleri kinayeli, iğneleyici ve ironiktir. Erkin Azam'ın üslubuna has olan kinayeli söylem, hikâyenin okuyucu üzerindeki tesir gücünü artırmaktadır. Aslında Berdibay'ın kinayeli ve iğneleyici sözleri, onun iç dünyasındaki dizginlenemeyen hoşnutsuzluğu dışa

vurmaktadır. Berdibay, döneme ayak uyduramayan tip olarak karşımıza çıkar. Gerçi yaptığı işler pek fayda vermese de dik başlılığı, inatçılığı yüzünden pes etmemektedir. Berdibay'ın tek isteği, annesi, babası ve kardeşleriyle birlikte bir aile çatısı altında yaşayabilmektir. Evet, Berdibay cemiyetteki değişimleri, yenilikleri kabul etmiyormuş gibi görünse de onun hedeflerinden biri, insanlar arasında gittikçe azalmakta olan sevgi ve dostluk bağlarını güçlendirebilmektir. Edibin bir diğer hikâyesi *Bizning tog'a* (Bizim Dayı)'nın başkahramanı Gazanfer de dik başlı, inatçı tabiatlı bir tiptir. Gazanfer Dayı, kendini sülalesinin büyüğü saymaktadır. Hatta yaşça küçük akrabalarının kendine danışmadan bir iş yapmamalarını arzu etmektedir. Zengin bir işadamı olan yeğeni Emir'le pek anlaşamamaktadır. Ama bu yeğenin binası yandığında, -yeğeni uzun bir yolculukta olduğu için- kendi binasını yarım bırakıp yanan evi tamir eder. Bu tipte, Özbeklere has gurur, mertlik ve cömertlik tecessüm etmektedir. *Ta'ziya* (Taziye) hikâyesinde, Sovyet Dönemi'nde ömrünü sisteme adayan, ona sadık kalan ve kurtuluşu ondan bekleyen Salim Karar tipiyle karşılaşırız. Salim Karar ilk bakışta inançsız, ateist, Parti'nin sadık hizmetçisi gibi dursa da aslında takvalı biri olduğu görülecektir. Onun bu sırrını staj için gelen öğrenci, yani hikâye anlatıcısı öğrenir. Bu durum Salim Karar'ı endişelendirmeye başlar. Yazar, toplum içinde bireylerin sürekli bir korku içinde yaşadıklarını Salim Karar örneği üzerinden gözler önüne serer.

Erkin Azam, kıssacılık konusunda da en üretken yazarlardan biri olarak kabul edilir. *Otoyining tug'ilgan yili* (Atayî'nin Doğduğu Yıl), *Javob* (Cevap), *Bayramdan boshqa kunlar* (Bayramdan Başka Günler), *Pakananing oshiq ko'ngli* (Cücenin Âşık Gönü), *Guli-guli* (Güli Güli) gibi eserleri bu tespiti doğrulamaktadır.

Otoyining tug'ilgan yili (Atayî'nin Doğduğu Yıl), Erkin Azam'ın kıssacılıkta kendine has bir yol ve üsluba sahip olduğunu gösterir. Yazar, kıssada gerçekler karşısında kendi düşüncelerini, kahramanların duruş ve karakterlerini Askar adlı kahraman üzerinden okuyucuya aktarır. Bir öğrenci olarak karşımıza çıkan Askar, doğal olarak gençliğe has coşkunluk, haylazlık ve yaramazlık gibi davranış kalıplarından uzak değildir. Fakat Askar akranlarından farklıdır. Haylazlığı da yaramazlığı da sevgi ve davranışları da başkadır. Bu halet, onun çevresiyle olan ilişkilerinde rahatlıkla sezilebilmektedir. Kıssaya baştan sona kinayeli bir üslup hâkimdir. Erkin Azam ve çağdaşı diğer ediplerin eserlerindeki kinayeli dil, doğrudan onların yaşadığı sosyal muhit ile ilgilidir. Malum olduğu üzere sosyalist rejim edebiyatı da siyasallaştırmış ve onu kendi mecrasına çekmiştir. Yazarlar mevcut sistemin baskısı altında eserler vermiş, Sovyet mefkûresi akidelerine boyun eğmişlerdir. Edebiyat için bir kalıp, bir sınır belirlenmiş ve bu saha daima nezaret altında tutulmuştur. Fakat şu da bir gerçek ki, sanat ve edebiyat gönül işidir. Onu hangi güç kafese salarsa salsın, aynı ölçüde bir güçle oradan çıkmanın yollarını arayacak; bu uğurda her türlü

engeli dağıtarak kendine bir yol bulmaya çalışacaktır. Özbek edebiyatı da bağımsızlık dönemine kadar kafese salınmış bir kuş gibidir. Özellikle dünya edebiyatının ulaştığı seviye ve seçkin eserlerden haberdar olamayıp, yazarların imkânlarını bir ölçüde sınırlamaktaydı. Buna rağmen Özbek edebiyatı o dönemde de birkaç istidatlı edip yetiştirebilmiştir. Bu yazarlar mevcut kalıpları yıkmaya çalışırlar. Vatandaşlarının sevincini, arzu ve isteklerini, dertlerini, ıstıraplarını sembollerle olsa da dile getirirler. Özbek edebiyatının sevilen şairlerinden Abdulla Arifov sadece *Tilla baliqcha* (Altın Balıkçık) şiirinde bile, bütün bir milletin o dönemki durumunu, ahvalini havuzda yaşayan küçük bir balık sembolü üzerinden gözler önüne serebilmiştir. Erkin Vahidov'un, *Ruhlar isyoni* (Ruhlar İsyanı) destanında ele aldığı Hindistan'ın istiklal kahramanı Nezrul İslam simgesi üzerinden kendi halkının bağımsızlığını arzuladığını görmek pekâlâ mümkündür. Yine Pirimkul Kadirov, Adil Yakubov gibi yazarların tarihî konuları işledikleri edebi eserleri vasıtasıyla, geçmişte, milletin kendi tarihine, hürriyet uğruna mücadele eden öz kahramanlarına, bilge âlimlerine sahip olduğunu ortaya koyarlar. 1970-80'li yıllarda Özbek edebiyatında birçok esere sembolik anlatım ve kinayeli bir üslubun hâkim olduğu görülmektedir.

Otoyining tug'ilgan yili (Atayî'nin Doğduğu Yıl) kıssası, içtimai muhitin aksi sedası sıfatıyla yazılmıştır dense yanlış olmaz. Askar'daki boşboğazlık, küstahlık, umursamazlık -kendisinin ifade ettiği gibi- sadece dedesinden kalan miras değil, aynı zamanda sosyal çevrenin, dönemin değerleri ve geleneklerinin tesiriyle peyda olmuştur. Erkin Azam'ın bir diğer kıssası *Javob* (Cevap)'daki Elçiyeve tipi, Askar'a tamamen zıttır. Mülâyimlik, itaatkârlık, cesaretsizlik onun tabiatına has özelliklerdendir. *Javob* (Cevap)'da hakikat, kahramanın iç dünyasında gerçekleşen gelişim ve değişimler yoluyla yansıtılır. Burada psikolojik tahlil önemli bir yer tutar. Elçiyeve, sürekli özeleştiri yapar. Birçok yerde içindeki 'ben' ile kâh anlaşma yapar kâh bahse girer ve yeri geldiğinde de 'ben'le mücadeleye girişir.

Elçiyeve, aydın kesimi temsil eder. Maliye idaresinde müfettiş olarak çalışmaktadır. Dışarıdan bakıldığında kusursuz gibi görünen Elçiyeve'in iç dünyasındaki çalkantıları yazar, okuyucuya bir bir gösterir. İntihara girişir fakat hayatta kalır. Hastanede yatarken hayatının muhasebesini yapar. Eserin sonunda Elçiyeve'i hayata yeniden başlamaya ahdetmiş, tamamen değişmiş halde görürüz. Yeni Elçiyeve, mücadele yolunu seçmiştir.

Elçiyeve'i cismani ağrılardan ziyade ruhsal darbeler huzursuz etmektedir. Elçiyeve helalince ve dürüst yaşamakta, hiç kimseye kötülüğü reva görmemektedir. Onun hayatı bir yönden herkesin gıpta edeceği türdendir. Başka bir yönden bakıldığında bunun tersini görürüz. Bütün mesele onun kalbinde, ruhundadır. Yazar, onun iç dünyasındaki çalkantıları monolog-itiraf, monolog-hatıra, monolog-muhakeme, monolog-teftiş gibi iç monologlar (2,91) vasıtasıyla

yansıtır. Kıssa, geriye dönüş tekniğiyle yazılmıştır. Olayların gelişimi, yukarıda belirtildiği üzere esasen Elçiyev'in hayata bakışıyla şekillenmektedir. İntihara teşebbüs edip hastaneye düşen Elçiyev bütün hayatını gözden geçirir. Yazar burada tarafsız bir pozisyonda kahramanını değerlendirir (2,92). Onun karakterindeki, ruhundaki değişimler, hayatındaki bütün dönüşümler, kalbindeki mücadelenin ürünüdür. Elçiyev, içindeki 'başka adam'la acımasız bir mücadele içindedir. O kendini tanıdıkça kendinden aynı ölçüde nefret eder. Bu yüzden yakınlarının yüzüne bakmaktan kaçınır. Elçiyev, sembolik olarak uysal, itaatkâr insan tipini temsil etmektedir.

Erkin Azam'ın *Shovqin* (Gürültü) adlı romanı, Özbek romancılığında ayrı bir yere sahiptir. Romanın esasını 1990'lı yılların riskli, nazik olayları oluşturmaktadır. Eserin başkahramanı Ferhat Ramazan'ın geçmişi ele alınırken onun memlekette görüp geçirdikleri hikâye edilir. Yıllar sonra gençliğinin geçtiği memlekete doğru yol alan Ferhat Ramazan'ın hatıraları, düşünceleri esasında kurgulanan romanın kompozisyonu oldukça mürekkeptir. Eser ayrı ayrı isimlendirilen bölümlerden oluşur. Bu bölümler ortak bir olay etrafında birleşir. Romanda 1990'lı yılların sonlarında geniş bir ülkenin başkentinde cereyan eden siyasi olaylar, gürültü ve patırtı işlenir. Bu nazik devirdeki insanların haletiruhiyesi, sosyal ilişkileri gözler önüne serilir. Yalnız bir makale ile Erkin Azam'ın sanatını yeterli bir şekilde ele almak mümkün değildir. Biz yazarın sanat dünyası üzerinde kısaca duruverdik. Aslında onun roman ve öyküleri, tiyatro eserleri, köşe yazılarının her biri ayrı ayrı incelemelerin konusudur. Sonuç olarak, Erkin Azam çağdaş Özbek edebiyatının en güçlü temsilcilerinden biridir.

Kaynaklar:

1. Erkin Azam. Gapni o'zimdanda boshlasam... / Ertalabki xayollar. Taşkent: Özbekistan Neşriyatı, 2015, 584 s.
2. Qo'chqorova M. Erkin A'zam nasri va kinoyaviy badiiy shartlilik / Erkin A'zam badiiy olami (to'plam). Taşkent: Turan Zemin Ziya Neşriyatı, 2014, 304 s.
3. <http://www.lolakarimova.com>.
4. "Jahon adabiyoti" dergisi, 129 s.

O.Şofiyev

Erkin azamin ədəbi şəxsiyyəti

Xülasə

Təqdim olunan məqalə Özbəkistanın xalq yazıçısı Erkin Əzəmin həyat və yaradıcılığından bəhs edir. Burada onun ədəbiyyatşünas, dramaturq və publisist kimi portret ştrixləri diqqətə alınıb. Romanın əsasını 1990-cı illərin hadisələri

təşkil edir. Əsərin baş qəhrəmanı Fərhad Ramazanın keçmiş xatirələri hekayə edilir. Əsər ayrı-ayrı hissələrdən ibarətdir. Bu hissələr ortaq bir hadisə ətrafında birləşir. Romanda həmin illərin sonlarında ölkənin paytaxtında cərəyan edən siyasi hadisələr, gürültü və səs-küylü hadisələr qələmə alınıb.

Həmin dövrdəki insanların əhval-ruhiyyəsi, ictimai əlaqələri gözlər önünə gətirilir. Yalnız bir məqalə ilə Erkin Âzam'ın sənətini məqbul bir şəkildə ələ almaq mümkün deyil. Biz yazarın sənət dünyası üzərindən qısaca təhlillər apardıq.

O.Şofiyev

**Literary personality Erkin Azam
Summary**

In the article is dealt with creativity of Erkin Azam, Uzbekistan national writer. His features as a literary critic, playwright and publicist are taken into account. The novel is based on events that happened in 1990s and old memories of Farhad Ramazan, main character.

The work consists of separate sections. These sections unite around a common event. The novel dealt with the political events that happened in the capital of country at the end of those years. Mood of people and public relations at that period are analyzed. It is not possible to deal with the Erkin Azam's art with just this article. We have briefly reviewed the writer's art world.

Rəyçi: Almaz Ülvi Binnatova
Filologiya elmləri doktoru

NASİR MƏNZURİNİN “QARAÇUXA”SINDA XALQ YADDAŞI

Açar sözlər: Qaraçuxa, dil, roman, poeziya, yazıçı.

Key words Garachuxa, language, mother, power.

Ключевые слова: Гарачуха, языку, поэзии, роман, писатель

XIX əsrdə imzalanmış “Gülüstan” və “Türkmənçay” müqavilələrindən sonra Azərbaycan ərazisi iki hissəyə bölünmüşdür. İmzalanan müqavilələr bir xalqın ərazisini bölə bilsə də, onun bütöv ruhunu, dilini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini parçalamaq mümkün olmamışdır. Ötən zamandan, keçən dövrlərdən asılı olmayaraq, xalqımızın ədəbiyyatı bölünməzdir. Hansı zamanda, hansı dildə yaranmasından asılı olmayaraq xalqın ədəbiyyatı həmişə onun bütövlük həsrətini yaşatmış, bu duyğunun unudulmasına izn verməmiş, rus və fars işğallarına qarşı istiqlaliyyət ideali daima var olmuşdur.

Qeyd edək ki, XIX əsr Azərbaycan xalqının tarixində hər tərəfli olaraq dönüş dövrü sayılır. “Bu dönüşün mahiyyəti bir həyat və təfəkkür tərzindən uzaqlaşaraq başqa, tamamilə yeni həyat və təfəkkür tərzinə yaxınlaşmaqdan ibarət idi” (1, 7). Bir millətin bölünməsi ilə tarixi ilə yanaşı, mədəniyyətində də bir dönüş yaranmışdır. Yaranan dəyişiklik ədəbiyyata da təsirsiz ötüşməmişdir. Rus işğalı Azərbaycan xalqına, tarixinə və mədəniyyətinə çox zərbələr vursa da, qeyd etməliyik ki, dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə əlaqə yaratmasında müəyyən qədər müsbət rol da oynamış oldu. Bu dövrdə Şimali Azərbaycan ərazisində yaranan əsərlərdə rus və Avropa ədəbiyyatının təsiri özünü göstərirdisə, cənubda vəziyyətdə fərqli olmuşdur. Belə ki, cənubda yaranan əsərlərdə uzun müddət klassik divan ədəbiyyatının ənənələri davam etməkdə idi. XIX əsrdə hekayə və povest kimi janrların yaranması, XX əsrdə nəsr yaradıcılığının inkişafı tapması şimalda yaranan ədəbiyyatın dil-üslub xüsusiyyətinin inkişafına səbəb oldu. Lakin güneydə vəziyyət bir qədər fərqli idi, sabitləşmiş klassik şeir tərzini, Avropa ədəbiyyatı ilə əlaqənin olmaması nəsrin zəif mövqedə qalmasına səbəb olurdu. Ancaq, zamanla quzeydə baş verən yeniliklər güneyə də təsirsiz ötüşməmişdir.

Uzun müddət Güneydə mövcud olan dil yasaqları, ana dilinə qoyulan çəpərləmələr də ədəbiyyatın inkişafında bir ləngimə yaratmışdır. 1979-cu il inqilabından sonra dil qadağaları ilə bağlı bir qədər mülayimləşmə yaranmış, nəticədə, ana dilində mətbuatın, bədii əsərlərin sayı artmağa başlamışdır.

Bütün bunlar “Güney Azərbaycanın nəsrini daha dərinə və yeni təfəkkür işığında dəyərləndirməyə imkan verdi” (7).

Güney Azərbaycan bədii nəsr poeziyadan xeyli cavan olsa da, özünə görə kökləri və tarixi ənənələri vardır. XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Əbdürrəhim Talibovun, Hacı Zeynalabidin, Məmmədli Manafzadə Sabitin qələmə aldıkları roman və hekayələr, Seyid Cəfər Pişəverinin felyetonları müasir dövr ədəbiyyatın sələfi sayıla bilər.

Qeyd edək ki, öz inkişafı dövründə, keçdiyi mərhələlərdə Güneydə yaranan nəsr yaradıcılığı nöqsanlardan və bir para eyblərdən kənar deyildir. Amma bütün bunlar Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsrin ötür, hələ inkişafda olan məqamların seyrək nəzərə çarpır ki, bu da, əlbəttə, daha sürətli və geniş inkişaf yoluna çıxmaqda olan ədəbi proses üçün təbii haldır.

Sonrakı dövr Cənub nərində Rəhim Dəqiq, Qulamhüseyn Sayedi, Həbib Sahir, Əhməd Azərli, Gəncəli Səbahi, Hüseyn Düzgün, Səməd Behrəngi, Ə. Ağçaylı və digərlərinin adlarını çəkmək lazımdır. Onlar Güney nəsrinin inkişafında təqdirəlayiq işlər görmüşdurlər. Ərlərində cahilliyə qarşı etirazları, azadlıq hayqırışları ilə yadda qalmışlar.

Son illərdə Güney ədəbiyyatında yaranan nəsr nümunələri içərisində Nasir Mənzurinin əsərləri yaxşı mənada diqqəti çəkir. Müəllifin əsərlərinin bədiiiliyi, axıcılığı, dilinin orijinallığı, süjetinin qeyri-adiliyi, məzmun dolğunluğu Nasir Mənzurinin bir yazıçı kimi istedadından, zəngin təxəyyülündən xəbər verir.

Nasir Mənzuri 1953-cü ildə Cənubi Azərbaycanın Miyana şəhərinin Küləboz mahalında, ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. Dörd yaşına kimi burada yaşamış, daha sonra ailəsi ilə birgə başqa yerə köçmüşdür. Həyatının iyirmi ili ərzində dafələrlə müxtəlif yerlərə səfər etmiş, həmçinin öz doğma məmləkətinə də baş çəkmiş, nəticədə müxtəlif insanlar və mədəniyyətlərlə tanış olmuşdur. Yazıçı Təbriz Universitetinin “Tikinti mühəndisliyi” fakültəsini bitirmişdir, 1980-ci ildən isə Tehrandə yaşayır.

Müxtəlif elm sahələri ilə yaxından maraqlanan Nasir Mənzuri edilən saxtakarlıqlar, riyalar ucbatından Humanitar Elmlər Akademiyasına inanmadığına görə humanitar elmlərdən uzaq durmuş, texniki elmlərə müraciət etmişdir. Yazıçı müsir elmləri, psixologiyayı, parapsixologiyayı, virtual texnologiyaları, həmçinin, folkloru da öz təşəbbüsü ilə öyrənmiş, məktəb illərindən nisbətlik nəzəriyyəsi ilə maraqlanmış, daha sonra dilin psixologiyası, nitq, sözün qavrayışı və onun hafizə mexanizmlərində rolu mövzusunda müstəqil müəlisələrə başlamış, biliklərini təkmilləşdirməyə çalışmışdır. Nasir Mənzurinin fəaliyyəti iki istiqamətə ayrılır: yazıçılıq və dilçilik. Əsərlərini isə üç dildə – Azərbaycan, fars və ingilis dillərində qələmə almışdır. Müəllifin bütün bu əziyyətləri onun yaradıcılığına da bəhrəsini vermişdir.

Bədii yaradıcılığa başladığı dövrdə farsca nəsr əsərləri yazsa da onlar yarımçıq saxlanmışdır. 1990-cı ildə “Son nağıl, son əfsanə”, 1994-cü ildə “Qaraçuxa”, 2005-ci ildə isə qələmə aldığı “Avava” əsərləri bədii yaradıcılığında xüsusi yer tutmuş və ona uğur qazandırmışdır.

Müəllifin Azərbaycan folkloruna, dilinə maraq, məhəbbət bu istiqamətlərdə onu axtarısa, öyrənməyə sövq etmiş, folklor və mifik düşüncənin gözəl bilicilərindən biri etmişdir. Yazıçı uşaq oxucular üçün qələmə aldığı “Həpirim-hüpurüm” (2004), “Cırtan” (2004) kimi əsərlərində də xalq yad-daşına müraciət etmiş, folklordan nümunələr vermişdir.

Xalq təfəkkürünə müraciət, mifik düşüncənin əksi, folklordan istifadə baxımından yazıçının uğurlu əsərlərindən biri “Qaraçuxa”dır. Əsər bu tayda 2004-cü ildə Almaz Əliqızının toplayıb nəşr etdirdiyi “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxabatı”nda dərc olunmuşdur. “Qaraçuxa”nın janrı ilə bağlı tədqiqatçılarda da fikir ayrılığı olmuşdur, belə ki, bəzi müəlliflər onu povest, digərləri roman adlandırırlar. Əsəri roman adlandıran müəlliflərin əks cərgəsində dayanan Rəhim Əliyev olmuşdur. Tədqiqatçı “Qaraçuxa”-nı “iki müəllif vərəqi həcmində povest” adlandırmışdır. Digər tədqiqatçıların möv-qeyi onun janrını roman adlandırmaqdan yana olmuşdur. Məsələn, Nadir Əzhəri qeyd edir: “Bu roman bir yarımçıqlıq romandır, bir romanın birinci sezonudur, kitabın sonunda yazarın bu qonuya işarəti də olmuşdur. “Qaraçuxa” dramatik bir romandır, roman olduğunun da nədəni sonunda bir perspektivə doğru seyr etməyindən asılıdır...” (6).

M.Mehdibəyova da əsərin janrını roman adlandırırlar. Bu yanaşma tədqiqatçıların öz qənaətləri olmaqla yanaşı, həm də yazıçının “Qaraçuxa”-nı roman adlandırması səbəbindən irəli gələ bilər. Bütün fikirlər içində Rəhim Əliyevin mövqeyi, fikrimizcə, daha doğru səslənir. Belə ki, “Qaraçuxa”nın həcmi onu romanın sərhəddinə çatdırmır, əsər povest janrına daha çox uyğun gəlir. Sırf ideyasına görə əsəri roman adlandırmaq da doğru olmaz, əgər bu mövqedən çıxış etsək ədəbiyyatımızda bir çox əsərləri, o cümlədən Cəlil Məmmədquluzadənin povestlərini roman adlandırmaq məcburiyyətində qalmış olarıq. Kiçik janrlı əsərlərdə böyük ideyalar vermək də hər yazıçının istedadı çərçivəsinə sığmır ki, bunu da yazıçının uğuru hesab etmək olar.

Əsərin süjeti və fabulası sadədir: hadisələr yanlış yerdə qatardan düşən gənc və İlqar əminin söhbətləri əsasında qurulmuşdur. Miyan stansiyasından günbatana – kəndlərinə doğru gedən gənc qatardan düşəndə qaranlıq yolda gördüyü qara geyimli, uca boylu, üzündə ağ tükələri olan kişini görəndə əsas əhvalatlar başlayır. İlk baxışdan sadə, yığcam görünən bu söhbətlərin, təsvirlərin içində yazıçı ustalıqla ideyalarını verə bilmişdir. Nəsir Mənzuri əsərin mövzusunu Güney Azərbaycanın həyatından, yaddaşından götürmüşdür.

“Qaraçuxa”nın süjeti kimi dili də orijinaldır. Onun dili nəzmlə nəsr arasında orta mövqe tutur, mənsur şeiri xatırladır. Rəhim Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, “Nasir Mənzurinin nəsrində ən qiymətli və gözlənilməyən cəhət yeni bir nəsr təhkiyəsi yaratmaq təşəbbüsüdür” (5).

Ümumiyyətlə, “Qaraçuxa” canlı danışiq üslubunda, Cənubi Azərbaycan danışiq şivəsində yazılmışdır. Qeyd etməliyik ki, burada bədiilik özünü yüksək səviyyədə göstərmişdir. Müəllif təhkiyəsini orijinal və qeyri-adi üslubda – sanki özü ilə, keçmiş xatirələri ilə söhbət edirmiş kimi qurmuşdur. Bəzən qəhrəmanın yaddaşındakı hadisələr, bəzən içindəki duyğular dilə gəlib danışır: “Qayaların ara-qara bur-bucağında təklilik qaynadı, çırpındı. Ürəyivin çırpıntısı həzin havada buruldu. Təklilik yarandı, genə sən yarandun. Gözlərin bir ox kimi, bütün qaburların, dərə-dərbəndlərin xəlvətinə soxulurdu, burulurdu, uyurdu” (3, 365).

Nasir Mənzurinin dil və psixologiyaya dərinədən bələdliliyi əsərin yüksək səviyyədə işlənməsinə səbəb olmuşdur. “Qaraçuxa”nın bədii dəyərini qaldıran səbəblərdən biri də müəllifin folklorə, mifik təfəkkürə sahibliyindən irəli gəlmişdir. Əsərin uğurlu tərəflərindən biri onun adıdır ki, bu da mifik təfəkkürlə əlaqəli olmuşdur. Qaraçuxa inancı xalq arasında bugün də yaşamaqdadır. Tamamilə qara geyimdə təsvir olunan bu nəsnəyə el arasında “qoruyucu mələk” kimi baxırlar. Qaraçuxa qara və çuxa sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir, buradakı çuxa çiynə salınan uzun üst geyimidir. Rəng anlayışı bildirən qara sözü ilə birləşərək yeni məna ifadə etmişdir. Yaranan yeni sözün mənasını bəzi müəlliflər yatan bəxt kimi izah edirlər.

Nasir Mənzurinin əsərindəki qaraçuxa mifik obrazdır. Bu gün də xalq arasında qaraçuxa inamı mövcuddur. El arasında hər bir insanın, hətta hər bir evin qaraçuxası olduğuna inanılır. Qaraçuxanın oyaq olması xoşbəxtlik rəmzi hesab edildisə, “qaraçuxası yatıb” ifadəsi də bəxtsizlik, uğursuzluq anlamına gəlir. Buna görə də qaraçuxanın yatmaması üçün insanlar müxtəlif ayinlər icra edir, dualar, hətta yatan qaraçuxalarını oyatmaq üçün Qurani-Kərimdən surələr də (xüsusilə, “Yəsin” surəsini) oxuyurlar. Hər adam öz qaraçuxasını görməz, onunla söhbət etmək hər kəsə qismət olmaz, onu görən şəxs isə həyatda xoşbəxt olacağının, uğur qazanacağının göstəricisi olduğuna inanılır.

Əsərdə mifik təfəkkür motivlərindən biri də animizmə müraciət olmuşdur. Animizm dedikdə mifologiyada ruhlara sitayiş nəzərdə tutulur. Animistik təsəvvürlər ibtidai cəmiyyətdə meydana gəlmişdir, belə ki, animizm ruhların mövcudluğu, onların insanların, heyvanların həyatına, ətraf aləmə təsir etdiyinə əsaslanan inancdır. Bu inanca görə dünyada hər şeyin – dağın, daşın, dənizin, çayın, ağacın, bitkilərin, heyvanların... ruhu varadır ki, onlar da öz cinslərindən olan nəsnələrə təsir etmə gücünə sahibdirlər. Yazıçı

əsərdə bu ünsürdən məharətlə istifadə etmiş, bu motivi içində də öz ideyasını verə bilmişdir: “Yaxçı bir qulaq as! Suyun səsi gör nə hava çalır...

...Hər il bu zaman, dan yeri söküldükdən sonra, gün çıxanacan bu şırıldayan suyun səsi “döymə kərəmi”yə oxşasa, o il su bol olar, əkin bol olar” (3, 358). Əsərdə suyun səslənməsi, insanlara məhsulun bol olub-olmaması haqqında məlumat verməsi onun ruhunun mövcudluğundan xəbər verir. Burada suyun ruhu insanlarla danışır, ancaq hər adam onun səsinə eşitməz, çünki o, yadlarla danışmaz, özünə yadlaşanlara da səsinə dıydurmaz, sözlərini çatdırmaz. İnanclara görə, adətən, ruhlar öz yaxınlarını ziyarət etmək üçün gün batandan sonra, axşam üstləri gəlirlər, əsərdə də suyun ruhu gün çıxandan sonra səslənməz, gün batan vaxtlarda isə musiqi çalır kimi səslənər, “döymə kərəmi”ni çalar, məhsul bolluğu barədə insanlara müjdə verir.

Folklor motivlərindən, xalq inanclarından, təfəkküründən istifadə edilən məsələlərdən biri də əsərdə haqqında danışılan sürgün motividir, hansı ki, burada İlqar əmi üç sürgündən danışır. Xalq təfəkküründə sürgün qavramı tükənib, sürüylə birlikdə simvolik ölümə getmək mənasını ifadə edir. Ümumiyyətlə, yazıcının folklorə müraciəti simvolik xarakter daşımış, əsəri şərtilik mövqeyindən çıxış etdirmişdir. Mifik təfəkkürə müraciət və folklor ünsürləri şərti planda işlənmişdir. Bu da yazıçıdan istedad və məharət tələb edir. Elə İlqar əminin danışdığı üç sürgün də buna bir nümunədir. Bu sürgünlərdən birincisi sürülərin, ikincisi ilanların, üçüncüsü isə maralların sürgünüdür. Qeyd etdiyimiz kimi, haqqında danışılan sürgünlərdən birincisi sürülərin sürgünüdür. Belə ki, sürülərin sürgünündən danışan yazıçı şərti-metaforik üslubun köməyi ilə əslində öz yurdunu, tərəkmə həyatını buraxıb gedənlərin sürgününü, mənəvi cəhətdən tükənməyini simvolik formada göstərmişdir. İnsanın keçmişindən qopması onun özündən qopmasıdır ki, elə bu da ölümə bərabərdir. Əsərdə haqqında danışılan ikinci sürgün ilanların sürgünüdür, yazıçı bunun simvolik mənasını İlqar əminin sözləri ilə açır: “Belə anladım ki, çox ehsasları sözlə demək olmaz. Çox düşüncələr var. Çox nisgillər var, sözə sığmaz. Çox dilsizlər var aydın danışar” (3, 327). Burada yazıçı çox mətləbləri ifadə edə bilmişdir, bəzi məsələlər haqqında insanlar danışa bilməsələr də susmaqları ilə də çox şeyi deməyə çalışırlar. Ancaq bu qədər susaraq qalmaları da onları bir yolla tükəndirib sürgünə aparır.

“Qaraçuxa”nın obrazlar aləmi ilk baxışdan o qədər də zəngin görünür. Ancaq, əslində yazıçı obraz olaraq ayrıca fərdlərə yanaşmır, bütün Vətəni – dağı, daşı, çəmənini, suları, heyvanları və insanları birlikdə təqdim edir. Bütün bunlar bir-birinə o qədər bağlıdır ki, onları bir-birindən ayrı təsəvvür etmək belə mümkün deyildir. Nasir Mənzuri onları Kərmamad və kərmamadlılar deyər ümumiləşdirib simvolik verə bilmişdir. Əsərin əsas obrazları İlqar əmi və ona yol yoldaşı olan gəncdir. İlqar əmi obrazı

yazıcının şərti-metaforik üslubundan irəli gələrək yaradılmışdır. Qaranlıqda İlqar əmini görən gənc onu qaraçuxa zənn edir. Əsərin adı “Qaraçuxa” olsa da burada ayrıca qaraçuxa mifik obrazına rast gəlinmir. Əslində yazıçı İlqar əmi obrazını qaraçuxa kimi simvolikləşdirir. Qeyd olunduğu kimi qaraçuxa dedikdə xalq arasında “qoruyucu mələk” anlaşılar, əsəri oxuduqca İlqar əmi də xalqın yaddaşının, keçmişinin qoruyucusu, taleyinin keşikçisi kimi təsəvvür edilir, yazıçı obrazla metaforik şəkildə onu göstərir. Gəncin onunla söhbətindən aydın olur ki, İlqar əmi Kərmamadı və kərmamadlıları çox yaxşı tanıyır, ancaq bütün Kərmamadı yaxşı tanıdığını düşünən gənc onu tanımır. Bu zaman müəllif İlqar əmini bu torpağın dağı ilə, gecəsi ilə birlikdə əzəmətli şəkildə təsvir və təqdim edir. İlqar əmi duruşu, baxışı, vüqarı, heybəti ilə dağa bənzəyirdi, qara rəngli geyimi ilə isə gecəyə uyuşurdu. Elə bil ki, İlqar əmi bu dağın, gecənin elə lap özü idi. İlqar əminin özünün də dediyi kimi kərmamadlıları onu yaxşı tanımazdı, çünki o, sanki Kərmamadın keçmişinin aynası idi. Onlar bu keçmişdən uzaqlaşdıqca onu artıq yavaş-yavaş tanınamamağa başlayırdılar. Ancaq ona bir boylananda, səsini eşidəndə doğmalığı, tanışlığı hiss edirlər: “Səsində bir əsgə tanışlıq var idi. Torpaq tanışlığı kimi. Bu səsi heç zaman eşitməmişdün, amma onun qərib tanışlığı gecə təkin adamı özünə çəkirdi. Dağın özündən bir nişanə idi, sanki azgınlıqdan tapılmışdı” (3, 350).

Əgər, İlqar əmi xalqın keçmişini simvolik şəkildə göstərsə, yolunu azan gənc də bu günün rəmzi kimi çıxış edir. Gənc İlqar əmiylə söhbətə dalır, bu söhbət onu dünənə boylandırır, keçmişin yaxınlarına, uzaqlarına səyahət etdirir, bu zaman İlqar əmi sanki keçmiş, uzun bir tarixi ona həvalə edir, özü isə dediyi sürgünə hazırlanırdı. Daha sonralar gənc İlqar əmini heç bir yerdə tapa bilmədi, ancaq dağlarda meh əsəndə, uşaq kimi sevinəndə İlqar əmi yadına düşdü, çünki İlqar əmi keçmişlə birgə xatirə olub gəncin yaddaşına köçmüşdür. “Ancaq İlqar əmini axtarmaqdan sözlər toplanıb. Uzun bir sicirləmə yığılıb. Olsun ki, İlqar əmi deyən sürgünün sicirləməsidir. Böyük bir romandır “sürgün” (3, 384).

Müəllif povestdə qatarı da metaforik formada təqdim etmiş, belə ki, onu zamanın simvolu kimi çıxış etdirmişdir. Əsərin əvvəlində “qürbətçinin baxışını öz əksində sırtıq sayan” qız süjeti ilə, əsərin sonuna doğru həmin qızın özünün “sırtıq baxması” xəttini qarşılaşdırır. Bu zamanın apardıqlarının və yerinə gətirdiklərinin rəmzi kimi səslənir. “Qaraçuxa”da adları çəkilən Sara, Bənövşə, Gülnaz kimi qızlar diqqəti cəlb edir, onlar “sırtıqca saqqız çeynəyib baxan” qızlara qarşı qoyulur.

Povestdə adları çəkilən Kamal və Bəhrüz əmi obrazlarına geniş yer verilməsə də yadda qalan obrazlar sırasına daxil olur. Dəmiryolunun çəkilişi zamanı oğlunu itirən Kamal bu yolların avarasına çevrilir, bununla yazıçı tamamilə keçmişinin izinə düşərək bu gününü, zamanını itirənlərin də

faciəsini göstərir. Bu əsərin ideyasını tamamilə açıb ortaya qoyur: nə keçmişini itirmə, nə də onun əsirinə çevrilib gələcəyini itirmə. Keçmişinlə bərabər bu gününə də sahib çıxmağı bacar. Bəhrüz əmi obrazını isə müəllif əsərdə “Vətənin darvazası” adlandırır.

Ümumiyyətlə, Nasir Mənzurinin “Qaraçuxa”sı o taylı bu taylı vahid ədəbiyyatımızda önəmli yer tutur, əsər həm cənub, həm də şimal ədəbiyyatının müasir nəsrinin uğuru sayılmağa layiqdir.

Ədəbiyyat:

1. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. Üç cildə. II cild. Bakı, 1981
2. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. Üç cildə. III cild. Bakı, 1983
3. Əliyızı A. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxabatı. Bakı, 2004
4. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. II cild. Bakı, 2007

internet resurslar:

5. Əliyev R. Yazıçı və alim Nasir Mənzuri. Avancard
http://www.avancard.net/index.php?action=static_detail&static_id=55543
6. Əzhəri N. “Qaraçuxa” dramatik bir roman/ fəlakətlərdən fakt. Avava
<https://avavaa.wordpress.com/2010/10/07/qaracuxa-dramatik-%E2%80%8C%E2%80%8Cbir-roman-f%C9%99lak%C9%99tl%C9%99rd%C9%99n-fakt/>
7. Mehdibəyova M. Nasir Mənzurinin “Qaraçuxa” romanında həyat həqiqəti.
<https://avavaa.wordpress.com/2010/10/07/%D9%82%D8%A7%D8%B1%D8%A7%DA%86%D9%88%D8%AE%D8%A7%DB%8C%D8%A7-%D8%AA%D9%86%D9%82%DB%8C%D8%AF/>

F.Safarli

Nation's remembrance in the Nasir Manzuri's “Garachuxa”

Summary

Work of “Garachuxa” is the success of the prose of the mother tongue of our Southern literature. Work is different with its original language, style of retelling and the structure of the plot. Writer mixed prose and poetry in the work, therefore work looks like pseudo-poem. One of the important sides of the Garachuxa is its power of conventional metaphorical style, getting benefit from the folklore, national thinking and mythological

thinking style. Even the name of work is from the myth of garachuxa, we don't encounter with this mythical character specifically. Uncle Ilgar is the symbol of the past and the young guy who talks with him is the symbol of the future. Many authors call "Garachuxa" as a novel, but we think it is more close to the narrative genre.

Ф.Сафарли

Народная память в "Гарачухе " Насира Манзури

Резюме

Творчества «Гарачуха» является одним из успехов прозы родного языка южной литературы. Работа отличается по оригинальному языку, стилю пересказки и структуру сюжета. Писатель в этой работе смешал языки прозы и поэзии , поэтому работа выглядит как псевдо-поэма. Одной из важных сторон Гарачуха является его сила условно-метафорического стиля, получающая пользу от фольклорных мотивов, национального мышления и стиля мифологического мышления. Не смотря на то что название работы связано с мифом Гарачуха , мы тут не встречаем этого мифического персонажа отдельно.

В работе Дядя Ильгар - символ прошлого, и молодой парень, который разговаривает с ним, является символом будущего. Многие авторы называют «Гарачуха» как роман, но мы считаем, что он ближе к жанру повествования.

Rəyçi:

Vaqif Sultanlı
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

SƏİDƏ QƏMƏRLİ

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
saidaqamarli@mail.ru

ŞEKSPİRİN YARADICILIĞI

Açar sözlər: İntibah, obraz, faciə, yaradıcılıq, dövr, təsvir

Key words: Renaissance, image, tragedy, activities, epoch, description

Ключевые слова: Ренессанс, образ, трагедия, деятельность, эпоха, описание

İngilis dramaturqu Vilyam Şekspir dünyanın böyük dühalarındandır. Şekspir tükənməzdir. Avropada intibah dövrünün ən parlaq nümayəndələrindən olan Şekspir öz dərin humanizmi, xəlqiliyi, həyatsevərliyi ilə bütün xalqların bütün qabaqcıl bəşəriyyətin qəlbinə hakim olmuşdur. Şekspirin əsərləri həyat haqqında böyük bir cəsarət və fərəhlə söylənmiş bədii bir həqiqətdir.

Şekspir yaradıcılığının bir çox mühim cəhətləri vardır ki, bu cəhətlərdən biri Şekspir yaradıcılığının dövrləşdirilməsidir. Tədqiqatçılara bu rəy-dədlər ki, Şekspir yaradıcılığı 3 dövrə ayrılır. Bu dövrlərdən birincisi Şekspir yaradıcılığının başlanğıcından ta 1601-ci ilə qədərki dövrü əhatə edir ki, bu dövrdə Şekspir sonetlər, poemalar, komediyalar və tarixi xronikalar, həmçinin ikinci dövrə kemid əsərləri olan “Romeo və Cülyetta”, “Venetsiya taciri”, “Yuli Sezar” müəllifi kimi tanınıb, şöhrət qazanmışdır. Şekspir yaradıcılığının əsas pafosu həyatsevərlik, optimizm və işıqlı lirizmdir. Bu dövrün əsərlərində cavanlıq və bahar tərəvəti vardır.

Şekspir yaradıcılığı insanı, onun qüdrət, istedad və gözəlliyin qızğın bir ehtirasla təsvir və tərənnüm edən çox şairanə əsərlərdir. Bu əsərlərdə təsvir olunan qəhrəmanlar sevinir, gülür, zarafat edir, həyatdan, yaşayışdan, gözəllikdən zövq alır.

Həyatsevərlik, mübarizlik, nikbinlik Şekspir komediyalarında intibah dövrünün xüsusiyyətlərindən gələn ümumi keyfiyyətlərdir. Hər bir komediyada Şekspir çox böyük idrakı və tərbiyəvi əhəmiyyəti olan mənəvi problemlər qaldırır və onları yüksək bədii bir şəkildə həll edir. Şekspir köhnə feodal zəhniyyətinə, puritan əxlaqına, insanın təbiətini zorlayan hər cür ədalətsizliyə atəş açır, insanı bütün zəncirləri qırıb, öz mənliliyini doğrultmağa çağırır. “Nahaq hay-küy”, “Bu xoşunuza gələcəkmi” və nəhayət “Vindzor cici-bacıları” komediyaları da məhz bu istiqamətdə yaranmış dəyərli incilərdir.

Şekspir yumoru zarafatla, şənliklə, hazırcaıvablıqla dolu bir yumorv olmaqla bərabər, kütlüyə, beyinsizliyə, bayalığa və digər mənəvi eybə-cərlıklərə qarşı son dərəcə sayıq və amansız bir yumordur.

Şekspir komediyaları mənəli, ağıllı oldğu dərəcədə maraqlı, cazibəli və təsirlidir. Onlar böyük idrakı və tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdirlər. Tədqiqatçılar sübut etmişdilər ki, Şekspir komediyalarında hadisələrin müxtəlif ölkələrdə cərəyan etməsinə baxmayaraq, onlarda ingilis həyatının, ingilis məişətinin tərəvəti çox güclüdür.

Birinci dövrdə Şekspir komediyalarla yanaşı tarixi xronikal pyeslər və yaradıcılığının ikinci dövrünə keçid əsərləri sayılan “Romeovə Cülyetta”, “Venesiya taciri” və “Yuli Sezar” əsərlərini də yazmışdır.

Şekspir xronikaları İngiltərənin 300 illik tarixini əhatə edir. Kral Con da XIII əsrdən , VIII Henrixdə isə XVI əsrin əvvəllərindən söhbət gedir. Lakin ən mühim xronikalar XV əsrin II yarısında feodal çapışmalarına həsr edilmişdir.

Ən şən komediyalarını yazdığı bir dövrdə Şekspirin tarixə qanlı hadisələrə amansız vuruşmalara müraciət etməsi heç də intibah ruhundan uzaqlaşmaq müasir həyatdan qaçmaq demək deyildir.İstər xronikalar da, istərsə də başqa əsərlərində Şekspirin orta əsr hadisələrinə müraciət etməsi onu müasir problemlərdən qətiyyəən ayırmırdı.

Tarixi xronikal, pyeslər Şekspir yaradıcılığının birinci dövründə çox mühim yer tutmaqla bərabər, onun gələcək inkişafı üçün də son dərəcə əhəmiyyətli idi.

Ümumiyyətlə Şekspir yaradıcılığının ikinci dövrü- əzəmətli faciələr dövrü –öz kökləri etibarı ilə birinci dövrün əsərləri ilə üzvi surətdə bağlıdır.Şekspir yaradıcılığının ikinci dövrü 1601-1608- ci illəri əhatə edir. Bu dövrdə Şekspir başlıca olaraq aşağıdakı əsərləri yazmışdır. ”Hamlet”, ”Otello”, “Makbet”, “Antoni və Kleopatra”, “Koriolan”, “Abinalı Simon”.

Şekspirin faciələri dəhşətli və canlı hadisələrlə doludur; onun qəhrəmanları həlak olurlar; bu faciələrdə hüzn, kədər, çox qiymətlidir; ən yüksək ideyalar, arzular, mənəvi keyfiyyətlər sarsıntıya uğrayır, tapdanır, baxmayaraq, Şekspir faciələrində ümitsizlik və bədbinlik yoxdur. Bunun səbəbi isə humanizm ideyalarının rədd edilməz bir qüvvəyə malik olmasıdır.

Faciələrdə Şekspir öz humanist idealından nəinki uzaqlaşmır, əksinə bu ideal haqqında təsəvvürü daha da dərinləşdirir, insana məhəbbət və inam gücünü artırır.

Şekspir yaradıcılığının ən yüksək zirvəsini təşkil edən ikinci dövr-əzəmətli faciələr dövrü – həm Şekspir həm də ümumiyyətlə intibah realizminin ən böyük qələbəsidir.

Şekspir realizminin gücü orasındadır ki, feodalizmin kapitalizmlə əvəz olunduğu bir dövrdə o, bəşəriyyətin faciəsini göstərəkən, yeni aləmin anti-

humanist mahiyyətini ifşa edərkən, ümitsizliyə qapılmır, əksinə gələcəyin, romantik və fantastik bir şəkildə olsa da işıqlarını görür, yeni nəsillərin xoşbəxt olacağını xəbər verir. Bu keyfiyyət onun üçüncü dövrə aid olan əsərlərində - “Simbelin”, “Qış nağılı” və “Tufan” da öz parlaq ifadəsini tapır. Həmin əsərlərdə Şekspir realizmi faciələrdə qədər qevvətli deyildir. Şekspir həyatın ziddiyyətlərini göstərməkdən daha çox yol axtarmağa, müsbət qəhrəmanlara, onların yaxşı və xeyirxah hisslərinə, qələbə qazandırmaya, gənc nəslin nümayəndələrini xoşbəxt təsvir etməyə çalışır.

Şekspir bu əsərlərində də humanistdir, o yenə də bu fikridədir ki, insan öz teleyinin ağasıdır, o öz səadəti uğrunda mübarizə etməlidir, həyatın boranlarında keçmək üçün yol açmalıdır.

Fikir və ehtiras, obraz və xarakter, zaman və məkan, milliyət, irq və şairə etibarını ilə Şekspir yaradıcılığı intəhasız bir müxtəliflik mənzərəsidir. Şekspir təkraredilməz bir nümunə olaraq qalır və yaşayır. Şekspir milli olduğu qədər də bəşəridir və buna görə də demək olar ki, bütün milli ədəbiyyatlar və sənətlər üçün doğmadır.

Şekspir həyatla hesablaşmayan xəyalpərvər bir sənətkar deyil, əzəmətli bir realist idi ki, həqiqətin gözünə nə qədər dəhşətli olsa da, dik baxır, onu cəsarətlə təsvir edirdi.

İnsanı korlayan ən başlıca qüvvə olaraq Şekspir mənfəətgirlik ehtirasını, pulu, qızılı, əmlakı göstərir; insanların mənəvi varlığını pozan, onu xudpəsənd, riyakar, qəddar, fitnəkar, rəzil edən, qardaşı qardaşa, atanı oğula, dostu dostu qarşı qoyan, ağı qaraya çevirən, qorxağı qoçaq və tərsinə, qoçağı qorxaq, cavanı qoca və əksinə-qocanı cavan edən puldur, sərvətdir ki, Şekspir öz əsərlərində bu həqiqəti, yəni burjua varlığını amansızlıqla qamçılayır, lənətləyir.

Sərvətin tərəfedici, pozucu təbiətindən bəhs edərkən Şekspir obyekt olaraq, daim əmlak sahiblərini, varlıları seçir və mənfi keyfiyyətləri heç bir zaman xalqa bağlamır.

Çünki Şekspir öz tənqidi və müsbət qəhrəmanları xudpəsəndlik və fərdiyyətçilikdən uzaqdırlar.

Ümumiyyətlə Şekspir yaradıcılığının ikinci dövrü- əzəmətli faciələr dövrü –öz kökləri etibarını ilə birinci dövrün əsərləri ilə üzvi surətdə bağlıdır. Şekspir yaradıcılığının ikinci dövrü 1601-1608- ci illəri əhatə edir. Bu dövrdə Şekspir başlıca olaraq aşağıdakı əsərləri yazmışdır. “Hamlet”, “Otello”, “Makbet”, “Antoni və Kleopatra”, “Koriolan”, “Abinalı Simon”.

Şekspirin faciələri dəhşətli və canlı hadisələrlə doludur; onun qəhrəmanları həlak olurlar; bu faciələrdə hüzn, kədər, çox qiymətlidir; ən yüksək ideyalar, arzular, mənəvi keyfiyyətlər sarsıntıya uğrayır, tapdanır, baxmayaraq, Şekspir faciələrində ümitsizlik və bədbinlik yoxdur.

Bunun səbəbi isə humanizm ideyalarının rədd edilməz bir qüvvəyə malik olmasıdır. Faciələrdə Şekspir öz humanist idealından nəinki uzaqlaşmır, əksinə bu ideal haqqında təsəvvürü daha da dərinləşdirir, insana məhəbbət və inam gücünü artırır.

Şekspir yaradıcılığının ən yüksək zirvəsini təşkil edən ikinci dövr-əzəmətli faciələr dövrü – həm Şekspir həm də ümumiyyətlə intibah realizminin ən böyük qələbəsidir.

Ədəbiyyat

1. J.W. Cheever. National Book Award. London, 1958
2. Sweet contributed a comprehensive essay on Phonetics for The Encyclopedia Britannica (1911). Franscribed at 1911 encyclopedia.org
3. Vilyam Şekspir 1962

Saida Gamarly

Şekspirin yaradıcılığı Summary

One of the main Shakespeare's activity features is its division into cycles. The researchers divide Shakespeare's activity into three cycles. From this point of view his activity stage is widely described in this article. Besides wide information is given about the works and its character in this report.

Shakespeare lives and stays as one of the inimitable paragons. Shakespeare is as national also worldwide one and therefore we can say that he is native as for the national literature also for the art.

Shakespeare's positive characters are not only desired ideal creatures. First of all, they are the creatures of the environment. Shakespeare's positive ideas are based on the equality of people on their nature.

Саида Гамарли

Şekspirin yaradıcılığı Резюме

Одним из основных черт (свойств) деятельности Шекспира является ее разделение на этапы. Исследователи разделили деятельность Шекспира на три этапа. С этой точки зрения, его этап деятельности ясно описан в статье.

Кроме того, широкая информация дана о произведениях и их образах в вышеуказанной статье.

Шекспир живет и остается одним из неповторимых образцов. Шекспир является как национальным, так и всемирным и поэтому, можно сказать, что он является родным как для национальной литературы, так и для искусства.

Положительные образы Шекспира вовсе не являются желаемыми созданиями.

Прежде всего, они являются созданиями окружающей среды. Положительные идеи Шекспира основываются на равенство людей по натуре.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
Filologiya elmlər namizədi

XANIM CƏLİLOVA
ADU
calilova@mail.ru

MÜƏLLİF REMARKALARININ DRAM MƏTNİNİN İNTEQRASIYASINDA İŞTİRAKI

Açar sözlər: Cümlə, Müşayiətedici məqam, İntonasiya, Təsvir, Söz birləşmələri

Key words: sentence, accompanying point, intonation, description, словосочетания-word combinations

Key words: предложение, сопровождающее точка, интонация, описание

Müəllif remarkalarının bir çox növləri və yarımnoəvləri söz forması, mürəkkəb söz, söz birləşməsi və cümlə şəklində qurulur.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dramlarında söz formasında remarkalardan tərz-i-hərəkət zərfliyi kimi bol-bol istifadə edildiyi müşahidə olunur. Belə remarkalar, bir qayda olaraq, təsvir və müşayiətedici remarkaların yarımnoəvlərində işlədilir, nitqin və hərəkətin necə icra olunduğunu göstərir. Hərəkət-təsvir remarkasında, səs-təsvir remarkasında və səs amplitudu remarkasında söz formasında verilən tərz-i-hərəkət zərfliyi müvafiq olaraq hərəkətin necə icra edilməli, nitqin necə icra edilməli və nitqin hansı tonda, hansı intonasiya ilə ifa edilməli olduğunu müəyyənləşdirir. İngilis mətnlərində həmin halda Adverbial modifier of manner mövqeyində-ingsonluqlu Participle I, -edsonluqlu Participle II və lysonluqlu Adverb çıxış edir, məsələn:

Liza [weeping]...

Liza [humiliated]. Impudence!

Mrs Pearce [blandly]... («Pygmalion»)

Lady Bracknell [sitting down]...

Jack [astounded]: Well... surely.

Lane [gravely]... (O. Wilde. «The Importance of Being Earnest»)

Eləcə də:

Hacı Bəxşəli (təəccüblü). Elədə şeyx cənabları bizim şəhərə də təşrif gətirəcək?

Hacı Həsən (hirsli). Axmaq-axmaq danışma!..

Hacı Həsən (fikirli). Nə bilim?..

Şeyx Əhməd (ucadan). Səbr eləyin...

Kərbəlayı Fətma xanım (yavaşca). Başa düşürəm. («Ölülər»)

Maraqlıdır ki, ingilis dramlarında gəliş-gediş - təsvir remarkasında və gəliş-gediş müşayiətedici remarkasında işlədilən üç fel - enter, exit və exeunt infini-

nitiv şəklində daşılaşaraq termin mahiyyəti kəsb etmiş və lüğətlərdə «gəlir / gəlirlər», «gedir» və «gedirlər» mənalarında təsriflənən fel-termin səviyyəsində qeydə alınmışdır [bax: 121, s.239, 249]. Bu «qeyri-adi» ingilis felləri göstərilən remarkalarda bir qayda olaraq personaj adından qabaq işlədilir və bu hal ingilis cümləsinin strukturuna uyğun gəlməməsi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn:

(Enter Lord Darlington C.)

(Exit Parker.)

(Exeunt Duchess and Lady Agatha C.) («Lady Windermere's Fan»)

Görünür, həmin vəziyyət Şekspir dövründən axıb gələn ənənə ilə bağlıdır. İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində mürəkkəb söz yara-dıcılığının daha geniş yayıldığı məlumdur. Bu fakt müəllif remarkalarında da özünü göstərir.

Azərbaycan dramlarında qoşa söz mahiyyətli mürəkkəb sözlərdən də hə- rəkət-təsvir, səs-təsvir və səs amplitudu remarkalarında istifadə edilir, məsələn: Nazlı... Ana, vallah, qonağımıza yalvaracağam, onun ayağına düşəcəyəm (ağlaya-ağlaya) mənim Sara bacımı da diriltsin.

Şeyx Nəsrullah... (Çığıra-çığıra) Dü rükət nəmaziki... İsgəndər... (gülə-gülə)... («Ölülər») [Pırpız] Sona (ağlamsına-ağlamsına)... Mömünlər (ağlaya-ağlaya)...

Molla Abbas (gülə-gülə)... (C.Məmmədquluzadə. «Dəli yığıncağı») Həm ingilis, həm də Azərbaycan dram mətnlərindəki remarkalarda müxtəlif növ söz birləşmələrindən geniş istifadə edilir. Burada isim+isim, sifət+isim, say+ isim, işarə əvəzliyi+isim, zərf+feli bağlama birləşmələri və onların kombinə edimiş forması daha geniş təsadüf edir, məsələn:

CO KANE [On the threshold of the hotel, calling peremptorily to the waiter]...

THE GENTLEMAN [taking out a handful of money]...

TRENCH [with an attempt at ease of manner]... («Widowers' Houses»)

Lady Hunstanton [through French window at the back]...

Lord Illingworth [putting his hand on Gerald's shoulder]...

Lady Hunstanton... [Sitting down beside her.]...

(«A Woman of No Importance»))

Vəlisoltan (qayım səslə)... («Kişmiş oyunu»)

İsgəndər (qapıya tərəf)...

Hacı Həsən(bir az fikir eləyəndən sonra başını qalxızıb)...

İsgəndər (təəccüblə başını atasına tərəf əyib)...

İsgəndər (qapıdan başını içəri uzadıb)...

Hacı Həsən (çox ucadan və hirsli İsgəndərə tərəf)...

Qızlardan birisi (pərdənin dalından)... («Ölülər»)

Nəhayət, müəllif remarkalarında müxtəlif cümlə növlərinin strukturundan istifadə edilməsi daha geniş yayılmışdır. Burada müşayiətedici remarka ilə təsvir remarkası arasında müəyyən fərqlərin olduğu nəzəri cəlb edir. Müşayiətedici remarka növlərində cümlələr daha qısa və yığcam olduğu halda, giriş və təsvir remarkaları bundan daha geniş mətn parçası yaratmağa imkan verir. Giriş-təsvir remarkasında söz, söz forması, mürəkkəb söz, söz birləşməsi ilə yanaşı cümlələrdən də istifadə edilə bilər, məsələn:

ACT IV

The Wimpole Street laboratory. Midnight. Nobody in the room. The clock on the mantelpiece strikes twelve. The fire is not alight: it is a summer night. Presently Higgins and Pickering are heard on the stairs. («Pygmalion») Birinci məclis Rüstəm bəyin, Mirzə Məhəmmədəlinin və Səməd Vahidin ümumi kabinəsi: bir tərəfdə böyük yazı stolu, üstündə qırmızı mahutdan örtük... Bu Rüstəm bəyin yazı stolu. Bir tərəfdə qoyulub kitab qəfəsi (etajerka), üstə kitablar, yanında bir dənə sandalya... Bir tərəfdə qoyulub sandıq, içində və üstündə yekə və qara cildli köhnə müsəlman kitabları... Pərdə qalxan vaxt otaqda oturub tək Rüstəm bəy öz yerində; gözlərində çeşmək, oxuyub-yazmağa məşğuldur. Bir qədər sükutdan sonra içəri qapı açılır... (C. Məmmədquluzadə «Anamın kitabı»)

Göründüyü kimi burada hər bir cümlə tamdır, onlardan hər birisinin öz mübtədası və öz xəbəri vardır. Eyni hala personaj nitqindən kənarda qurulan təsvir remarkalarında da rast gəlirik, məsələn:

Amanda bursts into uncontrollable laughter. The King looks reproachfully at her, struggling hard to keep his countenance. The others are beginning to join in the chorus when proteus rises in a fury. («The Apple Cart») Zəhrabəyim dinməyib yox olur. Yenə bir dəqiqə sakitlik ilə keçir. İçəri otaq- da uşaq ağlayır. Rüstəm bəy qələm əlində tez durur ayağa və haman qapıya yavuqlayıb deyir («Anamın kitabı»).

Müşayiətedici məqamlarda isə cümlə şəklində qurulmuş remarka adətən personaj nitqinin içərisində verilir və bu halda personaj nitqinin prepozisiyasında gələn paylaşdırıcı-prezentativ remarka (personaj adı) bütövlükdə strukturun mübtədası rolunu oynadığı üçün müşayiətedici cümlə-remarkada mübtədanın bir daha göstərilməsinə ehtiyac qalmır, məsələn:

Amanda (Wafts him a kiss)! (<The Apple Cart>)

Lady Agatha: Yes, mamma. (Goes to table up L.)

Lady Windermere I might find out by that. I will find out. (Opens drawer.)

No, it is some hideous mistake. (Rises and goes C.) I have a right to look! (Returns to bureau, takes out book and examines it page by page, smiles and gives a sigh of relief.) I knew it! there is not a word of truth in this stupid story. (Puts book back in drawer. As she does so, starts and takes out another

book.)A second book-private-locked!(Tries to open it,but fails.Sees paper knite on bureau,and with it cuts cover from book.Begins to start at the first page.)... (<Lady Windermere's Fan>)

Rüstəm bəy(kitaba baxır).Yaz(yavaş-yavaş deyir)bundan əlavə...

Mirzə Məhəmmədəli(başını qalxızıb,Rüstəm bəyə tərəf deyir)...

Mirzə Məhəmmədəli(bir qədər fikir eləyib,oturur yerində və sonra başlayır)...(<Anamın kitabı>)

Göstərilən məqamda yalnız personajın nitqini başqasının hərəkətlərini təsvir edən remarka müşayiət edərsə,onda həmin başqa personajın adı cümlə-remarkanın mübtədası rolunda çıxış edir,məsələn:

Duchess of Berwick:Isn't he dreadful?...(<Lord Darlington crosses R.C.) No,no tea,thank you dear.(Crosses and sits on sofa.)... (<Lady Windermere's Fan>)

Ancaq bu başqasının hərəkətlərini təsvir edən remarkanın danışan personajın nitqini qırıraq onun intrapozisiyasına girməsi zamanı baş verən haldır.Verilmiş nümunədən göründüyü kimi,Lord Darlingtonun hərəkətlərinin təsviri danışan personajın nitqini ortasında verilmişdir və həmin remarkadan sonra personajın nitq bitmir, davam edir.Aşağıdakı nümunədə isə əsəri əski əlifbadan transliterasiya etmiş mətnşünasların qüsuru nəticəsində personaj nitqindən kənarda verilməli olan təsvir remarkası personaj nitqinə qoşulmuş və müşayiətedici remarka kimi(səhv)təqdim olunmuşdur:

Zivər xanım.Yarım saata burada olallar.(Rüstəm bəy bir söz deməyib,-yenə kitaba məşğul olur.Zivər xanım qıvraq çıxıb gedir.Rüstəm bəy yenə kitaba baxa-baxa deyir).Rüstəm bəy.Yaz,Mirzə harada,qaldıq ?(<Anamın kitabı>)

Burada əslində mötərizədə təqdim edilmiş remarka müşayiətedici olmayıb,təsvir remarkasıdır. Buna görə də personaj nitqindən kənarda aşağıdakı şəkildə verilməli idi:

Zivər xanım.Yarım saata burada olallar.

(Rüstəm bəy bir söz deməyib,yenə kitaba məşğul olur.Zivər xanım qıvraq çıxıb.Rüstəm bəy yenə kitaba baxa-baxa deyir).

Rüstəm bəy.Yaz ,Mirzə ,harada qaldıq?

Əgər müşayiətedici remarka kimi qəbul edilsə göstərilən cümlələr qrupu Zivər xanımın nitqinin sonunda yox,Rüstəm bəyin sonra gələn nitqinin prepozisiyasında verilməli idi və bu halda remarkadakı <Rüstəm bəy> mübtədasının təkrarlanmasına ehtiyac qalmayacaqdı:

Rüstəm bəy (bir söz deməyib,yenə kitaba məşğul olur.Zivər xanım qıvraq çıxıb gedir)Yaz,Mirzə ,harada qaldıq?

Ancaq buradakı üçüncü cümlədə Rüstəm bəyin adı təqdim edilməyə <yenə kitaba baxa-baxa deyir >sözlərinin mənsubluğu qaranlıq qalır üslubi məqam adın burada təkrarlanmasını şərtləndirir və beləliklə,dilemma meydana çıxır.Digər tərəfdən,həm də göstərmək lazımdır ki,pyesin müəlləfi

remarkanın birinci və üçüncü cümlələrində Rüstəm bəyin adını çəkmişdir və bu gün mətni nəşrə hazırlayan tədqiqatçının müəllifə müdaxilə etməsi düzgün sayıla bilməz. Deməli o burada Rüstəm bəy adını mütləq qeyd etməlidir. Bu isə o deməkdir göstərilən remarka müşayiətedici vəziyyətdə deyil, yalnız və yalnız nitqdənkənar təsvir remarkası kimi verilməlidir.

İngilis dram mətnlərinə gəlincə isə burada iki variantdan istifadə olunur: Paylaşdırıcı-prezantativ remarka müşayiətedici remarkanın mübtədası rolunda çıxış etdiyi üçün müşayiətedici remarkada təkrarlanmır və belə remarkada ingilis dilinin cümlə quruluşu pozulmaqla, ayrıca mübtəda işlədilmir, məsələn:

Lord Illingworth: Ah, that her is a letter... (Hands letter to Lady Caroline.)

Mrs. Allonby (takes coffee from Servant)...

(<A Woman of No Importance>)

1) Müşayiətedici cümlə-remarkada personajın adı müvafiq şəxs əvəzliyi ilə əvəzlənir və həmin əvəzlik müəllif remarkasının mübtədası rolunu oynayır, məsələn: Lysistrata. Don't speak to me. (She rushes out distractedly).

Boanerges... and I shall pay for it myself (he stalks out).

Orinthia... Am I not worth it? (She sits, fascinating him)...

(<The Apple Cart>)

İkinci aspektdən yanaşdıqda müəllif remarkalarının dram mətninin bir komponenti olmaq etibarilə həmin mətnin təşkilində, ayrı-ayrı sintaktik bütövlərin qurulmasında və onların arasında əlaqələrin yaradılmasında iştirak etdiyini görürük. Hər şeydən qabaq göstərmək lazımdır ki, <natamam şəkildə> (başqa sözlə, cümlə formasında olmayan) müəllif remarkaları dialoq qruplarının yəni ən kiçik mətn parçası olan sintaktik bütövlərin mənaca tamamlanmasında mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Müller B.K. Modern English-Russian Dictionary, Moscow: Russky yazyk publishers, 1999, 880 p.

2. Adilov M. İ, Verdiyeva Z. N, Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı, Maarif 1989 364 s.

3. Səfərəliyeva Rəna. Müəllif remarkasında dramatikləşmiş leksik tipləri, Ortoloji linqvistik fənnlərin tədrisi problemləri. Bakı, APU nəşri, 1994. səh. 94-95.

Н.ДЖалилова

**Сушествование авторских ремарков в интеграции
драматических текстах
Резюме**

В данной статье замечаем частое использование ремарков в форме слов, как в английских так и в азербайджанских драммах.

В ремарках текстов драмм, на обеих языках, используются различные виды словосочетаний.

Также широко распространено использование структур различных видов предложений в авторских ремарках.

Здесь показано как используются в ремарках аудио дисплей характер сложных слов. В статье дано ссылка из произведений текстов азербайджанских и английских драм.

X. Calilova

**Participation of author remarks in the integration
of drammatrical theme
Sammary**

It is observed in this article that remarks in the form of words are often used in English and Azerbaijani languages. Different kinds of word combinations are widely used in the theme of dramas in both languages. The usage of different types of sentence sturucture is very characteristic for the author remarks, also. It is obviously observed that the author remarks are widely used in the structure of different sentences. The great difference between accompanying and descriptive remarks is obviously noticed. Entrance and descriptive remarks have more chance to make compound sentences, whereas in accompanying remarks the sentences are shorter and laconic. Accompanying remarks in the form of sentence are used in the speech of participants and considered to be a subject of the structure.

The usage of compound words in the form of double-word is given in voice-description remarks.

This article is written on the bases of the theme of Azerbaijani and English drammas.

**Rəyçi: Nərgiz Gözəlova
fəlsəfə elmləri namizədi**

AFAQ MUSTAFAYEVA
AMEA Folklor İnstitutu
afanimrahman@gmail.com

RƏHMAN MUSTAFAYEVİN YARADICILIGINA DAİR

Açar sözlər: qoşma, müəllif, şair, Rəhman, Dərələyəz, poetik örnək, gəraylı.

Ключевые слова: четверостишие, автор, писатель, Рахман, Даралаяз, поэтический образец, гарайлы (вид ашугского стихотворения).

Keywords: quatrain, author, writer, Rahman, Daralayaz, poetic sample, garayli (a kind of ashug poem).

Rəhman Mustafayev 1937-ci ildə Dərələyəz mahalının Sallı kəndində, Aşıq Bəhmanın ailəsində dünyaya gəlib. El-oba arasında şair kimi tanınıb. Müəllifin indiyə qədər bir neçə kitabı işıq üzü görmüşdür. (1;2) Bunlardan "Düz yaşadım,yaşadım..." və "Arzu" adlı kitablarında şairin müxtəlif şeirləri öz əksini tapıb. Rəhman Mustafayev 2015-ci ildə vəfat etmişdir.

Müəllifin yaradıcılığında müxtəlif şeirlər (dördlülər, rübailər, satirik şeirlər – bu poetik örnəklər çox azdır – qoşmalar, gəraylılar və b.) diqqəti cəlb edir. Bu poetik örnəklər arasında aşıq şeirinin şəkilləri, yəni qoşmalar, gəraylılar bizi maraqlandırdığından bu şeirlər üzərində dayanmaq qərarına gəldik. Şeirlərdən hiss olunur ki, Rəhman Mustafayev klassik poetik örnəklərə yaxşı bələddir, yəni onun yaradıcılığında müxtəlif motivlər işlənmişdir.

Şairin "Məni" adlı qoşması öz axıcılığı və öz poetik tutumu ilə adamı sehirləyir. O yazır:

Eqşin göylərində uçan tərланam,
Ovlaya bilərmə, deyin, yar məni.
Qoruyar daima qasırğalardan,
Yarıma, Vətənə etibar məni.

Düşüm min borana, qara, nə eybi,
Vurulsun qəlbimə yara, nə eybi.
Gülüm qismət olsun xara, nə eybi.
Ta ki, unutmasın bu diyar məni.

Ürəyim ayrılmaz doğma elimdən,
Ələsgər, Qurbani düşməz dilimdən.

Vətəni ayırsam öz sevgilimdən,
Vıcdanım hər zaman qınayar məni (1,218)

Şair burada özünü tərlan adlandıraraq yarına, vətəninə olan etibarının heç vaxt sarsılmayacağına inanır, elə buna görə də öz dediyi kimi "min borana, qara düşüb, qəlbinə yara vurulsa da" buna dözümlüdür. Ona bu dözümlü, səbri və vüqarı doğma eli verib, çünki müəllifin ürəyi el-oba ilə, xalqla vurur. Təbii ki, bunu şairin "Ələsgər, Qurbani düşməz dilimdən" ifadəsində də görmək mümkündür. Burada həm də xalqa, onun yetirdiyi görkəmli el sənətkarlarına böyük məhəbbət və sevgi öz əksini tapmışdır.

Rəhman Mustafayevin digər qoşmasında ("Düşdü") məhəbbət motivi boy göstərsə də, burada ayrılıq, həsrət motivləri də qabarıq verilib. O yazır:

Nahaq qınamayın dərdli Məcnunu,
Məhəbbət ucundan çöllərə düşdü.
Eşqin ümmanında tənha yelkəni,
Silkindi, çalxandı, sellərə düşdü.

Məni də unutdu qəlbin həyanı,
Verdiyi vədəni, ilqar, imanı,
Yenə mən nalanın, ahı, fəğanı,
Ötdü dodaqları, dillərə düşdü. (219)

Qeyd edək ki, şairin bu qəbildən olan şeirləri az deyil. Onun digər bir qoşmasında da bu motivi görmək mümkündür, sadəcə burada həsrət daha qabarıq verilib, məhəbbət isə bunun səbəbi kimi göstərilib:

Gecə, gündüz nalə çəkdim, inlədim,
Tükəndi taqətim, əyildi qəddim.
Yollara boylandım, göyü dinlədim,
Xəzanda zay oldu zəmin, gəlmədin (1,247)

Şairin qoşmaları arasında "Maral" adlı şeiri xüsusilə maraq doğurur. Doğrusu, burada təbiətin gözəlliyini, mənzərələrinin füsunkarlığını tamamlayan maraldan bəhs olunsa da, bu təsvir fərqli olub, burada bu gözəl heyvana şair məhəbbətinin tükənməz olduğu yaddaqalan boyalarla işlənmişdir. Müəllif deyir:

Məhəbbət hədəfi oldun əzəldən,
Min dəfə gözəlsən şeri-qəzəldən.

Aylı gecələrdə nərgiz, yasəmən,
Nə ola, səninlə dərəydim, maral.

Güzgün bulaqlardı, darağın yellər,
Örüşün meşədi, oylağın çöllər.
Yaşıl çəmənlərdə hər gün, hər səhər,
Güllü süfrəni mən sərəydim, maral (1,227)

Professor Q.Namazov yazır: "...vəsf olunan dağlar, çiçəklər, bulaqlar, çaylar, bülbül, kəklik, ceyran, maral... hamısı insan gözəlliyini, insan duyğularını ifadə edir "(3,4). Bəli, alim haqlıdır, "Maral" adlı qoşmada doğrudan da insan ürəyinin gözəlliyi və insani duyğular öz əksini tapmışdır.

Rəhman Mustafayevin yaradıcılığında xeyir-şər, pis-yaxşı, daha doğrusu, dualizm müxtəlif çalarlarda göstərilir. Bunu onun "Dünya" adlı qoşmasında da görmək mümkündür. O yazır:

Kiminə dil verdim, kiminə hünər,
Kiminə bal verdim, kiminə zəhər.
Uğurlar gətirdin bəzən hər səhər,
Bəzən qəm ələdin növrəğa, dünya (1,229)

Şairin başqa bir şeirində məhəbbət motivi öz əksini tapıb, burada saf məhəbbətin sədası duyulur. Bunu müəllif "nə xoş gündü qonaq gəlib sevgilim", "əllərinin hərarəti əlimdə" kimi qeyd edərək yazır:

Nə xoş gündür, qonaq gəlib sevgilim,
Şükür sənə, şükür, şükür, xudaya!
Həsərtliyəm, əsir dodağım, dilim,
Şad gözlərim leysan tökür, xudaya!

Əllərinin hərarəti əlimdə,
Ləblərinin şəhdi, balı dilimdə.
Saçlarının rahiyyəsi gülümdə,
Gözlərimdə dan sökülür, xudaya! (1,240)

Haqqında bəhs etdiyimiz motiv müəllifin digər şeirlərində də rastlanır. O yazır:

Sən gedəli, elə bilmə, susmuşam,
Varlığımdan, taleyimdən küsmüşəm.

Aya, günə, dəqiqəyə dözmüşəm,
Sənə gələn hər qadana qurbanam. (1,241)

Müəllifin hiss və həyəcanları, düşüncələri sözlə o qədər ustalıqla ifadə olunur ki, adam sanki bu poetik örnəklərin təsiri ilə onun yaşantılarını göz önündən keçirir, sevincini sevinc, kədərini kədər kimi qəbul edir.

Sözün ölümsüzlüyü və uzun ömürlü olması da elə müəllifin ustalığı ilə bağlıdır. M.Aslan yazır: “söz sözqoşandan daha kövrək və daha sitəmli, daha uzunömürlü... Elə olmasaydı, söz də sahibi ilə ölüb gedərdi, şübhəsiz”(4,10).

Rəhman Mustafayevin gəraylılarından biri onun özünün özünəməxsusluğunu, şəxsiyyətini əks etdirsə də, daha çox əsl kişi xarakterini, bu xarakterin müsbət cəhətlərini özündə birləşdirmişdir. O yazır:

Əqidəcə xas poladam,
Mərhəmətim mum kimidir.
Dəyanətdə mən palıdam,
Səxavətim nur kimidir.

Nə saxta ol, nə qondarma,
Sən gəl yalanlar qondarma.
Kiməm, nəyəm, məndən sorma,
Ülviyyətim qar kimidir. (1,242)

Müəllifin şeirlərinin içində onun gün-güzaranı, yaşlılığı ilə səslənən poetik örnəklər də var. Ömrü boyu mərd, səxavətli, yaxşını pisdən seçən bir adamın – özünün unudulmasını, "hissinin, duyğusunun tarac olması" kimi qeyd etməsi də təbiidir. Şair yazır:

Nə yaman bəd gəldi xəzanım mənim,
Üç ildir dalbadal zarınc qalmışam,
Ey məhzun bəxtimi yazanım mənim,
Gözüm tox olsa da, mən ac qalmışam.

Ürək tab etməyir bu keşməkeşə,
Yaman mat qalmışam çərxi-gərdisə.
Əl tutmaq olmuşdu işim həmişə,
İndi təqaüdə möhtac qalmışam. (1,246)

Müəllifin başqa bir şeirində də bu motivi görmək mümkündür. O yazır:

Məni tənhalığa bəxtim çağırdı,
Duymazsan, sükunət necə ağırdı,

Demə ki, bədbəxti Rəhman, fağırdı,
Polad iradəmi zaman qırammaz. (1,229)

Şairin yaradıcılığında qoşmalara daha çox rastlama təsadüfüdür deyil. Bu aşiq şeirinin əhəmiyyət və dəyərini professor Sədnik Paşa Pirsultanlı belə qeyd edir: "Aşiq yaradıcılığından gəlmiş qoşma və təcnislərdə sözün çox dəyərli, çox mənalı, çoxçalarlı gövhərləri və cövhərləri vardır" (5,51)

Şeirin özündən görüldüyü kimi, burada müəllifin özünə inamı xüsusilə diqqət çəkəndir. Maraqlıdır ki, müəllifin şeirindən biri də qismən burada qeyd olunan poetik örnəklə paralellik təşkil edir:

Xoş günlərin anımı,
Alır şirin canımı.
Mənim könül şamımı
Dərd əridir, əzizim. (1,250)

Müəllifin yaradıcılığında dağ motivinə də rastlanır. Bununla belə şeirlərin birində alt qatda olsa da, vətən həsrəti, yurd nisgili də pozulmaz boyalarla işlənib, şair bunu " Soğanlıda oğuz eli görünür", "qaldı ürəyimdə həzin xatirə" kimi yaddaqalan ifadələrlə verir. O deyir:

Əzəmətli Dəmirtpə tək durar,
Mavi güzgüsüdür göllərin, dağlar.
Üzbəüz məğrurdur Təkənduran,
Xalıdır, xalçadır güllərin, dağlar.

Söylə, bilən varmı sənin yaşını,
Duman, çən bürüyür qarlı başını.
Gəzdim torpağını, gəzdim daşını,
Məni qorxutmadı yellərin, dağlar. (1,261)

Rəhman Mustafayev poeziyasında şəxsiyyətin kişi xarakteri, nəcib sifətləri əks olunmuşdur. Təbii ki, müəllif sadəcə bu insani sifətlərin hamıda olmasını arzulayır, insanlığın alicənablıq, mərhəmət və səxavətlə bağlılığını göstərir. O yazır:

Oduma min şükür, külümə əhsən,
Külümün altında qorum var mənim.
Yandığım ocağı dağılmış görsən,
Günəşlə birləşən nurum var mənim.

Mən əbəs yanmadım, isti payladım,
Özüm tək yemədim, yasda payladım.
Fəğira əl tutdum, dostu payladım,
Elimdə-obamda Şurum var mənim. (1,204)

Müəllifin "Mənim" adlı qoşması da elə bu poetik örnəklə səslənir:

Evlər yıxmamışam, möhüb düzmüşəm,
Elə xidmət edib öncüyüm mənim.
Yaxşılıq xətrinə pisə dözmüşəm,
Təmkinim, səbirim – gücümdür mənim!

Çoxuna göründüm sirli, qanılmaz...
Nütvədən pak olan əsla yanılmaz,
Çünki həqiqət var, mübhəm, danılmaz,
Haqq-ədalət idi "bicliyim" mənim. (1,269)

Bu poetik örnəkdə müəllif mənəvi gözəlliyin həyatında önəm daşdığını böyük bir sevinclə bildirir. O. Əfəndiyev yazır: " Mənəvi gözəlliyin aşiq şeirində təsviri gerçəkliyin gözəlliyinə, yüksək mənəviyyətə, kamilliyə can atmaq kimi məsələlərlə bağlıdır " (7,11)

R.Mustafayev yaltaq, ikiüzlü, bir sözlə, mənfi xarakterli adamları da təsvir edir, belə adamların yalançı, namərd, yaxşılığı başa qaxan olduqlarını belə göstərir:

Qarnı doymaz, nəfs salar daşına,
İstəyər ki, su calasın aşına.
Eylədiyi yaxşılığı başına,
Gecə-gündüz qaxan vaxtı görəsən.

Uyduracaq olmayanı, olanı,
Doğru kimi söyləyəcək yalanı.
Cəld ulaqdır, qızıldandır palanı,
Laf eyləyib, yaxan vaxtı görəsən. (2,211)

H.İsmayılov yazır: "Sənətkarlarınızın yaradıcılığında nəcib əxlaqi fikirlər təbliğ olunmuş, lovğalıq, paxıllıq, xainlik, namərdlik, vəfasızlıq, tənbellik kimi mənfi sifətlər tənqid edilmişdir".(6,168)

Şairin şeirlərinin diləyatımlığı, təbiiliyi, axıcılığı, əlbəttə bu poetik örnəklərdə bədii ifadə və təsvir vasitələrinin yerli-yerində işlənməsi və məcazların bolluğu ilə bağlıdır. Bu deyimlərin dəqiqliyini müəllifin ayrı-ayrı

şeyrlərindən parçalara nəzər salmaqla daha aydın təsvir etmək mümkündür. Buna görə də Rəhman Mustafayevin şeyrlərindən örnəklərə diqqət yetirək:

Başım Kəpəz oldu, saçlarım bulud,
Hicran hökm eylədi: "Unut, tez unut".
Yalvarıb-yaxardım, qalmadı ümid,
Həsrətim aylara, illərə düşdü. (1,219)

Güzgün bulaqlardı, darağın yellər,
Örüşün meşədi, oylağın çöllər.
Yaşıl çəmənlərdə hər gün, hər səhər
Güllü süfrəni mən sərəydim, maral. (1,227)

Nə saxta ol, nə qondarma,
Sən gəl yalanlar qondarma.
Kiməm, nəyəm, məndən sorma,
Ülviyyətim qar kimidir. (2,242)

Əzəmətli Dəmirtpə tək durar,
Mavi güzgülüdür göllərin, dağlar.
Üzbəüz məğrurdur Təkənduran,
Xalıdır, xalçadır güllərin, dağlar. (2,261)

Birinci nümunədə "hicran", "ümid", "həsrət" kimi məcazlar şeirə xüsusi çalar gətirmiş, burada müəllif başını Kəpəzə, saçını buluda bənzətməklə yaddançıxmayan bir təsvir yaratmışdır. Həm də bu bənzətmə çox uyarlıdır, çünki dağın zirvəsi göyə yaxındır, göydə də buludun olması təbii. Bunu baş və saça uyğun təsvirə gətirmək isə müəllifin ustalığından xəbər verir. Təbii ki, ikinci misalda bulaqların güzgülüyə, yellərin darağa oxşadılması həm adama xoş təsir bağışlayır, həm də sanki maralın bulaq başına gəlməsini, onun bulaq başında ikən suda şəklinin əks olunması, asta əsən mehin onun tellərini tumarlaması, "daraması" göz önündə canlanır.

Üçüncü nümunədə göllərin güzgülü, güllərin xalı-xalça kimi verilməsi bir tərəfdən dağların gözəlliyini əks etdirsə də, o biri tərəfdən maraqlı bənzətmələrdir.

Dördüncü nümunədə "qondarma" sözü cins kimi işlənib. Birinci misrada "qondarma", yəni "qurama", ikinci misrada "uydurmaq" anlamlarında göstərilib. Müəllifin yaradıcılığında məcazlar sistemi zəngin olmaqla bərabər, həm də onların məqamında, yerində ustalıqla işlənməsi adamı valeh edir. İndi bəzi nümunələrə baxaq:

Oduma min şükür, külümə əhsən,
Külümün altında qorum var mənim.
Yandığım ocağı dağılmış görsəm,
Günəşlə birləşən nurum var mənim. (2,204)

Şeirdə qeyd olunan "od"la "kül", "kül"lə "qor" bir-birinin əks göstəricisi olsa da, şeirin sadəliyini təmin etmiş, üstəlik, buradakı mübaliğə, yəni müəllifin "günəşlə birləşən nuru" xüsusilə maraq doğurur.

Rəhman Mustafayevin yaradıcılığında təsvirlər, alliterasiyalar da az işlənir. Buna görə də müəllifin şeirləri sadəliyi, xalq ruhuna yaxınlığı ilə seçilir. Aşağıdakı poetik nümunə dediyimizi təsdiq edir:

Gözlərinin gözəlliyi
Gözəlləri gözdən salıb.
Gözlərinə göz dikənlər
Gözləyə-gözləyə qalıb.

Gözün gözlərin göyçəyi,
Gözün gözəllər çiçəyi.
Gözüm gözümdən içməyi
Bulağın gözümdən alıb.

Çox gözəldi, gözün, gözəl,
Göz-göz olub sözüm, gözəl.
Közərirəm özüm, gözəl,
Közü gözlərin qalayıb! (2,115)

Burada "g" hərfi ilə I bəndin, II bəndin I, II, III misralarında, III bənddə maraqlı alliterasiyalar yaradılmış, eyni zamanda təsvir olunan gözəlin gözlərinin gözəlliyinin əsrarəngizliyi ustalıqla verilib. I bənddə müəllif "gözəlin gözlərinin gözəlliyinin gözəlləri gözdən salması" ilə bu gözlərin qeyri-adiliyini – xüsusi gözəlliyini qeyd edirsə, həmin bəndin III-IV misralarında bu gözəl gözlər sahibi gözəl qıza vurulanların, göz dikənlərin gözləyə-gözləyə qalması diqqətə çatdırılır. Həmin poetik nümunənin II bəndində həm təsvir edilən gözəlin gözlərinin xüsusi gözəlliyi ("gözlərin göyçəyi", "gözlər çiçəyi" kimi epitetlər verilib), həm də burada "gözüm gözümdən içməyi" kimi maraqlı ifadə də işlənib. Müəllifin qənaətinə görə, o, bulağın gözümdən su içdiyindən bu gözəlliyə biganə qala bilmir, başqalarına nisbətən gözlərin gözəlliyini daha aydın görüb dərk edir. Şeirin III bəndi də yaddaqalandır. Burda gözün "küz-küz" olması, müəllifin özünün "küzərməsi", eyni zamanda bu közü "gözəlin gözlərindən alması" şeirin

bədii tutumunu da qüvvətləndirmişdir. Həm də buradakı "köz" eşq atəşidir, müəllifin həmin təsvir olunan gözələ vurulma əlaməti kimi verilib. Həm də şair göstərir ki, elə buna görə də onun ürəyində yer tapan məhəbbət gözəlin "közündən göyərmişdir, yuva bağlamışdır".

Bu araşdırmadan aşağıdakı ümumi nəticəyə gəlmək olar:

1. Rəhman Mustafayev xalq yaradıcılığına bağlı şairdir. Bunu onun yaradıcılığında rastlanan aşiq şeirləri təsdiq edir.

2. Müəllifin poeziyasında vətən həsrəti, yurd nisgili Dərələyəz həsrəti ilə, xüsusi həsrət və ayrılıq motivləri kimi təsvir olunur. Bu da müəllifin ata yurdu Dərələyəzdən erkən, 14 yaşında deportasiya olunması ilə bağlıdır.

3. Rəhman Mustafayevi Dərələyəzin çağdaş el şairi kimi qeyd etmək olar. Bu statusu ona yaradıcılığındakı aşiq şeirləri qazandırmışdır. Həm də müəllif Dərələyəz aşiq mühitinə mənsub Aşiq Bəhmanın oğludur. Aşiq Bəhman isə tanınmış ustad Aşiq Cəlilin şəyirdidir. Deməli, Rəhman Mustafayev sənət şəcərəsi ilə də Dərələyəz aşiq mühitinin el şairidir. Təbii ki, el şairləri də aşıqlar kimi el-oba arasında sayılıb-seçilmiş, öz ədəbi irsləri ilə tanınmışlar. Professor İ. Abbaslı yazır: " Zaman-zaman xalq arasında aşıqlar qədər sevilən, hörmət edilən el şairlərinin yaratmış olduqları nümunələr dildən-dilə keçmiş, çoxsaylı tədqiqatlarda, nəşrlərdə özünə əbədiyyət qazanmışdır" (8,3).

4. Müəllifin aşiq şeirləri öz təbiiliyinə, bədiliyinə görə kamil sənət nümunələri sayıla bilər. Bu, onun atasının el sənətkarı olması, evlərində, ocaqlarında çoxsaylı aşiq məclislərinin keçirilməsi, müəllifin el sənətkarları ilə yaxınlığı və onlara rəğbəti ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Rəhman Mustafayev. Düz yaşadım, yaşadım... Bakı, Nurlan. 2001.
2. Rəhman Mustafayev. Arzu. Bakı. Nurlan. 2004.
3. Qara Namazov. Aşıqlar. I kitab. Bakı. Səda, 2004.
4. M. Aslan. Ön söz yerinə " Əqlin fəhmi, elmin ustadı sözdür! Ağdabanlı şair Qurban. Qumrutək ləhcəli, xoşxandı Qurban. Bakı. Elm və təhsil, 2012.
5. S. P. Pirsultanlı. Azərbaycan aşiq poeziyasında və yazılı poeziyada inkişaf tarixi. Gəncə. GDU. 2010.
6. Həşim İsmayılov. Aşiq yaradıcılığında əxlaqi motivlər. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına aid tədqiqatlar. Bakı. Səda, 2004.
7. O. Əfəndiyev. Aşiq yaradıcılığının estetik problemləri. Bakı. Azərnəşr, 1983.
8. Sönməz Abbaslı. Redaktordan. T. Səlimi. Xəstə Zərnişanın könül dünyası. Bakı. 2017.

A.Мустафаева

О творчестве Рахмана Мустафаева

Резюме

В данной статье отмечается разнообразные мотивы (любовная лирика, ностальгия, тоска по родине и др.) поэтических традиций ашугских стихов в творчестве Рахмана Мустафаева, своеобразие его творчества, связь ашугской средой местности Даралаяз, где он вырос. Исследуется связь поэтических оттенков стихотворений народного поэта с народным творчеством. В статье весомыми фактами отмечается, что Рахман Мустафаев является народным поэтом. Как отмечено в статье, естественность и изящество творчества народного поэта связано с тем, что он вырос в ашугской семье. В статье особое внимание уделено на метафорную систему в поэтических образцах ашугских стихотворений. Естественно, своеобразное ашугское соревнование поэта с отцом, постоянные собрания гостей-ашугов в доме отца сыграли большую роль в формировании Рахмана Мустафаева как народного поэта. Одним словом, в статье приходим к выводу, что Рахман Мустафаев один из современных народных поэтов, относящихся к ашугской среде местности Даралаяз.

A.Mustafaeva

About the creativity Of Rakhman Mustaphayev

Summary

In this article notes different motives (love lyrics, nostalgia, longing for motherland and etc), poetic traditions of ashugs poem in the creation of Rakhman Mustaphayev, originality of his work ,the relation ashug enviroment in the community of Daralayaz, where the he grew up. As noted in article naturalness and elegance of creation of the national poet linked with that, he grew up in ashug family. In article main attention is paid to system of metaphor in poetics samples ashugs poems. Naturally, originality ashug competitions of poet with his father, regular gathering of ashug guests in father's house, played great role of formation of Rakhman Mustaphayev, as a national poet. With the one word, we come to conclusion that Rakman Mustaphayev is one of the modern folk poets concerning to ashug enviroment of community Daralayaz.

Rəyçi:

Tacir Qurbanov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

QƏNDAB ƏLİYEVƏ
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
qandab@mail.ru

MİRZƏ İBRAHİMOVUN "GƏLƏCƏK GÜN" ROMANINDA İCTİMAİ-SİYASİ PROSESLƏRİN BƏDİİ DƏRKİ

Açar sözlər: M.İbrahimov, hadisə, ictimai-siyasi, bədii dərk, demokratik hərəkət

Key words: M.Ibrahimov, event, socio-political, artistic understanding, democratic movement

Ключевые слова: М.Ибрагимов, событие, общественно-политический, художественное восприятие, демократическое движение

Mirzə İbrahimovun "Gələcək gün" romanı, Cənubi Azərbaycanda baş vermiş milli demokratik hərəkətin son illərini əhatə edir. Bununla belə, əsrlər boyu Azərbaycan xalqının İran rejiminə qarşı apardığı mübarizə tarixi də burada öz əksini tapır. Bu təsvirlər içərisində varlığını qoruyub saxlayan xalqın milli mübarizə tarixi isə həmişə M.İbrahimovu düşündürmüş və onun çoxillik mübarizə tarixini bu romanda təsvir etməyə nail olmuşdur. Lakin bu romanla yanaşı yazıçı özünün publisistik əsərlərində də xalqın milli mübarizəsini dilə gətirmiş, məqalə və publisistik yazılarında bu və ya digər şəkildə bu məsələlərə toxunmuşdur. "Səhər açılacaq", "Xalqın səsi", "Azadlıq mübarizəsi", "Vətənimizin qəlbi", "Xalqların azadlıq və səadət yolu", "Xalqların arzusu", "Firudin İbrahim" və s. onlarla məqalə və publisistik yazılarında yazıçı "Gələcək gün" romanının bədii süjet xəttindəki ictimai problemləri burada publisistik şəkildə qaldırmışdır. Bu məqalələrin bir çoxu paralel olaraq əsərin yazılması zamanı, bəziləri isə ondan sonra işıq üzünə çıxmışdır. Əslində, yazıçının yazdıqları həm də onun içində yaşadığı, lakin Cənubi Azərbaycandan bir qədər fərqli şəkildə əsarət altında inildəyən Azərbaycanın vəziyyətini real şəkildə göstərirdi. Maraqlıdır ki, bu məqalələrin bir çoxunda yazıçı bəzən Cənubi Azərbaycan terminindən istifadə etməklə yanaşı, əksərən Azərbaycan sözündən istifadə edir ki, bu da içində yaşadığı ölkəni də nəzərdə tutduğunu göstərir. M.İbrahimov "Azadlıq mübarizəsi" məqaləsində fars təsirinin, təzyiqinin Təbrizi Şiraza, Ərdəbili İsfahana oxşada bilmədiyinə diqqət çəkir və idarələrdə fars dili hökm sürməsinə, məktəblərdə təlimin fars dilində aparılmasına rəğmən, Azərbaycanın öz ruhu, öz aləmi və öz zövqü məhv olub getmədiyini faktlarla göstərir. Yazıçının fikrincə: "Əksinə, təzyiq artdıqca Azərbaycanda azadlıq uğrunda mübarizə də şiddətlənmişdir. Zülm çoxaldıqca qurtuluş və azad nəfəs almaq həsrəti də güclənmişdir. Xüsusilə bizim əsrimizdə bu mübarizə

daha parlaq bir şəkil alaraq ortalığa aydın ictimai və siyasi tələblər sürmüşdür" (1, 63).

Yazıçı XX əsrin əvvəllərində meydana çıxmış Səttarxan hərəkatını, ondan cəmi bir neçə il sonra baş verən Xiyabani hərəkatını vəhdətdə götürür və bu hərəkatların Azərbaycanda başladığını, onun beşiyinin Azərbaycanın qədim və gözəl paytaxtı Təbriz olduğunu xatırladır. Təkcə XX əsrdə "Gələcək gün" romanında baş verən hadisələrə qədər iki böyük inqilab olmuşdur ki, bu inqilabların müəllifi Azərbaycan xalqı, beşiyi isə Təbrizdir. Ötən əsrdə Cənubi Azərbaycanın ikinci dəfə azadlıq yolunda mübarizəyə qalxdı (1920). Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı ilə Cənubi Azərbaycanda böyük və qüdrətli bir demokratik hərəkat başlandı. Bu iki hərəkatı bir-birin bağlayan isə Şeyx Məhəmməd Xiyabani Azərbaycanı əsri bir məmləkət halına çıxarmağı arzu edirdi. O, nitqlərindən birində deyirdi: «Biz istəyirik ki, xalq bundan sonra bilərəkdən, şüurlu surətdə azadlıq mübarizəsinə iqlam etsin. Bu məqsədə çatmaq üçün xalqın fikrini işıqlandırmaq lazımdır...(1, 64)

Yazıçı romanı yazarkən yalnız Seyid Cəfər Pişəvəri hərəkatını öyrənməmiş, həm də ondan əvvəlki inqilabları gözdən keçirmiş, təcrübədən istifadə etmişdir. "Azadlıq mübarizəsi" məqaləsində yazıçı Xiyabani hərəkatının üzərində geniş dayanmaqla yanaşı, Xiyabaninin azadlıq haqqındakı nitqlərinə də geniş yer verməklə bu inqilablar arasındakı mahiyyət və məzmunun eyni olduğunu göstərmək istəmişdir: «Ey Azərbaycan demokrasiyi, başını qaldır!..

Tutalım ki, bu gün sən boğaza qədər səfalət və fəlakət girdabı içərisində boğulursan. Tutalım ki, ac, lüt və solğunsan. Tutalım ki, digər millətlərə nisbətən sən daha artıq müsibətəzadsən. Lakin sən birinci yardımçın sən özünsən, sənə sən özün nicat verəcəksən. Əgər keçmişinin cəhər və qanı damarlarında axırsa, sən bu parlaq səhərə çatacaqsan, qoy o arzu və məramına nail olacağın səhərlər sənə mübarək olsun, ey Azərbaycan demokrasiyi!..

Bütün zülm, işkəncə, dar ağacı, zəncir və zindanlar hamısı sən istiqamət və mətanətin qarşısında məhv olub gedəcəkdir.

Ən müqəddəs vəzifəni yerinə yetirməlisən, ey ölməz Azərbaycan, başını qaldır və yaşa!..» (1, 66).

Xiyabani hərəkatının İran rejimi tərəfindən susdurulmasına baxmayaraq, onun rüşələri yox olmadı, boy verdi və Pişəvərinin başçılıq etdiyi demokratik proseslərdə üzə çıxdı. 40-cı illərdə müxtəlif demokratik təşkilatlar meydana gəldi. Hələ 1941-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında böyük ictimai və mütərəqqi hərəkatlar mərkəzi olan Təbrizdə demokratik düşüncəli adamlar bir yerə toplaşmağa, öz qüvvələrini bir mərkəzdə birləşdirməyə başladılar. O zaman yaranmış «Azərbaycan cəmiyyəti»

mərkəzində mütərəqqi fikirli adamlar toplaşaraq «Azərbaycan» qəzetini nəşr etdilər. Bu qəzetdə torpaq, dil, mədəniyyət, siyasi orientasiya və sair məsələlər haqqında mütərəqqi ruh daşıyan məqalələr yazdı, iclaslar keçirdi və ictimai fikri səfərbərliyə aldı. İlk teatr dəstələri və bu cəmiyyətin təşəbbüsü ilə yarandı. Azca keçməmiş "İran xalqı partiyası" ("Hizb tudeyn İran") yarandı və onun Azərbaycanda şöbələri fəaliyyət göstərməyə başladı. İran Həmkarlar İttifaqının Təbriz əyalət şöbəsi fəhlələrin güclü bir təşkilatı oldu. Bütün bu partiya və ictimai təşkilatlar xalqın mütərəqqi qüvvələrinin bir yerə toplanılmasında və fəal mübarizəyə qoşulmasında müsbət rol oynadı. Mövcud tarixi şəraitə uyğun olaraq mübarizənin forma və istiqamətləri genişlənməyə doğru gedirdi, lakin mürtəce ünsürlər də yerində dayanmır, öz qüvvələrini toplayırdı. Buna baxmayaraq milli qüvvələri təmsil edən demokratların ideya və fikri istiqaməti daha aydın şəkil almağa başladı. Belə bir tarixi şəraitdə 1945-ci ilin sentyabr ayında Təbrizdə yaranan Azərbaycan demokrat fırqəsi də böyük işlər gördü. Romanın süjet xəttində məhz bu dövrdə baş verən proseslər əks olunurdu. Bazarda böyük bir əskinas azlığı hiss olunması, iqtisadi həyatın çətinləşməsi siyasi proseslərin bədii dərkə baxımından maraqlı təsvir edilir.

Ədəbiyyatşünas Məsud Vəliyev (Əlioğlu) romanla bağlı yazdığı "Gələcək gün" romanı haqqında məqaləsinə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin "Ey Azərbaycan, ey Azərbaycan demokratiyası başını qaldır!.." sözlərini epigrafla verməklə, sanki M.İbrahimovun romanının leytmotivini müəyyən etmişdir. Tənqidçi romanda bu ictimai, siyasi proseslərin bədii dərkə diqqət çəkərək doğru qeyd edirdi ki, Mirzə İbrahimovun "Gələcək gün" romanının birinci əsas ictimai və bədii əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dediyimiz tarixi dövr haqqında oxuculara geniş və ətraflı məlumat verir (2, 135). Tənqidçi P.Fateyev də "Gələcək gün" məqaləsində romanın İranın ictimai-siyasi panoramını əks etdirdiyinə diqqət çəkərək yazırdı: "Mirzə İbrahimovun romanı təkcə Rza şah Pəhləvi istibdadının bütün rəzilliyini və alçaqlığını deyil, eyni zamanda müasir İran həyatını göstərən bir güzgüdür (3, 145).

Maraqlıdır ki, romanın əsas qəhrəmanı Fridunun Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin kitabını oxuduqdan sonra fikirlərində müəyyən dəyişikliklər yaranır. Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin fikirləri onda dərin, sarsıdıcı bir təəssürat doğurur. Xüsusilə onun xalqa müraciətini dərin bir həyəcanla oxuyur. Məlumdur ki, Xiyabani bu müraciətində xalqı ayağa qaldırmağa, əsrlər boyu davam edən cəhalət və ətalət yuxusundan ayılmağa, zülm zəncirlərini qırmağa, xalqın öz həyatının və əməyinin sahibi olmağa, gələcək nəsilləri tərəqqi və səadətə çıxara biləcək bir həyat yaratmağa çağırırdı. Fridunun romandakı fəaliyyətində və yazıçının Pişəvəri hərəkətinin təsvirində də demək olar ki, bu ideyaların, fikirlərin təzahürünü görmək

mümkündür. Bu dövrdə yaranmış fırqə müəssisələrinin Təbrizdə yayılmış müraciətnaməsində Azərbaycan xalqının "mərkəzi çürümüş və kəsif ricalının siyasəti sayəsində özünün istedad, qabiliyyət və zəkasına baxmayaraq hər qism azadlıq və ixtiyardan məhrum edilməsindən, onun oğullarının öz ana dilində təhsil etmək «imkanlarının olmamasından" danışılırdı. Eləcə də ziyalıları xalqın fərhənk (maarif), behdaşt (səhiyyə) və sair ehtiyaclarını rəf etmək üçün heç bir haqq və ixtiyara malik olmaması vurğulanırdı. Yazıçı romanın iyirmi yeddinci fəslində Fridunun Xiyabani hərəkatına müraciət etməsi ilə bağlı yazır: "Milli istiqlal hərəkatı!.. Azərbaycanın azadlığı!.. Bu fikirlər ona Səttarxan və Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatını xatırlatdı. Bu vaxta qədər onların tarixi həyat və mübarizələri, məqsəd və amalları bu fikirlər nöqtəyi-nəzərindən öyrənilməmişdi" (4, 412).

"Gələcək gün" romanında milli demokratik hərəkatın apardığı mübarizə də canlandırılır. Yəni romanda ayrı-ayrı həyatı obrazlarla yanaşı, dövrün demokratik proseslərini, hadisələrini əks etdirən məsələlər də bədii tədqiq obyektı olur. Kərimxan Azadi və Kürd Əhməd Cənubi Azərbaycan demokrat fırqəsinin sıralarındadır. Onların başlıca məqsədi xalqı və onun milli heysiyyətini qorumaqdan ibarətdir. Onları birləşdirən əsas amil vətən eşqidir. Hətta Kürd Əhmədin Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatının üzvlərindən olması onun bu yolda apardığı mübarizənin dönməzliyini göstərir. Kərimxan Azadi bu yolda həbsxanaya da düşür. Oxucu mübarizə yollarında dönməz olan Azadinin mərdliyinə, sədaqətinə, haqqa, ədalətə sonacan qalmasına heyran olur. Yaxşı bir ailə başçısı olan Kərimxan Azadi həm də siyasi baxışlarında qətiyyətlidir. Məhz bu qətiyyət onu sonda ölümün gözüne dik baxmağa vadar edir. Kərimxan Azadi obrazının özünəməxsus xüsusiyyətlərini təhlil edən M.Vəliyev (Əlioğlu) ictimai-siyasi idealları uğrunda həlak olan Kərimxan Azadinin bu orijinal cəhətlərini yüksək qiymətləndirərək yazır: "Kərimxanın ölümü oxucuları mütəəssir edirsə də inqilabi qüvvələrin artdığını təsvir etməklə yazıçı demokratiya və azadlıq cəbhəsinin məğlubedilməzliyini göstərir. Yazıçı canlı və həyatı bir yolla göstərmək istəyir ki, durmadan artan və siyasi istiqaməti dəyişən demokratik milli hərəkat, qəlbində vətən eşqi olan məsləki düz insanları öz təsiri altına alır, onları inqilabi mübarizə meydanlarına doğru aparıb çıxarır" (2, 138).

Əslində "Gələcək gün" romanında bu cür obrazlar çoxdur; onlardan biri də xalqının varlığını, heysiyyətini hər şeydən uca tutan Sərtib Səlimidir. İran rejiminin, hakim qüvvələrinin ən qatı düşmənlərindən bir də məhz odur. Sərtib Səlimi cəsarətli, mərd bir vətənpərvər olmaqla yanaşı, rejimin iç üzünü yaxşı bilən, satqın, qorxunc saray məmurlarının niyyətini üzündən oxuyan mübarizlərdən biridir. Bu cəhətdən Sərtib Səlimi Fridunun ən yaxşı köməkçilərindən biri olur. O, həm də dünyada gedən prosesləri dəyərləndirməyi bacarır. Bunun üçün daim qəzet oxuyur, xüsusilə "İhtilatin"

hər sayını oxumağa çalışırdı O, başa düşürdü və Moskva danışıqları ətrafında London və Paris mətbuatından alınmış yazılardan bu qənaətə gəlirdi ki, ingilis və Fransa dövləti nümayəndələrinin tərkibindən, danışıqlardan, gözlənilən nəticələr Polşa məsələsini qoymuş olur. Guya ingilis və fransız nümayəndələri Polşanın istiqlaliyyətini, Polşa dövlətinin mənafeyini qorumaq istəyir. Sərtib Səlimi bu dövlətlərin Polşanın "Dövlət azadlığı"ndan, "milli istiqlaliyyət"indən danışmasını da yaxşı başa düşürdü. O, qurtuluşu mübarizə ilə yanaşı həm də elmdə görürdü: "-Qurtuluş ancaq elmin ziyasındadır, mədəniyyətin nurundadır,-dedi. Şah da, kəndli də hamı oxumalıdır. Cəhalətdəndir ki, vəzirimiz mənsəbpərəstdir, taacirimiz pulpərəst. Həqiqət və namus ancaq rəncbərdə və kargərin (fəhlə-Q.Ə.) həyatında olub, heyif ki, onların da ürəyi əli kimi kobuddur, fikri həyatı kimi dumanlıdır. Bircə elm bizi bu münasibətlərdən qurtara bilər. Gözümüzə həqiqət işığı gətirər. Vətəndaşlar hamısı oxumuş olsa, vətən də rəvnəq tapa bilər. Şahı da, vəziri də, taciri də, kəndlisi də bir fikirlə yaşar, əl-ələ verib, vətəni yadların ayağı altından qurtarır" (4, 102).

Yazçı Sərtib Səlimini ağıllı, siyasətçi biri kimi təqdim edir; o, siyasi proseslərdən baş çıxarmağı bacarır. Hikmət İsfahani onu gözlənilmədən çaya dəvət edərkən bunun səbəblərini götür-qoy edir. Maşınını Hikmət İsfahaninin bağının yanında saxladıqda Kürd Əhmədi oradan çıxan görür. Sərtib ondan Hikmət İsfahaninin yanında kimlərin olduğunu öyrənir. Fon Valterin olduğunu bildikdə məsələni təxmin edir.

"Gələcək gün" romanının publisistik, ictimai-siyasi ruhu da göstərir ki, yazıçı bədii obrazlarla yanaşı, tarixi, ictimai-siyasi gerçəklikləri də təsvir etməyə nail olmuş və onları üzvi şəkildə bağlaya bilmişdir. Əslində, "Gələcək gün" romanının siyasi aktuallığı ilə bədii dəyəri burada sintez şəkildə qovuşmuşdur. Bu mənada "Gələcək gün" romanını siyasi roman kimi də dəyərləndirmək onun bədii dəyərini qətiyyənlə azaltmır, hələ bəlkə də bir qədər artırır. Əlbəttə, romanı sırf siyasi roman da adlandırmaq da olmaz. Burada M.İbrahimovun "Gələcək gün" romanını Ceyms Oldricin eyni mövzuda yazdığı "Diplomat" (1949) əsəri ilə müqayisə etmək lazım gəlir. Ona görə ki, siyasi roman anlayışına daha çox uyğun gələn C.Oldricin "Diplomat" əsəri M.İbrahimovun romanından xeyli sonra yazılmışdır. Bu əsərdə də Cənubi Azərbaycanda gedən proseslərdən bəhs edilir. Ancaq eyni zamanda Cənubi Azərbaycan uğrunda Sovet İttifaqı və İngiltərənin mübarizəsi əks etdirilir. C.Oldricin özünün də diplomat olduğunu nəzərə almış olsaq, onda romandakı hadisələrin daha çox hansı istiqamətdə getdiyini aydın görmək olar. Buradakı Mak-Qreqor obrazı müəyyən mənada müəllifin öz obrazıdır. Lakin əgər M.İbrahimovun romanında yalnız Cənubi Azərbaycanda gedən proseslər deyil, həm də buradakı həyat və məişət hadisələri təsvir edilmişdir. C.Oldricin romanında isə daha çox siyasi,

diplomatik proseslərə toxunulurdu. Burada İran valisinin, Stalinin, Molotovun, İngiltərə, İran, Rusiya səfirlərinin yeni bir dövlət yaratmaq istəyən qüvvələrin mübarizəsi və obrazları əks etdirilmişdir. Bu obrazlardan biri Esseksdir. O, Orta Şərqdə ingilislərin mövqelərini möhkəmlətmək üçün və rusları bu bölgədən sıxışdırıb çıxarmaq üçün Moskva, Tehran və Təbrizdəki fəaliyyəti reallıqla təsvir edilir. Onlar əsas maraqları olan nefti təmin etmək üçün mübarizə aparırlar. Bu mübarizədən aydın olur ki, ruslar inqilabçılara əvvəlcə dəstək versələr də sonradan İranın daxili işlərinə qarışmaq bəhanəsilə geriye çəkirlər. İngilislər də burada müstəqil hakimiyyətin yaranmasını əleyhinə olmaqla, rusları da bu bölgədən sıxışdırıb çıxarmaq məqsədi güdürdülər. Yazıçı bu görüşlərdə Stalini olduqca sakit və təmkinli göstərir, onun İranın daxili işlərinə qarışmadığını göstərmək istəyir. Esseksin Kremldə Molotovla baş verən dialoqunda Cənubi Azərbaycanın taleyinə aydınlıq gətirilir. Esseksin "İran Azərbaycanında şəraitin durmadan pisləşməsi bizi narahat edir. Bu əyalətdə hakimiyyəti ələ keçirən separatçıların hərəkətindən narazıyıq. İstərdik ki, bu məsələni sovet hökuməti ilə birlikdə yoluna qoyaq"- təklifinə Molotov cavab verir: "Biz İranın daxili işlərinə qarışmayacağıq. Orada demokratik hərəkət baş verib, bu hərəkət bütün İrana faydalı ola bilər" (5, 245). Əslində, M.İbrahimovun "Gələcək gün" romanındakı hadisələr də bu şəkildə baş verir. Sovetlər İttifaqı 40-cı illərin əvvəllərində olduğu mövqedən getdikcə geri çəkilir. Bunun nəticəsində də İran qoşunları Cənubi Azərbaycana soxularaq bir illik hakimiyyəti qan gölündə boğur. Ədəbiyyatşünas A.Hacıyevin "Gələcək gün" romanını siyasi roman hesab etmir: "Gələcək gün"ü sırf siyasi roman adlandıranlar da ifrata varırlar, çünki romanda ailə-məişət məsələlərinin təsvirinə də yer verilir. Amma bunlar-Gülnazın başına gələn əhvalatlar, ailə macəraları gur ictimai-siyasi hadisələr axını içərisində əriyir, sarayın, xarici diplomatiya və siyasətin doğurduğu çirkabların görünməsinə, inqilabi labüdlüyünə xidmət edir" (6, 98).

Şübhəsiz, yazıçının Cənubi Azərbaycandakı ictimai fəaliyyəti, siyasi hərəkətin qalxması və gördüyü həyat həqiqətləri bu siyasi məzmunu və ruhu bədii gerçəkliyə çevirməyi tələb edirdi. Görünür, müəllifə M.Qorkinin "Ana" romanının da müəyyən təsiri olmuşdur. Lakin bu təsir yalnız romanın ruhu ilə məhdudlaşmışdır, bütövlükdə isə roman süjet xətti, ideyası və bədii həlli baxımından dünya ədəbiyyatında az işlənən bu ruhlu romanlar içərisində özünəməxsus yer tutur. M.Qorkinin "Ana" romanından gətirilən epigraf isə roman boyu bizə bir xalqın işıqlı gələcəyinə müəyyən bir ümid yaradır: "O gün gələcək!.. O gün ki, bütün ölkələrin başlarını qaldırıb qəti səsə deyəcəklər: daha bəsdir!.. Artıq biz belə həyatı istəmirik! O zaman güclülərin həris ağalığı dağılacaq, torpaq ayaqlarının altından qaçacaqdır, onlar söykənməyə bir yer tapa bilməyəcəklər..." (4, 7).

Beləliklə, "Gələcək gün" romanında yazıçı Cənubi Azərbaycanda, eləcə də İranda gedən ictimai-siyasi proseslərin bədii inikasını verməyə müvəffəq olur. Romanda həmin dövrdə demokrat fırqəsinin xalqın taleyi, azadlıq mübarizəsi və milli hüquqları ilə apardığı mücadilə realist şəkildə əks edilmişdir. Başqa sözlə, M.İbrahimovun "Gələcək gün" romanında 1941-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi proseslərin bədii dərki böyük yazıçı ustalığı ilə göstərilir. Romanın ən böyük əhəmiyyəti həyat hadisələrinə, tarixi reallığa sadıq qalmasıdır. Məhz bu sadıqlıya uyğun olaraq da romanda həqiqət qalib gəlmiş, ancaq bu həqiqətin qalib gələcəyinə böyük inam ifadə edilir. Oxucu inanır ki, öz ideyaları uğrunda ölümə gedən Firudin İbrahimi kimi oğulların ideyalarının gerçəkləşməsi mütləq bir gün gələcəkdir...

Ədəbiyyat

1. **İbrahimov M. Sarı sim. Bakı: "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı", 1958, 302 s**
2. Vəliyev M. "Gələcək gün" romanı haqqında. "İnqilab və mədəniyyət", 1951, N1, s. 134-147
3. Fateev P. "Gələcək gün" (Mirzə İbrahimovun eyniadlı əsəri haqqında). "Azərbaycan", 1950, N1, s. 144-156
4. İbrahimov M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c., Bakı: "Şərq-Qərb", 2005, 520 s.
5. Oldric C. Diplomat. Bakı: "Azərənəşr", 1978, 356 s.
6. Hacıyev A. Mirzə İbrahimov. Bakı: "Yazıçı", 1982, 226 s.

G.Alieva

Artistic understanding of socio-political processes in the novel "Next day" by M.Ibrahimov Summary

In the article is researched the issue of artistic understanding of socio-political processes in the novel "Next day" in South Azerbaijan by M.Ibrahimov. It is shown that in the novel is reflected socio-political processes happened in South Azerbaijan with reality. The Pishavari movement is given in unity with Settarkhan and Khiyabani movements. In the novel is explained the struggle of democratic group for tale of people, freedom and national rights in realistic form. In other words, it is shown artistic understanding of socio-political processes in the novel "Next day" by M.Ibrahimov with great writer mastery. A great importance of the novel is that it stays true to the historical reality and life events. According to this

loyalty, the truth does not win in the novel, but it is expressed great confidence for the victory of truth. Reader believes that ideas of brave men as Firudin Ibrahimi who was ready to die for his ideas, will realize. In the article is referenced to researches about the novel.

Г.Алиева

**Художественное восприятие общественно-политических
процессов в романе М.Ибрагимова «День грядущий»
Резюме**

В статье анализируется проблема художественного восприятия общественно-политических процессов в Южном Азербайджане в романе М.Ибрагимова «День грядущий». Показано реальное отображение происходящих в Южном Азербайджане общественно-политических процессов и связь движения Пишавари с предшествующими движениями Саттархана и Хиябани. В романе реалистически отражена борьба демократических сил, решающая в то время судьбу народа, за свободу и национальные права. Иными словами, в романе М.Ибрагимова «День грядущий» с большим писательским мастерством показано художественное восприятие общественно-политических процессов, происходящих в Южном Азербайджане в 1941–1946 гг. Основное значение романа состоит в верности изображения жизненных событий, исторической реальности. Исходя из этого, хотя в романе правда побеждена, однако предсказана большая уверенность в её победе. Читатель верит в то, что обязательно настанет день, когда осуществляться идеи погибших за них таких сынов, как Фирудин Ибрагими.

В статье также приводятся ссылки на роман из соответствующих исследований.

Rəyçi: Bədirxan Əhmədov
filologiya elmlər doktoru, professor

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

YADİGAR ƏLİYEV, GÜLCÖHRƏ MEHRƏLİYEVƏ MƏTN VƏ FONOLOJİ KEYFİYYƏT ("Kitabi-Dədə Qorqud"un dili əsasında)	3
БЕГИМ-ХАНУМ АЛИЕВА ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ	9
FƏRİDƏ HÜSEYNOVA ŞİFAHİ NİTQIN MÜXTƏLİF NÖVLƏRİNİN MONOLOJİ NİTQLƏ NÜMAYİŞ ETDİRİLMƏSİ	15
ТАРАНА ХАЛИЛОВА ПИСЬМО, КАК АСПЕКТ ОБУЧЕНИЯ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ	20
LALƏ MƏSİMOVA "İNGİLİS DİLİNİN AMERİKA VARIANTI" –SİYASİ AMERİKA TARİXİNİN MÜHÜM TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ	27
LEYLA MAHMUDOVA XƏBƏRİ MÜRƏKKƏB FEİLLƏRLƏ İFADƏ OLUNMUŞ ŞƏXSİZ CÜMLƏLƏR	32
ŞƏRQİYYƏ HÜMBƏTOVA, GÜLTAC ABBASLI MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SAYTƏRKİBLİ FRAZEOLJİ VAHİDLƏR.....	38
ESMİRƏ QULİYEVƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN PROBLEMLƏRİ	47
GÜLŞƏN BƏŞİROVA AKADEMİK MİRZƏ İBRAHİMOV VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ	54
NAİLƏ YUSİFOVA TƏHSİLDƏ TƏLİM METODLARININ SƏMƏRƏLİLİYİ	60
HƏSƏN ƏLİYEV AZƏRBAYCAN DİLİNİN MİFOLOJİ LEKSİKASI (MÜQAYİSƏLİ)	65

RAFAEL ƏLİYEV	
MƏHƏMMƏDAĞA ŞAHTAXTLİNİN ELMİ-PEDAQOJİ	
FƏALİYYƏTİNDƏ DİL VƏ ƏLİFBƏ MƏSƏLƏLƏRİ	86
LALƏ İLDRİMƏDƏ	
НАУЧНО –ТЕХНИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ –	
СЛОВООБОУТАНІЯ В АНГЛІЙСКОМ ЯЗЫКЕ	92
RƏHİLƏ MƏMMƏDOVA	
THE SUBJECT OF HISTORY OF ENGLISH	97
RAHİMA MAMMADOVA	
TEACHING CHILDREN FOREIGN LANGUAGES	102
NAILƏ GASİMOVA	
THE BEST WAY TO WRITE AN ESSAY ON A GIVEN TOPIC	
OF FAMILIAR INTEREST	107
İRADƏ MANAFOVA	
TƏDRİS PROSESİNDƏ TƏLİMİN TƏŞKİLİ	112
ANAR QULİYEV	
FARSDİLLİ REKLAMIN LİŖVİSTİK ÖZƏLLİKLƏRİ	117
SEVİNC ALLAHVERDİYEVA	
TƏRCÜMƏŞÜNASLIQ DİLÇİLİYİN BİR ŞÖBƏSİ KİMİ	124
LALANZAR MURADLI	
THE MAIN DIFFERENCE BETWEEN GENERAL ENGLISH AND	
ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES	130
MƏTANƏT İBRAHİMOVA	
DİLİN SƏMƏRƏLİ ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ DÖRD	
DİL BACARIĞININ ROLU	135
SİMRUQ QASİMOVA	
LEKSİK VƏ QRAMMATİK MATERİALLARIN QARŞILIQLI	
MÜNASİBƏTİ	140
AYNUR YUNSUROVA	
BENEFITS OF DIFFERENT GENRES OF LITERATURE TO	
LANGUAGE	145
RƏNƏ ZÜLFÜQAROVA	
МЕСТО И РОЛЬ РОДНОГО ЯЗЫКА В ОБУЧЕНИИ	
ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ	150
ZAMİRƏ ƏFƏNDİYEVA	
EXTENSIVE AND INTENSIVE READING	155
AYNUR MAMMADOVA	
SECOND LANGUAGE ACQUISITION	160
NİGAR ABDULLAYEVA	
CURRICULUM IN TEACHING ENGLISH	165

УКЛЕЙН ДИАНА ЮРЬЕВНА

ТЕРМИНЫ КАК ЧЛЕНЫ

ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ СИСТЕМ 170

SAIDA VERDIYEVA UMBAY

MODERN APPROACHES IN TEACHING FOREIGN

LANGUAGES IN TECHNICAL UNIVERSITIES 175

ŞƏHLA MƏMMƏDOVA

İNGİLİS DİLLİ ÖLKƏLƏRİN TOPONOMİKASI VƏ COĞRAFI

ADLARIN FORMALAŞMASINDA HƏR BİR ÖLKƏNİN

ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU VƏ ƏSAS MEYYARLAR 180

AYGÜN QASIMOVA

İNGİLİS DİLİNİN AVSTRALIYA VARIANTININ

YARANMASI TARİXİ..... 185

XATİRƏ HÜSEYNOVA

İNGİLİS DİLİNDƏ TOPONİMLƏR VƏ ONLARIN İNGİLİS BƏDİİ

ƏSƏRLƏRİNDƏ İŞLƏNMƏSİ 191

PƏRVANƏ MÖVSÜMOVA

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE ENGLISH

LANGUAGE IN DIFFERENT PARTS OF THE ENGLISH-

SPEAKING

WORLD 197

АФЕТ МУСАЕВА

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОЙ ЛЕКСИКИ

В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ 202

СЕВИНДЖ КАРАЕВА

СФЕРЫ УПОТРЕБЛЕНИЯ ЛЕКСИКИ

СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА 209

GÜLNUR ƏHMƏDOVA

DƏRSİN TEXNOLOGİYASINA QOYULAN MÜASİR

TƏLƏBLƏR 214

ELVİN SƏMƏDOV

ƏDƏBİ DİL NORMALARININ FORMALAŞMASINDA DİALEKT

FAKTORUNUN ROLU..... 222

NİGAR NAMAZOVA

“TERMİN” VƏ “HÜQUQ TERMİNLƏRİ” ANLAYIŞI, ONLARIN

LİNGVİSTİK SƏCİYYƏSİ 231

XOŞQƏDƏM HÜSEYNZADƏ

KLASSIFIKATIONSPRINZIPIEN DER PHRASEOLOGISCHEN

EINHEITEN IN DER DEUTSCHEN SPRACHE 237

NƏRGİZ HÜSEYNZADƏ

“AMERİKA İNGİLİS DİLİSİ”NİN LÜĞƏT FONDUNA DAXİL
OLMUŞ YENİ SÖZLƏR, ONLARIN “STANDART İNGİLİS
DİLİ” İLƏ MÜQAYİSƏSİ VƏ “AMERİKA LEKSİKASI”NİN
YARADILMASI 242

RANA BABAYEVA

SOME METHODS USED IN LEARNING ESL 247

RAMİQƏ ŞİRƏLİYEVƏ

İNGİLİS DİLİNDƏ AZLIQ BİLDİRƏN QEYRİ-MÜƏYYƏN
KƏMİYYƏTİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ 252

KÖNÜL DƏNZİYEVƏ

İFADƏLİ NİTQİN YARANMASINDA ATALAR SÖZLƏRİ VƏ
MƏSƏLLƏRİN ROLU 259

ZUMRUD FARZALIYEVƏ

LIFESTYLE AS A SOURCE OF THE ENGLISH LEXICON 268

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

HƏBİB MİRZƏYEV

ŞEİRDƏ SƏS BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏKRARI VƏ
NƏZƏRİ-ESTETİK MEYARLARI 274

XALİDƏ METE

AZƏRBAYCAN MƏHƏBBƏT DASTANLARINDA BUTA
ANLAYIŞI 282

LƏTİFƏ QOCAYEVA

RƏSUL RZANIN 60-70-Cİ İLLƏR POEMALARINDA
SÜJET VƏ QƏHRƏMAN 289

LALƏ ƏLƏKBƏROVA

HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞININ KLASSİK İRS
BAXIMINDAN TƏDQIQINƏ DAİR 298

SƏNUBƏR SƏMƏDOVA

HÜSEYN CAVİD VƏ ƏBDÜRRƏUF FİTRƏTİN ƏSƏRLƏRİNİN
MÜQAYİSƏLİ-TİPOLOJİ TƏHLİLİ 309

OBİD ŞOFİYEV

ERKİN AZAM'IN EDEBİ KİŞİLİĞİ ÜZERİNE 318

FİDAN SƏFƏRLİ

NASİR MƏNZURİNİN “QARAÇUXA”SINDA XALQ YADDAŞI .. 326

SƏİDƏ QƏMƏRLİ

ŞEKSPIRİN YARADICILIĞI 334

XANIM CƏLİLOVA

MÜƏLLİF REMARKALARININ DRAM MƏTNİNİN
İNTEQRASIYASINDA İŞTİRAKI 339

AFAQ MUSTAFAYEVA

RƏHMAN MUSTAFAYEVİN YARADICILIGINA DAİR 345

QƏNDAB ƏLİYEVƏ

MİRZƏ İBRAHİMOVUN "GƏLƏCƏK GÜN" ROMANINDA
İCTİMAİ-SİYASİ PROSESLƏRİN BƏDİİ DƏRKİ 355

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Yadigar Bagirova

Çapa imzalanmış **30.07.2017.**
Şərti çap vərəqi **52** Sifariş № **10.**
Kağız formatı **70x100 1/16.** Tiraj **300.**

*Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.